

ISSN 1840-233X

HUM

sv. 1.

**ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U MOSTARU**

MOSTAR, prosinca 2006.

HUM

časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

OSNIVAČ I NAKLADNIK
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ZA NAKLADNIKA
Slavica JUKA

UREDNIŠTVO

Boris BERIĆ (Osijek)	Stipe BOTICA (Zagreb)
Ruggero CATTANEO (Milano)	Mirko GOJMERAC (Zagreb)
Božo GOLUŽA (Mostar)	Serafin HRKAĆ (Mostar)
Slavica JUKA (Mostar)	Antun KARAMAN (Dubrovnik)
Antun LUČIĆ (Mostar)	Mile MAMIĆ (Zadar)
Anto MIŠIĆ (Zagreb)	Šimun MUSA (Mostar)
Vladimir PANDŽIĆ (Zagreb)	Robert SULLIVAN (Champaigne)

GLAVNI UREDNIK
Šimun MUSA

TAJNIK
Ivica MUSIĆ

LEKTURA
Ivica MUSIĆ

PRIJEVOD NA ENGLSKI JEZIK
Ivana ZOVKO

NASLOVNICA
Krešimir LEDIĆ

GRAFIČKA PRIPREMA I TISAK
FRAM ZIRAL, Mostar

ADRESA UREDNIŠTVA
Matice hrvatske bb, 88000 Mostar
Telefon: +387/036/355-400
Faks: +387/036/355-401
E-mail: ffhz.mostar@tel.net.ba

NAKLADA
500 primjeraka

Časopis izlazi jednom godišnje (i po potrebi).

ISSN 1840-233X

Mostar	2006.	sv. 1.	380 str.
--------	-------	--------	----------

ISSN 1840-233X

HUM

**časopis Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Mostaru**

Mostar, prosinca 2006.

Sadržaj

UREDNIKOVA RIJEČ	7
Krešimir NEMEC HRVATSKA INZULARNA PROZA	9
Stipe BOTICA HRVATSKA USMENOKNJIŽEVNA BAŠTINA U SUVREMENIM ZAPISIMA.....	31
Šimun MUSA KNJIŽEVNI RAD MIHOVILA PAVLINOVIĆA	59
Vanda BABIĆ • Sanja KNEŽEVIĆ ŠTOVANJE MAJKE BOŽJE U DJELIMA JURE RADOJEVIĆA GIZDELINA.....	91
Slavica STOJAN IZAZOV NOĆI U RENESANSNOM DUBROVNIKU	114
Josip LISAC KULTURA HRVATSKOGA JEZIKA U DOBA “KNJIGE OD USPOMENE” (1673.-1784.)	147
Ljiljana KOLENIĆ POGLED U JEZIK PROPOVIJEDI EMERIKA PAVIĆA	158
Pavao KNEZOVIĆ RARA CROATICA U HUMAČKOJ KNJIŽNICI (1).....	188
Robert SULLIVAN THE GRAMMAR OF DUPLICITY IN JAMES JOYCE’S “THE BOARDING HOUSE.”	205
Izabela DANKIĆ • Lidija MUSTAPIĆ THE PERCEIVED ROLE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS: A CASE STUDY AT THE UNIVERSITY OF MOSTAR.....	216

Božo GOLUŽA

ŽIDOVU U MOSTARU 226

Ante MARIĆ

BISKUPSKA KUĆA U VUKODOLU 245

Anto MIŠIĆ

VJERA I/ILI RAZUM..... 260

Ivica MUSIĆ

ZIMMERMANNNOVA KRITIKA JASPERSOVA

NEGIRANJA METAFIZIČKE SPOZNAJE 275

Zoran TOMIĆ • Josip SAPUNAR

KRIZNO KOMUNICIRANJE 298

Iko SKOKO

IVAN PAVAO II. – VELIKI KOMUNIKOLOG..... 312

Smiljko ŠAGOLJ

PREKOGRAIČNE TELEVIZIJE I UREĐENJE ELEKTRONIČKOGA

MEDIJSKOG PROSTORA U BIH 335

PRIKAZI I OSVRTI

Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže 357

Fešta puli barba Martina..... 363

Etika – postavke i teorije 368

Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.)

s uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih

desetljeća XV. do konca XVIII. stoljeća..... 372

NAPUTCI AUTORIMA ZA SURADNJU..... 375

S HUMA

Urednikova riječ

Kako se posljednjih godina na Sveučilištu u Mostaru, odnosno na bivšem Pedagoškom fakultetu, osniva sve više studija humanističkih znanosti (uz postojeću anglistiku, kroatistiku, germanistiku i povijest, uvode se studiji latinskoga jezika i rimske književnosti, filozofije, arheologije, povijesti umjetnosti), javila se potreba da se spomenute humanističke znanosti, uvrštene u zajedničke planove i programe s drugim znanostima u okviru fakulteta, razvrstaju na posebne skupine zbog niza organizacijskih, znanstveno-teorijskih, pedagoško-metodičkih i praktičnih razloga, pa se, sukladno tomu, Pedagoški fakultet preustrojava u Filozofski fakultet i Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, koji je također doživio određena studijska proširenja. Filozofski će fakultet okupiti, dakle, humanističke znanosti i bliska područja društvenih znanosti kao što su studiji komunikologije i novinarstva te psihologije, a na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti naći će se svi ostali studiji kako to, manje-više, i obuhvaća svojim opsegom i sadržajem pojam označen u naslovu ovoga fakulteta (zbog prostornih, pedagoških, kadrovskih i drugih razloga nisu se mogli u potpunosti provesti kriteriji razdiobe iz službene nomenklature).

Zbog kvantitativnih i kvalitativnih razloga i programsko-administrativnih mjera, što je odraženo i u povećanu broju profesora i suradnika, sukladno proširenju studija, Filozofski fakultet – kako rekoh – počinje samostalno djelovati izražavajući potrebu da se zbog novoutemeljenih kao i bivših humanističkih studija u svom kompleksu nastavno-znanstvenih, programskih, organizacijskih, komunikacijskih i inih potreba i interesa pokrene adekvatan časopis koji bi mogao sustavno i mjerodavno prenositi obavijesti o radu na ovim studijima, otkrivati rezultate, načine, metode, kakvoću, nakane kao i osobitosti djelovanja, sve u cilju osmišljene i svrhovite korespondencije s drugim sličnim glasilima i časopisima s hrvatskoga i drugih govornih područja, a što bi u prožimanju

dometa radalo više stupnjeve istine i znanstvene ostvaraje kao darove proumljena ljudskog zajedništva.

Upotpunjavajući i nadoknađujući časna nastojanja ranije pokrenutih glasila i časopisa na fakultetima i Sveučilištu, koji su izlazili u vrlo široku i raznovrsnu spektru tema i sadržaja, časopis *Hum bit* će sadržajno određeniji, znanstveno-stručno usmjereniji, nadamo se i studiozniji i inovativniji, koji će, dakako, njegovati etičnost, slobodu stvaralaštva te pravo na posebnost i različitost u poimanju i tumačenju istine. Uvjereni smo da će svojom pojavom potaknuti živost, kritičnost i uopće napredak akademskoga duha, ne samo na humanističkom području nego i na cjelokupnu znanstveno-stručnom i uljudbenom planu Sveučilišta u Mostaru. Mostar je i u drugoj polovici 19. stoljeća, *nota bene*, bio kulturno središte Hrvata u BiH i gotovo najpoznatiji grad na Balkanu po nakladništvu, tiskarstvu i novinstvu, pa neka mu ovaj časopis učvrsti taj tradicijski biljeg, a nama, osposobljenima i pripravnima, kao zreloj sveučilišnoj zajednici, pripomogne u pridruživanju europskoj akademskoj zajednici kako bismo, primjereno vremenu i uljudbi, pokazujući nacionalne vrjednote, snažili zajedništvo u afirmaciji europskih i svjetskih akademskih standarda.

Uzdajući se u vašu podršku, želio bih da ne budete samo strogi u kritici, nego djelatni i ustrajni u suradnji svojim priložima koji će koristiti kvaliteti i prijamčivosti časopisa, otvorena svima onima što ga mogu adekvatno podržavati učvršćujući njegovo poslanje.

Hum – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru neka bude stjecište bistrih i razgovijetnih pogleda, motrište proumljenih i prokušanih sudova, zrenik duha i nauka koji će svojim dometima ploditi znanost i stvaralaštvo te istodobno plijeniti humanističkom blizinom!

Šimun MUSA

Krešimir NEMEC
Filozofski fakultet u Zagrebu

HRVATSKA INZULARNA PROZA

Sažetak

Autor nastoji prikazati doživljaj otoka kao univerzuma za sebe u stvaralaštvu nekolicine značajnih hrvatskih inzularnih prozaista 20. stoljeća. Riječ je o Ranku Marinkoviću, Petru Šegedinu, Slobodanu Novaku, Pavlu Pavličiću i Renatu Baretiću. Otok je za Marinkovića prostor kondenzirana života (stiješnjena pozornica života) u kojemu on otkriva neobičnu bujnost formâ, boja, zvukova, mirisa, pokreta, s galerijom karakterističnih otočkih tipova. Šegedin otok doživljava posve suprotno. To je ne samo zemljopisno ograničena i zatvorena sredina nego prava tamnica, opasan prostor duhovne restrikcije: straha, otuđenosti, tjeskobe, neslobode, ugroženosti. U prozi Slobodana Novaka otočna se topografija javlja u dvama posve oprečnim metonimijskim likovima: jednom kao čista idila, tj. kao mjesto sreće i blaženstva, a drugi put kao mjesto kajanja i ispaštanja kazne. Pavličiću i Baretiću otok je idealno mjesto (utopijsko) na kojemu mogu režirati najneobičnije i najčudnovatije događaje s još neobičnijim ljudskim sudbinama.

Ključne riječi: otok, pozornica, tamnica, idila, čistilište, izolacija, čudo, utopija.

Uvod

U hrvatskome dijelu Jadranskoga mora ima ukupno 718 otoka i 389 hridi. Stalno je naseljeno pedesetak otoka na kojima živi – po službenim podacima iz 1991. godine – 129.000 ljudi, najviše na Korčuli, Krku, Braču i Hvaru.

Ali, ne će ovo biti izlaganje iz područja hrvatskoga zemljopisa ili demografije nego samo mali statistički podsjetnik kao uvod u specifičnu problematiku otočne komponente u hrvatskoj književnosti, inzularnoga i mediteranskoga pejzaža i kulture, odnosno osobite *filologije mora*, kako bi rekao Claudio Magris, koja je obilježila dobar dio hrvatske poezije, pripovjedne proze, esejistike, dramske i putopisne produkcije od najstarijih razdoblja do danas.

U ovom tekstu ne ćemo se baviti tim najstarijim razdobljima jer bismo morali krenuti *ab ovo*, npr. od one verzije mita po kojoj se Odisej zaustavio i na ovim našim prostorima, na otoku Mljetu, jugozapadno od Elafitskih otoka. Ne ćemo se baviti ni hrvatskom renesansom, razdobljem kada upravo otoci postaju važnim poprištima i sastavnicama književne produkcije. U tom kontekstu treba se samo sjetiti hvarškoga književnog kruga s imenima kao što su Hanibal Lucić, Mikša Pelegrinović, Petar Hektorović, Vinko Pribojević, Marin Gazarović, Martin Benetović ili Ivan Franjo Biundović. Otok tada, u razdoblju renesanse, postaje ne samo mjestom razvijena književnog života nego i mjestom radnje brojnih književnih djela. Tako npr. Petar Hektorović gradi poetiku svoga spjeva/ekloge *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (Venecija, 1568.) na preciznoj otočnoj topografiji (u trokutu Hvar – Brač – Šolta) opisujući potanko krajolik, ljude, floru i faunu, razne dogodovštine prilikom ribolova. Lokalni hvarski kolorit dominira u Benetovićevoj komediji *Hvarkinja* (kraj 16. st.), pusti otočić Sv. Andrije pokraj Dubrovnika obilježio je Vetranovićevu poemu *Remeta*, dok je mljetski *couleur locale* naglašeno prisutan u baroknoj burlesknoj poemi *Suze Marunkove* (1725.) Ignjata Đurđevića. Primjere bismo mogli nizati u nedogled jer *iskustvo otočnosti* u raznim formama kontinuirano prati hrvatsku književnost.

Mi ćemo se, međutim, zadržati na nekoliko značajnih pripovjedača 20. stoljeća koji su atlas otoka i iskustvo otočnoga položaja, sudbine i života stvaralački razradili u osobitu poetiku. Riječ je o Ranku Marinkoviću, Petru Šegedinu, Slobodanu Novaku, Pavlu Pavličiću i Renatu Baretiću. U njihovu stvaralaštvu otok je predstavljen kao autarkični mikrokozmos, univerzum za sebe, u kome se – upravo zbog prostorne odvojenosti od kopnene cjeline i izolacije – egzistencijalni problemi i

ljudske drame javljaju u osobito izoštreu obliku, a često se dovode i do paroksizma, s uglavnom fatalnim posljedicama.

Posrijedi su tri stvarna hrvatska otoka – tri dalmatinska (Šegedinova Korčula, Marinkovićev Vis i Pavličićevo Lastovo) i jedan sjevernojadranski (Novakov Rab) – te jedan izmišljeni (Baretićev Trečić). Posrijedi su, međutim, i posve oprečna iskustva otočnoga života realizirana u različitim tipovima literarnoga diskursa. Krenimo redom, prvo s inzularnom prozom Ranka Marinkovića. Slika otočkoga života u Marinkovića redovito je prožeta elementima karnevalizacije, tj. kombinacijom ozbiljnoga i smiješnoga, tragičnoga i komičnoga, iz koje se rađaju groteskni efekti.

1. Otok kao pozornica svijeta

U Marinkovićevoj pripovjednoj optici otok je tek “nezatna točka svemira”, kapljica vode, ali kapljica u kojoj buja raznolik život s mnoštvom oblika, organizama i njihovih vrlo složenih međusobnih odnosa. Da bi se ta životna bujnost stvaralački fiksirala, bila je potrebna osobita narativna strategija. Marinković ju je sâm autopoetički eksplicirao u proznoj “poemi” *Sunčana je Dalmacija* (koja je kasnije redigirana izišla pod naslovom *Cvrčci i bubnjevi*, a konačno oblikovana u novelu *Samotni život tvoj*). Kad čovjek pogleda gore, vidi nebo, “lagano prozračno, daleko, visoko”. Ali, kaže Marinkovićev pripovjedač, dovoljno je samo uzeti teleskop i slika se radikalno mijenja:

Nebo u visini!

Ali ja ti ga mogu unakaziti teleskopom! Otkrit će ti taj protunebeski top strahovitih perturbacija, neočekivanih lomatanja, divljih šibanja prostora vatrenim repovima, tumananja i sudara kugala, rušenja zvijezda, gmizanja maglenih spirala, unakrsnih očijukanja svemirskih reflektora, nemira svijetla...¹

Slično je i s otokom: izdaleka gledan, djeluje on kao prividno skladna i zaokružena cjelina. Ali tako djeluje samo dok se ne uzme jedan drugi instrument – ne više teleskop nego mikroskop. Cjelina se odjednom

1 MARINKOVIĆ, Ranko: *Samotni život tvoj*, u: *Izabrana djela*, PSHK, knjiga 137, Zagreb, 1981., str. 43.

rastvara, relacije se uvećavaju, čudne strasti, male zavisti i netrpeljivosti dobivaju neočekivane, groteskne dimenzije, *mikro* postaje *makro* i obrnuto. Marinković se u svojoj finom ironijom začinjenoj naraciji, kako je već upozorio u svojim analizama Ivo Frangeš, rado služi durbinima, teleskopom, mikroskopom i teleobjektivom, tj. tehnikom povećavanja slike i usporavanja ritma zbivanja, istodobnim primicanjem i odmicanjem objekta, baš kao na filmu.² Na taj se način postižu osobiti umjetnički efekti.

Otok je za Ranka Marinkovića prostor kondenzirana života i potreban je samo mali mikroskop, zapravo oštro naratorovo oko, koje će primaknuti udaljene prizore i iza prividno ukočene, uspavane, gotovo idilične slike, otkriti neobičnu bujnost formâ, bojâ, zvukovâ, mirisâ, pokretâ.

Uobičajena Marinkovićeva scenografija otočnoga dekora: vruće ljeto, opojni miris kadulje, lavande i ružmarina, svirka vjetra, monotona pjesma cvrčaka na prastarim rogačima, kliktaji galebova, laki maestral, nehajni zapljusci mora među grebenima... Ali ta slikovita pastoralna ravnoteža i posebna otočna akustika u pravilu traje kratko i brzo se narušava. U noveli *Samotni život tvoj* dolazak biskupa u otočki gradić odjednom mijenja perspektivu i neznatna točka u svemiru pretvara se u pravi ljudski mravinjak:

Ljudi vrve kao mravi: trčkaraju uokolo, susreću se, pitaju, odgovaraju, žure se s torbama i vrećicama s hranom, najednom zastanu nasred ulice, zamisle se u svoje cipele pa naglo potrče i nestaju iza ugla.

Tamo se netko potukao. Kletve, psovke. Privezao magarca za smokvu, pa ju je magarac obrstio, i vlasnik smokve prebio magarca. Javio se vlasnim magarca i prebio vlasnika smokve, a ovaj njega nogom u koljeno, pa šepaju sva trojica, to jest i on i on i magarac i smiju im se sa strane, a netko cinički primjećuje: "to im ide tako svima po koljenu..."³

Dovoljan je, dakle, samo vješt pripovjedač i odjednom se "sanjiva kronika" pretvara u sliku uskomešana i kompleksna socijalna života s galerijom karakterističnih otočkih tipova: klerika, brijača, služavki, ribara, poluintelektualaca, prosjaka, žandara i, dakako, "oriđinala" i redikula. I

² FRANGEŠ, Ivo: "Ranko Marinković", u: *Suvremenost baštine*, Zagreb, 1992., str. 338-339.

³ MARINKOVIĆ, R.: *Samotni život tvoj*, nav. dj., str. 46-47.

eto dovoljno materijala za neobične anegdote i priče u novelama *Poniženje Sokrata*, *Ni braća ni rođaci*, *Karneval*, *Oko božje*, *Balkon*, *Suknja*, *Koštane zvijezde* itd. I ne samo u novelama: i Marinkovićeve drame *Albatros* i *Glorija* tematski su vezane za otočku sredinu, a otok će obilježiti i roman *Never more*.

Za ocrtavanje otočkoga mikrokozmosa Marinković odabire karakteristična mjesta zbivanja: brijačnice, uske uličice, trgove, župni dvor, terase, ljetne kuhinje. Tu su i paradigmatički likovi otočana: Jubo Nazrević iz *Poniženja Sokrata*, Tomi Sabundalović (*Cvrčci i bubnjevi*, *Ni braća ni rođaci*), žandar Ilija, don Florio, Orne, fratar Bonaventura, Toninka, Keka. Svi su na svoj način neobični, malo "pomaknuti" od zamišljene normale, ocrtani u ironijskom modusu. Slika otočkoga života u Marinkovića redovito je prožeta elementima karnevalizacije, tj. kombinacijom ozbiljnoga i smiješnoga, tragičnoga i komičnoga, iz koje se rađaju groteskni efekti. Tu sliku prate i verbalni kalamburi, aluzije, igre riječima, uglavnom posredovane lokalnim idiomom. Riječ je, da se poslužimo Bahtinovim terminom, o *grotesknom realizmu* koji u svakodnevnom životu pronalazi dovoljno elemenata za afirmaciju "veselog relativizma". Smijeh, naime, snižava i materijalizira otkrivajući u visokom nisko, u duhovnom materijalno, u svečanom svakidašnje, u nadi razočaranje.⁴ Sjetimo se samo sukoba rivalskih karnevalskih povorkâ u noveli *Karneval*:

U metežu nije se više razabiralo tko po kome lupa, samo se može reći da su dobro učinili oni što su se maskirali kao grbavci: njihova su leđa mudro uživala u sigurnosti. Gusto su padali na sve strane udarci i pljuske, te se iz opće vike moglo čuti kako je netko sad tu, sad tamo jeknuo muklo i bolno, nesretno pogođen u slabo i nezaštićeno mjesto, a zatim uz određitu psovku uzvratio udarac svesrdno, kao brat bratu.

Letjeli su po zraku cilindri i lonci, kape i vlasulje i staromodni ženski šeširi i devetstote sa šarenim perjem, fricali nosovi, lepršale stare krpe, a po zemlji se vukla zamršena i beskrajna crijeva od nekih konopa i pasica u koje su se zapletale noge, pa se padalo u snopovima i nastavljalo borbu na zemlji jednako žestoko, do istrebljenja.⁵

4 Usp. MIKIĆ, Radivoje: *Postupak karnevalizacije. Uvod u poetiku Ranka Marinkovića*, Beograd, 1988., str. 160.

5 MARINKOVIĆ, R.: *Karneval*, PSHK, knj. 137, Zagreb, 1981., str. 96.

Zbog svega opisanoga Marinkovićevu bismo sliku otoka najbolje mogli opisati starom kazališnom metaforom, tj. toposom *theatrum mundi*, koji golemost našega socijalnog života preslikava na kazalište.⁶ Tako je i otok stiješnjena pozornica svijeta, čovjek glumac u tragikomičnom komadu koji se zove otočki život, dok se pisac nalazi u ulozi redatelja i aranžera koji vješto upravlja likovima, njihovim pokretima i mislima, koji obnavlja viđeno, prati događaje ironičnim komentarima i intervenira tamo gdje je to potrebno. Taj bogoliki pisac – čudotvorac “uskrsava iz mrtvila lutke i figure velike marionetske predstave života kao *tragične Lazare* ili *komične Gašpare* i ponovno ih baca u vrtlog svijeta *permanentnog karnevala*”⁷. Inverzija života i glume, zbilje i iluzije, neusklađenost između stvarnosti u kojoj junaci žive i višoj stvarnosti kojoj teže – to je omiljena Marinkovićeva tema, tema koja našega pisca dovodi u vezu s Pirandellovim humorizmom.⁸

Živjeti na otoku znači stalno osjećati odvojenost od glavnine i razmišljati o odlasku. Jedina veza između otoka i kopna, tj. ostatka svijeta, jest, dakako, brod: s njime dolazi hrana, roba, pošta, ljudi, novine, vijesti. Zato otočani, kako piše Predrag Matvejević u svome *Mediterranskom brevijaru*, “imaju više vremena za čekanje nego drugi” i zato je “čekanje obilježje njihova vremena”⁹. Oni upiru pogled u daljinu i brod dočekuju s posebnom pažnjom. Brodom se može i pobjeći s otoka, ali brodom se, još češće, nakon neuspjeha na kopnu, čovjek vraća na otok. Zato je taj povratak redovito neveseo.

Upravo je povratak na otok jedan od provodnih motiva Marinkovićeve umjetnosti. Sjetimo se samo tužnoga povratka Jube Nazrevića iz Splita na Vis u *Poniženju Sokrata* i scene kada su “za njim digli most i dali posljednji signal”. Simbolični povratak na otok tema je i posljednjega Marinkovićeva djela – romana-fuge *Never more* (1993.) – u kome protagonist Bartol Svilić, literarni dvojnik Melkriora Tresića iz kultnoga

6 Usp. SCHWANITZ, Dietrich: *Teorija sistema i književnost*, preveo. S. Muhamedagić, Zagreb, 2000., str. 105.

7 Usp. VAUPOTIĆ, Miroslav: “Triptih o Ranku Marinkoviću”, u: *Tragom tradicije*, Zagreb, 2002., str. 207.

8 Usp. ČALE, Morana: “Pirandello u Marinkovićevoj esejističkoj i pripovjednoj prozi”, u: *Volja za riječ. Eseji o djelu Ranka Marinkovića*, Zagreb, 2001., str. 121-153.

9 MATVEJEVIĆ, Predrag: *Mediterranski brevijar*, Zagreb, 1991., str. 21.

romana *Kiklop*, bježi iz Zagreba na rodni otok kako bi izbjegao mobilizaciju. Mobilizaciju je, doduše, izbjegao, ali se na kraju romana utopio u moru slušajući posljednji galebov graktaj koji mu ponavlja slavni poeovski refren: “Never more”.

Još jedan tužan povratak na otok opisan je u prvoj Marinkovićevoj drami *Albatros* (1939.). Glavni lik Ciprijan Tamburlinac vraća se slomljen na rodni otok nakon osobnoga poraza koji je doživio u gradu na kopnu. Svoje osjećaje pri povratku Tamburlinac u “putničkom salonu nekog parobrodića”, u monologu prvoga čina opisuje ovako:

Sedam godina nije me već bilo ovamo. I nikada, ni trunka nostalgije za svih sedam godina, a sada na povratku apatija! Ja ne volim to naše mjesto! (...) To je neki panični strah od siromaštva i nečistoće. Strah od ambijenta, od dijalekta, od prostih riječi i cinizma...¹⁰

2. Otok kao tamnica

Tema mističnoga straha i pučkoga praznovjerja u klaustrofobičnom otočnom ambijentu uvodi nas već u novi svijet inzularne proze Petra Šegedina i njegova rodnog Žrnova na Korčuli. Otok je za Šegedina mjesto posve suprotno od Marinkovićeve ljudskog mravinjaka i crnohumorne, ekscesne, karnevaleskne slike svijeta u malom. Umjesto smijeha, kod Šegedina prevladava strah i grčevita napetost, dok Marinkovićevo obilja boja, slika, oblika i pokreta zamjenjuje čista askeza fotografskog negativa: goli kamen, vjetrovi, pusti krajolik, strogi inzularni geometrizam.

No, otok za Šegedina nije samo zemljopisno ograničena i zatvorena sredina, nego prava tamnica, opasan prostor duhovne restrikcije: straha, otuđenosti, tjeskobe, neslobode, ugroženosti. U okruženju kamena, bijede i gotovo biblijske golotinje, pojedinac je na otoku stavljen u žrvanj koji nemilosrdno melje njegovu životnu energiju. U romanu *Djeca božja* (1946.) selo Žrnovo predstavljeno je kao sablasno mjesto, mrtvo i ukleto “jer svaki šum, svaki znak života odnese vjetar”:

¹⁰ MARINKOVIĆ, R.: *Albatros*, u: *Glorija i druge drame*, Sabrana djela Ranka Marinkovića, Ljubljana, 1988., str. 25.

U Žrnovu smo i proljeće je. A kada u ovu kotlinu nasrnu proljetne jugovine postaje sve prilično tijesno i tjeskobno.¹¹

Taj vjetar nosi sve ove glasove na sjever, izobličih ih, rastrga, pa kao ukleti odjeci lutaju kroz šume, pećine, te osamljenu putniku izgledaju kao zapomaganje, a noću odjekuju tako jezovito da ukućani pojedinih dvorišta ustaju, bude jedni druge, glasno mole i zazivaju boga i svece u pomoć.¹²

Sa Šegedinom otočko je iskustvo uronjeno u egzistencijalistički pripovjedni kompleks i specifičnu retoriku egzistencijalističke filozofije. Otok je egzistencijalna metafora. Likovi su opsjednuti unutarjom prazninom, moralnim dvojama, grižnjom savjesti, problemima samo-realizacije i izbora, a otočka sredina sa svojim "zatvorenim življenjem" pokazuje se branom slobodnom razvoju osobe. Tako u romanu *Djeca božja*, koji je svojedobno odigrao bitnu ulogu u otporu utilitarnom so-crealističkom modelu pisanja, hipersenzibilnoga dječaka Petra Stakana muče osjećaji straha i krivnje: njegovi su tek probuđeni nagoni i nevina dječaka znatiželja u koliziji s vrijednostima i zabranama što ih zagovara Crkva i koje skrušeno prihvaća zaostala sredina obilježena pučkom tradicijom, strogim patrijarhalnim moralom i lažnom bigotnošću. Odatle opterećenost, bolesna uznemirenost, depresija i, naposljetku, izobličena psiha. U ugroženom dječaku pojavljuje se težnja prema mistici i mučeništvu, a uzore nalazi među kršćanskim mučenicima i svecima. Mučen krivnjom, "grijesima" i željom za otkupljenjem, dječak bježi od kuće, a na kraju romana razapinje se poput Isusa.

Pakao je ovdje stvarnost u ljudima. Svi Šegedinovi likovi imaju svoga osobnog demona, svi grozničavo tragaju za nekim postojanim smislom, puninom života, "svetim dodirrom". Svi jednako teže i duhovnom iskupljenju i tračku metafizičke nade. Zato je ta proza napregnuta, ozbiljna, sumorna, a u čitatelja proizvodi osjećaj nelagode i mučne tjeskobe. Osim romana *Djeca božja*, takve su i novele *Sveti vrag* ili *Mrtvo more*.

Čak i kad se jave čiste i prozračne otočke slike, kad sve gori od sunca, kao npr. u noveli *Dan*, i one su popraćene kobnim slutnjama, a more se oglašava "neprijateljski muklim grgotom". Strah je u Šegedinovim otoč-

11 ŠEGEDIN, Petar: *Djeca božja*, PSHK, knjiga 128/1, Zagreb, 1977., str. 45-46.

12 *Isto*, str. 47.

kim prozama provodni motiv, dok je inzularnost “osnovni element nje-gove poetike”.¹³

Dakle, može se reći da je za Šegedina čovjek i sâm svojevrsni otok: iz-dvojen, izoliran, mučaljiv, tjeskobno sam, izgubljen, nesposoban za ko-munikaciju s drugim ljudima, “posve zatvoren u ljušturi svojoj”; s osjeća-jem “davljenja i utapljanja u sebi samome”. Za učitelja u *Djeci božjoj* kaže se da je živio u selu samo djelomično, da su “njegove misli i želje bile uperene prema velikom svijetu gradova”¹⁴, ali njegova želja da prokrči otočki “prokleti horizont makar i krvave glave” ostala je samo “bolesna iluzija”. Šegedin intenzivira samoću svojih otočkih likova i naglašava nji-hovu prisilnu stoljenost sa sumornim otočkim krajolikom kojim domi-nira golo kamenje. U kratkom predgovoru svoje knjige *Na putu* Šegedin je zapisao: “Svaki je od nas relativno zasebna točka gledišta, svojevrsna kristalizaciona osovina, naročito ogledalo što se kreće svijetom”. A u *Crnom smiješku* rezignirano zaključuje: “...kamo god pogledaš, otvaraš tragediju”.

Ovaj pisac kao da nas vraća latinskim, odnosno romanskim korijeni-ma i etimologiji. Glagol *izolirati*, odnosno imenica *izolacija* dolaze od la-tinske riječi *insula*: otoci su, naime, bili simboli odijeljenosti i samoće.

Nakon Šegedina prelazimo na prozu Slobodana Novaka u kojoj se otočna topografija javlja u dvama posve oprečnim metonimijskim liko-vima: jednom kao čista idila, tj. kao mjesto sreće i blaženstva (u prozi *Izgubljeni zavičaj*), a drugi put kao mjesto kajanja i ispaštanja kazne (u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*).

3. Otok kao idila

U medicini je opisana bolest koja se zove *islomania* ili *insulomania* (otokomanija) kao rijetka i nepoznata tegoba duha. Od nje “boluju” ljudi koji obožavaju otoke, drže ih neodoljivima i smatraju da je mali svijet okružen morem opojan, jedinstven, najbolji od svijetu svjetova. Tu tipič-

13 Usp. FRANGEŠ, Ivo: *Vrijeme kao nadahnuće. Romeo i Julija* i druge proze iz zbirke *Pričanja* Petra Šegedina. U knjizi: FRANGEŠ – ŽMEGAC: *Hrvatska novela*, Interpretacije, Zagreb, 1998., str. 358.

14 ŠEGEDIN, P.: *Djeca božja*, nav. dj., str. 230.

no mediteransku opijenost otocima opisao je i Lawrence Durrell u *Razmišljanjima o jednoj morskoj Veneri*.¹⁵

Pravi spomenik insulomaniji, otoku koji nisu zahvatile povijesno-društvene mijene, himnu otočnoj arkadiji i djevičanskoj ljepoti koju ne remeti ništa izvana, ostavio je u hrvatskoj književnosti Slobodan Novak u kratkom romanu *Izgubljeni zavičaj* ("Republika", 1954.). To je pasatistička proza o djetinjstvu, sazrijevanju, ali i zauvijek izgubljenoj mladosti. Umorni ratnik, partizan, vraća se nakon rata svojim izvorima – suncu, moru i svjetlu, "spasonosnim krajolicima i mitovima najranije, izvanpovijesne i još nepolitizirane mladosti"¹⁶.

U četiri pastoralne "genre-sličice", od kojih je svaka posvećena jednom godišnjem dobu, evocirani su karakteristični prozori iz otočkoga ribarskog života: izlet u barci, lov na tune, šišanje ovaca, jesenska berba grožđa, pečenje rakije zimi. Ti su se blistavi izdvojeni prizori, kao svojevrсни treperavi lirski dojmovi i žive slike snažna emocionalnog i simboličnog naboja, usjekli u pamćenje zrela čovjeka, a on ih, s vremenskim odmakom od dvadesetak godina, obnavlja proustovskom tehnikom: prizivajući slike, boje, mirise, ugođaje i vraćajući događajima iz prošlosti njihov prvobitni oblik. Želja mu je da od tih "šarenih dronjaka" sastavi "barem jedan jedini dan dvoje mladosti" i tako oživi neponovljivu "bajku djetinjstva". Evokacija, nostalgično oživljavanje sjećanja, potaknuto je opsesijom vremena koje nezaustavljivo teče i bespovratno izmiče poput pijeska u klepsidri. Zato se u djelu miješaju impresionistički lirski zapisi i idilične slike sa zrelim, pomalo melankoličnim refleksijama.

"Divan je otok!" – kliče u jednom momentu Novakov pripovjedač, ali i dodaje: oni koji žive na njemu to ne znaju. Osnovni ugođaj – ladanjsku opuštenost i životnu radost – ne pomućuju ni povremeni disonantni tonovi.

Nešto od te iznimne otočke atmosfere uspio je prenijeti režiser Ante Babaja u vrlo uspješnu film snimljenom prema Novakovu scenariju.

No, stvarni rezultat traganja za idiličnom prošlošću u konačnici je upravo suprotan nakanama: pokazuje se da je učinak vremena razoran i

15 Usp. o tome MATVEJEVIĆ, P.: *nav. dj.*, str. 151-152.

16 FRANGEŠ, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana, 1987., str. 404.

da je Novakov junak uzalud tražio zaklon u uspomenama. On je zauvijek izgubio zavičaj, a ne zna je li mu on više uopće i potreban. U završnoj sceni on se otiskuje brodom i odlazi zauvijek s otoka.

No, jedan drugi Novakov junak – Mali iz romana *Mirisi, zlato i tamjan* – ostaje zauvijek na otoku kako bi tamo, u miru i tišini, okajao grijehe mladosti, postigao katarzu i pomirenje sa samim sobom.

4. Otok kao čistilište

Otoci su oduvijek bili i mjesta izгона i zatočenja. Nije li već Ikar u antičkom mitu pokušao pobjeći iz labirinta-tamnice na Kreti koju je sagradio njegov otac Dedal? U starome Rimu postojala je “otočna kazna” (*poena insularis*): politički su se protivnici i prijestupnici izgonili na otoke. Zanimljivo je da su najluđe neprijatelje stari Rimljani slali baš na najljepši hrvatski otok Mljet: dakako, ne zato da bi tamo uživali, nego zato da bi stradali od otrovnih zmija kojih je Mljet tada bio pun.¹⁷

Poznato je da je i Seneka čak osam godina proveo u izgnanstvu na Korzici. Možemo spomenuti i novija vremena, recimo Napoleonova zatočenja na Elbu i Svetu Helenu. Kad govorimo o hrvatskim prostorima, dobro je prisjetiti se Gologa otoka u Kvarnerskom arhipelagu na koji su se na prisilni rad slali Titovi protivnici, staljinisti i općenito neprijatelji socijalizma. Nisu se slučajno tamnice gradile baš na otocima. I Franz Kafka na nepoznati je otok smjestio radnju svoje mračne proze *Kažnjenička kolonija*, dok je naš Ivan Dragojević u nepravedno zaboravljenom romanu *R2* (1973.) opisao partizanske zločine i odmazde na otočiću Daksi pokraj Dubrovnika 1944. godine.

No, na otoke su se često ljudi i posve dobrovoljno povlačili da bi tamo okajavali grijehe, da bi se prepustili samoći, askezi, meditaciji, samoanalizi, molitvi, šutnji. Zato su i mnogi crkveni redovi osnivali svoje samostane na otocima. Sjetimo se samo u hrvatskim okvirima pustinje Blaca na Braču i svećenika koji su se prepustili mirnom samačkom životu i potpunoj izolaciji. Mnogi su pojedinci prakticirali dobrovoljni izgon na otok kao vid duhovnoga pročišćavanja. Veliki hrvatski pjesnik, Dubrov-

¹⁷ Usp. MATVEJEVIĆ, P.: *nav. dj.*, str. 149-151.

čanin Ivan Gundulić povukao se svojedobno na već spomenuti mali elafitski otok Daksu da bi tamo u miru, bez vanjskih utjecaja, kontemplirao i okajavao grijehе mladosti. Tamo je skovao i poznate stihove svoje religiozne poeme *Suza sina razmetnoga* (1622.-23.).

Takvo iskustvo dragovoljnoga povlačenja na otok najbolje je u suvremenoj hrvatskoj književnosti opisao Slobodan Novak.

U Novakovu moralističkom romanu *Mirisi, zlato i tamjan* (1968.) otok je mjesto zaklona, dragovoljnoga zatočenja, ali i mjesto sabranosti, smirenja, kajanja i ispaštanja kazne. Mali, umirovljeni intelektualac, živi povučeno sa ženom Dragom u ruševnoj patricijskoj kući na kvarnerskom otoku (Rabu) gdje zajedno već deset godina njeguju prastaru i senilnu Madonu, nekadašnju vlasnicu polovice otoka. Mali je razočarani intelektualac, komunist kojemu su društvena praksa i sveopća hipokrizija slomili ideale i vjeru u “bolje sutra”, a boravak na otoku odabrao je kao dobrovoljnu izolaciju, odnosno kao slobodnu prisilu. S nepokretnom Madonom povezan je kompliciranim odnosom koji se može nazvati čudnom, upravo grotesknom mješavinom altruizma i mazohizma. Invalid prošlosti njeguje invalida budućnosti.

Naslovna biblijska referenca upućuje na to da se roman temelji na dvoplanskom zbivanju, tj. na stalnom miješanju sakralnoga i profanoga, doslovnoga i alegorijskoga. Gotovo svaka situacija koja se zbiva na realnom planu dobiva i simbolički odjek. I pojedini se likovi javljaju kao reprezentanti određenih simboličkih funkcija. Mali je rezignirani humanist i moralist koji ispašta grijehе i zablude prošlosti i na simboličan, gotovo ritualan način pročišćuje se od ideološke zatucanosti, bezbožništva i lijevoga dogmatizma. U glavnom liku zbito je iskustvo cijele jedne generacije koja je prihvatila utopijski projekt, pokušala srušiti tradiciju, Crkvu i Povijest, a zatim je, u stvorenom socijalističkom društvu, doživjela bolno otrježnjenje i razočaranje. Zato je za Malog život na otoku, u atmosferi truleži, smrada i umiranja, istodobno i iskupljenje: dvoreći Madonu, on prinosi svoju neobičnu žrtvu i u tom činu nalazi smisao zatočeništva na otoku, a time i smisao vlastite egzistencije. Jer, Madona je simbol staroga društva i njegovih vrijednosti koje su preko noći bezdušno srušene. Ona je antropomorfizirana prošlost, “ostatak povijesti”

i onaj omraženi “klasni neprijatelj” protiv koga su se borili komunisti, kojemu su konfiscirali svu imovinu i pokušali ga zbrisati s društvene pozornice. Madona je simbol tradicije, glas vitalne prošlosti.

No, pravi je junak djela zapravo ideologija koja zarobljuje pojedinca, vlada njime i određuje njegovu egzistenciju. Ovdje je pojedinačna egzistencija otok utopljen u velikom moru koje se zove ideologija. U romanu je riječ o sukobu dviju ideologija: ideologije Katoličke crkve i komunizma/marksizma. Tako je i glavni lik dualist, autentičan vjernik dviju vjera, utjelovljenje kontradikcije i paradoksa. U njegovu je djetinjstvu religija igrala značajnu ulogu, a i na njegovu sadašnjost djeluje nekom dubinskom opterećenošću. Potom ju je zamijenio komunizam, odnosno ateizam, ali ispovjedni je subjekt ostao prema oba sustava u ambivalentnom odnosu. Na kraju doživljava potpuni rasap, što je i uzrok izgubljenosti, grižnje savjesti, pa i shizofrenih situacija. Svoju je paradoksalnu situaciju, svoj fundamentalni rascjep, najbolje izrazio željom da mu se, kad umre, na grob postavi “crvenu petokraku zvijezdu razapetu na crni križ”.

Kršćanska simbolika ispunjava Novakovo djelo i nadograđuje ga nizom značenja. Ostanemo li na terenu kršćanskih simbola, mogli bismo reći da Mali živi u znaku čistilišne kazne, a otok je idealno mjesto za samopročišćenje. Život u purgatoriju simbolično je čišćenje od ideoloških mistifikacija i starih zabluda kako bi se došlo do katarze, smirenja emocija i pomirenja suprotnosti. Nade u bolju budućnosti nema, ideali su slomljeni, sve su vrijednosti promijenile predznak, spone s vanjskim svijetom popucale su, obnova je nemoguća, očaj je potpun – ostala je još samo nemilosrdna, razorna ironija kao crna energija inteligencije i jedini način preživljavanja na otočkome mikrokozmosu. Granična egzistencijalna situacija glavnoga lika obilježena je tjeskobom, sartreovskom metaforom gađenja, beznadnim godotovskim čekanjem. Otok je, dakle, svojevrsan duhovni azil i nije ni čudo što Novakov antijunak u jednom trenutku uzvikne: “Tko više od mene voli Otok!”

Otočna topografija obilježila je i Novakov prozni triptih *Izvanbrodski dnevnik* (1977.). U njemu su opisana tri nesvakidašnja putovanja na relaciji Otok – Kopno – Otok, dok glavni lik situacije s puta iskorišćuje kao povod za lucidne opservacije, blistave asocijativne igre i cinično preis-

pitivanje svih vrijednosti. More je – kako kaže Novakov Putnik – kad se gleda s otoka uvijek jednosmjerno, a kad se čovjek na otok vraća, to je uvijek zbog nekoga neuspjeha i razočaranja. Zanimljivo je napomenuti da se Novakov putnik ne vraća na otok trajno, nego dobiva samo trodnevni dopust iz svoga doživotnog utočišta – ludnice – i to samo zato da bi došao na pogreb jednoga člana svoje obitelji.

I u najnovijem Novakovu romanu *Pristajanje* (2005.) poprište je radnje (i pripovjedačevo simbolično utočište) otok Rab – prostor nemira, tjeskobe i “letargije samoće”. U *Pristajanju* otok je kavez i ropstvo. Na njemu je i “duša zasužnjena”, kako kaže pripovjedač već na samom početku romana. To je i mjesto rezignacije i odustajanja. Vidjeli smo da je u *Mirisima* glavni junak bila ideologija koja zarobljuje pojedinca i u potpunosti vlada njime. U *Pristajanju* svjedoci smo kraja ideologije ili, da parafraziramo J.-F. Lyotarda, kraja velike (meta)priče koja se zvala socijalizam. U romanu se analiziraju posljedice koje je ona ostavila u izdvojenim pojedincima.

Od različitih semantičkih implikacija glagolske imenice “pristajanje” – koje navodi i pisac u paratekstualnoj napomeni već na prvoj stranici kao svojevrsnom putokazu za čitanje – duhu i atmosferi njegova romana najviše odgovara ona s pesimističkim prizvukom: pristajanje je ovdje u prvom redu “rezignirano prihvaćanje čega bez stava i otpora”. Pripovjedač je sveden na ulogu promatrača, lucidnoga voajera, rezignirano pomiren sa stvarima oko sebe. Jedan se svijet urušava, a pripovjedač (stari Mali) suviše je star da bilo u čemu aktivno sudjeluje i da bilo što promijeni, a najmanje “tijek povijesti”. Akcija je namijenjena mladima: pripovjedačevu sinu, predstavniku generacije koja na društvenu pozornicu stupa s manje predrasuda i manje opterećena prošlošću.

Mali iz romana *Mirisi, zlato i tamjan* bio je dualist koji je doživio razočaranje u obje vjere. Mali u *Pristajanju* ne vjeruje više ni u što. Kada s voditeljem uprave groblja odlučuje o mogućem grobnom mjestu za sebe, odustat će od zahtjeva:

- A gdje ćete onda?
- Zasad nigdje. Možda i zauvijek nigdje.¹⁸

18 NOVAK, Slobodan: *Pristajanje*, Zagreb, 2005., str. 117.

Roman, koji povremeno prelazi u intimni monolog, protječe u atmosferi rezignacije i gorčine, a završava u znaku jedne druge semantičke odrednice glagolske imenice koja se nalazi u naslovu romana: *pristajanjem* desantnoga broda JNA u (rapsku) luku. Zlo na otok uvijek dolazi s kopna, pa tako i dolazak okupatorskoga broda označava kraj jednoga poretka. Sve su vrijednosti promijenile predznak, sve se profaniralo, a ni s domovinom i domoljubljem u novim okolnostima više nije lako, pa će Novakov ironični pripovjedač u jednom trenutku napisati i sljedeće:

Nije lako ljubiti ni ovu predivnu usidjelicu svoju hrvatsku domovinu; toliki bludnici i kurviši o njoj govore intimno, toliki je zločinci hoće milovati i braniti, sebičnjaci i pohlepnici je svojataju, licemjeri joj prisežu, bezdušnici opjevavaju, džepari i pljačkaši hvale njezina bogatstva...¹⁹

“Kako uopće iz ove kože?!” – pita se u jednom trenutku Mali. I jasno mu je da ostaje samo čekanje, meditiranje i okapanje vlastita vrta – stvarnoga i simboličnoga. Ostaje mu, dakako, i ironija. Ironija je oružje slabih jer svi se važni događaji službene povijesti i tako kreiraju u nekom generalštabu ili u političkim centrima moći. No, ironija je za intelektualca još jedini modus preživljavanja. Ona je, dakle, *intelektualni otpor*, ona je – kako kaže V. Jankélévitch – gipkost duha, najveća moguća svijest. Ona nas čuva od skučenosti, iskrivljavanja, netrpeljivosti.²⁰ Zato Mali odabire samozatajnost, dobrovoljno izgnanstvo, *otok kao sudbinu*. Uostalom, reći će on sarkastično, ni desant armije na otok ne znači novu okupaciju jer “okupirani smo oduvijek”.

Radnja romana, koji je inspiriran stvarnim događajem, traje sve u svemu nekoliko mjeseci, a zbiva se na samom početku turbulentnih devedesetih godina prošloga stoljeća. To je vrijeme kad su se odvijali dugi partijski kongresi, pa i Mali osluškuje “jednim uhom” vijesti koje su tvorile “povijest u nastajanju”: slovenska i hrvatska partijska delegacija napuštaju XIV. izvanredni kongres; jedna zemlja i jedan politički sustav

19 *Isto*, str. 130-131.

20 Usp. JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Ironija*, preveo Branko Jelić, Sremski Karlovci, 1989., str. 35.

idu svome kraju. U zraku se već osjeća miris baruta, a s njime su u ove prostore stigle velike, presudne promjene.

Pripovjedač je sada osamdesetogodišnjak, duge i monotone otočke dane provodi u razgovorima s mještanima, najviše s umirovljenim pukovnikom JNA kojega naziva *Generalom*, ponekad zlobno i *Generalissimusom*. Ti razgovori, koji povremeno prerastaju u prave dijaloške dvojboje, otkrivaju ponore u ideološkim koncepcijama i svjetonazorima, ali što se više približavamo kraju romana, čangrizavi starci sve više postaju tolerantni sugovornici koji gotovo ne mogu jedan bez drugoga, pa na kraju postaju na neki način i bliski supatnici u letargiji samoće na otoku, toj “plutajućoj ukletoj ljusci”.

5. Otok kao poprište čuda

Pavao Pavličić, sklon fantastičnim rješenjima u prozi, smješta mjesto radnje svoga romana *Koraljna vrata* (1990.) na udaljeni dalmatinski otok Lastovo. Mirno mjesto postat će stjecajem okolnosti poprištem čudnovatih događaja koji će uzrokovati poremećaj prirodne ravnoteže i ugroziti dotadašnji etički poredak u svijetu.

Na Lastovu jednooki filolog Krsto Brodnjak, središnji lik romana, pronalazi krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća tekst/autograf slavnoga Gundulićeva spjeva *Osman*, ali cjelovit – dakle i s onim izgubljenim 14. i 15. pjevanjem oko čijega je izostanka hrvatska književna historiografija razvila brojne teorije. Tim fundamentalnim otkrićem Brodnjak dolazi u poziciju da ispuni veliku filološku “rupu” i temeljito izmijeni, ili reinterpretira, uvriježenu sliku hrvatske književnosti, kulture i identiteta.

No, zbivanja oko rukopisa čine samo prvu razinu Pavličićeve priče. Na drugoj dolazi do programiranoga miješanja ontoloških sfera, postupka tako karakterističnoga za postmodernističku fikciju.²¹ Ubrzo se pokazuje da rukopis na neobičan način direktno utječe na našu sadašnjicu. Brodnjak otkriva da usitnjeni prah s Gundulićeva rukopisa, za

21 Usp. o tome McHALE, Brian: *Postmodernist Fiction*, London – New York, 1996., str. 26-40.

koji se kaže da je zalutao ne samo iz drugoga vremena nego i iz “druge zbilje”²², ima upravo čudotvorna svojstva jer liječi gotovo sve bolesti. Lastovom, otokom koji je i sâm postao “jedno čudo” i na kome je “sve kao začarano”²³, počinje se zahvaljujući *Osmanu* širiti “zaraza zdravlja” s neobičnim popratnim pojavama: starci i neizlječivi bolesnici u dodiru s prahom čudesno ozdravljaju, dok djeca obolijevaju. Štoviše, izliječeni otočani uspostavljaju pravi teror zdravlja segregirajući invalide i narušavajući prirodni poredak stvari u zbilji. Brodnjak se nalazi pred problemom moralnih implikacija svoga otkrića.

Dosljedno građen na principu realizirane metafore²⁴, roman o filologiji, snazi fikcije i “osmanskom pitanju” (zbog čega djelo čak i strukturno i simbolički oponaša Gundulićev spjev) postaje tako poprištem borbe dobra i zla, a fabula naglo skreće u područje etičke problematike. Zato se Pavličićev roman s pravom može nazvati *moralitetom*: na utopijsku ponudu sveopćega zdravlja pisac “odgovara tezom o nužnoj prisutnosti bolesti, kako bi život bio cjelovit i moguć u svojoj vječnoj težnji za savršenstvom”²⁵. Dijalog povijesti, tradicije, literarne fikcije i empirijske zbilje završava očekivano: glavni lik spaljuje pronađeni rukopis koji se počeo tako grubo “miješati” u suvremenost držeći da je “bolje biti i bolestan vlastitom krivicom, nego zdrav bez svoje zasluge”. Cjeloviti (“savršeni”) *Osman*, koji se neočekivano pretvorio u “izvor pitanja, tjeskobe i grižnje savjesti”, vraćen je kamo i pripada – u svijet prošlosti/tradicije – e da bi se u svijetu sadašnjosti mogla ponovno uspostaviti prirodna ravnoteža: razlikovanje između bolesti i zdravlja, dobra i zla.

6. Otok kao utopija

Otoci nisu samo mjesta bijega, povlačenja i zatočenja. Zbog svoga položaja, izdvojenosti i prostorne ograničenosti bili su oni zamišljeni (i sanjani) i kao mjesta ozbiljenja idealnih zajednica, društava bez ratova,

22 PAVLIČIĆ, Pavao: *Koraljna vrata*, Zagreb, 1990., str. 17.

23 *Isto*, str. 53.

24 Usp. ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka: *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmodernizam*, Zagreb, 1996., str. 126-127.

25 Usp. PALJETAK, Luko: *Strasna, koraljima obrubljena rupa*, u: *Dubrovnik*, IV/1993, br. 3, str. 217.

razdora i napetosti, budući da će se temeljiti na socijalnoj pravdi, jednakosti i toleranciji. Po uzoru na Platona Thomas More (Morus) u svojem je slavnom djelu *De optimo statu reipublicae deque nova insula Utopia* (1515.-1516.) upravo na otoku *Utopiji* izgradio idealno društvo. Moreova *Utopija* znatno će utjecati ne samo na filozofiju nego i na književnost. Primjera ima puno (D. Defoe, *Robinson Crusoe* i brojne “robinsonade”; J. G. Schnabel, *Otok Felsenburg*), a od novijih djela nameće se asocijacija na *Otok (Island, 1962.)*, posljednji roman Aldousa Huxleya. Budistički otok Pala, smješten negdje u indonezijskom arhipelagu, mjesto je na kome funkcionira idealno društvo, varijanta utopijske komune u čiju su strukturu čvrsto usađeni principi humanosti i racionalnosti. Pala je mogući odgovor na pogubnu društvenu praksu Zapada koja je dovela do prenapučenosti, militarizma, zagađenja okoliša i hiperproizvodnje.

Inačicu otočke utopije, a time i novu semantičku kvalitetu inzularne proze, dobila je u novije vrijeme i hrvatska književnost.

Imaginarni jadranski otok Trećić, njegovi neobični stanovnici i njihove još neobičnije sudbine u središtu su romana *Osmi povjerenik* (2003.) Renata Baretića. Na Trećiću – a on se na jadranskoj topografiji nalazi, dakako, iza (realnoga) Prvića i (nepostojećega) Drugića – živi izdvojena, gotovo autistična zajednica hrvatskih povratnika iz Australije. Trećićanski “urođenici” odreda su starci koji su se vratili u rodno mjesto da mirno, u starom zavičaju dočekaju smrt. Oni imaju svoje običaje, nepisane zakone i neporemetive dnevne rituale. Komuniciraju svojim posebnim jezikom, osebujnim trećićanskim idiomom koji predstavlja čudnovati *mix* čakavštine, talijanskoga i iskvarenoga australskog engleskog. Osnovne životne potrebe otočani namiruju australskim mirovinama (stečenima krvavim radom u rudnicima) i uz pomoć talijanskih švercera i mafijaša koji jedanput tjedno gliserima dovoze brašno, šećer, pivo, kavu, cigarete i razne luksuzne proizvode. Na otoku nema struje, vodovoda, kanalizacije, telefona i kompjutora. Do trećićanskih kuća ne dopiru ni signali za mobitel, ali zato su sve opskrbljene solarnim ćelijama.

U tu gotovo utopijsku zajednicu uređenu po plemenskim pravilima vladin “osmi povjerenik” Siniša Mesnjak dolazi po kazni: mladoga i perspektivnoga političara uoči izbora insceniranim je skandalom kompro-

mitirao žuti tisak i zato je na neodređeno vrijeme poslan na naš “naju-
daljeniji naseljeni otok” s nemogućom misijom – organizirati lokalne
izbore i uspostaviti legalnu vlast. Sedmorici povjerenika prije njega to
nije uspjelo.

Mesnjakov dolazak na otok u početku je praćen užasom uobičajenim
za urbanoga čovjeka, i to čovjeka pred kojim je karijera, koji iznena-
da dolazi u pustoš. Opozicija otok – grad javlja se kao prva tematska
komponenta romana. Povjerenik je zgranut što na Trećiću nema pošte,
mjesnoga ureda, liječnika ili svećenika. Zgranut je što ne može rabiti baš
nikakvo sredstvo moderne komunikacije – telefon, mobitel, internet ili
elektronsku poštu. Teškom mukom miri se s činjenicom da je napustio
civilizaciju sa svim udobnostima koje ona pretpostavlja i došao u, do-
duše, lijep, miran i netaknut prostor, ali i u potpuno neobičnu, apartnu
sredinu, pogodnu samo za turistički boravak. U njoj će naići na “stare
tvrdoglave čudake” i tipične otočke “oriđinale” koji su krajnje nepovjer-
ljivi prema pridošlici. Zato će u jednom trenutku reći: “Divan otok, ina-
če. Da ih je iselit pa uživati!”²⁶

Trećić sigurno nije posve idilična oaza, a satirički akcenti ne dopuštaju
Baretićevu djelu jednoznačnu odrednicu utopija. Starci koje povjerenik
na njemu zatječe čangrizavi su i tvrdoglavi čudaci puni hirova i bizarnih
navika. Njihovi su međusobni odnosi opterećeni prošlošću (“Sve ono iz
vremena dok su bili djeca, ili još ranije, to je strava živa, čisti horror”²⁷),
imaju svoje mračne tajne, ritualno muče životinje, “tvrđi” su i u svakom
pogledu nepouzđani. No, na otoku je i povjerenikov “prevoditelj”, ču-
desni Tonino, oličenje neiskvarenosti, prirodnosti i jednostavnosti. Uz
njegovu izdašnu pomoć Mesnjak će na Trećiću doživjeti samopotvrdu,
otkriti sebe kakav jest, bez poze i društvene maske. Upoznat će i neke
druge, u trci za uspjehom i u civilizacijskom grču, zaboravljene vrijed-
nosti. Naučit će da vrijeme nije novac i da ne treba stalno gledati na sat.
Spoznat će što je prava srdačnost, požrtvovnost, prijateljstvo i povjere-
nje u blišnjega. Konačno, naučit će voljeti male, obične stvari, otvoreno
iskazivati osjećaje, prestati glumiti. I Trećić će mu se odjednom ukazati

26 BARETIĆ, Renato: *Osmi povjerenik*, Zagreb, 2003., str. 49.

27 *Isto*, str. 105.

kao istinska alternativa svijetu buke, profita, laži, karijere i političkih spleta. Kraj romana čini se, doduše, otvorenim, no posve je sigurno da Mesnjak ne će prihvatiti premijerovu ponudu za ponovni ulazak u političku arenu. Možda i ne će ostati zauvijek na otoku, ali ako se i vrati u “civilizaciju”, vratit će se drugačiji, u svakom slučaju bolji.

U ovom izlaganju zadržali smo se samo na nekoliko tipova otočnoga iskustva u pripovjednoj prozi. Tema time nije nipošto iscrpljena: poetika otočnosti obilježila je i brojne druge prozne tekstove, npr. Branka Belana, Antuna Šoljana, Zorana Ferića²⁸, Damira Miloša, Saše Meršinjaka ili Senka Karuze. Ovaj posljednji objavio je i jedinstven *Vodič po otoku* (2005.) s nizom nostalgичnih priča o otočkim običajima, hrani, bojama, mirisima i neponovljivom *spleenu* koji nestaje pod naletom novoga tipa života koji donose turizam i “furešti”.

Tema bi se mogla s podjednakim opravdanjem proširiti i na područje hrvatske poezije jer i u njoj otočnost i otočni mediteranizam predstavljaju od davnina vitalnu i produktivnu komponentu. I danas ima nekoliko pjesnika koji uspješno djeluju u toj poetičkoj struji, da spomenemo Zvonimira Mrkonjića, Jakšu Fiamenga, Joška Božanića, Dragu Štambuka, Nikolu Kraljića te, osobito, Andrianu Škunca, kojoj je otok osnovno inspiracijsko uporište i koja je od svoga Paga napravila pjesničku oazu osobito prepoznatljiva tipa.²⁹ Stoga je lako izvesti zaključak da su otoci doista iznimna mjesta, znakovi drukčijega života, i da je te specifičnosti i hrvatska literatura, u brojnim zanimljivim varijacijama inzularnih motiva, umjetnički uvjerljivo fiksirala.

28 O oblikovanju otočnoga prostora u Šoljanovoj i Ferićevoj prozi usp. FLAKER, Aleksandar: *Otočke rošade (Šoljan i Ferić)*, u zborniku *Postmodernizam, iskustva jezika u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Zagreb, 2001., str. 9-16.

29 Usp. MRKONJIĆ, Zvonimir: “Poetika otočnosti”, u: *Mogućnosti*, XLIX/2002, br. 1-3, str. 140-147.

Literatura

- BARETIĆ, Renato: *Osmi povjerenik*, Zagreb, 2003.
- ČALE, Morana: "Pirandello u Marinkovićevoj esejističkoj i pripovjednoj prozi", u: *Volja za riječ. Eseji o djelu Ranka Marinkovića*, Zagreb, 2001., str. 121-153.
- FLAKER, Aleksandar: *Otočke rošade (Šoljan i Ferić)*, u zborniku *Postmodernizam, iskustva jezika u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Zagreb, 2001., str. 9-16.
- FRANGEŠ, Ivo – ŽMEGAČ, Viktor: *Hrvatska novela*, Interpretacije, Zagreb, 1998.
- FRANGEŠ, Ivo: "Ranko Marinković", u: *Suvremenost baštine*, Zagreb, 1992.
- ISTI: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana, 1987.
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Ironija*, preveo Branko Jelić, Sremski Karlovc, 1989.
- MARINKOVIĆ, Ranko: *Glorija i druge drame*, Sabrana djela Ranka Marinkovića, Ljubljana, 1988.
- ISTI: *Izabrana djela*, PSHK, knjiga 137, Zagreb, 1981.
- MATVEJEVIĆ, Predrag: *Mediterranski brevijar*, Zagreb, 1991.
- McHALE, Brian: *Postmodernist Fiction*, London – New York, 1996.
- MIKIĆ, Radivoje: *Postupak karnevalizacije. Uvod u poetiku Ranka Marinkovića*, Beograd, 1988.
- MRKONJIĆ, Zvonimir: "Poetika otočnosti", u: *Mogućnosti*, XLIX/2002, br. 1-3, str. 140-147.
- NOVAK, Slobodan: *Pristajanje*, Zagreb, 2005.
- ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka: *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmodernizam*, Zagreb, 1996.
- PALJETAK, Luko: *Strašna, koraljima obrubljena rupa*, u: *Dubrovnik*, IV/1993, br. 3.
- PAVLIČIĆ, Pavao: *Koraljna vrata*, Zagreb, 1990.
- SCHWANITZ, Dietrich: *Teorija sistema i književnost*, preveo. S. Muhamedagić, Zagreb, 2000.
- ŠEGEDIN, Petar: *Djeca božja*, PSHK, knjiga 128/1, Zagreb, 1977.
- VAUPOTIĆ, Miroslav: "Triptih o Ranku Marinkoviću", u: *Tragom tradicije*, Zagreb, 2002.

CROATIAN INSULAR PROSE

Summary

The author wants to show perception of an island as a universe for it self in the opus of some important Croatian insular prosaists of the 20th century. Those are Ranko Marinković, Petar Šegedin, Slobodan Novak, Pavao Pavličić and Renato Baretić. For Marinković an island is a space of condensed life (confined life stage) in which he discovers unusual richness of forms, colors, sounds, smells, moves, with a gallery of distinctive insular types. Šegedin perceives an island completely opposite. That is not only geographically restricted and closed area but a real dungeon, dangerous area of spiritual restriction: of fear, alienation, anxiety, lack of freedom, threat. In Slobodan Novak's prose insular topography appears in two completely opposite metonymy characters: one time like a clear idyll, i.e. like a place of happiness and bliss, and the other time like a place of repentance and atoning of punishment. For Pavličić and Baretić an island is the ideal (utopian) place in which they can produce the most unusual and the most peculiar occurrences with unusual human destinies.

Key words: *island, stage, dungeon, idyll, purgatory, isolation, miracle, utopia.*

UDK 821.163.42.09:398
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 5. X. 2006.

Stipe BOTICA
Filozofski fakultet u Zagrebu

HRVATSKA USMENOKNJIŽEVNA BAŠTINA U SUVREMENIM ZAPISIMA

Sažetak

Ovaj rad pokazuje život hrvatske usmene književnosti na temelju suvremenih zapisa, nastalih u novije vrijeme na području Hrvatske i među Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Suvremeni autentični zapisi pokazuju odlike književno-teorijske naravi i sve mijene koje prate suvremene tipove usmene književnosti. Važno je bilo pokazati izvorna obilježja suvremenih zapisa i njihovo supostavljanje u cjelovit korpus hrvatske usmene književnosti. Glavna je svrha rada pokazati da usmena književnost nije samo relikv prošlosti i da se ona prirodno uklapa u ukupnost života neke sredine, u svakom povijesnom trenutku, pa i u ovom našem vremenu. Nekoliko učestalijih motiva iz povijesti hrvatske usmene književnosti žive do danas. Vrijedno ih je promotriti i u izvornom izvedbenom obliku i u zapisu. Naši primjeri pokazuju da su se klišeizirani sižeji dobro usčuvali, iako u nešto promijenjenom obliku, da su i dalje izrazito uporabljivi, funkcionalni. Njima se uspostavlja veza sa starijim arhetipskim oblicima koji su, kad se dugo izvode, bezuvjetno varijentni, odnosno nastavljaju život usmene književnost.

Ključne riječi: usmenoknjiževni oblici danas, izvedba, zapis, usmenoknjiževni rodovi i vrste.

Uvod

Sintagma ključna za ovo razmatranje mogla bi glasiti: *usmenoknjiževni oblici danas*¹, a može se shvatiti i kao važno književno-teorijsko pitanje. Tim više ako se pod ovim misli na izvedbene pojavne oblike usmene književnosti u naše vrijeme, najčešće osporavane, jer zapise – kao sekundarni vid života usmene književnosti – nitko ne dovodi u pitanje. Općenito, naše vrijeme dovodi u dvojbu postojanje tradicionalnih usmenoknjiževnih vrsta u recentnoj izvedbi, i u suvremenim uvjetima života. To se posebice odnosi na neke vrste usmene književnosti. Ipak, temeljna je postavka ovoga rada: u hrvatskoj sredini još uvijek postoji usmena književnost u izvedbi, štoviše u brojnim izvedbenim mogućnostima. Kao ilustraciju ove tvrdnje mogle bi se navesti brojne suvremene *snimke* s terena u većem broju zapisa raznih djelatnika i ustanova. Posebice to potvrđuju radovi djelatnika Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, otiskivani, među ostalim, u *Narodnoj umjetnosti*. I drugdje se mogu naći relevantni podatci o tome, pa i suvremeni zapisi otisnuti i u drugoj recentnoj periodici.² Dio takve periodike slabo je uklopljen u hrvatske stručne tijekove jer se vrlo često, kao lokalna i pučka, zaobilazi u stručnoj javnosti, a još češće i namjerno minorizira. O ovakvoj građi ima nešto podataka i u knjigama³,

-
- 1 Jednu verziju rada, znatno kraću, pod naslovom "Frakventni usmenoknjiževni oblici danas" pripremio sam za zbornik 3. *Hrvatskog slavističkog kongresa* koji je održan u Zadru. U tom su radu samo naznake onoga što se od usmene književnosti može naći u suvremenim uvjetima života. Kraći oblik rada, ali samo s primjerima koji su nastali na području Republike Hrvatske, otisnut je u *Narodnoj umjetnosti. Hrvatskome časopisu za etnologiju i folkloristiku*, br. 42/2, Zagreb, 2005., str. 127-154. Ima i nešto preinaka koje su proizašle iz cjeline zamišljene teme, a cjelina svakako računa na usmenoknjiževno blago hrvatskoga naroda ma gdje on živio.
 - 2 Postoji brojna literatura o tome, među ostalim i moj rad "Hrvatska usmena književnost u zapisima studenata Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Mostaru", u: *Motrišta*, Mostar, lipanj 2000., str. 101-124.
 - 3 Među ostalim i u knjizi BOŠKOVIĆ STULLI, Maja: *O usmenoj tradiciji i životu*, Konzor, Zagreb, 1999.; DRAGIĆ, Marko: *Deset kamenih mačeva*, Nakladna kuća Sveti Jure, Baška Voda, 1999. i *Od Kozigrada do Zvonigrada*, Nakladna kuća Sveti Jure – Ziral, Baška Voda – Mostar, 2001. To se još bolje vidi u autorovoj obradbi cjeline usmenoknjiževnoga blaga Hrvata u Bosni i Hercegovini *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine*, otisnutima u ediciji HRVATSKA KNJIŽEVNOST BOSNE I HERCEGOVINE U 100 KNJIGA. Tu su **Proza, drama i mikrostrukture** (knj. br. 5), **poezija**.

a svojedobno je učinjena i opsežna analiza postojećega stanja i dokumentirana brojnim primjerima.⁴

Za teorijski opis novih zapisa oslonit ću se u prvom redu na odabrane zapise koji su nastali 2002. u seminaru predmeta “Hrvatska usmena književnost” na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Uzorak će biti petnaestak radova u kojima su relevantni zapisi i svi su nastali od siječnja do svibnja 2002. U odabranim je radovima dosta građe za primjeren opis.⁵ U ovom je vremenu, inače, nastalo deset svezaka/fascikla (svaki ima približno 500 stranica) studentskih zapisa, i to pet svezaka u Zagrebu, četiri u Osijeku, jedan u Mostaru.⁶ Kad se ova velika količina *kvantificira* po vrstama, kako je inače u svim dosadašnjim svescima, dobije se približan pregled usmenoknjiževnih rodova i vrsta novih zapisa.⁷ Ovdje, u ovih deset svezaka, nalaze se:

- **lirske pjesme** (svih motiva i tipova). 1800 primjera i više od 5000 dvostihova
- **epske pjesme** (i pučko epsko kazivanje): 48 primjera
- **priče** (raznih vrsta):
 - bajke* (i *bajkovite priče*) – 130 primjera
 - predaje* – oko 300 primjera
 - legende* – stotinjak primjera
 - basne* – 22 primjera
 - anegdote* – oko 500 primjera
 - vicevi* – preko 1600 primjera
 - pričanja iz života* – dvadesetak primjera
 - šale/pošalice* – stotinjak primjera

4 BOTICA, Stipe: *Lijepa naša baština*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1998., str. 113-212.

5 Svi se zapisi čuvaju u kartoteci Katedre za hrvatsku usmenu književnost pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prije vremena našega rada tu se od 1986. (do 1999.) nalazi još 46 svezaka, s približno 21000 stranica. Skraćena, kad se citira ova građa, jest: Vl. rkp., i godina nastanka građe.

Za našu se temu moglo uzeti i one radove koje su učinili studenti tadanjega Pedagoškog fakulteta u Mostaru, a fascikirani su pod nazivom MOSTAR 2002. i imaju 206 gusto tipkanih stranica.

6 U Osijeku su zapisivali studenti kroatistike Pedagoškoga fakulteta Sveučilišta u Osijeku, a u Mostaru studenti kroatistike Pedagoškoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

7 Dopušta se odstupanje od +-5%.

- **usmenoknjiževne drame:** tridesetak primjera (najviše vezano uz martinjske svečanosti i pokladna događanja)
- **govornički oblici** (raznih vrsta i tipova)
 - zdravice* – 52 primjera
 - basme/zaklinjanja* – 46 primjera
 - brojalice* – 30 primjera
 - brzalice* – 83 primjera
 - hvale* – 27 primjera
 - rugalice* – 45 primjera
- **sitni oblici** (raznih vrsta i tipova)
 - poslovice* (i *poslovični oblici*) – oko 1300 primjera
 - zagonetke* – 280 primjera
 - grafiti* – oko 2100 primjera (samo je studentica Ivana Šunc, u Zagrebu, prikupila 1168 primjera)
 - epitafi* – 255 primjera.

Među zapisima ima još mnogo građe (primjera) koja izravno ne pripada usmenoknjiževnim vrstama iako im je stilizacijama bliska, primjerice: obilje *spomenara*, *dnevničke građe*, *pučkih epskih pjesama*, *starogradskih lirskih pjesama/pjesmica*, *mudrih misli...* Po duhovnom srodstvu tu je još raznovrsna etnološka građa: opisi (i događaji) uz blagdane, popratnice godišnjih događanja, “govorenja” uz radove i raznovrsne životne zgrade. Ovo je, međutim, izvan našega sadašnjeg naslova.

Prije ispisa i interpretacije prikladnih primjera ovdje mi je istaknuti predan, uporan i stručan rad svojih studentica/studenata koji su obišli mnoga područja Lijepe naše i druga mjesta gdje žive Hrvati. Tu su popisali, postavili u primjeren kontekst, prokomentirali raznovrsne primjere usmenoknjiževne (i druge) građe. Najčešće su, kao *pouzđani i stručni zapisivači*, učinili i sve ono što je potrebno zapisima: naveli imena kazivača, tragali za stvarateljem određene književne strukture, precizirali mjesto i vrijeme zapisa, naznačili popratne okolnosti itd. Ističem ovdje i činjenicu koja još nije dovoljno istražena i vrjednovana u folkloristici: pred nama je mnoštvo (na desetke) *izvršnih kazivača (možda i tvoraca) usmenoknjiževnih tekstova* do kojih su samo oni marljivi i uporni zalju-

bljenici kroatistike uspjeli doći. Ovomu fenomenu (vrsnim zapisivačima i kazivačima!) treba posvetiti dostojnu pozornost. I stoga je šteta što nije dovoljno istražen, ni valoriziran, ovaj segment usmenoknjiževne komunikacije.

Predochen popis tekstova, kvantifikacija, nema osobitoga smisla ako se ne kvalificira, tj. odredi po svojim unutarnjim književnim obilježjima.

Ovdje ciljanim odabirom donosim nekoliko radova iz svih usmenoknjiževnih vrsta. Svi su primjeri otisnuti u onom obliku kako su ih zapisale studentice (studenti). I naslovi su tu postavljeni kao u izvorniku. Nadam se da su u najvećoj mjeri poštivali zakonitosti autentičnoga govora sa svim mjesnim specifičnostima.

1. Lirske pjesme

Sveti brojevi

*Dvanaest apostola,
jedanaest djevi umoljeni,
deset Božji zapovjedi,
devet nebi nebeski,
osam kori anđeoski,
sedam Gospini radosti,
šesto voda kamen nosi.
Pet na Isusu rana,*

*četiri evanđelista:
Matej, Ivan, Luka, Marko.
Tri su patrijarha:
Abraham, Izak, Jakov.
Dvi su tajne pred Bogom slavne:
Jedan je jedini Bog slavni koji nas
čuva i brani.*

(Gornji Volar, Sjeverna Bosna, kazivala Olga Tadić, r. Tolić, 1944. u Gornjem Volaru gdje je i živjela do 1993., a od tada u Grubišnom Polju; zapisala studentica Ivana Tolić, Vl. rkp. 2002e, str. 107.)

Sveti Ivo crkvu gradi

*Sveti Ivo crkvu gradi,
ni na nebu ni na zemlji,
u oblaku na ogranku.
Ni drveta, ni kamena,
već od lišća bršćanova.
Kad je Ivo crkvu dogradio,
tu je Isus dolazio,
svetu misu govorio.
Marija ga majka zove:
"Oj Isuse, zlato moje,
mnoge duše tu biše,
u raj doći ne mogaše.
Jedna duša ne mogaše,*

*starijega ne slušaše;
druga duša ne mogaše,
pravo zajma ne vraćaše;
treća duša ne mogaše,
za krivo se kunijaše.
Oj Isuse, zlato moje,
pusti i onim dušicama
nek i one idu u raj!"
"O Marijo, majko moja,
neću ja njima dat modar plamen
da izgore u plamenu".
O Isuse budi hvaljen,
po sve vijeke, vjeka. Amen.*

(Polje Bijela, Konjic, kazivala Ljubica Trboglav, rođ. Zovko, 1929. u selu Polje Bijela kraj Konjica; zabilježila studentica Mirna Pekić, Vl. rkp. 2002c, str. 499-500.)

Tekla Sava od brijega do brijega

*Tekla Sava od brijega do brijega,
nit od kiše nit od bijela snijega,
već od suza posavačkih cura.
Ide petak i nedjelja mlada,
svaka draga draganu se nada,
svaka svome, a ja nemam kome.
Moje milo Savu zamutilo,
nosila ga Sava do Svilaja,*

*a tamo ga Sava iznijela.
Tu prolaze Svilajke djevojke,
tu prolaze ovako govore:
"Bože mili, ja lijepa junaka,
da li ga je oženila majka?"
Mrtvo tijelo, jezik progovara:
"Jeste mene oženila majka,
mutnom Savom i zelenom
travom".*

(Modran, Derventa, kazivala Ivka Kljajić, rođ. 1960. u Modranu, zapisala studentica Marina Martić, Vl. rkp. 2002d, str. 23.)

Ja posadi vitu jelu

*Ja posadi vitu jelu,
blizu puta na kamenu.
Lito projde, zima dojde,
a ja jele ne obajдох.
Kad ja dojdох vitoj jeli,
ispod jele voda dere,
sa srid jele čele lete,
sa vr' jele biser kaplje.
Tuj dolaze čobanice,
vikale i 'košutice:
"Bješ't otale, čobanice,*

*eto lovca Ercegovca!
Lovac će vas uloviti,
caru će vas pokloniti,
u robiji vi bit' ćete.
Tražit će vas vaša majka
i pitat će vite jele:
'Moja jele, nesritnice,
di su moje čobanice?'
'Pitaj lovca Ercegovca'".
Ode majka kukajući,
kukajući, plakajući.*

(Kupres, kazivala Bosiljka Mihaljević, rođ. 1925. u Zloselima; zapisala studentica Ivana Barišić, Vl. rkp. 2002d, str. 71.)

Divojka je ružu brala

*Divojka je ružu brala,
sa ružom zaspala.
K njoj dolazi mlado momče,
brudi divojče:
Ustan gori, divojčice!*

*Što si zaspala?
Ruža ti je uvenula,
što si ubrala.
Dragi ti se oženio,
što si gledala.*

(Kupres, kazivala Bosiljka Mihaljević, rođ. 1925. u Zloselima; zapisala studentica Ivana Barišić, Vl. rkp. 2002d, str. 75).

Šuičkinja Mara

*Pasla ovce Šuičkinja Mara,
pasla ih je ispod Malovana.*

*S njom porede dva Jakšića mlada,
oba mlada, oba Mari draga.*

Mara njima jeste besidila:

*“O bora vam, dva Jakšića mlada,
oba mlada, oba meni draga,
ne mogu vam obim biti ljuba!*

*Okrećite bile ovce svoje,
okrećite podno Malovana.*

*Kad ja mahnem vezenom
maramom,*

*poletite dva Jakšića mlada,
koji meni ponajprije dođe,
onoga je vezena marama!”*

*Kad ujutro malo osvitalo,
Mara krenu povrh Malovana,
braća krenu podno Malovana,
obadva se pinom zapinila:*

Pero bilom, Nikola krvavom.

Niko pade, a Pero dopade.

*Gleda Mara u Perine oči;
umro Pero, pokojna mu duša!*

*Pođe gledat u Nikine oči;
umro Niko, pokojna mu duša!*

*Izletiše prid žalosne majke,
tri žalosne zakukale majke.*

Zakukala Nikolina majka:

“Ovo jest mog Nikole burma!”

Zavikala mladog Pere majka:

“Ovo jest moga Pere pero!”

Izletila majka Marina:

“Ovo jest Marina marama!”

Trče gledat prižalosne majke.

Kad dođoše uvr' Malovana,

sve troje ih bilo preminulo.

*Tu su majke zakopale sinke,
među njima Šuičkinja Mara.*

*Kroza zemlju ruke sastavljali,
u rukama im zelene jabuke.*

*Oko njih su voće posadili,
tko je željan neka voća jede.*

*Oko njih su vodu navratili,
tko je žedan neka vodu pije,
neka njima pokoja nazivlje.*

(Šujica, kazila Bosiljka Barišić, rođ. 1928. u Šujici; zapisala studentica Ivana Barišić, Vl. rkp. 2002d, str. 79-80.)

2. Kratke pjesmice

a) O piću i kartanju:

*Alaj sam se rakije natuka,
jedva sam se do kuće dovuka.*

*Volin popit, to su moje stvari,
tako me je naučija stari.*

*Kad popijem sto litara vina,
ne bojim se svita polovina.*

*Što bečara u srce udara,
bokal vina i divojka fina.*

*Lipo ti je kad se vino pije,
još je lipše kad se nadolije.*

*Koji momak ne zna šije, šete,
podajte mu igle neka plete.*

(Široki Brijeg, kazivač Ljuban Milićević; zapisala studentica Marijana Škegro, Vl. rkp. 2002d, str. 58-63.)

b) Obilježja mjesta i ljudi. Običaji:

*U Nuštru su četiri bečara,
doktor, popa i dva veterinara.*

*Nimci selo, nema željeznice,
čekaj lolu, doć će na traktoru.*

*Ej Vinkovčani, šta bi bilo fino
da se Bosut pretvori u vino.*

*Da je Isus Hercegovac bio,
ko bi njega razapeti smio.*

(Nuštar, kazivao Ilija Šimunić, rođ. 1944. u Nuštru, veterinar; zapisala studentica Jasna Šarić, Vl. rkp. 2002c, str. 468-478.)

Lirske pjesme u našem su ispisu najčešće *inačice* već prije poznatih motiva. Gotovo da i nema dosad poznatih usmenoknjiževnih lirskih motiva, u dugotrajnoj zapisivačkoj praksi Hrvata⁸, a da ih nema među ovim zapisima. U hrvatskoj usmenoj lirici, inače, prednjače dva motiva: *ljubav* i *ljepota* u svim svojim pojavnim oblicima, što se i ovdje nazire. I

8 Prikladna literatura o tome može se naći u knjigama: DELORKO, Olinko: *Lirske narodne pjesme*, PSHK, knj. 23., Matica hrvatska, Zagreb, 1963.; BOTICA, Stipe: *Usmene lirske pjesme*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1996.

drugi poznati motivi hrvatskoga lirskog pjesništva, pretočeni u pjesme uspavanke, molitvene pjesme, ljubavne, razne prigodne, romance, balade itd. ovdje su ostvarene u različitim varijantama. U odnosu na ranije zapise hrvatskih lirskih pjesama, ovdje – u novim *inačicama* – najčešće su kraći stihovani ostvaraji. I što je značajno za ove nove zapise, došlo je do određene diversifikacije i do narušavanja istovrsnoga stiha u cijeloj pjesmi. Naime, raniji su lirski ostvaraji obično u istome metričkom ustroju cijele strukture, a ovdje je ta stalnost narušena pa se izmjenjuju osmerci i deseterci, polustihovi i duži stihovi. Najčešće je to zbog “zaborava” kazivača, ali i zbog labave veze kazivačica/kazivača s glavnim “sadržajem” pjesme.

Predmetna stvarnost ovih pjesama različitoga je ishodišta, ali se uglavnom naslućuje da su proistekle iz snažne duševne situacije, izmiješavši se s raznoraznim asocijacijama, osjećajima i zapažanjima njihovih stvaratelja i korisnika. Načelno se može reći da su to često *fragmenti* nešto dužih lirskih pjesama koji su, iz daljine, doprli do našega vremena. Fragmentarnost je inače obilježje našega lirskoga usmenog pjesništva⁹, a ovdje su često, ponovimo to još jednom, i zbog “zaboravljivosti” kazivača¹⁰, zbog nedovoljnoga poticaja, zbog nedostatne duševne situacije. Naravno, i zbog slabašnoga prisjećanja na neke davno usvojene formule i cijele strukture i zbog relativne udaljenosti novoga vremena od stvarnoga svijeta te davne poezije.

Izvođenje pjesama najčešće je recitativom, glasnim skandiranjem, a ponegdje i pjevom, “pjevušenjem”. Recitiranje često navode i kazivači i zapisivači, a neke se poznate pjesme recitiraju na mjestu gdje se i događa sadržaj pjesme, kako je navela jedna zapisivačica.¹¹ U recitativnom ostvaraju ima prilično svojevoljnih formulacija, ponekad i dobrodošlih lirskom stiliziranju i svojevrsnom renoviranju (varijantiranju) već poznatih motiva. Time se, tim novim dodatcima, i održava život neke strukture.

9 Usp. o tome DELORKO, Olinko: *Zanemareno blago*, Zagreb, 1979.

10 Često se kazivači pravdaju za neke motive da su ih znali, ali da su ih zaboravili, “ta, tko bi to sve popamtio”, rado ističu i time opravdavaju svoju “zaboravljivost”.

11 Ivana Barišić, Vl. rkp. 2002d, str. 28.

Ovi novi lirski zapisi upućuju i na jednu veoma izraženu pojavu, na pojavu *diversificiranja*. Možda se to najbolje vidi u novom zapisu već odavno poznatoga motiva koji je počinjao stihovima “Daj, divojko, ča si obećela”¹², gdje je kazivačica, umjesto recitiranja ili pjevanja stihova, prešala u *pripovijedanje*. To je sugerirano i naslovom “Daj mi, Ane, obećanje svoje”¹³, i relativno dugim pripovjednim postupkom, što nije tipično za lirsko nijansiranje u dobro uhodanom lirskom motivu. Moglo bi se, bez većih zaprjeka, sve pretvoriti u prave deseterce, inače tipične za veći broj varijanata ove pjesme.

Ovaj postupak diversificiranja u novim zapisima hrvatske usmene lirike trebalo bi detaljnije istražiti i obrazložiti. Naznačimo ga, zasad, kao činjenicu, brojnije potvrđenu, uz pretpostavku da bi to mogao biti i model i postupak *dekonstrukcije*¹⁴ relativno čvrstoga stihovanog sloga tradicijskoga lirskog pjesništva.

Od boljih i literarno relevantnih ostvaraja valja spomenuti i podosta *balada* i o nesretnim zaljubljenicima, o nesreći više aktera u ljubavi, raznim zaprjekama, nedaćama, ranjenicima (u gori), i svemu onome

12 Pjesma se pojavljuje i u štokavskim inačicama, sa zamjenicom *što* i *šta*, i u kajkavskim inačicama.

13 **Daj mi Ane obećanje svoje:** *Devet cura na moru je pralo. Do podne je lipo vrime bilo, popodne je jugo popunilo, svih je devet u more bacilo. Osam ih je kraju priplivalo, a deveta u duboku moru. Viče Ana iz duboka mora: “Ko bi mene od zla izbavija, dala bi mu ljubiti lice”. A to čuje Ivane čobane i uskače u duboko more i on vadi Anicu divojku. “Daj mi, Ane, obećanje svoje”. “Ne budali, Ivane čobane. Ode će nas viditi monari. Rugat će se i meni i tebi di se ljubi momče i divojče. Već mi ajmo u polje zeleno.”*

Kad su došli u polje zeleno: “Daj mi, Ane, obećanje svoje”. “Ne budali Ivane čobane. Ode će nas viditi poljari. Rugat će se i meni i tebi di se ljubi momče i divojče, već mi ajmo u goru zelenu.”

Kad su došli u goru zelenu: “Daj mi, Ane, obećanje svoje”. “Ne budali, Ivane čobane, ode će nas viditi lugari. Rugat će se i meni i tebi di se ljubi momče i divojče, već mi ajmo biloj kuli.”
Kad su došli biloj kuli nježinoj: “Daj mi, Ane, obećanje svoje”. “Ne budali, Ivane čobane, ode će nas viditi stara majka moja. Rugat će se i meni i tebi.”

Ane se zatvorila u tavan i kaže materi: “O starice, stara majko moja, podaj Iknu svoje prosa-nice, podaj Iknu i žute mećanica, on je mene od zla izbavija!”

I stara njemu dala pure i metenog mlika da se prosere i Ivan je otiša i tako nije obljubija lice.

(Cera, Unešić, kazivala starica Matija Sunara; zapisala studentica Antonija Sunara, VI. rkp. 2002c, str. 26a).

14 Vidjeti ovaj postupak u knjizi BITI, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matiča hrvatska, Zagreb, 2000.

što je uvjetovalo baladni izgled uopće¹⁵, pa odatle i hrvatskoga lirskog pjesništva.¹⁶

Vrijedno je spomenuti i desetak primjera *hrvatske dobrovolje*.

Nalazi se više primjera *molitvenih pjesama*, molitvica, što je zanimljivo sa širega hrvatskog područja, makar se u više primjera naslućuje njihov štokavski ikavizirani arhetip.

Veći broj *kraćih lirskih struktura (dvostihova)* u novim zapisima zaslužuje posebnu pozornost. Ovaj specifikum hrvatskoga, ali ne samo hrvatskoga pjesništva – da se misao, asocijacija, duševno stanje zaokruži dvama deseteračkim stihovima – zaslužuje stručnu riječ zbog iznimne vrsnoće *ukrašenoga govora* kojim se tako obilno služe svi korisnici usmenoknjiževne komunikacije. Nije to neko bezvezno i nepromišljeno, ishitreno “bećarsko” raspjevano nadmudrivanje ili djevojačko “zanovijetanje”, nego najčešće duboko proživljeno i uspješno sročeno nabreklo (osjećajima, dušom, srcem...) stanje. U našim je primjerima primjetna lakoća versificiranja, stiliziranja. Kao da su se u ovim stihovima cjelokupan narodni život i običaji pretočili u lepršave stihove, probrane i cizelirane stilizacije, alegorijsko-metonimijsko-metaforične sintagme, domišljate slikove itd. Već je i površnim čitanjem (i doživljajem) ovih struktura uočljivo da je ovdje sve puno spontanosti i diskrecije, trpkoga humora i zajedljivosti, pregršti pohvala i rugalica, asocijativne i zbiljske erotičnosti, silne količine nabrekle mjesne duhovnosti i velika količina svih mogućih općeljudskih stanja!? Naši primjeri pokazuju kako sve može postati poezija, kad se dobro i uspješno sroči, kad je mašta neobuzdana i razigrana, kad su svi akteri (lirskoga događanja) željni igre, kad su kontekstualno povoljni uvjeti za pojavu ovakve poezije. Jer, ova poezija proizlazi izravno iz srca, iz igre, i njezino je *ludističko izvorište (obilježje)* zajamčilo silnu i sveopću optjecajnost.

15 Usp. o tome knjigu WOOLF, W.: *Vlastita soba*, Zagreb, 2003.

16 Usp. DELIĆ, Simona: *Između kletve i zakletve*, Zagreb, 2002.

2. Epske pjesme

Ropstvo Janković Stojana

*Koga jesu Turci zarobili?
Zarobiše Janković Stojana,
zarobiše Smiljanić Iliju.
U Stojana osta mlada ljubav,
mlada ljubav od petnaest dana.
U Ilije osta mlađa ljubav,
mlađa ljubav od nedilje dana.*

*U Stambol ih odvedoše,
Turci pokloniše caru čestitome.
Tamo ih je care poturčija,
kod sebe im dvore sagradija.
Tamo bili za devet godina
i deset u za sedam miseci.
Al govori Janković Stojane:
“O moj Ile, da moj mili brate,
sutra jeste petak turski svetac,
car će otić sa Turcima u šetnju,
a carica s bulama u šetnju.
Kradi, brate, ključke od riznica,
ja ću krasti ključke od darova
pa da pusta nagraimo blaga,
da uzmemo dva dobra konjića
da bižimo u Kotare ravne”.
I tu su se braća poslušala.*

*Kad osvani petak, turski svetac,
care ode s Turcima u šetnju,
a carica s bulama u šetnju.
Stojan krade ključke od darova,*

*a Ilija ključke od riznica,
pa su pusta nagraibili blaga
i uzeli dva dobra konjića
i pobigli u Kotare ravne.*

(...)

*Kad uveče u večeru bilo,
ide majka u dvor kukajući.
Ona kuka kano kukavica
i spominje svog Stojana sina:
“Oj Stojane, jabuko od zlata,
majka te je već zaboravila,
snahe Jele zaboravit ne ću.
Snahe jelo, zlato nenošeno,
ko l' prida me staru išetat će,
ko li će me staru upitati:
‘Jesi li se umorila, majko?’”
Kad to začu ljuba Stojanova,
išetala pred bijele dvore,
prima majku na gospodske ruke
i govori svojoj staroj majci:
“Ti ne kukaj, moja stara majko,
tebe staru ugrijalo sunce,
evo tebi tvog Stojana sina!”
Kad ugleda ostarila majka,
kad ugleda svog Stojana sina,
mrtva majka na zemljicu pala.
Lipo Stojan majku otprovija,
kako carski valja i trepuje.”*

(Pjesma je nastala “u selu po imenu Cera, pokraj Unešića, (...) pjesme govorila starica Matija Sunara. Govorila ih je napamet, po sjećanju”; zapisala studentica Antonija Sunara, Vl. rkp. 2002c, str. 3a-8a.)

Gora baba je od vraga

*Stoji đava pokraj puta,
drži kesu zlata žuta.
Otud ide stara baka
u jeziku zla, opaka.
Ona njemu ruku pruži
i s njome se odma druži.
Njega baka sve upita,
kuda oda, kud se skita.
Đava baki sve raskaza
i poslove svoje kaza...*

(Cera, Unešić, kao i u gornjoj pjesmi, str. 13a-15a)

Pjesma od vode

*Počutite moja braćo mila,
kako nas je kuga umorila,
umorila i staro i mlado,
a niko se tome nije nado.
U iljadu i devet stotina
trijest druga nastala godina,
u proljeće pri' Markova dana,
to je bilo petnaestog travnja,
ne znam, brate, u koliko sati
počela je voda izljevati...*

(Tolisa, Bosanska Posavina, zabilježio Nedeljko Nedić, po kazivanju svoje majke Ruže Nedić, rođ. 1922. u Tolisi; zapisala studentica Marina Martić, Vl. rkp. 2002d, str. 24-25. i dodala: "ne zna se pouzdano tko je autor ove pjesme, ali se vjeruje da je nastala u Tolisi".)

Odabir triju epskih pjesama može donekle dati uvid u epsko usmeno pjesništvo u suvremenim izvedbenim mogućnostima. Uočljivo je da ep-

ska narodna pjesma nestaje i u izvedbi, a rijetko je i u zapisima. Osobito se to odnosi na svijet tradicionalne junačke epike.

Prva pjesma, iako fragmentarna u odnosu na slične pjesme iz opsega motiva o *Stojanu Jankoviću*, daleki je odbljesak *odisejske motivike* u hrvatskome narodnom pjesništvu u vrlo reduciranu obliku. Uočljivi su tek blijedi tragovi svega onoga što se moglo dogoditi/događati nakon dužega muškarčeva izbijanja iz kuće, obitelji, zavičaja.

Kazivačica je neke dijelove pjesme, očito, “prepričavala” i pripovjedni je sloj zamjena i popuna mogućih čvršćih dijelova koji su se, ranije, pjevali.

Druge dvije pjesme *anegdotskoga* tipa epskih pjesama više su u maniri *pučkih pjesama* negoli izvorne i tipične epske usmene pjesme. Pjesme ovoga tipa (anegdotskoga) nešto su brojnije i u izvedbama i u zapisima u Hrvata. Iz naših je primjera očito umješno opijevanje odabranih zgođa/događaja važnih za neku sredinu.

3. Priče

Istaknimo na početku značenje pojma *priče*. Ovaj je izričaj općeprihvatljiv naziv za sve pripovjedne strukture u usmenoknjževnoj komunikaciji. Ovdje ćemo (zbog ograničenosti prostora) donijeti samo nekoliko primjera, a u kraćem obrazloženju uputit ćemo na specificirano obilježje različitih tipova priča: bajkâ, predajâ, legendâ, basnâ, anegdota i drugih.

3.1. Osveta otete vile

Bila jedna rijeka u koju su se u ponoć dolazile kupati vile. To čuli momci pa odlučili ići vidjeti je l' to istina. Čuli su još i to ako neki uspije uzeti, kradom, kojoj vili haljinu, ona će mu doći kući i udat će se za njega. Momci su došli do rijeke i sakrili se. Kad je došla ponoć, eto ti vila. Sve poskidaju haljine, ostave na obali i odu se kupati. Tada jedan od momaka polako izađe, uzme jednu haljinu i pobjegne.

Prolazili dani, a ono nema vile. Dođe tako sedmi dan kad eto vile i moli ga da joj vrati haljinu. On joj reče da će to učiniti ako se ožene. Ona

pristane, ali nije dobila haljinu. Imali su i dijete. Vila je svejedno stalno molila da joj vrati haljinu. No, nije ju uspjela dobiti.

Nakon sedam godina bili su pozvani u svatove. Ona je muža molila, da joj bar sad, dâ haljinu da obuče jer će tako biti ljepša. On nakon nekog razmišljanja popusti.

Odu oni u svatove i cijelo vrijeme su plesali i zabavljali se. Kad je došla ponoć, uzme vila dijete u naramak, popne se na stol i stane se okretati u čavrndiju (Okretati u čavrndiju = vrtjeti se u krug) i govoriti: "Stolovna, pustolovna, uvijek bila pusta, gola. Bez drveća i bez cvijeća, nek te prati svud nesreća!"

Vila tako nesta zajedno s djetetom, a od tada na tom mjestu ništa ne raste i nikad nije bilo naseljeno.

(Gornji Volar, Sjeverna Bosna, kazivala Olga Tadić, rođ. Tolić, 1944. u Gornjem Volaru gdje je živjela do 1993., a od tada u Grubišnom Polju; zapisala studentica Ivana Tolić. Vl. rkp. 2002e, str. 87.)

3.2. Razumi šta životinje pričaju

Čobani su čuvali ovce i zapalili su kupinu. I u kupini je bija jedan rastić i na njemu se pokazala zmija. I jednome je dječaku bilo milo da će zmija izgorit, i on je njome pružija svoj prut i ona je skočila na prut i spasila se. I ona je njemu šaptala da će on sve razumit šta životinje pričaju, a samo da ne smi nikome kazat. Ako bi kome kaza, da ne umre. I on je tako odrasta i dođe vrime, on se oženija. E, putovali su on i žena na konjin. Žena je jašila na kobili, žena je trudna bila, a on je jašija na konju. I sad konj rže kobili da šta ne ide, šta j' stala. A ona njemu odvraća da je lako njemu, a da ona nosi u sebi muško ždrijebe i ženu, i u ženi muško dite. A on se na to nasmija da mu žena nosi sina. E, a sad će žena čemu se smija, a on da ne smi kazat, da će umrit ako kaže. A ona uporna da kaže, da kaže. Kaže on "dobro", kad ga se nije ostavila nego da mora kazat, da mora sazvat sve svoje prijatelje, i počastit jih. I onda umrit, i životinje, i sve šta ima, i sve. I tako je doša dan da će on pozvat prijatelje, i morat će to kazat, i on će umrit. Došli prijatelji, to ima stol se pripremat, al svak je tužan, nik ništa ne ide. Dovea je pase i mačke, al' svak je tužan, nikom se

ne ide. Doša pivac i kokoši, pivac ide, dabome. Kaže njemu pas da kako može ist, da će gospodar umrit. Kaže on “zašto?” Kaže njemu pas da zašto. Kaže on vuku: “Ja imam sto žena, kad mi nešto nije pravo, a ja svaku kljunom u glavu i kokoši su sve bile zadovoljne”. A on ode kad je razumija što pivac kaže pa on lipo uztea, čovik, pa lipo ženu natuka.

Nije ga više pitala čemu se smija. I tako on ostvari obrat.

(Cera, Unešić, kazivala starica Matija Sunara; zapisala studentica Antonija Sunara, Vl. rkp. 2002c, str. 24a.)

3.3. Legenda o Ivanščici

Narod vjeruje da je Ivanščica zapravo jedan zmaj koji spava jer i izgleda kao zmaj. Glava tog zmaja je u okolici Zeline, a na vrhu glave je jedna crkva koja nikad ne zvoni da ne bi probudila zmaja. Vjerojatno, u prošlosti dok je crkva još zvonila desio se potres, pa narod vjeruje da se to zapravo probudio zmaj. I zato ni danas ta crkva nikad ne zvoni.

(Bedekovčina, kazivao Nenad Kralj, rođ. 1962. u Bedekovčini; zapisala studentica Ana Samardžija, Vl. rkp. 2002c, str. 93.)

3.4. Lisica i jazavac

*Kad je bilo jesenskoga dana
pošetala dva čudna prijana.
Dva prijana jednolike čudi,
mudra lija i jazavac ludi.
Pa su išli kroz dvoricu bajnu,
viru dali i kleli se za nju:
“Zajedno ćemo za života cila
lov diliti u dva u tri dila.”
Pa se virom pozakleli tvdom.
Kanu lija kroz goru nizbrdo.
Kad je bila tamo pri izlazu,
polako se došulja na lazu.*

*Nade obrok mesa debeloga
pa se vrati do brajana svoga.
“Bolan brajo, kako tvoja seka
nade ručak izabrana jela.
Malo jesti, al’ je, brajo, slasno
ručat ćemo na gospodsko krasno.
Nude, brajo, vištinu pokaži,
i seka će pripaziti na straži,
da nam kogod ne bi priskočija
i naš lipi ručak ištetija.”
Lipo meso i još lipše hvale
u jazecu srce razigrale.*

*On ne misleć na izdaju crnu,
 prvim nogam u gožđe usrnu.
 Napeta se gožđa odapela
 i u klišta noge mu saplela.
 "A hvala ti svalovina mala,
 bolan seko, izbavi me jala!"
 A u lije tri paklena vruga,
 ona mesa latila se draga.
 Meso ide, brke oblizuje:
 "Nemoj, jazo, siloviti biti
 jer ćeš kitnjom gožđe uloviti!
 A šteta je kad dođe do ruke
 da propadne od tuđe muke."*

*Al' se jazo varci dositija
 i na liju izvrati se rlo
 i zubima ščepi je za grlo.
 Bajna lija milosrđe išće,
 a jazavac sve to bolje stišće.
 Uto seljak glasno se raskrivi:
 "Drži, jazo, drž, sokole sivi!"
 Proburazi liju prokletnicu,
 a jazavcu odape stupicu.
 "Seli, jazo, junačino stara,
 da ti valja koža dva šuplja dinara
 i tvoja bi pošla do pazara!"*

(Cera, Unešić, kazivala starica Matija Sunara; zapisala studentica Antonija Sunara, Vl. rkp. 2002c, str. 22a-23a.)

3.5. Marulićeva avantura

Krajnjim zapadnim rtom Marjana, gdje su se noću palile vatre da bi pokazivale lađama put kroz noć, uz pećine, tajna skloništa strastvenim ljubavnicima, krivudavim uličicama, svake ljetne noći koračala su dva prijatelja: Marul i Dmine. Zaustavili bi se kod gradske straže i kad bi s tornja otkucala ponoć, na kićenom balkonu pojavila bi se divna djevojka, zavodljiva, duge crne kose i pozvala jednog od dvojice prijatelja. Naime, kod nje bi Marul i Dmine naizmjenično provodili strasne noći. Te je noći bio Marulov red, ali Dmine je bio toliko nestrpljiv da se Marul odrekao čari strasne noći u korist prijatelja i ostao bdjeti na straži. U zoru, kad su se oglasili prvi pijetli, s balkona je do Marulovih nogu doletjela teška vreća. U vreći je bio leš Marulova prijatelja, Dmine, s odsječenom glavom na kojoj su još oči bile širom otvorene. Što se te noći bilo stvarno dogodilo, do danas je ostala nerazriješena tajna. Ljetopisci i Marulićevi biografi trude se da tu zgodu prikažu kao čudo koje je Marula spasilo od sigurne smrti i kao znak sudbine. Priča se da je nakon tog događaja Marulić živio isposničkim životom. Napustio je vesela društva, smijeh i

britke šale. Postao je pokajnik i povukao se na otok Šoltu, u stalnom bijegu pred svojom sudbinom.

(Split, kazivala Luca Ružić, domaćica Split; zapisala studentica Ivana Sabljak, Vl. rkp. 2002a, str. 50.)

Ovi odabrani primjeri, iz većega obilja zapisa, samo su dijelom dostatni za mogući stručnu tipologizaciju.

Bajke i bajkovite strukture u ovome ispisu nisu osobito reprezentativne ovome narativnom obliku usmene književnosti. Po svojoj strukturi uglavnom odgovaraju već učinjenim opisima bajkâ.¹⁷ Bajke i bajkovite strukture u hrvatskoj usmenoj književnosti imaju svoj repertoar glavnih junaka i drugih aktera, njihovih akcija i reakcija, relativno manji broj funkcija. Ono što je vidljivo i iz ovoga odabira, pričanje ovih priča, i fantastično u njima, te brojne govorene vrjednute lokalnih govora – bolji su dio ove narativne vrste.

Predaje u novim zapisima pripadaju svim poznatim tipovima hrvatskih usmenih predaja: povijesnima, etiološkim i mjesnim i izrečene su svim tipovima predajnih struktura, najčešće u memoratima i fabulatima. Prevladavaju, i inače, one iz područja mjesne duhovnosti kojima se najčešće objašnjava nešto važno za pojedino područje: postanci, mjesne zanimljivosti, objašnjenja, zgođe. Olabavljeno je u velikoj mjeri općenarodno *vjerovanje* u to o čemu se priča, a umjesto vjerovanja snažnije je izražena pričalačka *tvrđnja* o nečemu o čemu se priča, a time se oblikuje književna struktura koja toliko ne obvezuje recipijente.

Uočavaju se neke općepoznate vrijednosti hrvatske usmene naratologije: dinamični pripovjedni postupci, nekonvencionalna uporaba upravnoga i neupravnog govora, vještina uporabe slobodnoga upravnog govora, specifično dijalogiziranje i ostale pripovjedne manire koje su uvjetovane određenom mjesnom duhovošću. Treba opet istaknuti veliku pripovjednu raskoš i mogućnost specifičnoga književnostilskog cizeliranja hrvatskih narodnih govora. U cjelini, to su govori i govorene

17 Usp. o tome brojne knjige Maje Bošković-Stulli i stručni opis za "Stoljeća hrvatske književnosti" (*Usmene pripovjetke i predaje*, MH, Zagreb, 1997.). Dijelom se o tome govori i u tekstu BOTICA, S.: "Mit i hrvatske narodne bajke", u: *Zlatni danci*, zbornik, Osijek, 2001., str. 6-15.

vrjednote određenoga mjesnog mentaliteta, i specifični načini komunikacije, i iznimne vrijednosti neverbalnih komunikacijskih izričaja.

Neke od predaja zahvaćaju tamne, nejasne i tajanstvene motive: susrete s vilama, nadzemaljskim bićima, vragovima, vješticama (coprnica-ma), zlim silama (mrak, mora, smrt, rugoba, strah...), i to sve u posve personificiranom obliku. Pripovjedači ovih struktura nisu se ustručavali otkrivati neke tajne (inače često tabuirane), objašnjavati ih i davati im (uglavnom) antropomorfno obilježje.

Vidljivo je također da je i ovaj predajni oblik doživio određenu transformaciju, uglavnom po načelu skraćivanja, apstrahiranja, gnomičnosti. Umjesto dužih narativnih pasaža starijih zapisa (posebice iz druge polovice 19. stoljeća), ovdje se uočava samo formulirana informacija koja pravo značenje dobiva tek u određenom kontekstu, u specifičnoj mjesnoj duhovnosti. I baš tu, u području mjesne duhovnosti, predaja dobiva smisao verbalnoga znaka mjesne kulture, s izrazito kontekstualnom ovisnošću.

Legende, i kraće legendarne strukture, najčešće su iz područja kršćanske duhovnosti i vezane su pretežito za čudesna događanja (očudotvorenja) mjesnih zaštitnika, biblijskih likova, kršćanskih svetaca. U suvremenim je zapisima, inače, najviše priča o putovanju Isusa i svetoga Petra, njihovim dogodovštinama u susretu s ljudima, brojnim čudesima koja su ih pratila.

Legendarno je i često susretanje nadzemaljskih likova (vila, vragova) i pripovjedanje o događajima u susretu s takvima. Legendarni su i brojni primjeri čudesnoga koji – kao znak – jamče neko zbiljsko događanje.

Neke od legendarnih priča ne mogu se razdvojiti od predaja, a neke su istodobno i jedan i drugi tip priča. Takve su priče o darovanju nje-muštoga jezika, o vragu i doživljajima s njime, o tome kako se nadze-maljskim darom postaje jak, o susretu s vilama, utvarama i sl. Istodobno treba reći da je i u ovim kraćim pripovjednim tipovima (predajama/le-gendama) mnogo bajkovitoga, pa su mnoge priče *hibridna vrsta* koja često miješa i isprepleće specifična obilježja pojedinih vrsta. Time i na-rodna pripovjedna književnost u određenoj mjeri pomiče i briše granice među vrstama i dovodi tradicionalno razdvojene vrste do unifikacije.

Ovaj proces *pomicanja granica* upravo se najviše i vidi u narativnome diskurzu kao najčešćemu tipu narodne književnosti uopće.

Basne su inače rjeđi pripovjedni oblik hrvatske usmene književnosti. Zašto je to tako, i zašto nema više basnâ u izvedbama i zapisima među Hrvatima, pokušalo se odgovoriti na drugome mjestu.¹⁸

Anegdote su u suvremenim zapisima čest, zapravo najčešći oblik i podjednako se javlja u svim hrvatskim sredinama. Kao što je inače svojstveno ovom obliku priče, obično se u kratkim naznakama prikazuje neko zanimljivo mjesno događanje. Akteri, obično profilirani mjesni tipovi/junaci, čine ono što je tipično za neku sredinu. I sva druga obilježja sredinâ, u govoru, konfiguraciji, strukturaciji, dolaze do izražaja.

Vicevi i *priče iz života*, kao važniji pojavni oblici suvremenoga verbalnog folklornog (novo)govora, nisu zastupljeni u ovom izboru. No, po svim svojim odlikama zavrjeđuju pozornost.

4. Ostali oblici

Izričajem “ostali oblici” obuhvatit će se razni tipovi onoga što se tradicionalno nalazi unutar *retoričke vrste* usmene književnosti i *jednostavni (sitni) oblici* te ono što po, sadržajnom sloju, može pripadati prijelaznim oblicima između usmene i pisane književnosti (frazelogizmi, grafiti, epitafi).

4.1. Brzalice

- *Jegiba u brigu, jegiba na brigu, jegiba jegibčiče leže.*
- *Puran pikće prikopikće.*
- *Išo popo po zidu, upro prstom u zvizdu.*
- *Crna čipka, bila čipka, čipka čipku priskočila.*
- *Kvrc kljunac u tanjurac u gavrana modar kljunac.*

(Slavonski Brod, kazivao Danijel Matić, rođ. 1953. u Slavonskom Brodu; zapisala studentica Ana Samardžija, Vl. rkp. 2002c, str. 95.)

¹⁸ Inače je u svim dosadašnjim zapisima studenata, u dvadesetogodišnjem trajanju, bilo svega stotinjak primjera. Usp. o tome RUDAN, Evelina – BOTICA, Stipe: “Hrvatske usmene basne u suvremenim zapisima”, u: *Zlatni danci 4*, zbornik, Osijek, 2003., str. 61-78.

4.2. Brojalice

*Moj prasiclin po cesti begiclin
v moj luklin nutri smuklin.
Majne flancen sve potancen.
Da sam ju ja videl,
ja bi ji se ales fir četri noge
veksnajden.*

(Črnc, varaždinsko područje, kazivala Melita Vrček, 26 godina; zapisala Martina Mrak, Vl. rkp. 2002a, str. 384.)

Jednostavni ili **sitni oblici** vrlo su zastupljeni u novim zapisima, i to svih paremioloških tipova i vrsta.

4.3. Poslovice

- *Čim bliže oženiti, čim dale pokumiti.*
- *Dok ga močke ne, miši i po plafonu plešejo.*
- *Saka sveča jampot dogori.*
- *Um umuje, car caruje.*
- *Žena drži tri vogle hiže, i četrtoga potpomaže.*

(Kazivala obitelj Šafarić u Držimurcu; zapisala studentica Ines Šafarić, Vl. rkp. 2002c, str. 37-40.)

4.4. Narodne izreke (frazelogizmi, paremiologizmi)

- *Uprtila je brime ko škoj.*
- *Stavio je obraz pod noge.*
- *Dupla mu je gubica.*
- *Njemu pluta i kamen.*
- *Izila mu guzica dušu.*

(Potomje, Pelješac, kazivao Branimir Ivan Nedjeljko Rusković, rođ. 1917. u Potomju; zapisala studentica Martina Perić, Vl. rkp. 2002a, str. 99-100.)

4.5. Zagonetke

*Malo zavinuto, v pucu porinuto.
Prvo malo boli, posle dobro stoji?
(naušnica)
Moj klin v črnu luknju,
z riti pomignem pa je nutri?
(noga i čizma)
Kuha se i peče, pod stol se meče.
Ni pes ni maček ga neče?
(čačkalica)
Hitiš v zrak - belo je,
opadne dole – žuto je?
(jaje)*

(Črnc, Varaždin, kazivala Melita Vrček, 26 godina; zapisala studentica Martina Mrak, Vl. rkp. 2002a, str. 388.)

4.6. Kletve

- *Dabogda te parangalin tražili.*
- *Rafo sine, majka te mila u kavi popila!*
- *Oči ti prsle, dabogda!*
- *Dabogda te sutra cilo selo ispraćalo!*
- *Dabogda cili život za zdravlje radija!*

(Komin, kazivao Nediljko Vlaović, rođ. 1924. u Kominu; zapisala studentica Ana Mušćet, Vl. rkp. 2002c, str. 389.)

4.7. Grafiti

- *Ljubav je slijepa, zato se zaljubljeni pipaju.*
- *Lijepo je biti važan, ali je važnije biti lijep.*
- *Kada bi progutao muhu, imao bi više mozga u trbuhu nego u glavi.*
- *Da mi je ženska pamet da se malo odmorim.*
- *Ja sam sâm sebe stvorio (dopisano: prihvaćamo tvoju ispriku).*

(Zagreb, od 1995. do 2002.; zapisivala Ivana Šunc, l. rkp. 2002e, str. 3-38.)

4.8. Epitafi

(Varaždinsko groblje)

*Čovjek nemre nikad znati,
kad ga hoće Bog pozvati.
Ah! Kad drugać nemre biti,
daj nam Bože tem se ziti!*

(Zagreb Stenjevec)

*Otkad dušo ti mi ode
mome oku iz okruga,
na srce mi pade tuga,
kao mraz na jadan cvijet.*

(Zagreb, Vrapče)

*Putniče, kad prođeš pored mog groba,
sjeti se mog mladog doba,
i kaži, zar to nije grehota
da ja ležim ovdje željna života.*

(Novsko groblje)

*Kad te polože u grob,
tu nećeš nestati.
Zar sunce i mjesec
nestanu kad zađu?*

*Bolno i stvarno u srcu tmine majka plače i živi bez tebe,
položio si život u Uštici
na oltar domovine.
Prošao si Bljesak, zatekla te Oluja i nesretni vijek,
ostade majka, ranjeni brat
jadni, uplakani zauvijek!*

Zagonetke u novim zapisima također su iz opsega relativno poznatoga repertoara. Ipak, vrijednost je ovih zapisanih primjera i u tome što pokazuju da se ovaj oblik još uporabljuje, i proizvodi, i da je zadržao dio svoje ludističke znatiželje.

Novi zapisi pokazuju da je vrlo tanahan oblik, u izvedbama, narodnih *blagoslova*. Nešto zabilježenih primjera uglavnom su stereotipni. Ali, i ovdje se pokazuje da je suprotnost obliku *blagoslova* – *kletva* vrlo uporabljiva u hrvatskoj sredini. Naši primjeri pokazuju da ih ima vrlo mnogo, i to umješno i višeznačno sročениh, da su proistekle iz opora/drska stava prema nekim životnim situacijama.

Poslovice su u novim zapisima uglavnom već ranije poznati, i zapisa-ni, primjeri. Svojom brojnošću i uspješnom stilizacijom novi zapisi po-kazuju veliku uporabljivost ovoga oblika, ali i to da se tipovi ove narodne mudrosti još cijene. Terenski radovi iskazuju u kakvome se kontekstu pojavljuju i tko su im primarni korisnici. Zanimljivo je da ih sve više uporabljaju intelektualni slojevi pučanstva. Uporabni primjeri, iz ovih zapisa, upućuju na to da je relativno lagan put od “narodnoga izbora” (i govorenih fiksacija) do svezremenske uporabljivosti.

Grafiti su u suvremenoj urbanoj sredini učestali. Zahvaljujući inače marnom radu studenata¹⁹, i ovdje se može vidjeti motivski i izražajni vid ove djelatnosti, grafitarenja. Iako je ponešto dvojben a sveza usmene književnosti i grafita, ipak je uočljiva stilizacijska bliskost grafita s nekim tipovima usmene književnosti. Posebno ističem rad studentice Ivane Šulc koja je pribilježila sve zagrebačke prostore gdje se grafiti inače pojavljuju i uputila na njihovu funkcionalnost.

Epitaf, kao pojavni oblik tradicijske kulture – iako nije u izravnoj vezi s usmenom književnosti – može uspješno pokazati svezu između epi-tafske stilizacije i stilizacija usmene književnosti, posebice u formulativnoj kategoriji. Naši primjeri pokazuju da su usmenoknjiževne stilizacije brojno i lako prešle u ovaj nadgrobni govor. Istodobno se u epitafnoj književnosti lako uočava kontekst: sredina, obilježje ljudi, sustavi vrijednosti, život i sve njegove manifestacije.

19 Usp. knjigu *Suvremeni hrvatski grafiti*, Pi P. Pavičić, Zagreb, 2000., u kojoj su otisnuti zapisi studenata od 1990. do 2000. na širem hrvatskom području.

Zaključak

Novi zapisi usmene književnosti pokazuju da je ova vrsta književnosti u hrvatskoj sredini još uvijek itekako životna, da se davno usvojene i “znane” stilizacije pomno čuvaju. I ono što je za našu temu osobito važno: još uvijek se izvode i prenose. Svakako, imaju više funkcija, a ponajvažnija je estetska jer *ima ljepote* u ovim plodovima maloga čovjeka. Važno je istaknuti i pojam *kontinuiteta* jer ovi tekstovi pokazuju da nije prekinuta prisna sveza između suvremenosti i tradicije. Tradicija zna živjeti i oživjeti u nekim svojim oblicima, a kada se pogleda njihova dinamička struktura, vidljiva i u našim primjerima, može se govoriti i o nekim vječnim pojavnim oblicima.

Usmena književnost za tradiciju je nedvojbeno nezaobilazna.

Literatura

- BITI, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- BOŠKOVIĆ STULLI, Maja: *O usmenoj tradiciji i životu*, Konzor, Zagreb, 1999.
- BOTICA, Stipe: “Hrvatska usmena književnost u zapisima studenata Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Mostaru”, u: *Motrišta*, Mostar, lipanj 2000., str. 101-124.
- ISTI: “Mit i hrvatske narodne bajke”, u: *Zlatni danci*, zbornik, Osijek, 2001., str. 6-15.
- ISTI: *Lijepa naša baština*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1998.
- ISTI: *Usmene lirske pjesme*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1996.
- DELIĆ, Simona: *Između kletve i zakletve*, Zagreb, 2002.
- DELORKO, Olinko: *Lirske narodne pjesme*, PSHK, knj. 23., Matica hrvatska, Zagreb, 1963.
- ISTI: *Zanemareno blago*, Zagreb, 1979.

- DRAGIĆ, Marko: *Deset kamenih mačeva*, Nakladna kuća Sveti Jure, Baška Voda, 1999.
- ISTI: *Od Kozigrada do Zvonigrada*, Nakladna kuća Sveti Jure – Ziral, Baška Voda – Mostar, 2001.
- RUDAN, Evelina – BOTICA, Stipe: "Hrvatske usmene basne u suvremenim zapisima", u: *Zlatni danci 4*, zbornik, Osijek, 2003., str. 61-78.
- *Suvremeni hrvatski grafiti*, P.i P. Pavičić, Zagreb, 2000.
- *Usmene pripovjetke i predaje*, MH, Zagreb, 1997.
- WOOLE, Virginia: *Vlastita soba*, Zagreb, 2003.

CROATIAN ORAL-LITERARY HERITAGE IN CONTEMPORARY WRITINGS

Summary

This paper presents a life of the Croatian oral literature on the basis of contemporary writings, which have appeared lately in the area of Croatia and among Croats in Bosnia and Herzegovina. The contemporary authentic writings show the characteristics of literary theory and all the changes which follow the contemporary types of the oral literature. It was important to show the original characteristics of the contemporary writings and their juxtaposition in the complete corpus of the Croatian oral literature.

The main purpose of this paper is to show that the oral literature is not only a relict of the past and that it naturally fits into life entirety of some environment in every historical moment and even in our time. Some more often motives from the history of the Croatian oral literature have been living till today. They are worth of observing both in the original exeutional form and in the writing. Our examples show that the stereotyped subjects were well preserved, although a little bit changed, that they are still markedly usable, functional. They are used for establishing a relationship with older archetypal forms, which are unconditionally variant when they are being preformed for a longer period, or in other words they continue a life of the oral literature.

Key words: *contemporary oral-literary forms, performance, writing, oral-literary kinds and types.*

UDK 821.163.42.09 Pavlinović M. "18"

929 Pavlinović, M.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 19. X. 2006.

Šimun MUSA

Filozofski fakultet u Mostaru

KNJIŽEVNI RAD MIHOVILA PAVLINOVIĆA

Sažetak

Mihovil Pavlinović, vođa hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, jedan od prvaka Narodne stranke, koji se kao političar proslavio po svojim integralističkim težnjama za ostvarenje "trojedne" hrvatske državne i nacionalne zajednice, prosvjetitelj i sakupljač narodnoga blaga, spisatelj i književnik koji će po svojim zaslugama postati najznačajnija povijesna veličina u drugoj polovici 19. stoljeća. Puk i narodno stvaralaštvo predstavljaju temeljni oslonac i najiskreniju inspiraciju u njegovu radu, poglavito na književno-spisateljskom polju. Njegovo shvaćanje književnosti utilitarno je, pa će i djela koja piše biti obilježena više ideološko-političkim svojstvima i određena preporodnim ciljevima nego književnoumjetničkom, estetskom vrijednosti. Međutim, bez obzira na dominantan broj njegovih radova pisanih u funkcionalno-angažiranoj zadaći, piše on i takve književne tekstove kao što su govori, putopisi, fragmenti pjesama, pa ponekad i cjelovite pjesme, zavičajne crtice i zapise, koji nisu zagušeni tendencioznošću te kao izrazi stvaralačke spontanosti nose viša umjetnička svojstva kao trajnu vrijednost.

Ključne riječi: preporod, narodni, književnost, poezija, proza, govor, putopis, crtica, jezik, stil.

Uvod

Mihovil Pavlinović, svećenik, ideolog i političar, prosvjetitelj i sakupljač narodnoga blaga, spisatelj i književnik, mislilac i govornik, iznad svega i zbog svega, u svemu i posvema preporoditelj – i svoju je mladu misu, održanu u splitskoj katedrali 23. rujna 1894., namijenio “preporođenju hrvatskog naroda”¹.

Rođen je 1831. u Podgori, na Makarskom primorju koje se pruža između Cetine i Neretve, u uglednoj obitelji koja ga je mogla školovati. Budući da je u obitelji postojala tradicija u školovanju svećenika (njegov prastric arcižakan Ivan Pavlinović bio je ugledni svećenik), i on će poslije pučke škole koju je pohađao u Makarskoj nastaviti školovanje u Splitu u sjemeništu gdje je savladao talijanski i latinski jezik, upoznao neke rimske i talijanske pisce, pa počeo pisati stihove upravo na tim jezicima. U to vrijeme dolazi u dodir s idejama ilirskoga pokreta koje su pristizale iz središta u Zagrebu, ali i od rijetkih “iliraca” u Dalmaciji. On će s Lukom Botićem u sjemeništu organizirati skupinu simpatizera ilirizma, što će nastaviti i nakon odlaska u zadarsku bogosloviju. Postavši svećenikom, najprije je postavljen za župnika u Drašnicama (1855.), a uskoro prelazi u rodnu Podgoru.

Prije povratka u zavičaj, za vrijeme školovanja, osposobio se ne samo za svećeničko zvanje nego i za svjetovno, političko i kulturno djelovanje. Iako živi u provinciji, široko je i u više smjerova angažiran na prostorima Dalmacije, Banske Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine itd. Povremeno je putovao i po europskim zemljama (Italija, Austrija, Vojvodina, Srbija, Crna Gora). Poslije pada apsolutizma, tj. od prvih preporodnih impulsa u Dalmaciji (1860.), postao je čelnik preporodnih gibanja i značajnik političkoga života u svojstvu narodnjaka koji će biti biran za zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru i Bečkom parlamentu, a jedanput će biti zastupnik i u Hrvatskom saboru. Od 1871. dvije godine djeluje u Zadru, radi jačanja *Narodnoga lista*, novina Narodne stranke. Poslije toga živi u Makarskoj i iz Primorja prati politička i kulturna zbivanja u hrvatskim zemljama i slavenskom jugu utječući na društvene

¹ IVANIŠEVIĆ, Frane: *Mihovio Pavlinović-prigodom 30. godišnjice njegove smrti (1887.-1917.)*, Split, 1917., str. 7.

procesu svojom korespondencijom, političkim angažmanom, kulturnim i književnim radom odlučno i ustrajno, hrabro i zanosno, razborito i vizionarski kako je to i dolikovalo prvaku hrvatskoga preporoda u Dalmaciji. Valja naglasiti da kao narodnjački prvak politički djeluje u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i neretvanskom području. Njega je u Dalmatinski sabor slao izborni kotar Vrgorac – Makarska – Metković i kotar Imotski, a u Beč izborni kotar Makarska – Sinj – Metković – Vrgorac – Imotski. Njegova zasluga na političkom polju posebno je velika u radu na sjedinjavanju Banske Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pa i Bosne i Hercegovine² u jedinstven nacionalni i državni prostor, pri čemu će voditi dugotrajne borbe s autonomašima, ali i s tuđinskim vlastima.

Preporodni pokret u Dalmaciji vodila je narodnjačka inteligencija gdje su u prvom redu bili svećenici, napose franjevci. Toj “pučkoj inteligenciji” stao je na čelo Pavlinović djelujući i kao ideolog, ali i kao vrstan političar pragmatik, poglavito kao zastupnik u političkim i državnim tijelima. U to je doba Dalmacija bila posve zaostalo područje smješteno na periferiji austrougarskoga carstva. Osim prometne i gospodarske zaostalosti imala je i nerazvijeno školstvo i kulturu. Viši društveni staleži “gradskoga društva”, čuvajući svoje povlastice, njegovali su poseban identitet koji se kitio “slavo-dalmatskom ideologijom”, davši joj politički oblik dalmatinskoga autonomaštva što je pogodovalo talijanskoj, pa i srpskoj manjini u Dalmaciji. Iako je taj sloj bio malobrojan, svojom ekonomskom i političkom moći u tom siromašnom i podijeljenom društvu on će se snažno suprotstavljati integraciji dalmatinskoga puka u hrvatsku nacionalnu zajednicu.

Upravo narodnjaci, napose inteligencija “seljačkoga društva”, čiju je ideologiju kreirao Pavlinović, a kamo odreda pristupaju svećenici sa župa, i fratri i svjetovni kler, koji s viđenijim seljacima, pa i ponekim nacionalno svjesnim građaninom, predvode političke i društvene promjene, čine presudan korak čime će “hrvatska etnička svijest izravno transponirati u hrvatsku nacionalnu svijest”³. Zapravo, hrvatski nacionalni

2 ĐAKOVIĆ, Luka: *Političko organizovanje bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 141.

3 STANČIĆ, Nikša: “Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. st.”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990., str. 14.

program oblikovao je hrvatski narodni preporod koji za Pavlinovića ima presudno značenje, a za njegovu stranku osnovnu potvrdu programa.

U njemu se hrvatska nacionalna svijest oblikovala bez posredovanja južnoslavenske nacionalne ideje. Narodnjaci tog područja južnoslavenskom su idejom izražavali misao o etničkom, napose jezičnom i kulturnom jedinstvu, te o suradnji i podupiranju u postizanju političkih ciljeva svakog od južnoslavenskih naroda i svih njih zajedno, te su njome označavali okvir u sklopu kojega se hrvatska nacija oblikovala i borila za afirmaciju i emancipaciju.⁴

On kao narodnjački čelnik i protagonist preporoda, suživljen s idejom *svehrvatskoga sjedinjenja* i *narodnog prosvjećenja*, pri čemu mu je skrb za hrvatski jezik glavna zadaća, istodobno – kako je rečeno – djeluje u više pravaca, a rezultati se slijevaju u preporoditeljski zdenac narodnoga spasenja, što i zaslužuje njegov puk nakon martirijskoga hoda i svih žrtava koje je podnio u svojoj povijesti. Eto, taj puk Pavlinovićev je oslonac, kreporni temelj ljubavi, vjere i istine, njegovo utočište i izvorište, njegova “akademija” koja ga je odgojila i svemu naučila. Pavlinović je posvećen hrvatskome puku, a on ga napaja i napućuje u radu.

U njegovu spisateljskom djelu, između ostaloga, ima i onih stranica, rečenica i riječi koje nose samo komunikativno obavijesne sadržaje i koje su društveno značajne i praktično relevantne, ali ima i onih koje imaju i viši književnoumjetnički rezultat. Dakle, njegov spisateljski, a napose književni rad, imat će značajan utjecaj na didaktično-prosvjetnom, političko-socijalnom, književno-estetskom planu. Pisao je tematski raznoliko, stilski neujednačeno, u raznovrsnim žanrovima, često i tekstove neknjiževne naravi javljajući se u novinama i glasnicima, časopisima i kalendarima. No, on piše i izrazito književne tekstove kao što su pripovjedne crtice, poezija (književnoumjetnički ostvarena barem u fragmentima), vrsne putopise i književno dotjerane govore – poznate besjede.

Već je za života objavio desetak knjiga različita sadržaja i u različitim formama: *Ognjišar* (poema, 1865.), *Kotari* i *Župnikovanje* (pjesme,

⁴ Isto, str. 15.

1867.), *Pjesme i besjede* (1873.), *Različiti spisi* (1875.), *Pučki spisi* (1876.), *Razgovori* (1876.), *Hrvatski razgovori* (1877.), *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od godine 1848. do godine 1882.* (1882.), *Hrvatski razmišljaji* (1884.), *O vjeri i politici* (1885.), *Puti, godina 1867. – 1875.* (1888.), a napravio je i jedan prijevod *Radišu Bog pomaže* (1871.).

1. Pavlinovićevo poimanje književnosti

Ovoga vijeka književnici su posvuda zatočnici i branitelji slobode. Pa i kod nas učeni ljudi prvi su počeli okupljati se i samovolji se odapirati, pošto je upraviteljna stega bila raspojila sva bratstva i zadruštva. Što bi, na primjer, danas bilo od Hrvatske da ne bi malenoga jata književnika koji s ovu stranu trijest godina ustaše na obranu narodnoga i državnoga prava trojedne kraljevine? I mi smo, Bogu hvala, preživjeli ona doba kad je književnost bila zgoljna zabava i napo danguba. Nit se više misli da su književnici vidogonje, i da im je suđeno nazdravljati onomu koji prvi čašom zanudi. [...] A književnost je stupila na dostojanstvo koje nju pristoji, kao zrcalo najdivnijih moćiju ljudskih, kaono pronicavo i osnovno gađenje stvari božanstvenih i čovječanskih. *Književnici su naši prvaci, jer oni bude narodnu svijest, brane narodna prava, brane slobodu; i oni nas zastupaju kod uljuđenih naroda.* [Istakao Š.M.]⁵

Svoju poetiku Pavlinović je ponajbolje izrazio u članku “Dvije književnosti u jednom jeziku, ja li piši kako puk govori” te studiji “Misli o prevodima”, što je objavio u *Narodnom listu* 1862., odnosno 1871. U članku “Dvije književnosti u jednom jeziku...” govori kako su nam nužne dvije književnosti: pučka i narodna. Naziv pučka ima za istoznačnicu: angažirana, praktična, a narodna bi bila ona književnoumjetnička, ona koja je obilježena estetskom kvalitetom. Budući da je puk temelj svemu, pučkoj se književnosti treba pokoriti ova umjetnička jer “narodna knjiga bez pučke ostaje mramorna ploča nad mrtvim junakom... A gdje je puk krenuo, tamo se zemlja potresa... i zlotvora spopada mantavica... Uz taj općeni uzrok *narodne koristi* mi imademo i drugi uzrok, tj. da nam *bez pučke, nipošto ne može da bude narodne knjige* [istakao Š.M.]. [...] Što mi se ne možemo osloniti na naše učevnjake; jere jim je umni život

5 PAVLINOVIĆ, Mihovil: “Vidimo na koj smo!”, u: *Različiti spisi*, Zadar, 1875., str. 226.

iz tuđine, i tuđinsko čekalo misli jim izporavlja. Kalupi tvorivo njihove misli, strani su jezici; divni, uzorni, ali strani i Slovincu nesrodni.”⁶

Stoga za njega ne predstavljaju ideal dubrovački pisci niti pak europski književnici, nego Kačić, pučki pjesnik. Zapravo on cijeni i jednu i drugu književnost, pogotovo cijeni napore pisaca umjetničke književnosti, ali “srčika” je u puku. Bez obzira što daje prioritet angažiranoj književnosti, on će u jeku preporoda dati i neke posve ispravne sudove s književno-estetskoga motrišta. Tako je za njega poezija “najsajjniji pojav duševnoga života [...] najuzvišenija objava čudi...”⁷ K tomu još i upozorava kako izvornost i ljepota poezije ne ovisi o temi nego o načinu i formi, o izrazu: “Oblik je nešto više od zgoljnje oblake; on je usko spojen sa misli; i sama čud u obliku se upije.”⁸ Usto naglašava moć inspiracije, ali i važnost sadržaja, pa i poruke. U njega se stalno dodiruju i prate to estetsko-umjetničko i ono pučko, utilitarno, što napose ističe kad govori o drami pozivajući pisca da piše o sudbini i cjelini narodnoga bića, dajući mu naputak: “ne šteti ukora, ne šteti smijeha.”⁹

Pa zar nije i sam Šenoa, književni bard toga doba, koji je živio u znatno povoljnijem ambijentu, naglašavao socijalnu, nacionalnu i didaktičnu ulogu lijepe književnosti, pri tom ne zanemarujući estetske vrijednosti. Ali: “Mi imamo prije svega (u cilju) narod hrvatski i hrvatsku zemlju, te posvećujemo tom narodu [...] u struci beletristike i popularne pouke glavnu pažnju”¹⁰, veli on protiveći se njemačkim književnicima i drugim strancima, naglašavajući poput Pavlinovića da književnost ne smije biti sama sebi svrha. Ako su takva mišljenja bila dominantna i u zagrebačkom književnom krugu gdje je prihvaćena ta didaktična, moralna i nacionalna tendencija, koja oplemenjuje djelo dok ga “puki larpurlartizam čini ispraznim”, onda nije čudo što se i Pavlinović zalagao za angažiranu književnost i u tom duhu i sam stvarao. Znamo li da u Dalmaciji u 60-im godinama vlada praznina, šutnja i svojevrsna psihoza, pa i besperspek-

6 ISTI: “Dvije književnosti u jednom jeziku, ja li piši kako puk govori”, u: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 396-400.

7 PAVLINOVIĆ, M.: “Misli o prevodima”, u: *Narodni list*, Zadar, 1871., br. 51, str. 32.

8 *Isto*, str. 33.

9 RAVLIĆ, Jakša: “Mihovil Pavlinović”, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 33, Zagreb, 1969., str. 120-121.

10 ŠENOVA, August: “O književnosti”, u: *Vienac*, Zagreb, 1877., str. 843.

tivnost za hrvatskoga čovjeka, onda nije čudno što Pavlinović okuplja narod, priprema ga te odlučno djeluje na preporoditeljskoj crti boreći se za jezik, književnost i prosvjetu. Za Pavlinovića književnost je najuzvišeniji ideal, a ona obuhvaća i povezuje i estetski, i etički, i etnički (narodni) cilj. Stoga i veli: “Ljubav roda najljepša ljepota; Ljepota je svoja Domovina”¹¹.

Pavlinović je bio vrstan poznavatelj klasične kulture i literature kao i književnosti europskih naroda, a napose talijanske, pa onda njemačke i francuske. Učio je od njih prihvaćajući i pouku i ljepotu, istodobno. Stoga je njegovo poimanje književnosti, kako rekoh, i utilitarno i estetsko, pa zato i prosvjetiteljsko, preporoditeljsko, poučno u nacionalno-socijalnom smislu, ali i u književno-umjetničkom smislu utemeljeno, što mu je također bitna odlika. Sukladno svojim ideološkim kriterijima, on će dati i zaključke ne samo o književnom stvaralaštvu nego i o drami, prijevodima, publicistici, kao i o znanstvenim priložima.

2. Književni rad

Bez obzira na književno-estetski kriterij, Pavlinovića je kao pisca potrebno sagledati u cjelini jer se ogledao u više književnih žanrova, u različitim rodovima i vrstama. Dakle, vidimo ga i kao pjesnika, i lirskoga i epskoga, ali i epsko-lirskoga, kao pripovjedača i pisca crtica, putopisca, kao publicista, kritičara i teoretičara, sakupljača i izdavača narodnoga blaga, prevoditelja i vrsnoga govornika. U svim tim vidovima djelovanja Pavlinović je provodio svoju svetu preporoditeljsku zadaću. Često miješajući i prožimajući, najčešće poistovjećujući društveno-politički, preporodni i književni motiv, ponavljajući pritom istu ili sličnu tematiku, teško je izdvojiti, s obzirom na njegovo “funkcionalno” poimanje književnosti, zasebno ona djela koja se odlikuju književnom kvalitetom u užem smislu. Pa ipak, s toga književnoumjetničkoga – estetskoga motrišta pozornost zaslužuju neki dijelovi njegove poezije, koja je objavljena i u zasebnim knjigama, zatim i u obliku fragmenata u nekim proznim strukturama (o čemu svjedoče čak i njegovi govori i putopisi, politički

11 PAVLINOVIĆ, M.: “Misli o prevodima”, nav. dj., str. 31.

i drugi zapisi), te posebno putopisi i “besjede” – govori koji nastaju u iskrenoj inspiraciji i stilotvornoj umješnosti pisca.

U tim najuspjelijim radovima, i u *prozi* i u *poeziji*, pokazuje se ponekad njegov književni dar i kreativna snaga, iako u njegovom cjelokupnom opusu dominira preporodno-didaktičko-politička tendencija koja zasjenjuje estetsku stranu, pa će njegovo djelo biti vrjednije kao programsko štivo političko-preporodnoga usmjerenja nego kao književnoumjetnički ostvaraj.

3. Proza

U prozi je Pavlinović vrlo izražajan, stilski dotjeran, tankočutan, iskreno suživljen, dojmljiv i vrlo spretan u stvaralačkom postupku. Bez obzira što u duhu svoje poetike teži političko-didaktičkom cilju, ta značajka ne će ugroziti literarnu, umjetničku razinu. Njegovi *Puti*, putopisna proza, kao i neke crtice i pripovijetke puni su zadivljujućih pejzaža, zanimljivih razgovora, spretnih dijaloga. U tim prozama, stvaranim najčešće u realističnom postupku, Pavlinović se predstavlja kao jedan od začetnika hrvatskoga realizma. Odlika je ovih proza i crtica, uz navedeno, jezično-stilska dotjeranost, dinamizam, rečenična melodioznost, retorički zanos, iskrenost i uvjerljivost riječi. Uistinu je njegova riječ jedra, svježja i sugestivna. Puna je muzikalnosti koja ispunja rečenice, krase svaku dionicu, ali i kompozicijski niz u cjelini. Vidi se koliko je bio ustrajan i osjetljiv u njegovanju izraza kada kaže: “Jezik nam je kao i muzika, jedna samo iskrivljena nota pokvari svu melodiju.”¹²

Prikazujući tako težak život našega čovjeka na podbiokovskim stranama, Pavlinović zaziva milost, traži izlaz iz svakodnevnih muka. U opisu jedne primorske noći on prikazuje žene mučenice i patnice i njihov život pod surovim liticama: “A gori na tjemenu kosa iza kose, japaga iza japage, sve obrestlo i gorom zamutilo.”¹³ Ta žena sapeta okovima bijede – naša je Primorkinja koju peče “zvizdan”, šiba bura i udara kiša. Ona je veza planine i mora, ona je mjera čudoređa, strpljivosti, marljivosti i izdržljivosti.

¹² IVANIŠEVIĆ, F.: *nav. dj.*, str. 33-34.

¹³ PAVLINOVIĆ, M.: *Pučki spisi*, Zadar, 1876., str. 365.

Pavlinović ponekad ne može zaustaviti euforiju riječi, osobito pri oslikavanju zavičajnoga pejzaža uokvirena Cetinom i Neretvom, a na obroncima Biokova:

Uzglavlje (mu je) naslagani gvozd biokovski, uvalami šumovit i travan; podnožje mu je Jadransko more, obrvama žala kao pjene [...] U to prostrano jezero slieva od jugo-iztoka mutna Neretva, noseći preobilna lova. Primorje do pod same stiene, koje su se gole nadanj naklopile, zaraslo je maslinom i lozom. Krša je i uzbrdice mnogo, ali je i dole jeka, čestim vodami nadojena i južnim suncem osunčana [...] Tu sve rađa, pa i limun u sred zime na otvorenu svoje plodove nosi.¹⁴

Ovaj prizor, predstavljen kao prelijepa pitoreskna slika, mogla je dočarati samo bujna pjesnička imaginacija. I dalje nastavlja:

...od puste Vrulje do ušća neretvanskoga, živi rastrkano u šesnest sela do šesnest hiljada duša, sve do cigle, jednoga naroda i jedne vjere. Primorac je Hrvat. Visoka i ponosita stasa, obilate crne kose i brkova, bijele kobi, duge obličji, osorna pogleda, bistra razuma, srdit i milostiv, teško mu je pogoditi mjere i u ljubavi i u mržnji. [...] Primorac mnogo radi, ali više troši: loše jede ali dobro pije. U svietu je miran i ljubezniv, a u kući pokarljiv. Tuđe pravo poštuje, od zločinstva bježi; nije ni čuti o posilju, rado idje za pametnijim; ali u obćini nebi želio nikoga nad sobom. Najveće mu je do poštenja i do crljene kape; pa ga nećeš ni potkupiti, niti na sramotu navesti. Drži se imena, jezika, običaja: a to mu je sve čisto hrvatsko. Dika mu je dobro kapati i voziti, dobro puškarati, i dobro uz gusle pjevati. U misli je pravpravovjeran, u životu ćudoredan: ali pored toga u mnogo ćem drži se stare navade.¹⁵

Ovdje vidimo kako su umješno oslikane fizičke i psihičke osobine Primorca, moralno uzorita, ustrajna, hrabra, radišna, pristojna i ljubazna, bistra i milostiva, iako osorna pogleda, krupna, stamena, snažna “kršljaka” koji voli kopati i koji je spreman “puškarati”. Ovom opisu gotovo je identičan portret hercegovačkoga ćovjeka, i fizićki i duhovno, kojega oslikava fra Petar Bakula u svom *Šematizmu*.

14 *Isto*, str. 34.

15 *Isto*, str. 35.

Vrlo je zanimljiv i upečatljiv početak sastavka “Jedna noć u Primorju” koji nas plijeni “milovidnim sjajem” primorskoga krajobraza (to je, zapravo, njegov stiliziran govor u povodu proslave sv. Ćirila i Metoda), napisan 1876., koji sljedeće godine dobiva podnaslov “O narodnosti”:

U gluho doba minulog ljeta, na vrh glavice, Kovač – sela, njeko se nauznačio na stup kamena križa, što ga svojom sjenom obastra. Mjesec pri zahodu, jur odaljim dolinama, uzvija svoj milovidni sjaj: mrak se spustio; a more utihano sliega se niz oblake. Samotnik kanda se prenuo iza teške misli, uzdahnu i obazri se prema zapadu; al’ utonule mu pod očima prodoli maslinske; slavuj pripiva samac, a vrutci tiho romone.¹⁶

Može li biti lirskiji doživljaj jednoga pejzaža od ovoga što ga je ostvario don Mijo?!

Pored ovih crtica, pripovjednih fragmenata, pa i cijelih noveleta s određenim značajkama i putopisne proze, njegovu će prozu umjetnički obogatiti navlastito djelo *Puti* (putopisi), više godina pisani, a konačno okupljeni i objelodanjeni u jednoj knjizi (Zadar, 1888.). Zapravo, tu su tri putopisa: jedan o Srijemu, drugi o Slavoniji, a treći je “Po Bosni”, godine 1874. Dosljedno njegovu preporoditeljskom djelovanju, i Pavlinovićevi putopisi imaju u prvom redu prosvjetiteljsko-političku ulogu. Srećom, ta pragmatična dimenzija ne će zasjeniti onu estetsku koja se ovdje očituje u nizu ljepotonosnih svojstava.

Ima više od dvadeset godina da mi kopalo u glavi: “Valja ti u Bosnu; da izvršiš zavjet učinjen s pokojnim Lukom (Botićem). Hajde u Bosnu, da poznaš narod, da naučiš štogod jezika!” Evo me napokon u Bosni! Umoran od puta, a još više od slušanja i pisanja narodnih pjesama i svakojakih riječi, moje bilješke mrčim trkimice: pa nitko me ne pitaj za brojke, ni za križaljke, ni za rude kojim bih na znanstveni pazar. Ja sam se zaletio u Bosnu da srcu zadovoljim, da je se nagledam i naslušam; pa moje bilješke najviše spominju Bosnu u mom srcu. Ovo možda ugodi kojemu rodoljubu; i ne bio vidogonja, ko što no sam sada ja bradat i brkat, pod fesom i pod turskim pusatom, s glavom u torbi [...] Da nas kakva napast tu ne snađe, smetnusmo našega Usu u kola, i on opruži mimo bega preko rasklapana mosta na Bukovici gdje utiče u Vrbas. Kad se složismo u doline Vrbasu, počeli su brežuljci navijati, a propela se daleka s podneva Osmača, da

16 PAVLINOVIĆ, M.: *Hrvatski razgovori*, Zadar, 1877., str. 3.

te doline zaokruži. Drum postao nešto življi: konjanici se češće razmjenjuju, pa i mimoilaze pola stranih ljudi: trgovci gone na skelu svinjad i ovnove; volari oborene duge šije na srčenicu, da im Turčin ne zamjeri, vozikaju se na plugovima; odrasli čobani, po stranama ovce pasući, pletu igle. Jadni zarobljenici! Svak u svakoga gleda, ali nitko nikome se ne javlja niti koga pozdravlja. Ta muklost te prati kroz cijelu Bosnu, jer se ne zna kada će Balija iza grma, i ako pozdraviš susretnika, ne znaš hoće li porugljivo odgovoriti, ako mu nisi nagodio pozdrav prema zakonu. A i onako, Turčin se ne dostoji otpozdravljati raji. Samo ujaku i beg i balija i hrišćanin i Ciganin, uljudno otpozdravljaju...¹⁷

Plastično-reljefan prikaz ovoga antropomorfiziranoga krajolika potenciran je iskrenom suživljenošću pisca sa sudbinom našega čovjeka u Bosni, "tamnom vilajetu", što ostvaruje ponesenim ritmom i melodioznošću riječi koji odzvanjaju intenzitetom lirike u prozi i pokazuju kako ovaj pisac snagom izraza uspjelo oslikava ambijent i psihologiju ljudi i u njihovoj samoći, i u dodirima, i u konfliktima njihovim, u svakovrsnim susretima različitih im mentaliteta, običaja, zakona i vjerozakona, gdje na koncu odlomka stoji fratar, "ujak" koji snagom svoje ljudskosti, uljudnosti, snošljivosti i uvažavanja razlika, strpljivosti i mudrosti nadjačava jedno tužno doba pokazujući izlaz u radu, dobroti i istini. Svakako da treba istaknuti realistični postupak ostvaren konkretnim, živim slikama pojava, ljudi, situacija, prostora, ali isto tako ne treba zaboraviti ni poruke kojima on poučava, razvija znatiželju, otkriva ljepote i njeguje ljubav prema čovjeku i domovini, kao i prema drugim vrjednotama.

Puti su izraz piščeva rodoljublja, i više od toga – njegova humanizma zanosno nošena preporodnom idejom koja je i rasplamsala vatru u ovom "kršljaku" da se dragovoljno zaputi u nesigurne krajeve domovine. Ti su putopisi zgusnuće etičkoga djelovanja i umijeće estetskoga oblikovanja koji obiluju svježinom opisa kao što su slike južnih kamenih litica u zagrljaju mora, prirodno bogatstvo i bujnost našega sjevera, dirljiv opis staroga Zagreba, naše, i ponosne i nesretne Bosne i Neretve, a uz sve to je i jedinstven zapis i uvjerljivo svjedočanstvo o jednom čovjeku koji je živio hrabro i ustrajno u sebedarivanju svome puku i domovini.

17 PAVLINOVIĆ, M.: *Puti*, u: HORVATIĆ, Dubravko: *Hrvatski putopis*, Zagreb, 2002., str. 178-179.

Njegova životna misao bila je: “Želja da vidim, da čujem, da oćutim sve što narod čini, govori i u svojoj duši ćutim”. I doista, on je u potpunosti ostvario svoju želju na korist ćovjeku i hrvatskoj zemlji.

Osim spomenutih crtica i novela te spomenutih *Puti* (cjelovitih putopisa), i neke pjesme donose putopisne znaćajke kao što su “Kotari”, “Župnikovanje” i sl. I u pjesmi “Putni spomenak – Krapinske toplice” (1872.) daje živopisnu sliku Zagorja, gdje kroz umješno postavljenu porredu ćasti domovinu najljepšim atributima djevojaćke ljepote. Ćesto će se i zapis “Neretva” iz knjige *Razlićiti spisi* smatrati putopisnom crticom iako je to govor pun rodoljubna zanosa i preporoditeljskoga nadahnuća, upućen puku u povodu proslave i otvaranja narodne ćitaonice neretvanske u Metkoviću, 30. rujna 1873., o ćemu će biti rijeći vezano za tu temu.

Dokaze njegove knjićevne darovitosti, snagu izraza i umijeće oblikovanja poglavito treba traćiti u njegovoj prozi. I profesor Frangeš reći će, prevladavajući odrećene pohvale i pokude kritićara i teoretićara te stvarajući svoj odmjeren i objektivan sud, ovako: “Njegova proza ćesto odzvanja unutrašnjim ritmom u kojemu je Pavlinović ostao nenadmašan majstor.”¹⁸

Da je vrstan poznavatelj klasićne kulture, što će Pavlinović i otkrivati u svom spisateljskom radu, u prozi i poeziji, ponajbolje ćemo vidjeti u njegovim “besjedama” – govorima, ćime će pokazati uistinu iznimno rećorićko umijeće. Tu se navlastito istiće kao vrstan stilist. I sam je Šenoa svojedobno naglašavao:

Malo ćeš naći u nas pisaca koji bi toli samonikli, krepki, jedri i izvorni bili kao što Pavlinović. Tko je rad oznaćiti hrvaštinu u Dalmaciji, pravu, zdravu, ćistu od prekomorske primjese [talijanšćine, Š.M.], svrnut će ponajprije oko na Pavlinovića. Tko je rad naućiti pravo mišljenje i kazivanje hrvatsko, šći Pavlinovića. Rijeć mu je izvorne, krepka, jezgrovita, al’ opet nije isprebirana. Glas mu se povodi za narodnom pjesmom [...] slike su mu bujne, žive, vaćdene iz srca naroda.¹⁹

18 FRANGEŠ, Ivo: *Povijest hrvatske knjićevnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975., str. 370.

19 ŠENOVA, A.: “Pjesme i besjede Mihovila Pavlinovića”, u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873. i *Sabrana djela*, knj. 11, Zagreb, 1964., str. 99-101.

I doista, Pavlinović će kao besjednik pokazati svoj istinski dar. Zna on kome je okrenuta njegova riječ i kako će pridobiti recipijenta. Zna kako će dirnuti dušu i kako će odjeknuti njegova riječ u srcima nepismena puka. Ne će moći umnogome slijediti Cicerona, ta on je na Forumu, nego će koristeći znanja i umješnost, prilagoditi se širokom općinstvu domovine, svome narodu. Poštujući tehniku govorništva, koju je upoznao učeći rimske klasike, zna kako će najprije započeti govor, odnosno kako će prije toga, odvojen od svih, u samoći svoje podgorske “juti” napisati i izbrusiti sastavak za govor. Najprije, dakle, *proemium* kojim plijeni pozornost najavljujući temu, a onda nastupa njegova iskrenost, povjerenje, odlučnost, hrabrost, rabeći jezik blizak puku, jezik narodne gnomičnosti, jezik prirodan, svjež, ali bujan i slikovit. On je u svojoj besjedi otac i brat, i vitez i ispovjednik, i prijatelj i mudroznanac. I baš u toj besjedi djeluje najiskrenije, najživlje i najbliže, a neizbježna patetika koja nosi čestitost riječi uistinu je primjerena situaciji i njemu besjedniku koji se redovito obraća i vazda s nešto više razine, s višega mjesta, s govornice ili s oltara. Pogledajmo *proemium* njegova govora “Neretva”:

Dajte mi ljepotu zemlje i vode: pučine polja, zrcala jezera, gajeve zahumlja: tihu maticu podražite vratolomnim utocima, obrubite rudinastim obrvami, razvedite niz dionice, niz jarke; dajte plugu oranica, srpnu njiva, kosi livada: tu mi ljepotu dajte pod nebom s kojega žari sunce ka’ oko junačko; pa eto naporuč vam konja jahatih i čamaca plivača, da se utrkivate, da gospodski lov lovite, da veselo vino pijete.²⁰

I tako nastavljaajući invokacijom “dajte” još četiri puta, on gradi iznimno tenziotvoran gradacijski postupak koji plijeni svojom poetskom snagom i iskrenim zazivom:

Dajte mi ljepotu zemlje i vode, dat ću vam tu krasnu sliku: ali vam ne dadoh još slike stare naše Neretve [...] Ovdje je stožina okolo koje se vrti cijela povjesnica dalmatinska. Neretvo, udesna rekoše da je tvoja ljepota. I lijepa Saraj udesna bijaše svojim nesuđenikom.²¹

20 PAVLINOVIĆ, M.: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 376.

21 *Nav. mj.*

Njegova je riječ iz srca i puna zanosa, stoga i pridobiva slušateljstvo. Zbog te iskrenosti, uvjerljivosti, živosti ritma, sklada i zanosa, ona je i čarobna i posve originalna, estetski opečaćena, pa i kad je porukom i savjetom nabijena, ona se ne iscrpljuje samo u obavijesnoj nakani nego i u književnom učinku. I za ovu tvrdnju potražimo svjedoka u velikom Šenoi: "U nevezanu govoru Pavlinovićevu misao za mišlju provire [...] osjećaj za osjećajem plane iz rodoljubiva srдца, a sve je odjenuto slikom živom, besjedom krepkom."²² A Kosta Vojnović, njegov "suborac", dodaje kako je on donio "pobjedu hrvatske riječi i misli u Dalmaciji nasuprot talijanštini. [...] On je znao osvojiti vlastitosti zapadne kulture, kao još nitko između nas, te ih pretvoriti hrvatskim sokom, a da ne ostane traga tuđinštine."²³

Stil besjedništva don Mije Pavlinovića karakterizira bogatstvo leksika, erupcija izraza i dojmljiv ritam rečenice, jezik mu je bujan, ali često nedotjeran, vazda iskren i sugestivan. I iako je uza sva ta stilska postignuća lako uočiti i određena mjesta nedorađenosti, nagomilanosti, namještenosti i isforsiranosti, to nas ne treba pokolebati ni zbuniti. Pavlinović će ostati uzor u njegovanju i razvoju hrvatskoga jezika koji je svojim djelom najizravnije pridonosio njegovoj ljepoti, njegovu bogatstvu u kompleksnosti i neizmjerju izražajnoga mu stvaralačkog potencijala.

4. Poezija

Govori li se, pak, o Pavlinovićevoj poeziji, ne će biti teško zaključiti kako je ona motivski relativno nerazvedena, uska, bilo da se radi o epici ili lirici, da je uglavnom nacionalno-povijesne tematike i poglavito preporoditeljske inspiracije. Razmatrajući njegov književni opus u cijelosti, a dobro znajući književne kvalitete njegove proze koja, primjerice, u putopisima i govorima u javnosti odjekuje s puno više pozornosti nego poezija, ipak koliko god u to doba književni posao bio nedjeljiv s obzirom na rodoljubne ciljeve, jezične i kulturne nakane, jer se prepliću političke, preporoditeljske i književne zadaće, i koliko god u književnom

²² *Vienac*, Zagreb, 1873., br. 36, str. 573.

²³ *Vienac*, Zagreb, 1875., br. 27, str. 351.

kompleksu ovoga pisca bilo prožimanja lirike i epike, a onda i proze i stihotvorstva, ipak je neprijeporno da njegovo stihotvorstvo – pjesništvo predstavlja jedan segment vlastita mu književna rada koji pripada našem romantizmu. Istina je da se njegovim pjesništvom bavio manji broj proučavatelja nego njegovom prozom, ali i neki sudovi njegovih suvremenika, odnosno književnih povjesničara iz 19. stoljeća (August Šenoa, Kosta Vojnović, Nikola Šimić, Filip Marušić, Ilija Ujević, Dinko Politeo, Franjo Marković, Nikola Andrić, Marin Sabić, Ivan Milčetić i dr.) koji će biti nadopunjeni mjerodavnim ocjenama uglednih književnopovijesnih autoriteta 20. stoljeća (Đuro Šurmin, Mate Ujević, Slavko Ježić, Jakša Ravlić, Marijan Stojković, Antun Barac, Tin Ujević, Ivo Frangeš, Mirko Tomasović i dr.) govore o razlozima nastanka njegova pjesništva, redovito dodajući da puno očitovanje njegove književne darovitosti treba tražiti ipak izvan pjesničkoga dijela, kako se obično i činilo.

U Pavlinovićevoj knjizi *Pjesme i besjede*, koja je objavljena 1873. u Zadru, uz ciklus njegove poezije pod nazivom *Iskre* stoji napomena kako su te pjesmice uglavnom nastale do 1860. godine. Znači, to je vrijeme Bachova apsolutizma u banskoj Hrvatskoj, a u Dalmaciji u kojoj boravi i djeluje Pavlinović, organizira se otpor talijanizaciji kao i autonomaskom odnarođivanju. I kakva bi onda mogla biti poezija, pa i ona posve lirske inspiracije, vidimo u sljedećem obrazloženju A. Barca: “Hrvatska književnost imala je na početku pedesetih godina određen zadatak: da spase od propasti kulturne tekovine preporodnog doba i da ujedno sačuva budnom hrvatsku narodnu svijest [...] Hrvatska domoljubna lirika u doba apsolutizma sva je ispunjena težnjom za slobodom.”²⁴ O kakvu je stanju riječ zaključuje se i po tome što je između 1850. i 1860. objavljena samo jedna stihozbirka, tj. tiskane su Preradovićeve *Nove pjesme*, 1851. godine.

Nije to očito bilo pogodno vrijeme za pjesništvo: “Pjesme se objavljuju (uglavnom) po periodici, počesto sa skrovitom patriotskom porukom zbog cenzorske represije. U takvim je uvjetima poruka srž i svrha pjesme, a oblik i izraz su od drugotne važnosti. Bitno je jedino da je u domorodnom duhu i ruhu. Jasno je, dakle, da je Pavlinovićev pjesnički

24 BARAC, Antun: *Hrvatska književnost*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1960., str. 67.

put unaprijed bio određen, bez obzira na njegove možebitne unutarnje književne predispozicije.”²⁵

Posve je normalno da će o tim prilikama i u takvu vremenu pjevati mladi hrvatski intelektualac i rodoljub, pa će i sam stati na čelo pokreta boreći se protiv tuđinske vlasti “buđenjem hrvatske samosvijesti”, težeći za svehrvatskim ujedinjenjem i slobodom. Njegovo domoljublje nije bilo samo izraz racionalna ideološko-političkog stajališta nego i duboko svojstvo njegove duše, njegove najdublje intime. On kao svećenik, složit ćemo se s mnogima, nije niti tematizirao “niti ispovijedao profana ljubavna čuvstva”. Motivacijska svedenost na jedno jedinstveno tematsko izvorište u Pavlinovića posve je razvidna i logična posljedica njegova političkog i nacionalnog programa. Nažalost, ti izvanknjiževni zadatci, ma kako bili uzvišeni, prigušit će njegov pjesnički dar i njegov individualni stvaralački postupak. Kao i njegov, manje-više, cjelokupan književni naraštaj (A. V. Tkalčević, L. Botić, J. Jurković, I. F. Jukić, G. Martić, M. Šunjić, P. Bakula, M. Nedić i dr.) on nastavlja putovima iliraca, pogotovo slijedeći preporodne tečevine. Uokviren je romantičarskom poetikom i zavičajnim motivom određen na prosvjetiteljsko-preporodne ciljeve, dok mu “na poetičku artikulaciju znatnije utječu pisci talijanskog *risorgimento*”, dodaje Tomasović i naglašava: “Čvrstih mjerila za odvajanje poezije od propagande nema; tek se naziru estetičke kategorije valorizacije. Književno djelovanje, poglavito pjesmom i stihom, nerazlučiva je čestica domorodne osviještenosti i dug inteligencije materinskom idiomu.”²⁶

Spomenimo, opet, da ni u vrijeme apsolutizma, kao ni poslije njega, lirska poezija nije bila dominantna vrsta u hrvatskoj književnosti kao što je to bio slučaj u vrijeme ilirskoga pokreta. Pa, ipak, ni nakon tih vremena ne će posve zamrijeti budničarski zazivi kakve će u svojoj prvoj pjesmi “Ustaj” (zbirka *Iskre*) progovoriti Pavlinović:

*Ustaj vilo, ustaj dušo,
Da pjevamo rodu svom:*

²⁵ TOMASOVIĆ, Mirko: “Pavlinovićeve lirske okušaji”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 303.

²⁶ *Isto*, str. 304.

*Ustaj rode, ustaj dive,
Cika zora danu tvom.*

Odmah vidimo kako ovi stihovi himnično odzvanjaju i svojom melodioznošću i ritmom, a i idejom gotovo su podudarni s pjesmama “zagrebačkih iliraca”. Doduše, razlika je istaknuta odmah u podnaslovu gdje se spominje mjesto (*na Crljenom–kuku*), što otkriva zavičajnu motivaciju kojom se učvršćuje romantično određenje – točnije tim toponimom iz podnaslova otkriva nam svoju ljubav za izvornu prirodu i idiličnost koje mu krijepe dušu i rasplamsavaju domoljublje:

*Da premećem šume, polja;
Da pregazim sinja mora;
Da se penjem uz planine,
Da zaronim u dubine;
Sve me nutka, sve mi vapi:
Ustaj, ustaj, rodu svom.*

Njegova pjesnička individualnost i kad se na trenutke otrije kao na primjeru ovoga intimiteta zavičajno označena, nažalost, ne će dulje i poetski uspjelije trajati jer će je nadržati njegov nacionalno politički, prosvjetno didaktički, preporoditeljski ideal. Tračke lirike koja bi bila izraz osobne i dublje inspiracije najčešće potisnu njegovi retorički pokliči kao izraz primarnog mu ideala koji kuca etičkim i političkim imperativom njegova prvotnog poslanja. Njegov doživljaj žrtve, patnje i izbavljenja podiže se na razinu kolektivnoga osjećanja i nacionalnoga traganja za izlazom i očuvanjem identiteta:

*Krvoloci isklaše te;
Susilnici sputiše te;
(...)
Da naruže, da nagrde,
Da krv liju ... utaman!*

Njegov romantičarski stil ovdje se potvrđuje i tematsko-motivacijski i stilski, a sve to očituje bliskost narodnoj poeziji. Vidimo da prva

strofa, u vidu katrena koji je građen simetričnim osmercem izmjenične rime, postaje refrenom poslije druge i četvrte strofe, s tim da sljedeća dva pjesnička segmenta i nemaju oblik strofe već zadržavajući spomenuti osmerac stihovi u njima odzvanjaju u duhu pučke tradicije, gdje se prelijevaju rime s nerimovanim stihovima uz mnoštvo asonancija, aliteracija, anafora, epifora. Shemu osmerca u završnom stihu svake strofe ritmički osvježava osobit sedmerac koji se javlja kao predah nakon izljeva retoričke euforije, ali i kao priprema za novi poklič, za novu akciju.

Iako ova pjesma i formalno i sadržajno u potpunosti nasljeđuje “ilirsku poetiku”, i iako je prva njegova napisana pjesma, ona nosi iskrice njegove lirske ustreptalosti, njegove iskrene emocije, ali i njegovu retoričku ponesenost i njegovo slobodarstvo; riječju, prepoznavamo je svojevrsnim indikatorom njegova stila što ga on dosljedno gradi, evo, od početka.

Pavlinović je mislio da treba u što većoj mjeri slijediti narodnu poeziju i njezin duh, u prvom redu stoga što će se tako najdjelotvornije i najprikladnije na najširem planu suprotstavljati tuđinštini. Zbog svojih domoljubno–preporoditeljskih ideala, zbog političkih ciljeva uopće, najčešće nije ni vodio dovoljno brigu o stilskoj dotjeranosti, kreativnosti, odnosno estetskoj razini, nego je u zanosu suživljen sa svojim idealima, nošen bujicom riječi didaktičko-retoričke usmjerenosti, izričito mislio na funkcionalne zadaće svoga programa. Pa ipak, može se naći i pokoja pjesma koja ga otkriva na nešto višem umjetničkom stupnju i to onda kad progovara nesputana mladost, njegovo unutarne biće, to jest onda kad stvara u svojoj “dubokoj usebnosti” po nalogu iskrene inspiracije. Takve stihove vidimo u pjesmi “Želja blaženstva” gdje pjesnik svojim darovima priziva duh narodne pjesme, ali i naše petrarkiste gradeći dosta vrlo senzibilne stihove ljubavne poezije, što najzornije i pokazuje njegovu lirsku žicu. U trećoj strofi tako stoji:

*Sluhni dievo, ljuven dihaj
Kroz njedarca polizuje,
Tvoje srdce izazivlje:
“Rusa ružo, rascvati se,*

*Milo srdce, razigraj se,
Da s' napojim duše tvoje,
Da zagasim živu želju;
Da čas trene, da ne vene,
Sama, tužna, bez utjehe,
Kao cvietak bez rosice,
Ka' zemljica bez sunašca."*

Da je pjesnik malo više radio na stilu, da je slobodnije otvorio srce, da je iskrenije iznio osjećaj ljubavi, pjesma bi bila umjetnički punija i snažnija, ali on, treba znati, stvara s jedne strane limitiran duhovničkim pozivom, a s druge vođen političko-preporodnim idealima. I ovi stihovi koji slave ljepotu, ljubav, mladost traju samo na trenutak, jer ubrzo u istoj pjesmi oni će biti nadvladani metafizičkim beskrajem "vječnoga duha":

*Ti me nemoš zagasiti,
Dok ne cvaneš vječnim duhom...*

Ostajući dosljedan svom preporoditeljskom i svećeničkom poslanju, on će pomalo zapostavljati književnoestetsku razinu na korist racionalnih ciljeva programa. Pa kad je i znao neka teorijskoknjiževna načela, o čemu je i druge savjetovao (neodmjerena izljev emocija, prenaplašena ponavljanja, patetičnost i retoričnost), opet bi zapadao u nemilost gomilanja riječi, isforsiranu didaktičnost, retoričnost i sl., pišući bez dublje proživljenosti, bez stvaralačke spontanosti, bez imaginacije kojom bi se napajao kreativni književnoestetski postupak i krunio njegov relevantan poetski učinak. Zapravo, komunikacijski cilj njegove obavijesti, odnosno funkcionalnost poruke temeljna je nakana ovoga pisca. Njegova pjesma "Što ja želim" tipična je po tim svojstvima kojima ostvaruje preporodni program:

*Što ja želim? ... moga roda
Vidjet zoru boljeg dana;
Vidjet što Bog nami poda,
Da ne otme ruka strana.*

(...)
*Želim jezik moje majke
 Umom, srcem da odlijegne;
 Da mi bratac pozna svoje,
 Tudje dvore da odbjegne...
 Želim kolo da igramo
 Slično, složno, stope jedne;
 Da brat brata zagrljamo,
 Majke jedne i trojedne.*

Narodna poezija bila mu je ideal, pogotovo narodni deseterac kačićevskoga daha, pa će i neke pjesme lirske inspiracije ispjevati u tom stihu. On na narod i narodnu pjesmu gleda kao na izvoriste istine i dobrote, štoviše ljepota prirode, bistrina puka i snaga sela oštro su odvojeni od gradske vreve i kaosa što ga donosi novo, izopačeno doba. I on će poput Luke Botića i spomenutih mu suvremenika biti opčinjen pučkim legendama koje će ga poticati da posredstvom narodnoga deseterca tu snagu “narodnoga genija”, pogotovo moć njegove riječi, uzdigne na razinu svetosti:

*Čuvaj nam je, moj milosrtni rode,
 Ka' jedini amanet sirotni;
 Neka tuži guslom javorovom,
 Nek' odaje gorom sokolovom,
 Dok sabere jato jednoliko,
 Dok prolomi nebo previsoko.
 (“Narodna rieč”)*

Ovdje osjećamo iskrenu ljubav pjesnikovu, pa i bogatstvo jezika i zanos njegov, ali nažalost retorička monotonija bez svježih, originalnih pjesničkih prinosa i u riječi, i u stihu, i u organizaciji pjesme i ovu pjesmu, kao i mnoge druge, svodi na razinu funkcionalna ideološkog diskursa.

Baš u stihu epskoga deseterca (4+6) Pavlinović “gradi liriku” izričući vlastite osjećaje kao što su ljubav prema domovini, prema narodu i jeziku o čemu i govore dvije prethodne pjesme, kao što će i sljedeća dio-

nica iz njegova “Ognjišara”, opet u epskom desetercu, donijeti potpun i dojmljiv doživljaj ljepote, djevojačke ljepote u zagrljaju mora, arkadijske igrovitosti u “milinju” krajolika, sve to u ganutljivu lirskom doživljaju:

*Hitro kosam' lice osjenule,
Susretale, obletile ladju:
Zaoblile iz ramena roke,
Pomolila do pasa ljepota:
Bilaksa se more od milinja:
Kupaj se, igray se, Ljeljo!*

U pjesmi “Putni spomenak g. 1864.” (putovanje po Slavoniji) on će se služiti lirskim desetercem (5+5), što će se vidjeti u invokaciji, a u kakvim će stihovima napisati i još nekoliko strofa od kojih su tri posvećene biskupu Strossmayeru. Evo te invokacije:

*Slovinski sine, matere dične,
Jel' ti se tuga o srdce svila,
Na ljute jade, na suze gorke,
Što 'no sirota, s' sirotom lila?
Preni se stani, pogledaj širom,
Na svoga roda zavične strane;
Pa mi se diži, iz doma težka,
Da tvome srdcu od tuge lâne.*

Ove stihove budničkih zaziva piše lirskim desetercem, a kad dođe do opisa Zagorja, u pjesmi “Putni spomenak II, Krapinske toplice g. 1872.” rabit će epski deseterac i njime će nadahnuto, “plastično, živo i slikovito”, kako reče Šenoa, transponirati taj krajolik kao istinsko otkriće i “novu zavičajnost”, pučku idilu njegovih težaka i ratnika, tako da je “njegovo rodoljublje zapoznalo neku vrstu estetske katarze u susretaju sa Zagrebom i njegovom pitomom okolinom”²⁷.

27 TOMASOVIĆ, M.: *nav. dj.*, str. 313.

*Kad bih majku Hrvatsku slikao,
 Evo slike u Zagorju divne!
 Glava su joj pitomi brežulji,
 Pletenice šume po brežuljih;
 Čelo su joj gradci i dvorovi
 Bieli krasni pod šumskim hladom;
 Bistre oči, crkve po brežuljih,
 Obrvice lozje na uzvode;
 Trepavice tanki koloseci:
 Ljubko vince bijelo i crveno,
 To joj lice vedro i rumeno;
 Usta voće, a grlo slavulji,
 I napjevi mladih Hrvatica:*

(...)

*Pšenica se stalasala gojna,
 Jer će gojit' Hrvate junake;
 Konoplje je zaprelo pod zrnjem;
 Jer ć' odievat nježne Hrvatice.*

Ni pjesma "Kotari", napisana također u stihu epskoga deseterca, ne govori ni o kakvu događaju, ni o kakvoj presudnoj povijesnoj bitci, već je to stihovani romantičarski zapis o Ravnim kotarima i njihovoj ljepoti, njihovoj povijesti, uskocima i njihovim klancima, kulama i dvorovima, drevnim hrvatskim gradovima gdje su se krunili hrvatski vladari – *Sve to bilo, sveg toga nestalo (...):*

*Dva su brvna hrvatskoj koljevci,
 Na kojim su vjekovi bjesnili,
 Da zasieku grobničke nadpise.
 Kada svojkrat maslinskijem lugom
 U muti me sretne mjesečina,
 Te ogrlim bliedu, mišlješivu,
 Da me sjetna razgovori pjesmom,
 Jal' da svietu zadjemo pučinom:*

*Da kazuje zemlje i vremena,
I otkriva davna i nastala;
Eto mi te opet nad Kotare!
Pokle Nova pozdravimo grada,
Kroz te hridne plićavi Karinske,
U osienje Zrmanji spanemo;
Gdje korita kroz vjekove dube.
Mrzovoljna, joguna, nahera:
Nit' odmora kroz livade traži;
Niti hlada od topolâ prima;
Nit' se maša zelenih obala;
Nit' s' ozivlje vilam baždaricam (...)*

Dok u prozi najčešće iznosi nacionalna, etnička i psihološka svojstva određenih mjesta i krajeva onoga dijela primorja u kojemu on živi i djeluje, i to sve promatrano u povijesnom slijedu, njegova je poezija određena ideološko-političkim djelovanjem, što se opet odnosi na spomenute dalmatinske prostore. To djelovanje sukladno je tadanjoj literarnoj koncepciji u kojoj je primarna uloga usmene narodne, navlastito epske poezije. Upravo ta narodna epika na Pavlinovićevo djelo, pogotovo prozu, utječe i izražajno i tematski, a često i sadržajno tako što umeće i čitave dijelove narodne pjesme govoreći o prošlosti, o narodnom mentalitetu, običajima i sl.

Tako neki književnopovijesni autoriteti poput Jakše Ravlića smatraju kako je on i najzaslužniji kao sakupljač narodnoga blaga, posebno narodne poezije. O tome najzornije govore upravo njegovi putopisi. Naime, obilazeći hrvatske krajeve, u oduševljenju je otkrivao ljepotu narodnoga života, jezika, narodne poezije, poslovice, običaja, uzvikujući: "Evo meni pira!" Njegova je riječ i u povodu izbora za narodnoga zastupnika, kad bi okupljao "narodne čete" od Neretva do "Cetine ravne" i njima se obraćao, također nošena vatrom domoljublja, žestinom pobjeda opjevanih narodnom pjesmom. Evo toga ambijenta psihološki prilagođena za Pavlinovićev besjednički nastup:

*Podgora je u plamenu živu.
Topi lome, trobojnice viju;
Sunce sjaje, pa se razigraje;
Razigra se more i primorje.*

Ili kad, u povodu dolaska cara Franje Josipa u Dalmaciju 1875., također u zanosu i s ponosom na slavnu prošlost svojih pređa govori, opet osjećamo, u prozi, odjeke epske narodne riječi:

Od Nina do Biograda, od Knina do Šibenika, od Trogira do Splita, od Dubrovnika do Kotora; i Krkom i Neretvom i Cetinom; i na Velebit i na Biokovu i na Lovćen gledaj, Tebe Kralju posvuda prate uspomene sborova, slava, borba naših stoljetnih. Nigdje ovde stope neosvećene! Nigdje ovde tudjinštine ne savladane, ili neprobavljene.²⁸

On je snažno ćutio narodni duh i njime se napajao, jačao njime i misao i riječ i djelo, odolijevao i stvarao okrijepljen “pučkim sokovima” biokovskoga zavičaja. U pjesmi posvećenju narodnom zastupniku s Brača Vicku Didoliću, objavljenoj u knjizi *Pučki spisi*, vidimo njegovu sraslost s narodnom sudbinom, njegovu riječ zavičajno određenu. Osjećamo bol paćenika, muku uboga težaka i mornara prepuštenih stihiji, nevremenu (i doslovno i metaforički), pravom “paklu na moru”.

*Huknu, rupnu, grom do groma puknu;
Vihar vije; granac humčin stresa.
Zaugnala jeka iz dubina:
Nesta sunca, neba i površja:
Vihar saže, grad sipice tiče;
Tmine grozno probija svjetilo;
Gluši, slipepi, cijepa, razbacuje ...
Svod nebeski prolomljen ori se ...*

Ganutljivi su to stihovi u kojima on govori o tom zlu i borbi našega žilava i ustrajna čovjeka koji se odvažio na suprotstavljanje.

Narodna književnost snažna je i tvorbeno-sadržajna i tvorbeno-stilska odrednica njegova djela što se vidi i u *Pjesmama i besjedama* i u

²⁸ PAVLINOVIĆ, M.: *Pučki spisi*, nav. dj., str. 533.

Pučkim spisima i u *Putima*. Tako su i njegove pjesme, pa i neki članci budničarski usmjereni, puni umetaka s područja narodne književnosti. Zanos njegova besjedništva drže upravo narodni epski elementi kao što je to, primjerice, epski deseterac, a ponekad i osmerac, što i vidimo u govoru (“Hrvatsko pravo”) posvećenu otvaranju Imotske čitaonice 1870. godine koji otpočinje ovako: *Imočani, braćo krajišnici*.

Usmeno-književnim priložima, opet u retoričku svrhu, znade on navesti i pokoju uzrečicu i poslovicu, a onda i određene digresije stilotvorno popuniti zanimljivim legendama i predajama s dosta podataka iz narodne toponimije, a što je vezano za iznimne pojave i likove, legendarne i stvarne, i neke događaje. Npr.: “Strašna su dva jezera među klisurama u zapad Imotskomu, gdje se pripovijeda da su prosjedaline Gavanovih dvora. Fratra Kumbata junačke varke u osvajanju grada Imotskog od Turaka i danas puk živo pripovijeda.”²⁹ Ili: “U župi Lovreću ima selo Mrnjavci gdje se pripovijeda da je rod Kraljeviću Marko; ispod kuća kaže se mjesto otkle dokle Marko je skakao [Markova Skakala, Š.M.]. Sablića Kosa ogromno je mogilo o kojem se iz davnina pripovijedaju junaštva, kao što čudesa u planini Zavelimu o vilenitoj vodi Paripovcu.”³⁰

Spomenuti Pavlinovićev govor u Imotskom, koji će biti naslovljen kao “Hrvatsko pravo”, ne samo da će početi stihovima, nego će i završit pozicijom – pjesmom Ivana Kukuljevića “Molitva hrvatskog rodoljuba” za koju Pavlinović kaže da se pod hrvatskom zastavom treba izgovarati kao zavjetna molitva. I ova pjesma je, u pravilu, napisana narodnim desetercem, što opet potvrđuje bliskost s narodnom usmenom književnosti:

*Daj, o Bože, vijek i savez novi
Da sad stvore hrvatski sinovi,
Odmetništvo i jal da prestane,
A narodu novo sunce grane.*

Znademo li koliko su A. K. Miošić i njegova *Pismarica (Razgovor ugodni naroda slovinskoga)* prirasli srcu naroda na ovim područjima,

²⁹ PAVLINOVIĆ, M.: “Hrvatsko pravo”, u: *Rački, Pavlinović, Nodilo, Lorković*, PSHK, knj. 33, Zagreb, 1969., str. 169.

³⁰ *Nav. mj.*

onda ne treba čuditi što ti narodni stihovi iz spomenute *Pismarice* često bivaju uzimani u Pavlinovićevim djelima. I ne samo stihove nego i povijesne podatke on uzima iz *Pismarice* da bi ih uklapao u tijekove “epskoga ruha”, i to uvijek politički ili rodoljubno angažiran u funkciji preporodnih ideala. Toliko se srodio s narodnom poezijom da je gotovo “posvojio” epski deseterac, što vidimo čitajući političke teme u *Pučkim spisima* “pa mu neki pjesmotvori u narodu jednostavno ne bivaju razlučivani od tzv. epskih narodnih pjesama. To više što je i njihov sadržaj srastao s narodnim potrebama”³¹.

I sam će Pavlinović u svojim bilješkama slično obrazlagati, što i čini npr. za “Podbiokovsku” kad je unosi u *Pučke spise*: “Ova je pjesma već doslovce postala narodna, pa ju sad ne mogu da prečinjam.”³²

Uz književno-spisateljski rad, ostvarivan na narodnoj podlozi, a u narodno-preporodnoj svrsi, Pavlinović je vrlo značajan kao sakupljač, proučavatelj i komentator narodne književnosti. On prikuplja poslovice i zagonetke, pripovijetke, legende i predaje, a osobito velik uspjeh postiže u prikupljanju narodne poezije. Zapravo, već od 1863. bilježi “ženske narodne pjesme” objavljujući ih u *Narodnom kalendaru*, da bi ih za dvije godine rada sakupio za jednu cijelu knjigu pod naslovom *Narodne pjesme* koje su uredili Pavlinović i Ivan Danilo i objavili u nakladi Matice dalmatinske, 1865. godine. Kao strastveni sakupljač narodnoga blaga on će od 1869. do 1875. proći mnogim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pa se, sakupivši opsežnu građu, javlja upravi Matice hrvatske u Zagreb nudeći “svežanj” ženskih pjesama, a domalo se obraća Matici da objavi zbirku muških i ženskih pjesama. Kako on razmišlja o tome, vidimo u njegovu pismu od 18. veljače 1876. koje je upućeno prijatelju mu Ivanu Kostrenčiću: “Ove su pjesme mnogobrojnije i reći ću zanimljivije i potpunije nego Vukove, tako da se uzdam, da će one postati monument za hrvatsko pjesništvo.”³³

31 KEKEZ, Josip: “Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 340.

32 PAVLINOVIĆ, M.: *Pučki spisi*, nav. dj., str. 47.

33 ANDRIĆ, Nikola: “Sabirači ‘Matičinih’ hrvatskih narodnih pjesama”, u: *Glas Matice hrvatske*, Zagreb, 1908., god. III., br. 13, str. 105.

Nažalost, ne će izići samostalna zbirka narodnih pjesama koju je priredio Pavlinović, nego će Pavlinovićev materijal biti pridodan ostaloj građi, a što će se podijeliti u više knjiga. Danas ćemo Pavlinovićeve sakupljačke prinose vidjeti u poznatoj Matičinoj zbirci hrvatskih narodnih lirskih i epskih pjesama što je podijeljena u deset svezaka. "Da Matica hrvatska nije dobila nijedan zbornik osim Pavlinovićev i Glavićev (s otoka Šipana), mogla bi izdati ogromnu i sjajnu zbirku, ali tu se našlo još 148 drugih zbornika, među kojima ima tako divnih pjesama, da će upravo presenetiti ne samo naš, nego i strani naučni i pjesnički svijet."³⁴

On će 1879. godine objaviti *Narodnu pjesmaricu* u izdanju Matice dalmatinske, gdje će biti 116 narodnih i 34 pjesme iz naše pisane književnosti, a procjenjivao je da je ranije, o čemu smo govorili, Matici hrvatskoj predao 1765 pjesama i 211 istarskih i primorskih poslovice. Pavlinović nije sakupljao samo građu svoga zavičaja niti pak samo gradivo na jednom narječju: "Njegova najopsežnija zbirka uvažava i štokavsko i kajkavsko i čakavsko usmenoknjiževno gradivo, poput Kukuljevića na sjeveru i poput Šenoe, s obzirom na prezentaciju narodne poezije. I u tomu mu je slučaju usmena književnost sredstvo nacionalne integracije i nacionalnoga jedinstva."³⁵

Značajni su Pavlinovićevi prinosi i na području hrvatskoga jezika u čemu se on dokazuje i pri sakupljanju narodnoga blaga. Naime, on će sakupiti preko 4.000 narodnih riječ i izraza i dostaviti ih JAZU za sastavljanje Rječnika. Njegov moto: "Piši kako puk govori" potpuno odgovara njegovu programu preporoditelja, a istu misao znao je reći i ovako: "Rieč pučka neka je po izgovoru, po načinu, po svojstvu, po slogu, po obliku, po upravi."³⁶

Prema Vladimiru Aniću³⁷ stoji da jezik kojim piše Pavlinović jest govor od Ravnih kotara do Biokova, pri tom misleći na štokavštinu dalmatinskoga zaleđa i ikavski izgovor jata, "uz nesigurne ijekavske reflekse, nedosljednu alternaciju uz r i pseudoijekavske oblike". Ako bismo po-

34 *Nav. mj.*

35 KEKEZ, J.: *nav. dj.*, str. 344.

36 PAVLINOVIĆ, M.: *Različiti spisi*, nav. dj., str. 391.

37 ANIĆ, Vladimir: "O jeziku Mihovila Pavlinovića", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 359.

jednostavljeno i sažeto govorili o njegovu jeziku, opet bismo, slažući se s Anićem, zaključili kako je to “ilirski jezik” koji ima r bez popratnoga vokala, bez glasa h u genitivu množine, a “stari padeži su u dativu, lokativu i instrumentalu množine”, ako piše i ijekavski u osnovi je to “ikavski štokavski govor dalmatinskog zaleđa”. Znači, Pavlinovićev jezik počiva na dalmatinskoj štokavštini narodnoga izvorišta, ali i na južnohrvatskoj književnoj tradiciji, navlastito pisanoj na štokavsko-ikavskoj (ijekavskoj) osnovici. Njegovi politički i književno-spisateljski tekstovi predstavljaju snažan dotok hrvatskom jeziku. Njegovi jezikoslovni prilozi trebaju biti posebno vrjednovani unutar povijesti hrvatskoga jezika. Stil mu je živ, dinamičan i slikovit, svjež i gnomičan jer se oslanja na živo vrelo narodnoga jezika. “Bistrina njegove misli pomagat će uvijek održanju sviesti o živom književnom jeziku kao izbrušenom obliku pučkoga jezika: ‘Jere rieč je zgojlna ljuska, a nam se hoće jezgre sočne i neistrošene.’”³⁸

O njegovim jezičnim prinosima koji su utemeljeni na “neiscrpnju majdanu” narodnoga bogatstva mjerodavno svjedoči prof. Frangeš: “Pavlinović je imao osjećaj da stoji na hridini iz koje poput Krke, Cetine, Neretve šikljaju neiscrpane količine riječi, izraza, sklopova, ritmova prije svega. A takav je i njegov stil: bujan, sočan, sirov, neprerađen često, ali sugestivan i neistrošiv uvijek.”³⁹ Dakle, nije to neki visokokultivirani književni stil kojim se pisac književnoumjenički dokazao, ali jest stil koji omogućuje i obećava na temelju očitovane jezične supstancije da mu je osiguran razvitak koji će polučiti određen književni rezultat. To govore svi njegovi tekstovi, a napose njegove proze putopisne i besjedničke naravi kao i neke pripovijetke, crtice i zapisi zavičajne motiviranosti.

Zaključak

Uzimajući teme iz narodne prošlosti kao i sadržaje iz svoga doba, Mihovil Pavlinović uvijek u službi zajedničkoga cilja, političkoga i kulturnoga, ekonomskoga i duhovnoga, poglavito književnoga napretka djeluje poglavito kao preporoditelj. Kao vođi, političaru, duhovniku, misliocu

³⁸ Isto, str. 361.

³⁹ FRANGEŠ, I.: “Pripomene o Pavlinovićevu stilu”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, nav. dj., str. 289.

i pregaocu “narodni genij” predstavljao mu je arhetipsku inspiraciju te je vazda uzdizao narodnu misao, narodnu književnost, narodnu tradiciju kako u svojim teorijskim raspravama, tako i u programskim, politički, kulturnim i uopće spisateljsko-književnim očitovanjima. Njegovo poimanje književnosti posve je utilitarno pa će i književna realizacija biti potvrđena više kao ideološko-programski spisateljski čin nego književno-umjetnički ostvaraj. Dakle, njegov cjeloviti opus većim dijelom očituje preporodno-kulturni, publicistički i historijsko-spisateljski karakter. Istina, ima on i onih tekstova koji nemaju samo povijesnu, kulturološku, prosvjetiteljsku, nego i određenu književnoumjetničku vrijednost. Tu su u prvom redu njegovi govori (besjede) koje je on brižno pripremao, stilski brusio i zanimljivo komponirao, zatim putopisi koji obiluju jezično-stilskom svježinom i sposobnošću oslikavanja pojava, predjela i ljudi “njegova roda” te neki pjesnički fragmenti iz širih cjelina kao i cjelovite pojedine pjesme koje su napisane u trenutcima iskrene inspiracije.

Uz književni rad koji je u zadaći ove teme, velik je Pavlinovićev doprinos na kulturnom, filološkom, političkom polju, a navlastito na području sakupljanja narodnoga blaga. I na koncu, može se zaključiti da je on istaknuta ličnost druge polovice 19. stoljeća koja je stekla velike zasluge kao čelnik narodnoga preporoda u Dalmaciji, kao ustrajan, odvažan, razborit, produhovljen, priznat i poznat, pouzdan političar koji dosljedno želi ostvariti hrvatski integralizam, kao pisac i spisatelj koji će većim dijelom svoga opusa ostati poznat i poticajan po svojoj nacionalno-preporodnoj ideološko-političkoj angažiranosti, a jednim dijelom, u samo nekim svojim književnim ostvarenjima, on će pokazati književnoumjetničke prinose trajne vrijednosti.

Literatura

- ANDRIĆ, Nikola: “Sabirači ‘Matičinih’ hrvatskih narodnih pjesama”, u: *Glas Matice hrvatske*, god. III., br. 13, Zagreb, 1908.
- ANIĆ, Vladimir: “O jeziku Mihovila Pavlinovića”, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.

- BARAC, Antun: *Hrvatska književnost*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1960.
- ĐAKOVIĆ, Luka: *Političko organizovanje bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.
- FRANGEŠ, Ivo: "Pripomene o Pavlinovićevu stilu", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- ISTI: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975.
- HORVATIĆ, Dubravko: *Hrvatski putopis*, Zagreb, 2002.
- IVANIŠEVIĆ, Frane: *Mihovio Pavlinović-prigodom 30. godišnjice njegove smrti (1887.-1917.)*, Split, 1917.
- KARLIĆ, Petar: *Matica dalmatinska*, dio I-III, Zadar, 1913.
- KEKEZ, Josip: "Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- MILIĆEVIĆ, Ivan: "Uz smrt don Mihovila Pavlinovića", u: *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 1887.
- MIŠKATOVIĆ, Josip: "Pavlinović i Starčević", u: *Agramer Zeitung*, br. 36, Zagreb, 1885.
- NOVAK, Grga: (1937.): "Don Mijo Pavlinović i pop Jovan Sundečić u Beogradu 1864.", u: *Politika*, br. 10 395, Beograd, 1937.
- PAVLINOVIĆ, Marin, "Fragmenti iz preporoda u Dalmaciji", u: *Misao*, br. 30, Beograd, 1930.
- ISTI: "Pjesnički rad Mihovila Pavlinovića", u: *Jadranska straža*, br. 1-6, 1936.
- ISTI: *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848.-1887.*, Zagreb, 1936.
- ISTI: *Studije, eseji i prikazi*, Zagreb, 1930.
- *Rački, Pavlinović, Nodilo, Lorković*, PSHK, knj. 33, Zagreb, 1969.
- RAVLIĆ, Jakša: "M. Pavlinović kao književnik", u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, knj. 8, Zadar, 1961.

- ISTI: "Mihovil Pavlinović", u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 33, Zagreb, 1969.
- SABIĆ, Marin: "Mihovio Pavlinović, pjesnik", u: *Iskra*, br. 18, Zadar, 1886.
- STANČIĆ, Nikša: "Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića", u: *Historijski zbornik*, br. 25-26, Zagreb, 1972-73.
- ISTI: "Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. st.", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- ISTI: "Program Mihovila Pavlinovića iz 1869.", u: *Historijski zbornik*, br. 23-24, Zagreb, 1970-71.
- ISTI: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.
- STROSSMAYER, Josip Juraj: "Strossmayer o Pavlinoviću", u: *Smotra*, br. 7, Zagreb, 1887.
- ŠENOVA, August: "O književnosti", u: *Vienac*, br. 45, Zagreb, 1877.
- ISTI: "O Mihovilu Pavlinoviću", u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873.
- ISTI: "Pjesme i besjede Mihovila Pavlinovića", u: *Vienac*, br. 36, Zagreb, 1873.
- ISTI: *Sabrana djela*, knj. 11, Zagreb, 1964.
- TOMASOVIĆ, Mirko: "Pavlinovićeve lirski okušaji", u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb, 1990.
- VOJNOVIĆ, Kosta: "M. Pavlinović", u: *Vienac*, br. 27, Zagreb, 1875.

MIHOVIL PAVLINOVIĆ'S LITERARY WORK

Summary

Mihovil Pavlinović, leader of the Croatian national revival in Dalmatia, one of the prominent members of the Popular Party, is a politician who became renowned by his holistic aspirations for implementation of the "triune" Croatian state and national community, an enlightener and a collector of popular lore, a writer who became the most important historical notable in the second half of the 19th century. Populace and popular opus represent a basic support and the most sincere inspiration in his work, especially in the literary area. His perception of literature is utilitarian, so the works he wrote are marked more with the ideological-political characteristics and defined with revival goals than with literary-artistic, esthetic value. However, regardless of the dominant number of his works written in a functionally engaged mission, he wrote literary texts such as speeches, itineraries, fragments of poems, and sometimes complete poems, county storiottes and writings, which are not suffocated with tendentiousness and as the expressions of creative spontaneity carry higher literary characteristics as the permanent value.

Key words: *revival, national, literary, poetry, prose, speech, itinerary, storiotte, language, style.*

UDK 821.163.42.09 Radojević Gizdelin J. "16"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 3. X. 2006.

Vanda BABIĆ – Sanja KNEŽEVIĆ

Filozofski fakultet u Zadru

ŠTOVANJE MAJKE BOŽJE U DJELIMA JURE RADOJEVIĆA GIZDELINA

Sažetak

Iako ne pripada skupini najistaknutijih hrvatskih baroknih pisaca, Jure Radojević Gizdelin zasigurno ne zaslužuje da padne u zaborav, tim više što je u vrlo turbulentnom dobu hrvatske povijesti u obranu domovine ustao u jednakoj mjeri i sabljom i perom. S tom mišlju vodiljom autori članka nastoje osvijetliti lik i djelo ovoga hrvatskoga vojskovođe i pjesnika bosanskoga podrijetla, s posebnim osvrtom na njegov odnos prema Blaženoj Djevici Mariji koju u svojim djelima štuje s posebnim žarom. Njegova djela Okolišenje i uzetje grada Budina te Skazanje vazetja lipoga Biograda prožeta su dubokom pobožnošću prema Gospi od Olova kojoj on piše pohvale i u čiju se pomoć uzda u borbi protiv omraženih turskih osvajača i uzurpatora bosanskoga kraljevstva.

Ključne riječi: Jure Radojević Gizdelin, Blažena Djevica Marija, štovanje, Olovo, spjev, barok, stih.

Uvod

Danas su mnogi povijesno i kulturološki važni, a autohtoni hrvatski prostori izvan državne granice Republike Hrvatske i na svojim područjima čuvaju niz pisanih djela, zaboravljenih spomenika koji ih vežu s matičnom zemljom i matičnom hrvatskom kulturom. Cjelokupna hrvatska baština zasigurno bi bila siromašnija bez baštine koja dolazi ili se

čuva upravo na zanemarenim hrvatskim autohtonim prostorima poput Hercegovine, Bosne, Srijema ili, pak, Boke kotorske.

Istražujući književnu ostavštinu Hrvata Boke kotorske ili, pak, hrvatsku baštinu Boke, ne možemo zaobići veliki utjecaj Blažene Djevice Marije u umjetničkom, a napose književnom stvaranju Hrvata uopće. U hrvatskoj književnosti Boke kotorske lako ćemo uočiti nepobitnu povezanost Bokelja s Marijinim likom, od marijanskih pjesama, legendâ do sačuvanih običaja u dvama najjužnijim marijanskim svetištima u Hrvata, Gospi od Škrpjela ispred Perasta i Gospi od Milosti ispred Tivta.

Jednako tako, govoreći o hrvatskom književnom izričaju bosanskih Hrvata, ne možemo mimoći rad bosanskih franjevacâ kao ni ulogu marijanskih svetišta, poglavito onoga u Olovu pored kojega je rođen i Matija Divković i u kojemu je stekao osnovno obrazovanje prije negoli se zaputio na studij teologije u Rim. Malo poznati ali vrijedni hrvatski pjesnik Jure Radojević Gizdelin u svojim dvama djelima upućuje svoje “verseti” Gospi od Olova. Cijelim njegovim književnim radom proteže se vapaj za njegovom Bosnom i njegovim svetištem Gospe od Olova. Te dvije sastavnice Gizdelina drže i kao pjesnika i kao “viteza” koji se osjeća pozvanim i potrebnim da svojom pjesničkom riječju, ali i svojim “mačem” odgovori na izazov vremena u kojima je živio.

1. Legenda o Gospi Olovskoj¹

“Kada su Turci osvojili Zvornik, pretvorili su tamošnju crkvu u džamiju. Tom prilikom stara slika majke Božje, izrađena na dasci, otela se Turcima iz ruku i sama ostavila crkvu. Smjestila se slika na jednom drvetu kraj Drine. Prolazeći obalom neki turski konjanik primijeti sliku Gospe i rani je u glavu svojim kopljem, iznad same krune, ali ga odmah stigla kazna Božja. Istog časa pobjesni Turčin, ali i njegov konj te stadoše trčati amo-tamo kao da ih gone svi zlodusi. Konačno se, iznemogli od trčanja, strmoglave u rijeku Drinu. Otada se svake godine na Veliku Gospu tri puta pojavi u valovima Drine turski konjanik na konju s kopljem u ruci.

1 Prema ĐURIĆ, T.: *Legende puka hrvatskoga*, Samobor, 2005., str. 37-38.

Poslije tog događaja ostavi Gospa svoje mjesto na drvetu i preseli se na jedan brežuljak nedaleko od franjevačkog samostana u Olovu. Kršćani odluče na tom mjestu sagraditi crkvicu u čast Majke Božje, a dok je ne sagrađe odnesoše je na čuvanje u samostan. Međutim, franjevci nagovore narod da je bolje Marijinu crkvicu sagraditi kraj samostana jer bi gore na brežuljku bila ugrožena od Turaka, no Gospi se nije svidjela ta odluka. Što god bi zidari sagradili preko dana, to bi se preko noći srušilo. Vidjevši u tome Gospinu želju, svi zajedno odlučiše – i narod i fratri – da crkvicu podignu na brežuljku, gdje su našli čudotvornu sliku. Na tom je mjestu i gradnja tako brzo napredovala kao da su zidovi sami od sebe rasli iz zemlje. Turcima nije bilo drago što Hrvati grade crkvu te su tražili priliku da spriječe njezinu gradnju. Kada je za to saznala Anica djevojka, pokloni ona sultanu čador² koji je vezla devet godina. Sultanu se svidio čador i on joj ponudi nebrojeno blago. No, Anica odbije sve to blago pa je začuđeni sultan upita što bi htjela, a ona mu odgovori:

*‘Daj mi dozvolu da moliti smidnem
Sultan care, iza gore sunce,
Dopusti mi da sagradim crkvu
U Olovu, mjestu čestitome.’*

Iznenadjeni sultan udovolji njezinoj želji i naredi svojim begovima u Olovu da ne ometaju gradnju crkve za koju ga je tako svesrdno molila pobožna Anica djevojka.”

2. Marijansko svetište Gospe od Olova

Olovo je gradić između Sarajeva i Tuzle u kojemu su poznata nalazišta rudâ po kojima je i dobio ime. Od 1382. tu je postojao franjevački samostan, a uz njega i svetište Majke Božje. Franjevački samostan nalazi se na popisu samostana fra Bartola Pizanskoga iz 1385. i pripada skupini najstarijih samostana na području Bosne. Dugo je bio napušten, a 1700. svi su se franjevci, osim gvardijana, preselili u Ilok. U noći 1. na 2. ko-

2 Šator (tur. cadir).

lovoza 1704. samostan i crkva zapaljeni su, a počinitelj je ne samo bio poznat nego je naručen i bogato nagrađen za takav čin.

Samostan je bio vrlo bogat dragocjenostima, ali su se franjevci zbog velikih nameta i dugovanja morali zadužiti, pa su kod jednoga dubrovačkog vlastelina ostavili veći dio svojih dragocjenosti, no one su zagušnjane kao i mnoge druge što su ih sa sobom ponijeli prilikom napuštanja Olova.

Poslije požara 1704. od samostana i crkve ostale su samo ruševine. Istom 1867., godinu dana poslije velikoga hodočašća od oko 5.000 vjernika, podignuta je drvena crkva koja se 1913. srušila. Nakon 1923. pokrenuta je akcija obnove crkve i svetišta te joj je 1938. postavljen kameni oltar, a istom 1961. sanirani su i temelji crkve. Na uglu crkve izgrađene su dvije kule od kojih je jedna posvećena fra Matiji Divkoviću, a u drugoj se nalaze posmrtni ostatci fra Ljudevita Zloušića i njegova bista.

Olovska crkva nije bila velika (12,60 x 9,50 m). Njezini masivni zidovi bili su građeni od tesanoga kamena. Iznutra je bila ožbukana i likovno dekorirana. Od stare olovske crkve očuvan je i ključ koji je istodobno služio kao samokres, ako se trebalo braniti. U svetištu se nalaze dvije Gospine slike. Jedna je iz 18. stoljeća s natpisom *S. Maria Plumbensis* koja je do 1920. bila kod franjevacu u Iloku, a kasnije na Petričevcu i u Sarajevu, da bi 1964. bila prenesena u Olovo. Drugu je sliku godine 1954. izradio Gabrijel Jurkić prema opisu negdašnje *Olovske Gospe* koja je nestala.

Svetište Majke Božje u Olovu pripadalo je najvećim hodočasničkim mjestima na južnoslavenskom prostoru. Prema jednom zapisu iz 1679. Gospi u Olovo hodočastili su katolici i inovjerci, osim iz Bosne također i iz Bugarske, Srbije, Albanije i Hrvatske. I u današnje vrijeme olovsko je svetište privlačno hodočasničko mjesto. Mahom se hodočasti na svetkovinu Velike Gospe, sredinom mjeseca kolovoza, a i u drugim prilikama.

Hrvati su uvijek posebno štovali svoju zaštitnicu Blaženu Djevicu Mariju kojoj su upućivali zavjete, molitve, krunice, pjesme. Njezin zagovor pratio ih je u svim životnim izazovima. U hrvatskoj književnosti povelik je broj pjesama napisanih u čast Blaženoj Djevici Mariji. Mnoge su legende vezane za nastanak njezinih svetišta, poput Gospe

od Škrpjela ili Gospe od Olova kojima je zajednička upravo *slika koja je sama pokazala mjesto na kojemu se treba napraviti svetište*. U Boki to je bila hrid nasred mora na kojoj su Peraštani umjetno napravili otok, a u Olovu to je na vrhu brežuljka. Čudotvorne moći Gospine slike u Perastu ozdravljaju njezine nalaznike, a u Bosni kažnjavaju Turčina. U oba svetišta hodočasnici iz svih krajeva dolaze na 15. kolovoza pomoliti se Majci Božjoj. Oba su mjesta autohtoni hrvatski prostori i oba danas ne pripadaju državnim granicama Republike Hrvatske. Unatoč povijesnim i društvenim događajima, ratovima i požarima oba svetišta i danas ponosno svjedoče o kršćanskoj sljubljenosti sa svojom zaštitnicom koja ih je očuvala u svojoj cjelovitosti. Da je tomu tako, svjedoče danas oba prostora u kojima jedan isti – hrvatski narod živi i čuva vrijednu hrvatsku kulturu i baštinu.

U tom smislu ne smijemo zaboraviti ulogu franjevac koji su i na području Boke, a poglavito u Bosni zaslužni za sveopći kulturni i književni rad kao i za kulturni rast ljudi koji su u tim vremenima bili na tim prostorima.

3. Tko je bio Jure Radojević Gizdelin

Poslije gotovo stogodišnjega zaborava vraća se spomen na hrvatskoga pjesnika iz 17. stoljeća – Juru Radojevića Gizdelina. Do sada je bilo poznato njegovo djelo *Okolišenje i uzetje grada Budina*, i to u dvama izdanjima, prvo u Padovi 1686. i drugo u Veneciji 1734. godine.

O biografskim podacima Jure Radojevića Gizdelina znamo vrlo malo. Većinu njegovih biografskih podataka možemo rekonstruirati na temelju dvaju notarskih spisa, Gizdelinovih molbenica, koje je u zadarском arhivu pronašao Šime Urlić i kao takve, uza svoj komentar, i objavio. Na temelju toga doznajemo da je rođen 1630.

U molbenici datiranoj na 3. veljače 1653. Jure Radojević Gizdelin u svoje i u ime svoga oca Nikole moli mletačkoga dužda da im ustupi zemljište “na Kamenu u splitskom polju između Splita i Klisa”³. Tu on

3 URLIĆ, Šime: “Nekoliko sitnih vijesti o Jurju Gizdelinu”, u: *Nastavni vjesnik*, sv. 3, knjiga XXIII., Zagreb, 1915., str. 208.

navodi kako je njegov otac Nikola (kao što su i njegova braća) iz Žrnovnice, no kada je Žrnovnica pala pod tursku vlast, oni su prebjegli na područje mletačke države. Vjerojatno je to bio Split jer je Radojevićeva molbenica, kako navodi Urlić, poslana iz Zadra u Split. On također svoje djelo *Skazanje vazetja lipoga Biograda* posvećuje Ivanu Žuri, građaninu splitskom.

Radojević dalje navodi kako su njegova dva strica zaglavila na ratištu u Polesini, da mu je jedan brat poginuo na Kandiji, a drugi u Dalmaciji. Treći mu se brat nalazi u Španjolskoj u službi nekoga mletačkog poklisara. On, pak, očekuje novu prigodu da preuzme službu u kojoj će ostati do kraja života. (U tim nemirnim ratnim vremenima to je zasigurno bila vojnička služba.) Usto, Radojević u oba svoja djela za sebe kaže da je vojvoda, i to iz loze bosanskih knezova. U molbenici Radojević Gizdelin traži zemlju koja je za turske okupacije pripadala nekom Turčinu Zelaliću, a mletačkome duždu obećava da će na tom imanju popraviti i obnoviti srušene kuće te utvrditi daljnju obranu od neprijateljskoga nadiranja.

Šime Urlić donosi podatke kako je mletačka vlada na Gizdelinovu molbenicu odgovorila istom 1664. te da je odgovor na nju, po svemu sudeći, bio negativan. "Iz molbenice je jasno, da Gizdelini, iako potječu iz sela Žrnovnice kraj Splita, današnjoj poljičkoj općini na zapadu, nijesu se u nju vratili ni poslije g. 1648., kada je opet došla pod vlast mletačku, već su kao beskućnici išli, što se kaže trbuhom za kruhom. Ta Juraj ni u samoj molbenici g. 1653. nije zabilježio mjesta, gdje stanom stoji."⁴

No, istražujući dalje zadarski arhiv, Urlić je naišao na isprave kojima se utvrđuje da je Jure Radojević Gizdelin godine 1655. otišao u Mletke i ponudio se mletačkoj vladi "da će u roku od tri mjeseca među 'Vlasi-ma' sabrati četu od 50 momaka, kojoj će kao kapetan sam zapovijedati. Vijeće Umoljenih na 20. septembra 1655. pristaje na njegovu ponudu i za prve troškove daje mu u Mlecima 150 dukata i 2.000 libara kruha dvopeka s pogodbom, da najamnici ne smiju biti mletački podanici. Tu odluku Vijeća Umoljenih na 29. decembra 1655. dužd Contareno dojavljuje

4 Isto, str. 209.

generalnom providuru Zenu u Zadru, a ovaj o njoj obznani mletačkog kneza (conte) u Splitu, kamo je Gizdelin svoju četu imao skupiti”⁵.

I u svojim djelima *Okolišenje i uzetje grada Budina* i *Skazanje vazetja lipoga Biograda* Jure Radojević Gizdelin sebe naziva vojvodom te se tako predstavlja već na naslovnim stranicama djela – “... složeno u verseti po meni vojvodi Juri Radojević GIZDELINU...” (*Okolišenje i uzetje grada Budina*, Padova, 1686.) ili “... složeno u kratko u veras po meni vojvodi Juri RADOJEVIĆ GIZDELINU” (*Skazanje vazetja lipoga Biograda*, Padova, 1688.).

Već ovim određenjem Juru Radojevića Gizdelina možemo svrstati u red onih hrvatskih književnika, pisaca koji su u obranu domovine stali u jednakoj mjeri i sabljom i perom. On tako nastavlja tradiciju pjesnika i vojskovođa – Brne Karnarutića, Petra Zrinskoga, Frana Krste Frankopana i mnogih drugih. Ipak, Gizdelin je svjestan svojih nešto skromnijih poetskih dostignuća, stoga se i sam opravdava stihovima – “*Prosti prijatelju / ako sam što falijo / zašto nisam dragi / mudrinu učio // Mudrinu i knjigu / za verse činiti / nego oblužiti / i sablje nositi*”⁶.

Šime Urlić u *Nastavnom vjesniku*⁷, problematizirajući Gizdelinovo podrijetlo, piše kako mu je povod za uzimanje naslova bosanskoga plemića bilo tada poznato djelo *Le glorie cadute dell' antichissima ed augustissima famiglia Comnena*, talijanskoga pisca Miniatijsa, u kojemu se posebna pozornost posvećuje bosanskim knezovima Grgurić–Ohmučevićima, kojima je “po predaji ili po sačuvanim tobožnjim ispravama bio praotac neki Radivoj”⁸. Iako se Radojević Gizdelin poziva na slavnoga kneza Radivoja kao svoga pretka – u svom djelcu *Skazanje vazetja lipoga Biograda* on će zapisati svoje podrijetlo u stihovima: *Na čast vami Ive Žurin / pisme složi tvoj Gizdelin / ne pivam ih kako slavić / jer sam Jura Radojević. // Bosanskoga perivoja / vriže kneza RADIVOJA / pri neg Turci obladaše / te države bihu naše*.⁹ Šime Urlić sumnja u istinitost Gizdelinovih tvrdnjâ: “...teško mu je vjerovati (ono drugo), što kaže

5 URLIĆ, Š.: “Juraj Gizdelin imenovan vojvoda g. 1655.”; u: *Grada JAZU*, knjiga IX., str. 196.

6 RADOJEVIĆ, Jure Gizdelin: *Okolišenje i uzetje grada Budina*, transkript, str. 52.

7 *Nastavni vjesnik*, sv. 3, XXIII, Zagreb, 1915.

8 URLIĆ, Š.: “Nekoliko sitnih vijesti...”, nav. dj., str. 210.

9 RADOJEVIĆ, J. G.: *Skazanje vazetja lipoga Biograda*, transkrip, str. 19.

za svoje stare, da oni potječu od starih bosanskih kneževskih porodica Grgurić-Vladisaljća, kojima je Tuhelj u Bosni bio stari zavičaj. Među raznim ograncima ove tobožnje kneževske porodice Grgurić-Vladisaljća, što se u Miniatiija navode po svojim raznim potonjim prezimenima, Radojevići se ne spominju kao njezin ogranak, premda se u Miniatiija navode svi ogranci do polovine XVII. stoljeća. Kako je onda Juraj mogao ustvrditi, da su Radojevići ogranak porodice Grgurić-Vladisaljća? On je vidio u Miniatiija, da je praocu Grgurić-Vladisaljća bilo ime Radivoj, pa je bez ikakva žacanja zaključio, da su i Radojevići od iste starinske kuće. Prema tomu je on dosljedno okrstio Gizdeline Radojević i bosanskim knezovima, jer ako Radojevići vuku lozu od Grgurić-Vladisaljća bosanskih knezova, dosljedno su i oni bosanski knezovi.”¹⁰

Branko Vodnik izričito kaže da u Gizdelinovo vrijeme sve što se tiče plemićkih povelja treba prihvatiti s određenom dozom suzdržanosti¹¹, iako vjeruje u Gizdelinovu povezanost s plemićkom lozom Grgurić-Ohmučević. Kada Jure Radojević Gizdelin pjeva u pohvalu Gospi od Olova, on je ujedno moli da oslobodi Bosnu i Tuhelj – “*Gospe slavna od milosti / obraz sveti k nam obrati / neprijatelje naše strati / Bosnu, Tuhelj nam povrati*”¹², a Vodnik, govoreći o bosanskom Tuhelju i odnosu Kačića Miošića u *Razgovoru ugodnom naroda slovinskog* prema plemićkoj porodici Grgurića – Radivojevića – Vladisaljća, spominje se i Tuhelja u Hrvatskome zagorju u kojemu, po njegovu svjedočenju, postoji nekoliko obitelji s prezimenom Radojević: “I u Hrvatskom Zagorju ima jedan Tuhelj, koji je bez ikakve sumnje bosanska naseobina, što nije ništa neobično, jer je historija utvrdila, da je čitava trećina žiteljstva današnje Hrvatske i Slavonije podrijetla bosanskoga [...] U Tuhelju zagorskom živi još danas tradicija o njegovu bosanskom podrijetlu, a to svjedoče i

10 URLIĆ, Š.: “Nekoliko sitnih vijesti o Jurju Gizdelinu”, u: *Grada JAZU*, knjiga IX, str. 211.

11 “U pitanjima genealoškim valja biti vazda na oprezu, a osobito ne valja ništa uizmatati na vjeru u XVII. i XVIII. stoljeću, jer to je doba najvećeg falzificiranja plemićkih povelja i grbova. Od hrvatskih krajeva to se osobito razmahalo u Dalmaciji, gdje je bilo avanturiera, kojima bijaše ovaj posao pravo zanimanje. Veliki historički događaji, neprekidna useljivanja i političke promjene, a u drugu ruku cvjetanje kroničarstva – to su bili poticaji za ovakav posao.” (DRECHSLER, Branko: “Jura Radojević Gizdelin, knez od Bosne – crtica iz stare bosanske književnosti”, u: *Savremenik*, god. IV., br. 3., Zagreb, 1909., str. 122-123.)

12 RADOJEVIĆ, J. G.: *Skazanje...*, nav. dj., str. 14.

porodična imena, ali je za nas najzanimljivije, da u ovome Tuhelju ima još i danas više porodica Radojevića, bit će potomaka starih bosanskih knezova [...] Zbog svega toga ne sumnjamo, da su knezovi Radojevići gospodovali nekoć u Tuhelju u Bosni, a nema povoda ne vjerovati našem pjesniku Juri Radojeviću, bosanskom emigrantu u Dalmaciji, koji se nazivlje knezom od Bosne, da doista pripada ovome koljenu, pa kao pravi koljenović prati događaje oko sebe i nada se, da će se i domovina njegovih kneževskih djedova osloboditi turskoga kopita.”¹³

Dragutin Prohaska Juru Radojevića Gizdelina u svom pregledu hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini smješta u poglavlje bosanskih književnika – emigranata.

No, u raskrinkavanju Gizdelinova plemićkoga podrijetla ne može se zaobići njegova duboka, pa slobodno možemo kazati i intimna, privrženost pobožnosti Gospi od Olova. U obje svoje knjižice on donosi i crtež lika Gospe od Olova ispod kojega stoji: “*Blažena Gospe od Olova, pomoćnica i odvratnica od kraljevine Bosne i plemena Radojević Gizdelina*”. U *Enciklopediji Jugoslavije* o Olovu u Bosni i Hercegovini, između ostaloga, stoji da je ono poslije smrti bosanskoga kralja Tvrtka 1391. prešlo u ruke kneza Pavla Radenovića čiji su se potomci po njemu kasnije nazvali Pavlovićima.¹⁴ Olovo je u njihovom posjedu ostalo sve do pada Bosne 1463. Nadalje, o Pavlovićima u *Enciklopediji Jugoslavije* piše: “...srednjovjekovna vlasteoska porodica, s glavnim posjedom u istočnoj Bosni. Njen uspon je počeo s knezom Pavlom Radenovićem, pred kraj vlade Tvrtka I (1353-91), koji je držao krajeve oko rijeke Krivaje i Prače. U njegovim rukama bio je rudnik Olovo, trgovi Borač i Prača, a potkraj XIV. st. također Trebinje, Vrm s Klobukom i polovina Konavala s Cavtatom. Kao jedan od najmoćnijih velmoža, uz Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, odlučno je utjecao na političke prilike u Bosni. (...) Naslijedio ga je prvo stariji sin Petar (poginuo 1420.), zatim mlađi Radoslav, najpoznatiji član ove porodice.”¹⁵

13 DRECHSLER, B.: *nav. dj.*, str. 123-124.

14 Prema KOVAČEVIĆ, Desanka: “Olovo”, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, LKZ FNRJ, Zagreb, 1965., str. 381.

15 KOVAČEVIĆ, D.: “Pavlovići”, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv.6, str. 447.

Ako su se Radenovići nazvali Pavlovićima prema svom slavnom pretku Pavlu, nisu li se i Radojevići mogli nazvati prema slavnom pretku Radoslavu Pavloviću? U staro je doba patronimizacija prezimena bila česta i normalna pojava. Također je teško ne primijetiti sličnost prezimena Radenović i Radojević (Radojević)! Vodnik i Urlić navode da je poticaj za pozivanje na svoga slavnog pretka Radivoja naš Gizdelin našao u Miniatiјevu djelu gdje se spominje porodica Grgurić-Ohmučević. No, možemo pretpostaviti i ovo: poticaj za isticanjem svoga plemićkog podrijetla od kneza Radivoja Gizdelin možda i jest našao u Miniatiјevu djelu, ali iznimna privrženost Gospi Olovskoj, čije je svetište na posjedu knezova Radenovića, kasnije Pavlovića (najslavniji kasniji potomak jest Radoslav), upućuje nas i na novo razmišljanje o plemićkom podrijetlu Jure Radojevića Gizdelina. Oko 1463. Pavlovići su pod turskom najezdom bili prisiljeni napustiti Olovo. Svakako su se uputili prema hrvatskim zemljama, vjerojatno u nekoliko navrata i nekoliko skupina, a možda su neki od njih tijekom vremena dospjeli čak i do Žrnovnice pokraj Splita. Nadalje, ako su Pavlovići, a posebno s Radoslavom Pavlovićem na čelu, bili jedna od najslavnijih bosanskih plemićkih porodica, nije li Gizdelin svoga mogućeg pretka kneza Radoslava Pavlovića poistovjetio s Miniatiјevim Radivojem?

U ovom se kontekstu valja osvrnuti i na *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Andrije Kačića Miošića. Radojeviće, Radenoviće ili pleme sličnoga imena Kačić ne spominje, ali na jednom mjestu spominje Gizdelinoviće: “*Od Olova kneza Grubišića / od Neretve mutne Grubkovića / od Utova Gizdelinovića / od Mostara mlada Ilinića.*”¹⁶ Dakle, u Utovu, selu između Popova i Žabe Velike u donjoj Hercegovini, poznat je rod Gizdelinovića. U istoj strofi Kačić spominje i Olovo, što bi značilo da je postojala neka veza između mjesta koja on nabraja. A zanimljivo je da u istoj pjesmi Pavloviće smješta u Popovo. Sada bismo mogli zaključiti da su se u donjoj Hercegovini smjestili izbjeglice iz Olova, Gizdelinovići i Pavlovići, te da su Gizdelinovići jedna grana obitelji Pavlović. I sam Jure Radojević Gizdelin tumači da je ime Gizdelin nastalo prema pridjev-

16 KAČIĆ MIOŠIĆ, Andrija: *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Zbornik Kačić, Split, 1983., str. 104.

ku jednoga od njegovih predaka: “*Vojvoda Jura / starim Radojević / a primenom sada / prozvan Gizdelinović // Rad lipe odiće / kneza Tome velin / ljudi ga prozvaše / ah lipi gizdelin*”¹⁷.

Mogli bismo reći da se Jure Radojević Gizdelin prema obiteljskoj predaji sjeća svoga plemićkoga roda iz Olova i Bosne te da mu je tada popularno Miniatijsko djelo dobro došlo da svoju uspomenu učini vjernom pozivajući se na plemićku kuću kneza Radivoja. Jer, ne bi bilo moguće da se u obiteljskoj predaji nisu spominjala imena obiteljskih junaka poput kneza Radoslava Pavlovića, a naš Gizdelin, iščitavajući Miniatijska, vrlo je lako mogao dovesti u svezu kneza Radoslava i kneza Radivoja. Ako li ne iz osobnoga uvjerenja, a onda zasigurno iz pragmatičnih razloga jer bi mu u svakom slučaju dobro došlo u krajevima pod mletačkom upravom, gdje se sklonio kao izbjeglica, predstaviti se kao potomak slavnoga bosanskoga kneza koji je svoje mjesto našao i u djelu jednoga Talijana.

3.1. Oltarna slika Gospe od Olova

Da je Radojević bosanski plemić u izbjeglištvu, govori nam i činjenica što on u svojim djelima donosi rijetku sliku (crtež) Gospe od Olova. Njemu je ta slika, doista, morala biti poznata da bi, slijedeći tradiciju prikazivanja Gospe od Olova, mogao napraviti njezin crtež, ili je pak u obitelji bila sačuvana slika prema kojoj je Radojević za svoju knjigu napravio crtež. Fra Ljudevit Zloušić, pišući o slici Gospe od Olova u *Dobrom Pastiru*, pita se nije li Radojevićev crtež rađen prema oltarnoj slici iz crkve Gospe od Olova: “Oltarska slika nije u bilješkama putopisaca potanje opisana. O. Pavao iz Rovinja u svom izvješću iz 1640. godine kaže samo: ‘Tu (na velikom oltaru) se nalazi jedna pala (slika na platnu, koja se naslanja) Uznesenja prejasne Djevice od istoga slikara koji je naslikao našu palu sv. Andrije u Rovinju.’ Slika iz knjige Jure Radojevića predstavlja Uznesenje. Dakle, ova bi slika bila vjerna (prema tehničkim mogućnostima vremena) kopija one Gospine slike, koja se od davnina, možda još od vremena bosanskih kraljeva, nalazila i štovala na glavnom

17 RADOJEVIĆ, J. G.: *Okolišenje...*, nav. dj., str. 46.

oltaru Gospine crkve u Olovu.”¹⁸ Zašto bi oltarna slika bila važnija za rođene Ovoljane i Bosance od one čudotvorne, fra Ljudevit Zloušić pojašnjava kako je oltarna slika za njih imala “osim religioznog momenta i rodoljubni, nacionalni”¹⁹. Kompozicija slike Gospe od Olova koju nam donosi Radojević poklapa se s kompozicijom slike Gospe od Olova u Iloku koja je rađena prema sjećanju na Gospinu sliku iz svetišta, ali – kako navodi fra Ljudevit Zloušić – ta kompozicija, prema izvješću biskupa fra Jeronima Lučića iz 1637. i 1638., ne odgovara čudotvornoj slici Gospe Olovske. Dakle, i Gizdelinu je “vrjednija” Gospina slika s oltara, što će fra Ljudevit Zloušić objasniti: “Konačno crkva je imala svoju slavu još prije nego je došla u nju čudotvorna slika, za koju narodno predanje, zabilježeno od putopisca Grgičevića (Georgiceo, Splićanin) iz 1636. hoće, da je došla u Olovo iza katastrofe jedne Gospine crkve u istočnoj Bosni (Zvornik?). A oltarska je slika bila svjedok bosanske slobode i samostalnosti, njoj su poslale darove Katarina i Marija, ona je bila utjeha i nada u danima ropstva. Tu misao kao da potvrđuje jedan detalj na slici iz knjige Radojevića. Ispod slike stoje dva štapa unakrst, a na svakom po jedna arapska glava. U zbirci starina fojničkog samostana ustrajno se pokazuje pravi grb Kraljevstva bosanskog. Grb Primorja i Rame (ruka s mačem), koji je važio kao bosanski grb za Austro-Ugarske, Bosni je nametnut, da se historijski opravdaju pretenzije Mađara na Bosnu. A onaj pravi grb bosanskoga kraljevstva ima upravo ovaj detalj dvije arapske glave na dva unakrštena štapa. Je li ovaj grb bio i na originalu još za vrijeme bosanske samostalnosti, ili je naknadno dodan iza 1463., da se simbolički označi, kuda se zaklonila sloboda, ili ga je konačno dodao sam pisac knjige u skladu s potpisom ispod slike i sa suvremenim težnjama i pokušajima za oslobođenje kršćanskoga Balkana ispod Osmanlija?”²⁰

18 ZLOUŠIĆ, fra Ljudevit: “Najnoviji podatak o slici Olovske Gospe”, u: *Dobri pastir*, sv. I-IV, god. III., Sarajevo, 1952.–1953., str. 329.

19 *Nav. mj.*

20 *Nav. mj.*

3.2. Gizdelinovi “Verseti” Gospi Olovskoj

U svome djelu *Okolišenje i uzetje grada Budina* Jure Radojević Gizdelin u pohvalu Gospi od Olova piše pjesmu “*Verseti u pohvalu B. D. M. od OLOVA U BOSNI*”, dok ju u pjesmi “*Skazanje dija života i sramotne smrti Baezeta petoga kralja kuće Otmanović koji uze kraljevinu BOSNU*” izričito spominje kao “pokretača radnje”. U svome nešto kasnijem djelu *Skazanje vazetja lipoga Biograda* Gospi od Olova Radojević Gizdelin posvećuje dvije pjesme – “*Verseti ali pisam B. D. M. od Olova koja pro-siva čudesi u kraljevstvu Bosanskomu.*” i “*Druga pisam B. G. od Olova*”. Treba, međutim, reći da su oba spjeva protkana dubokom pobožnošću i pouzdanošću u Gospu Olovsku. Sve to ide u prilog tezi da je Gizdelin svojim podrijetlom vezan uz Olovo, a time (moguće) i za kneževsku porodicu Pavlovića.

U pjesmi “*Verseti u pohvalu Bosne i gospode u njoj rođeni, njihovo vladanje zapovid i pleme, i knežtvo*” iz *Okolišenja i uzetja grada Budina* Jure Radojević Gizdelin, iznoseći osnovnu misao svoga djela, ujedno nam otkriva i svoju privrženost Bosni i Olovskoj Gospi: “*Svak trudi životom / nišće se ne krati / i želi iznova / da s’ u Bosnu vrati // I na druga mista / gdi kod ki ostavi / zač svak svoje želi / i hvali i slavi // Gospe od Olova / svi tebe molimo / naša pomoćnice / da tebe vidimo // U tom našem mistu / u svetoj prilici / da t’ se poklonimo / u tvojoj crkvi.*”²¹

U prilog nam ide i još jedno otkriće fra Ljudevita Zloušića. Naime, nisu samo Grgurić-Ohmučevići, čijim se potomkom Radojević Gizdelin drži, imali u svojoj vlasti Tuhelj. Postoji još jedan Tuhelj, i to upravo u olovskoj župi. Stoga su nam u ovom kontekstu dragocjene Zloušićeve riječi: “Pisac knjige smatra se potomkom knezova od Tuhelja u župi Smučkoj. Stručnjaci spominju grad Tuhelj između Kreševa i Konjica kao i selo Smučka kod Tarčina. Ali ovdje bi bilo na mjestu da se spomene, kako je olovski samostan među svojim župama imao i župu Tuhelj-Gostilju. Dr. Draganović smješta tu župu u sadašnje muslimansko selo Tuhelj na podnožju Konjuha prema Tuzli, gdje se u blizini nalazi i rijeka Gostilja.”²²

21 RADOJEVIĆ, J. G.: *Okolišenje...*, nav. dj., str. 50.

22 *Isto*, str. 229-230.

U knjizi Petra Šimunovića *Hrvatska prezimena* ne nalazimo prezimena Radojević, Radoević ili slično. Također, nema ni oblika Gizdelin, ali ima Gizdić, prezime za koje možemo pretpostaviti da je nastalo od Gizdelin ili Gizdelinović. Zanimljivo je da Šimunović navodi kako je ovo prezime vrlo rijetko, a nalazimo ga na kliško-solinskom području – dakle na Gizdelinovu posjedu!²³

Toliko bi, za sada, mogli reći o podrijetlu Jure Radojevića Gizdelina. Iako su gore navedene tvrdnje o Gizdelinovu bosanskom plemićkom podrijetlu obojene hipotetičkom notom, a prema njegovim oskudnim biografskim podatcima drukčije i ne mogu biti, nadamo se da će one biti bar koristan kamenčić u mozaiku otkrivanja slavnoga a zaboravljenoga hrvatskog, bosanskog plemstva koje je iza sebe ostavilo vrijedan i neizbrisiv trag kulture. U svakom slučaju možemo biti sigurni da su Gizdelini imali svoj posjed u Žrnovnici pokraj Splita, a da im je jedan od njih osvjetlao ime ne samo sabljom u obrani domovine nego i živom pjesničkom riječju koja je, eto, još uvijek među nama.

Hrvatskim piscima 17. stoljeća nisu bili potrebni podražaji izvana da bi ravnopravno sudjelovali u kontekstu europske barokne književnosti. Stvarni život hrvatskih pjesnika, uvjetovan stalnim geopolitičkim previranjima, nudio im je i stalnu aktualnu temu za pjesnička i epska djela koja su upravo po toj svojoj aktualnosti i izvornosti bila zanimljiva i Europi. Kako smo već spomenuli, spjevovi Jure Radojevića Gizdelina *Okolišenje i uzetje grada Budina* kao i nešto skromnije *Skazanje vazetja lipoga Biograda* pripadaju redu popularnih spjevova koji obrađuju aktualnu političko-povijesnu tematiku. U godini 1686., kada je car Leopold I. osvojio Budim, Jure Radojević Gizdelin u Padovi objavljuje spjev *Okolišenje i uzetje grada Budina*, posvećen tom događaju, važnom za budući izgled cjelokupne političke karte Europe, a napose Hrvatske i Gizdelinove djedovine – Bosne. Isti je slučaj i s njegovim kraćim spjevom – *Skazanje vazetja lipoga Biograda* koji, također u godini samoga osvajanja Beograda, objavljuje u Padovi (1688.).

²³ "GIZDIĆ nije brojno prezime: ima samo oko dvije stotine nositelja. Uglavnom su iz kliško (89)-solinskog (20) područja." (ŠIMUNOVIĆ, Petar: *Hrvatska prezimena*, Golden marketing, Zagreb, 1995., str. 33.)

3.3. Gizdelinovo Okolišenje i uzetje grada Budina

Okolišenje i uzetje grada Budina kraće je epsko djelo sastavljeno od pet prigodnih epskih pjesama. Na naslovnici knjige, prema konvencijama ondašnjega izdavaštva, stoji kraći sadržaj djela gdje se autor ujedno deklarira kao bosanski plemić. Isti je tekst na sljedećoj stranici objavljen i u talijanskom prijevodu te napomena o odobrenju mjerodavnih vlasti za tiskanje istoga djela.

Prema konvencijama barokne poetike Jure Radojević Gizdelin *Okolišenje i uzetje grada Budina* započinje pjesmom “Verseti kako Gospodin Bog vazda je providija tko mu je viran bio, i sada ga molimo da providi v ove sadanje potrebe karstjanske”. U prvih devet šesteričkih katrena Gizdelin – pjesnik zaziva Božju milost da “*v ovoj potrebi / puka sina tvoga / nas Bože providi*”, uspoređujući kako je Krist (Dobro) u svojoj mucij nadvladao Vraga (Zlo) sa stanjem kršćana (Dobro) u stalnoj opasnosti od Turaka (Zla) – “*Sila svita ovog / vira Mahometa / nadskoči karstjane / molitve nam smeta*”²⁴. U duhu katoličke obnove Gizdelin kao glavnoga krivca sudbine kršćana proziva njihovu oholost, no ona je uz lakomost i glavni krivac buduće turske propasti: “*Već njihova sila / i vela lakomost / dodija karstjanom / njihova oholost.*”²⁵

U daljnjih devet šesteričkih strofa Gizdelin kataloški navodi starozavjetne osobe i proroke kojima je Bog providio i ukazao milost kroz čudesa (Noa, Mojsije, Jona, Jakov, David, Judita itd.), da bi ukazao kako Bog pomaže samo onima čista srca i ponizne vjere. To su “argumenti” na koje se poziva kako bi Bog pomogao u oslobođenju Budima kao i svih kršćanskih zemalja od Turaka. Da bi ukazao na dvije razine svoje uvodne pjesme – prošlost i sadašnjost – poslije nabranja starozavjetnih čudesa u šestercima Gizdelin se prihvaća osmeračkih katrena i vraća nas u sadašnjost. Nakon zazivanja molitava za “opću stvar”, slijedeći konvencije epskih pjesama, unosi i molitve za sebe, za očuvanje vlastite duše od svega zla te da mu Bog pomogne privesti kraju djelo: “*Kako jesi ti pomoga / sve zgor sluge tve rečene / ti pomози svim karstjanom / mili Bože još i mene // Da ja mogu putovati / putom pravim od istine / i da*

²⁴ RADOJEVIĆ, J. G.: *Okolišenje...*, nav. dj., str. 3.

²⁵ *Isto*, str. 4.

*moja duša Bože / nikadare ne pogine // I da mogu ispuniti / Bože svetu volju tvoju / i s tvom voljom i pomoću / slabu ovu misal moju.*²⁶

Po svemu sudeći, Jure Radojević Gizdelin bio je dobro upoznat s politikom Leopolda I., iznimno je dobro slutio vrijeme koje prethodi, dakako, polažući sve nade u oslobođenje hrvatskih i bosanskih krajeva od turske vlasti i uzdajući se u vlastiti povratak na djedovinu. U tom smislu, već pomalo i s nestrpljenjem, Gizdelin završava ovu pjesmu molitvom u kojoj vapi za oslobođenjem od turskoga jarma.

Kako bi svoj spjev o zauzeću Budima što bolje osmislio, Gizdelin u niz pjesama objedinjenih pod naslovom *Okolišenje i uzetje grada Budina* inkorporira i kraću pjesmu posvećenu posljednjim godinama života i sramotnoj smrti turskoga sultana Bajazida I. Jildrima. Bajazid I. osvojio je godine 1397. Srbiju, a sljedeće godine njegovi su sinovi uz pratnju Stefana Lazarevića provalili u Bosnu.²⁷ Iako sam Bajazid nije bio u Bosni, njezino osvajanje pod njegovim imenom Gizdelinu je dovoljan povod da primjer njegova života i smrti upotrijebi kao sliku baroknoga čovjeka čija je sreća nestalna, čija oholost i snaga redovito završava sramotnom i mučnom smrću. Usto, Gizdelin već ovdje uvodi lik Gospe od Olova, zaštitnice svoga plemićkoga imena, ali i cijele Bosne kao i njezinih izbjeglica. Sučeljavajući lik Gospe od Olova s likom turskoga cara Bajazida, Radojević postiže iznimnu baroknu antitezu dobra i zla, ali i međusobne uvjetovanosti ovih dviju vrjednotâ. Jure Radojević Gizdelin najprije nam opisuje kakva je sva nedjela učinio Bajezid ušavši u Bosnu, posebno naglašavajući njegovo ponašanje pred svetištem Olovske Gospe: *“Crikvu od Olova / Blažene Divice / sve blago i zlato / i s glave krunice // Ni to poganinu / ne bi njemu dosti / nego još rekoše / protiv Gospi psosti // Protiv slavne Dive / i njezina sina / da ni neg Baezit / na svit Gospodina // U srcu se uzni / k nebesom leteći / da je kralj svih kraljih / u srcu misleći // Tere onu krunu / ku Gospe imaše / sebi je na glavu / Baezit metaše // To Diva videći / stojeći u koru / Baezitu odluči / žalosnu pokoru”*²⁸.

²⁶ *Isto*, str. 6.

²⁷ Prema ŠABANOVIĆ, H.: “Bajazid I. Jildrim”, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, LZ FNRJ, Zagreb, 1955., str. 284.

²⁸ RADOJEVIĆ, J. G.: *Okolišenje...*, nav. dj., str. 33.

Povijest nam govori da se Bajazid na istočnim granicama svoga carstva zaratio s Timurlenk, tadanjim velikim osvajačem koji je počeo prodirati u Tursko Carstvo. Poznato je da je 1403. Bajazid I. umro u Timurlenkovom sužanjstvu u Akšehiru.²⁹ No, naš Gizdelin poznate činjenice iz Bajazidova života rabi kao tematski poticaj, nagovještaj propasti Turskoga Carstva zbog grijeha i oholosti. Stoga slici kada Bajazid Gospinu krunu stavlja na svoju glavu suprotstavlja sliku njegove smrti. Na neki način možemo odčitati da se ono zlato s krune Gospe od Olova pretvorilo u zlatne verige kojima ga je okovao Timurlenk te je Bajezid u njima sam sebi oduzeo život prezirući sramotu koja ga je sustigla – “Čini mu skovati / veruge od zlata / pak mu ji zaveza / oko bila vrata // (...) Čini mu skovati / od gvozda kibicu / u nju ga zaklopi / kako u tamnicu // I po svoj Aziji čini ga voditi / Baezetu rugo / puk da ga viditi // (...) Te tuge i rugo / ne može podniti / odluči u srcu / od čibe umriti // Glavom udarajuć / sad gori sad doli / i tako u čibi / krv je svoju proli”³⁰.

Spjev o dijelu života i sramotnoj smrti Bajazida I. Jure Radojević Gizdelin iznimno je dobro ukomponirao u cjelinu svoga djela posvećenoga oslobađanju Budima iz turske ruke, što mu također služi i kao alegorija u duhu katoličke obnove te duhu barokne poetike o nestalnosti sreće i života. No, kako je riječ o povijesnom spjevu, Gizdelin se u tradiciji baroknoga vremena poziva na turske anale kuće Otomanović u kojima je pronašao i pročitao svjedočenje o životu i smrti turskoga sultana Bajazida I. Jildrima.

U svoj spjev Jure Radojević Gizdelin umeće i molitvu Blaženoj Djevici Mariji od Olova u latinskom izvorniku “*Orazione alla gloriosa, et miracolosa V.M. di Piombo in Regno di BOSNA*”. Nakon latinske laude Gizdelin donosi pjesmu “*Verseti na poštenje B.D.M. od Olova u Bosni*” u kojoj – kako samo kaže – “*se njoj daje čast i dika radi karstjanskoga dobitka i napridka*”³¹. Tijekom cijele ove pjesme autor vrlo često rabi figuru ponavljanja. Stoga se na trenutak stječe dojam litanijske molitve. Prepričavajući u stihovima sudbinu Bosne za turskih osvajanja, Rado-

29 ŠABANOVIĆ, H., *nav. dj.*, str. 284.

30 RADOJEVIĆ, J. G.: *Okolišenje...*, *nav. dj.*, str. 37

31 *Isto*, str. 41.

jević ujedno hvali i moli Gospu od Olova da pomogne osloboditi sva okupirana kršćanska područja kao što je to učinila s Budimom: “*Nakon jidnog vika / i drugoga malo / svrhu je Budina / to sunce prosjalo // Da ga ti povrati u ruke / karstjanske / Majko i Divice / iz ruke turske // (...) Da Budin održe / i još naprid projdu / osvojivši zemlje / do Olova dojdu*”³². Stihovi posvećeni Gospi od Olova u svojoj dirljivoj intimnosti doista svjedoče o pjesnikovoj snažnoj povezanosti i privrženosti olovskom svetištu, ali nam govore i o velikoj pobožnosti ovoga pjesnika kultu Blažene Djevice Marije.

Posljednja Radojevićeva pjesma u *Okolišenju i uzetju grada Budina* posvećena je drevnoj slavi Bosne te Gizdelinovu plemićkom pretku knezu Radivoju, pa je ona ujedno i deklaracija samoga pjesnika. Poslije hvalospjeva Bosni i knezu Radivoju Gizdelin govori o svom posjedu u Žrnovnici (“*I tobom se gizda / hladna Žarnonica / kakono po nebu / zvizdica Danica*”³³) te o krutoj stvarnosti mnogih bosanskih plemića raspršenih diljem slobodnoga svijeta, svjedočeći također o tadanjoj vojnoj slavi većine njih, iako u tuđinskoj službi: “*Mnozi su vojvode / kritelatoga lava / мноzi generali / svitloga cesara*”³⁴. Ipak, i u stihovima i u javi jedinstvena je njihova molitva i želja – povratak u Bosnu, na staru kneževsku djedovinu.

Drugo Gizdelinovo djelo *Skazanje o vazetju lipoga Biograda* nešto je kraće, ali i jednostavnije te poetološki nedotjeranije. I sam autor to priznaje pišući u uvodu da je u ovo djelo uložio manje truda i vremena te da se u njemu može pronaći više nedostataka.

3.4. Gizdelinovo Skazanje o vazetju lipoga Biograda

Skazanje je sastavljeno od glavnoga spjeva i dviju pjesama posvećenih Gospi od Olova, od čega je jedna “prepjev marijanskog himna u četiri strofe *O slavo bijelih djevice (O gloriosa virginum)*”³⁵ te kraće prozne

32 *Isto*, str. 44.

33 *Isto*, str. 48-49.

34 *Isto*, str. 49.

35 ŠUTRIN, Rozario: “Vjerni pjesnik Marijin – Jure Radojević Gizdelin”, u: *Marija*, br. 3, god. 27., Split, 1989., str. 94.

povijesti Beograda. Za razliku od *Okolišenja* koje je pretežno sastavljeno od šesterračkih katrena, rjeđe u kombinaciji s osmercima, ovo djelce Gizdelin je sastavio u osmeračkim katrenima.

U *Skazanju vazetja lipoga Biograda* Gizdelin ne opisuje detaljnije bitku niti dosiže približan poetski dojam kao u prethodnome svome djelu. Ovdje se u većoj mjeri priklanja kroničarstvu. Poslije točnih navođenja datuma i događaja spjev završava zahvalom Bogu što je uslišao kršćanske molitve te autorovom osobnom preporukom zagovoru Blažene Djevice Marije od Olova: “*Tebi slava, čast i dika / Gospodine u vik vika / i Divici od čudesa / nas privela na nebesa. // Ka u Bosni sad pribiva / u prilici od čudesi / od milosti voda živa / Diva s Ocem na nebesi.*”³⁶

Nakon prepjevanoga himna “O slavo bijelih djevica” koji Gizdelin naslovljuje “Verseti ali pisam B.D.M. od Olova, koja prosiva čudesi u kraljevstvu Bosanskomu”, Radojević donosi drugu pjesmu posvećenu Blaženoj Djevici Mariji – “Druga pisam B. G. od Olova”. U njoj on, pozivajući se na njezinu ulogu u zauzeću Beograda, nadasve moli Nebesku Majku da se založi kako bi kršćani pobijedili svoje protivnike: “*Kakono nam oslobodi / lip Biograd od Turaka / koji cvili u sužanjstvu / mnogo godin k tebi plaka. // Ti mu s' bila pomoćnica / da s' izbavi od nevolje / i da ORA siva ptica / caru tužno srce kolje*”.³⁷ Dalje nastavlja hvaleći i blagoslivljajući Olovsku Gospu te spominjući se bosanskih zemalja u koje se tako žarko želi vratiti. Na kraju moli Gospu da pomogne svim kršćanima, a i njemu samome.

Zaključak

Poslije nešto više od tri stoljeća zastali smo nad djelom gotovo zaboravljenoga hrvatskog pjesnika Jure Radojevića Gizdelina. Iako su djela *Okolišenje i uzetje grada Budina* te *Skazanje o vazetju lipoga Biograda* u odnosu na djela vodećih hrvatskih književnih baroknih imenima (poput Gundulića, Bunića Vučića, Frankopana, Zrinskoga, Vitezovića...) opsegom mala te skromna u poetološkom izričaju, ona nas navode na pro-

36 *Isto*, str. 8-9.

37 *Isto*, str. 12.

mišljanje o životu i težnjama hrvatskih intelektualaca iz sredine i kraja 17. stoljeća.

Po svojim ideološkim komponentama Gizdelinovo *Okolišenje* i *Skazanje* u potpunosti pripadaju hrvatskoj baroknoj poetici. I iako je u baroku sadržaj važniji od forme, analiza teksta naznačuje nam da je Jure Radojević Gizdelin pjesnik koji je dobro poznao konvencije baroknoga spjeva. Unatoč tomu što na pojedinim mjestima retorika nadvladava živu umjetničku riječ, njegova djela u svojoj žanrovskoj odrednici spjeva aktualno-povijesne tematike ne strše. Njihova se baroknost očituje u raznorodnosti sadržaja: epska pjesma, duhovna marijanska pjesma, kratka proza kroničarskoga karaktera itd. Marin Franičević navodi kako se u baroku javljaju gotovo svi poznati oblici stiha³⁸, a na toj crti nedosljednosti u stihu jest i sam Jure Radojević Gizdelin. *Okolišenje* je većim dijelom pisano u šestercima, ponekad u kombinaciji s osmercima, a *Skazanje* je u potpunosti sastavljeno u osmercima.

Dakle, prema svim odrednicama i kriterijima hrvatske barokne poetike Jure Radojević Gizdelin zadobiva svoje mjesto unutar korpusa hrvatske književnosti. On nije autor velikih djela koja su mijenjala smjer ili, pak, sliku o književnosti jednoga naroda, ali ona nisu ni toliko beznačajna da bi ostala zaboravljena. Ta su djela u prvom redu svjedočanstva o jednom burnom vremenu, o velikim idejama te politici čije se posljedice osjećaju i u najnovijem dobu.

Literatura

- *Bosanski franjevci* (priređio i predgovor napisao: Marko Karamatić), Erasmus naklada, Zagreb, 1994.
- BOŽIĆ, Ivan: "Hunyadi, Janos", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, LKZ FNRJ, Zagreb, 1965.
- ĐURIĆ, Tomislav: *Sto najljepših legendi i povijesnih priča iz hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1996.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Kaliopin vrt*, Književni krug, Split, 1997.

38 Usp. FRANIČEVIĆ, Marin: "O stihu hrvatske književnosti XVII. stoljeća", u: *Rad JAZU*, knjiga 362, Zagreb, 1972.

- FRANIČEVIĆ, Marin: "O stihu hrvatske književnosti XVII. stoljeća", u: *Rad JAZU*, knjiga 362, Zagreb, 1972.
- GEORGIJEVIĆ, Krešimir: *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- KAČIĆ MIOŠIĆ, Andrija: *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Zbornik Kačić, Split, 1983.
- KOLUMBIĆ, Nikica: "Neke osobitosti žanrova hrvatskoga književnog baroka", u: *Hrvatski književni barok*, Zagreb, 1991.
- KOVAČEVIĆ, Desanka: "Pavlovići", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, LKZ FNRJ, Zagreb, 1965.
- KRASIĆ, Stjepan: *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb – Čitluk, 2004.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan: *Bibliografija hrvatska*, dio prvi, Zagreb, 1860.
- KUNA, Herta: *Hrestomatija starije bosanske književnosti I.*, Sarajevo, 1974.
- LJUBIĆ, Šime: *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na područavanje mladeži*, knjiga II., Riečki, Emidija Mohovića, Tiskarski kamen. Zavod, 1869.
- MIHOJEVIĆ, Josip: *Bogorodica u hrvatskom pjesništvu – od 13. stoljeća do kraja 19. stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994.
- ORBINI, Mavro: *Kraljevstvo Slavena. Povijest hrvatskih političkih ideja*, Golden marketing – Narodne novine, Zagreb, 1999.
- PAVLIČIĆ, Pavao: "Barok kao period starije hrvatske književnosti", u: *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Čakavski sabor, Split, 1979.
- PERIČIĆ, Eduard – ŠKUNCA, Bernardin: "Gospa Olovska – Olovo", u: *Čudesnost marijanskih hodočašća*, HILP, Zadar, 2001.
- ŠABANOVIĆ, Hazim: "Bajazid I. Jildrim", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, LKZ FNRJ, Zagreb, 1955.

- ŠANJEK, Franjo: "Povijesni pogledi Mavra Orbinija", u: Orbini, Mavro: *Kraljevstvo Slavena. Povijest hrvatskih političkih ideja*, Golden marketnig – Narodne novine, Zagreb, 1999.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar: *Hrvatska prezimena – podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*, Golden marketing, Zagreb, 1995.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: "Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I", u: *Rad JAZU*, Zagreb, 1939.
- ISTI: *Povijest Hrvata*, knjiga I. i II., Marjan tisak, Split, 2004.
- ŠUTRIN, Rozario: "Vjerni pjesnik Marijin", u: *Marija*, god. 27., br. 3., Split, 1989.
- ŠVELEC, Franjo: "Epika u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća", *Zbornik zagrebačke slavističke škole*, 2:2, Zagreb, 1974.
- ISTI: "Barokni epovi s historijskom temom u hrvatskoj književnosti", u: *Zadarska revija*, god. XXXII., br. 2-3, Zadar, 1983.
- URLIĆ, Šime: "Nekoliko sitnih vijesti o Jurju Gizdelinu", u: *Nastavni vjesnik*, sv. 3, knjiga XXIII., Zagreb, 1915.
- ISTI: "Juraj Gizdelin imenovan vojvoda g. 1655.", u: *Građa JAZU*, knjiga IX., Zagreb, 1920.
- ISTI: "Ivan Tanzlinger Zanotti i njegove pjesme", u: *Građa JAZU*, knjiga V., Zagreb, 1907.
- VODNIK (DRECHSLER), Branko: "Jura Radojević Gizdelin, knez od Bosne – crtica iz stare bosanske književnosti", u: *Savremenik*, god. IV., br. 3., Zagreb, 1909.
- ZLOUŠIĆ, Ljudevit: "Najnoviji podatak o slici Olovske Gospe", u: *Dobri pastir*, sv. I-IV, god. III., Sarajevo, 1952.-1953.

Vanda BABIĆ – Sanja KNEŽEVIĆ

HOMAGE OF HOLY VIRGIN IN JURE RADOJEVIĆ GIZDELIN'S LITERARY WORKS

Summary

Although he doesn't belong to the group of the most prominent Croatian baroque writers, Jure Radojević Gizdelin certainly does not deserve to be forgotten, even more because during a very turbulent period of the Croatian history he defended his homeland equally with both saber and pen. With that leading idea the authors of this article endeavor to throw light upon the character and work of this Croatian soldier and poet of Bosnian origin, with a reference to Holy Virgin Mary, whom he reveres with a special zeal. His works "Okolišenje i uzetje grada Budina" and "Skazanje vazetja lipoga Biograda" are pervaded with a deep devoutness to Our Lady of Olovo to whom he writes praises and in whose help he relies upon in the fight against obnoxious Turkish conquerors and usurpers of the Bosnian Kingdom.

Key words: *Jure Radojević Gizdelin, Holy Virgin Mary, homage, Olovo, epic, baroque, verse.*

UDK 394(497.5 Dubrovnik)"13/15"

316.728(497.5 Dubrovnik)"13/15"

Pregledni članak

Primljeno: 5. VI. 2006.

Slavica STOJAN

Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku

IZAZOV NOĆI U RENESANSNOM DUBROVNIKU

Sažetak

Na temelju suvremene dokumentacije i djela istaknutih pisaca onoga doba te služeći se najnovijim istraživanjima te intrigantne problematike, autorica rekonstruira noćni život renesansnoga Dubrovniku koji je bio sve samo ne idiličan i poželjan. O tome najbolje piše Marin Držić koji u gotovo svim svojim djelima noć uspoređuje sa samim paklom jer je to vrijeme strašnih sjena, kada prestaje svaka radost i veselje, a plač zadobiva posebnu moć. Neslane šale mladih plemića, tučnjave i nimalo bezazlene igre mačevima i noževima bila su redovita noćna pojava. Na skandaloznoj rang-listi noćnih izgreda uporaba mača bila je neusporedivo ispred svih drugih vrsta oružja u međusobnim obračunima vlastele i građana. U izgredima nisu sudjelovali samo plemići nego – još i više – i mladež pučana. Ljudi koji su obavljali dužnosti noćne straže doživljavali su mnoge neugodnosti jer za takav posao nisu bili educirani i nisu imali gotovo nikakva autoriteta, osobito nad plemićima, pa se činilo da je vlast u tom pogledu jednostavno nemoćna.

Ključne riječi: Dubrovnik, renesansa, noć, gvardija, izgred, obračun, maškare, kurtizana.

Uvod

Izuzev kratkoga razdoblja od početka do sredine ljeta kad su dani bili dugi a zagasitocrveni odsjaj sunca na horizontu priječio noći da zarana

prevlada ugrijanim kamenim zidovima grada, u ostalom dijelu godine, osobito početkom zime pa do blagdana "Svetijeh Vlasi", noći su se spuštale rano, naglo i svojom gustoćom prožimale tkivo grada. Zato je noć službeno započinjala relativno rano udarcem tzv. trećega zvona oko 19 sati, odnosno još ranije u zimskim mjesecima.¹ Sva vanjska zbivanja događala su se, dakle, u razdoblju između jutarnjega spuštanja mostova i njihova večernjeg podizanja i zatvaranja vrata grada. Vetranović upozorava publiku pred kojom je bilo izvedeno *Posvetilište Abramovo* da se razide svojim kućama prije mraka, osobito žene kojima "nije časno putovat po mraku"². Čak i za burna vremena kad su zvijezde bile osobito krupne, čak i za noći punih mjesecine modrocрна tama prekrivala je gradske ulice i poljane poput veluta. Teško je danas i zamisliti takav mrak i otežano kretanje po strmim uličicama neravnih kamenih stepenica, no još je teže zamisliti sve opasnosti koje su vrebale noćnoga prolaznika na svakom uglu, iza svakih vrata. Mogao je biti opljačkan, udaren iz kakve osvete ili, pak, napadnut iz čiste obijesti. Ponekad noćni izlazak iz kuće naprosto nije bilo moguće izbjeći kad se išlo u potragu za liječnikom ili babicom. Često su ljetne vrućine započinjale rano ili se toplina u gradskim zidinama zadržavala dugo, pa su ljudi uvečer iskali osvježenje izlaskom na otvorene prostore grada. Mnogi su, da bi ispunili prazninu noći, iskali društvo u tovijernama (u kojima su najčešće bile zaposlene žene) koje su, usprkos zabranama, često znale biti otvorene i do kasno u noć i nudile, uz konzumaciju vina, i različite druge usluge i zabave, od zalogaja, kockanja i igara na karte do tjelesne trgovine.³ Svjetiljka lojanica ili voštanica slabo je koristila pri kretanju mračnim ulicama, jedva da je bila od ikakve pomoći pri susretu s nedobronamjernim noćnim prolaznicima, a nastradati se moglo i ispred vlastitih kućnih vrata. Većina je ljudi strahovala od noći, osobito oni koje je dužnost primoravala na budnost i obilazak Gradom, pa su čeznuli za prvim naznakama jutra

1 JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka: "Post tertiam campanam' - Noćni život Dubrovnika u srednjem vijeku.", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 32 (1994.), str. 7-13.

2 Istaknuo BATUŠIĆ, Nikola: *Povijest hrvatskog kazališta*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 38.

3 RAVANČIĆ, Gordan: *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 75-84.

koja su polako omekšavala tmastu i gluhu crninu noći. Čim bi se pojavila prva rumen zore na nebu, nastupilo bi olakšanje, mrtvilo noći nestajalo bi u jačanju njezina rumenila koje je pratio dnevni štropot i ljudski glasovi. Čežnja za zorom prisutna je u gotovo svim Držićevim djelima, u kojima noć ima svoje strašne sjene, noć zaključuje svaku radost i veselje, noću plač ima posebnu moć, i noć je gotovo uvijek tako gorka da je Marin Držić uspoređuje sa samim paklom.⁴ Noć je, ističe, dobra samo ako donese slatki pokoj, ako je, dakle, čovjek prespava. Zbivanja u njegovim dramskim djelima redovito su dnevna, izuzev *Novele od Stanca* u kojoj neobuzdani mladići ištu noćnu zabavu tijekom kratke Ivanjske noći. Tako je ova Držićeva komedija jedino djelo cjelovito posvećeno noćnim sadržajima dubrovačkoga renesansnog života. Dok mladići u želji za pustolovinom obilaze noćnim gradom, nesretni starac Stanac bdi je nestrpljivo i u strahu čekajući prve znakove jutra:

“...i meni t` nije spat nego bdjet i javi
danicu svitlu zvat da bil dan objavi,
u noćnoj da tmasti zločinac ki mene
ne bude pokrasti kon vode studene.”⁵

Zvijezda Danica drži se najavom zore, a zora će donijeti novi dan. Dan je pun novih mogućnosti i sve organizirane zabave (izuzev karnevalskih), kao što su plesovi, vjenčanja, teatarske predstave, društvene igre i slično, zbivaju se danju ili barem još za vidjela iz jednostavnoga razloga što se noću jedva što moglo vidjeti, a slaba svjetlost lukjernica ni blizu nije mogla oponašati dnevno svjetlo.

“Danica vodi dan jur draži neg ikad
a sunce gora van najsvitlje sviti sad.”⁶

Kao što započinje pohvalom dnevnoj svjetlost, Grižula se i zaključuje divljenjem suncu, svjetlosti i svijeci:

4 “Hekuba”, 1. prizor, 1. čin u: DRŽIĆ, Marin: *Djela*, pr. Frano Čale, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 783. (5).

5 “Novela od Stanca”, 3. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 301.

6 “Grižula”, Prolog u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 614.

Svjetlosti sunčana, svitlosti, zdrava budi, svijećo!⁷

Turčin u *Tripče de Utoľče* zazivlje “svitlo sunce” i “zvizdu danicu”.⁸ U *Arkulinu* istoimeni junak kliče sav sretan novome danu: “I kako se svijeću ovako u jutro, kad sunce sine, oko obeseli i otvori...”⁹

1. Noćni izgređnici i noćne ophodnje

Ali nije svakome bila zazorna tmasta mrklina noći. Dok su ljudi premoreni dnevnim poslovima odlazili rano na počinak, već poslije trećega udarca zvona, oni drugi, koji su dane tratali besposlenošću, upravo su noću tražili sebi prave prigode.

Neki su mladići pod okriljem mraka napuštali svoje spavaće sobe i dok su im roditelji mirno počivali u svojim ložnicama, oni su se spuštali preko krovova i niz prozore na ulicu, išteći u izazovu opasnoga noćnog života grada, skrivenoga u oklopu noći, provod i zabavu, kao što to otkriva jedan vragolasti mladac u *Noveli od Stanca*. Najčešće je bila riječ o manjim izgređima kao što je bilo pjevanje pjesama rugalica pod prozorima stanara dubrovačkih kuća. Zbog takvoga je učestalog noćnog uznemiravanja građana pjevajući podrugljive pjesme kažnjen 1509. godine o pokladnim danima slikar Nikola Božidarević.¹⁰ Veliko je vijeće zbog razuzdanosti mladeži, dakako muške, odredilo 4. lipnja 1535. godine kazne za mladiće koji bi zadirkivali žene na ulici danu, a noću, okupljeni u veće ili manje družine, sjedali pred tuđim kućama, provaljivali krišom u tuđe stanove i činili slične vragolije.¹¹ Grad je noću bio zavijen tamom, čak i za mjesečine, pa je teško bilo prepoznati onoga tko je dolazio ususret, a kamoli razaznati njegove namjere. Stoga je mač ili nož trebalo uvijek držati u stanju pripravnosti. “*Sta largo, ne srti, er te sad štopijah!*” upozorava Đivo u Držićevoj *Noveli od Stanca*, ne prepoznajući ni vlastitoga

7 “Grižula”, 5. čin, 5. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 662.

8 “Tripče de Utoľče”, 5. čin, 4. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 702.

9 “Arkulin”, 1. čin, jedini prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 712.

10 Istaknuo BELAMARIĆ, Joško: *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Književni krug, Split, 2001, str. 332. prema KOLENDIĆ, Petar: “Premijera Držićeva *Dunda Maroja*” u: *Glas SANLU*, 201(1951.), str. 58.

11 REŠETAR, Milan: “Uvod”, u: *Djela Marina Držića*, priredio Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski, sv. 7, JAZU, Zagreb, 1930., str. 85.

prijatelja Miha koji mu je išao ususret.¹² Miho predlaže da stave mačeve u korice kako ne bi došlo do ranjavanja: “Skrijmo ova gvozdjica!”¹³

Orožje je nosio uza se svaki muškarac. Kad je Arkulin u borbi razoružao Lopuđanina, ovaj ga, svjestan da je bez oružja ostavljen na milost i nemilost svakom zlom namjerniku, očajnički pita: “Misser, bez oružja, čemu sam?”¹⁴ No, potom se prisjeti “starog oružja” – kamenja.¹⁵

Noćna ophodnja odnosno hasasi, kako ih zove Marin Držić u *Noveli od Stanca*, prošli bi s upaljenom svjetiljkom, ali uglavnom samo Placom, od zapadnoga ulaza u Grad prema istočnom, skrećući prema Kneževu Dvoru i Velikoj Gospi, pa istim putem nazad, ne zalazeći dublje u gradske ulice ni u sjevernim ni južnim dijelovima Grada. A baš u tim zbijenim i tamnim područjima Grada, u koje je noć prodirala rano a kasno je napuštala, događali su se noćni izgredi koje bi zapodjenuli i u kojima su uglavnom sudjelovali gradski mladići, vrlo često besposleni plemići. Ljudi koji su prema određenom redu obavljali dužnosti noćne *gwardije* doživljavali su mnoge neugodnosti jer za njega nisu bili educirani, jer su se plašili i bili nepripremljeni na gruba noćna iznenađenja i razbojstva i nisu imali gotovo nikakva autoriteta, osobito nad plemićima, pa se čini da taj sustav nije baš najbolje funkcionirao. Plaćenici bi zasigurno bili mnogo revniji i učinkovitiji u održavanju noćnoga mira i reda. Obični dubrovački građani koje je zapadao taj posao nastojali su da im ta noć bude što kraća i da ih neugodna dužnosti, koju s vremena na vrijeme nisu mogli izbjeći, mine uz što manje izlaganje opasnostima noćnoga Dubrovnika, svjesni da nemaju nikakav utjecaj ni moć, štoviše da sami mogu biti napadnuti od nerazumnih ljudi koji su baratali opasnim oružjem, od pijanaca i razbojnika koji su upravo noću iskali pravu prigodu. No, te neugodne dužnosti noćnih stražara mogli su biti oslobođeni samo zbog starosti ili ozbiljnije bolesti.¹⁶ Postojao je još jedan izuzetak.

12 “Novela od Stanca”, 2. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 299.

13 *Nav. mj.*

14 “Arkulin”, 2. čin, 2. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 719.

15 “Arkulin”, 3. čin, 5. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 732.

16 KREKIĆ, Bariša: “Slike iz gradske svakodnevnice: prilozi proučavanju života u Dubrovniku u doba humanizma i renesanse”, u: *Analiz Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 26 (1988.), str. 7-27.

Dubrovački mladoženje bili su oslobođeni obavljanja ove neugodne i opasne dužnosti tijekom jednoga mjeseca nakon vjenčanja.¹⁷

Marin Vlaha Držića po povratku sa straže 1. kolovoza 1556. našao je kuću rastvorenu i pokradenu.¹⁸ Gianbatista di Negri Genovese bio je u prijatelja kasno uvečer 11. prosinca 1556. i naložio svojoj sluškinji da mu donese mač. Kad je ona ušla u kuću, našla je otvoren prozor a kuću pokradenu.¹⁹

Paula Paulova u ime sina Petra Paulovića tužila je Batistu, *marčara* koji je oko treće ure noći vrijeđao njezina sina koji je bio u gvardiji govoreći mu *becco* i slične pogrdne riječi.²⁰ Pojedini noćni gradski čuvari zaključivali su službu s kudikamo težim posljedicama. Za vrijeme noćne gvardije 28. ožujka 1580., dok je Ambroz Ivana *banchiera* marširao po dužnosti okolo, došli su mu ususret kožuhari Petar i Andrija Cvjetkov s kojima se htio našaliti pa im je rekao da bi trebalo njihov novac podijeliti siromašnoj nahočadi. Na te riječi dotični su ga *izgranfali* i pretukli.²¹ Neugodnosti su doživljavali i drugi službeno zaduženi od gradskih vlasti za red i mir u noćnom Dubrovniku. U vrijeme koje se gradski zdur Petar Hreljić nalazio na noćnoj straži 22. prosinca 1550., netko mu je razbio vrata na kući u kojoj su spavale njegove žena i kći.²² Usprkos prijetnji dvostrukom kaznom ako se krivac ne pojavi u određeno vrijeme, on nikad nije otkriven.

Andrija Antunov Beneše ranjen je mačem 11. travnja 1545. Bio je *ofical* noći.²³ Oko druge ure noći objesio je *lanternu* na kućna vrata i izišao uzevši veliki mač (*spadone*) u ruku. Zaputio se i prošao mimo Kolegija kad ga je jedan čovjek višega rasta ranio mačem. Nije ga prepoznao, samo je uočio da je bio obučen u platnenu košulju. Počeo je zvati upomoć i došao mu je Đivo Martinov Kaboga koji je rekao da je oko ure

17 ŠUNDRICA, Zdravko: "Medeni mjesec dubrovačkih mladenaca", u: *Dubrovnik*, 1/16 (1973.), str. 75-77.

18 *Lamenta de intus*, ser. 51, (dalje *Lam. Int.*) sv. 100, f.152v, Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD).

19 *Lam. Int.* sv. 100, f. 199.

20 *Lam. Int.* sv. 114, f. 69.

21 *Lam. Int.* sv. 115, f. 61.

22 *Lam. Int.* sv. 95, f.11.

23 *Lam. Int.* sv. 91, f. 31v-33.

noći prolazio s još dvojicom plemića. Bilo je tamno, izjavio je. Pod voltom Frana Salamonovića našli su ranjenoga Andriju.

Noćna *gvardija* bila je uključena u obračun mačevima i 17. prosinca 1547.²⁴

U noćnom okršaju mačevima ranjeni su 7. travnja 1548. *ofičali* noći Nikola Luke Sorgo i Marin Frana Giorgi, koji nisu u tami uspjeli prepoznati izgrednike. Sorgo je rekao da se pošao pomokriti iza neke kolone kad ga je netko dva puta probo mačem.²⁵ I državni poglavari bili su svjesni činjenice da blagostanje u državi nije donosilo dobre rezultate na području odgoja (muške) mladeži otvarajući prostore bahatosti i besposličarenju koje ih je izravno dovodila u svezu s noćnim izgredima. *Liber viridis* u glavi 492. donio je zakon prema kojemu svatko od onih koji nakon ure noći koja proteče po Zdravomariji, pa sve do svitanja, bude na bilo koji način uznemiravao stanovnike Grada, dovoljan je jedan svjedok o takvom nedjelu, bez obzira na to je li muško ili žena, pa da delikvent bude osuđen platiti kaznu od sto dukata i provede godinu dana u zatvoru od pučine.²⁶ Vijeće umoljenih izdalo je 7. svibnja 1534. odredbu o tome da “provizori moraju osigurati da se obuzda naša raskalašena mladež” istaknuvši pritom da se ta odredba ne odnosi na brbljavce.²⁷ Budući da ni ta odredba nije dala vidljivije rezultate na ponašanju muške mladeži, osobito u noćnim satima renesansnoga Dubrovnika, Veliko je vijeće 3. lipnja 1535. odredilo da kapetani noći moraju dva puta tijekom dana proći s četirima barabantima različitim dijelovima Grada, i to ulicom Među crevjare, Prijekim putem, Pustijernom, područjem sv. Stjepana i drugim mjestima gdje se okuplja mladež, zabranjujući da se napadaju žene koje idu u crkvu ili zbog drugih svojih potreba izlaze vani, provodeći odluku koju je Vijeće već bilo donijelo 1528., skrbeći za pošten i moralan život mladeži. Kapetani koji bi se ogriješili o donesenu odredbu Vijeća i sami su odmah nakon prijave kažnjavani kaznom od pet perpera.²⁸ Propusti

24 *Lam. Int.*, sv. 92, f. 245v.

25 *Lam. Int.*, sv. 93, f. 20v.

26 NEDELJKOVIĆ, Branislav M.: *Liber Croceus*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU 3. odeljenje, knjiga 24, Beograd, 1997., str. 276.

27 *Leges et Instructiones*, ser. 21.1, sv. 26, f. 207, De iuventute.

28 NEDELJKOVIĆ, B. M.: *nav. mj.*

kapetana noći ponavljali su se pa je Vijeće umoljenih o tome raspravljalo i 1. ožujka 1550.²⁹ Njihova nedosljednost dovela je do noćnih izgređa, ali i ozbiljnijih događaja, pa i tragedija.

Mač je bio obvezno naoružanje noćnih stražara, barabanata i mornara, a kao osobno oružje nosili su ga i plemići, čak i oni posve mladi s navršениh petnaest godina života. Mačevanje je bilo stara vještina koju su obvezno morala svladati mlada vlastela, ali je i među građanima bilo onih koji su ga znalacki rabili. Talijani su bili poznati učitelji mačevanja, pa su ih pozivali i u Dubrovnik. Nekoliko odluka Maloga vijeća odnosi se na zapošljavanje novih učitelja mačevanja i smjenu starih učitelja.³⁰

Mladići su, dakle, prakticirali mačevanje i stjecali ugled među vršnjacima upravo po vještini rukovanja mačem, tzv. *fjorižanja*. Arkulin u istoimenoj komediji Marina Držića hvali se kako dobro zna mačevati: "...ja rukami igram i fjorižam" (izvodi cvjetne figure).³¹ No, mač je imao i oštricu i sječivo; stoga je mnogo češće od pokazivanja profinjnosti, sklada i ljepote *fjorižanja* dovedio u opasnost živote onih koji su mu se našli na putu. Noćni prolaznici Gradom redovito su bili naoružani mačem, a njihovi susreti mnogo su puta, zbog mraka, nesporazuma ili loših namjera završavali teškim ranjavanjima, pa i smrću. Najčešće su izazivači noćnih tučnjava bili članovi različitih družina koje su zvali *companionie di serra*. Sudska kronika zabilježila je divljanje jedne družine od osam mladih plemića Pustijernom 8. ožujka 1548.³² Raskalašeni mladci koji su u središtu Grada vrijeđali prolaznike i vitlali mačevima 24. studenog 1551. bili su: Ivan Junija Gradi, Paulo Frana Bona, Ivan Nikole Palmotta, Marin Iva Ghetaldi, Serafin Orsata Zamagna i Mihovil Miha Bobagli.³³

U jednom takvom noćnom okršaju 17. veljače 1552., u kojem je bilo ranjenih, optužen je Jeronim Bonda, a svjedoci su ga "prepoznali" kao jednog od članova *companionie di sera*. Bilo je pokladno vrijeme, a družina je bila maskirana i vjerojatno prilično pripita. Maškaravale su se družine

29 *Cons. Rog.* sv. 49, f. 128-132.

30 Prema talijanskom jeziku *schermire* u Dubrovniku se govorilo škrimati se za mačevati se a za štit su se koristili nazivi brokjer odnosno brokjerina.

31 "Arkulin", 2. čin, 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 726.

32 *Lam. Int.* sv. 93, f. 12.

33 *Lam. Int.* sv. 95. f. 233.

plemića građana, crkvenih³⁴ i drugih bratovština,³⁵ pojedinci, pa čak i žene.³⁶ Karnevalsku zbilju Grada ne bilježe bitno drukčije sudski dokumenti ni u ranim desetljećima 16. stoljeća. Tako jedna vijest iz 1523. govori o maškarama koje idu od kuće do kuće i tuku na vrata da im domaćini otvore. Karnevalska sloboda dovodila je do još opasnijih situacija nego što su se u normalnim razdobljima godina zbijale u noćnom životu Grada jer je ulazak maskiranih osoba u tuđu kuću otvarao prostor za različite nepodopštine. O jednom takvom slučaju svjedoči Mandaljena ud. Marina koja je i sama sudjelovala u maškarati 16. veljače 1523.³⁷ Istoga dana u maškarati je teško ranjen Lujo di Bona nožem u leđa.³⁸ Nije mi poznato je li preživio posljedice toga ranjavanja. No, tom nezgodom nije završena crna kronika toga pokladnog dana u Dubrovniku. Sudska praksa zabilježila je i tučnjavu među više maskiranih vlastelina koja je također završila ozljedama. Sljedećega dana, 17. veljače 1523., maskirana svečanost pretvorila se u krvav obračun mačevima u kojemu je opet sudjelovalo više vlastelina. Jedan od svjedoka, Sigismundo Gozze kazao je na sudu da je sve počelo smiješnom predstavom koja je sadržavala glazbu, a jedan od njegovih maskiranih drugova predstavljao je negromanta koji je pjevao.³⁹

2. Pokladne slobode

Pokladno vrijeme dovodilo je do mnogo češćih slučajeva uporabe mača i iskazivanja hrabrosti na način koji je ugrožavao ljudske živote.⁴⁰ Kao i u talijanskim gradovima toga doba, i u Dubrovniku je karnevalsko vrijeme karakteriziralo obilje jela i pića, dopuštenje za nošenje maske, nekažnjeno vrijeđanje susjeda i upadanje u tuđe stanove, gađanje jajima, narančama ili limunima, pjevanje pjesama aluzivnoga značenja,

34 Lam. Int. sv. 115, f. 20, Lujo Gigliati šetao se sa svojim sinom Placom 4. veljače 1580. godine, a sin mu Ivan zaustavio se preko puta crkve Sv. Frana da bi vidio bratstvo (maskirano).

35 Lam. Int. sv. 96, f. 126, godina 1523.

36 Lam. Int. sv. 73, f. 123, godina 1523.

37 Lam. Int. sv. 73, f. 123.

38 Lam. Int. sv. 73, f. 126, 16. veljače, 1523.

39 Lam. Int. sv. 73, f. 132.

40 Lam. Int. sv. 96, f. 25.

plesanje, igra mačevanja, kazališne izvedbe, zvuci frula, trublja i drugih instrumenata danju i noću, mnoštvo maskiranih osoba na otvorenim prostorima grada. Vrijeme karnevala bilo je jedan od oblika života koji se očitovao svojom neobičnom samosvojnošću i slobodom. Dok su službeni crkveni blagdani nosili sa sobom poštovanje prema hijerarhiji i ozbiljnost ističući religiozne, političke i moralne vrijednosti, karneval je među ljude unosio jezik karnevalskih formâ i simbola, a otuđenost među ljudima privremeno je nestajala.⁴¹ Gotovo da je u vrijeme karnevala sve bilo dopušteno, stoga karneval zasigurno nije veselio one koji su morali paziti na javni red i mir u Dubrovniku.⁴² I gradski su oci u tim prigodama znali zažmiriti. Na dnevnom redu sjednice Maloga vijeća Republike našlo se izdavanje dopuštenja dvadesetšestogodišnjem Marinu Miha Bona i njegovoj družini da prigodom pokladnih svečanosti mogu izvesti komediju. Vijećnici su družini dopustili da se maskira i izvede komediju za koju ne znamo je li bila Terencijeva ili Plautova izvedena na latinskom jeziku ili možda domaćega autora na hrvatskom jeziku, što je u to vrijeme jedino mogla biti neka Nalješkovićeve komedija.⁴³ Privatne večeri, feste s plesom i glazbom, u kojima su umjetnici bili animatori bila su obilježje karnevalskoga vremena. Vino, skandali, slobodoumlje stvarali su pretpostavke fantazijama i ogovaranju.⁴⁴ Bili su to prostori u kojima su se kretali i književni stvaratelji toga doba dorađujući ih vlastitom imaginacijom i stvaralačkom praksom.

Karnevalske noći na 10. ožujka 1546. Domeniko Scaragino, trombonjer, išao je k jednoj svojoj prijateljici, po svojoj prilici u Duičinu ulicu gdje je živio veći broj žena sumnjiva morala. Netko ga je u mraku ranio mačem otkinuvši mu meso s noge, što je posvjedočila Kata Profumanica, gradska bludnica.⁴⁵

41 BAHTIN, M.: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978.

42 BURKE, Peter: *The historical anthropology of early modern Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987., str. 187.

43 PANTIĆ, Miroslav: "Prilozi za istoriju renesansnog pozorišta u Dubrovniku", u: *Zbornik istorije književnosti*, 3 (1962.), str. 203-210.

44 CHASTEL, André: "L'artista", u: *L'uomo del Rinascimento*, ur. Eugenio Garin, Economica Laterza, sv. 57, Editori Laterza, Bari, 2000., str. 239-269.

45 *Lam. Int.* sv. 91. f. 169v.

U karnevalskom ludovanju 6. veljače 1544. sudjelovao je veći broj mlađih plemića služeći se mačevima. U kasnim noćnim satima Pala Lukova Sorgo ranio je Petar Stjepana Beneša i nakon toga čina uhićen i zatvoren.⁴⁶ Samo nekoliko dana kasnije, 19. veljače 1544., sličnim povodom ponovno je došlo do okršaja mačevima među mladom vlastelom. Tom je prigodom Antuna Palova Pozza ozlijedio Marko Martoličin zvanu Bataglio.⁴⁷

Rafo Stjepana Prodanelli bio je u maškarama 7. siječnja 1560. s Lovrijencom Klementovim Gozze i Šimunom Nikolinim Ragnina. Dok se šalio s jednom staricom Poviše Prijekog, Luka Nikolin, *kapo od soldata*, udario ga je i ozlijedio mu ruku.⁴⁸

Nikola Ivana Zaga maškarao se sa svojom družinom (njih sedam) 4. veljače 1580. Oko pete ure noći izišli su iz kuće Ivana Grega, krojača koji živi iznad sv. Petra, i naumili su odatle poći u kuću don Paula gdje su se kanili presvući. Putem su susreli naoružane plemiće Marina Petra Luccari, Mata Šimuna Menze i Mata Đore Caboga.⁴⁹ On, Nikola, išao je ispred družine sa svjetiljkom. Marin Luccari pokušao mu je otkriti lice. On mu je rekao "pođi s Bogom", ali ga je Marin ranio mačem po licu.

Maškare su obilazile kuće u Gradu, a ti posjeti nisu uvijek bili bezazleni i smiješni. Jakov Ivana Palmotta tužio je Jakova Gondolu i njegovu sluškinju Maru zato što su na dan karnevala 17. veljače 1580., dok se on nalazio u postelji bolestan i s temperaturom, došli vrijeđati njegovu ženu. Pitali su ga zna li gdje mu se nalazi žena i da bi je trebao dovesti kući.⁵⁰

Gdjekad su i nedužni prolaznici znali nastradati od maskiranih osoba. Na Ivana Vučića, grebenara, nasrnuo je golim mačem Vicko Marka brijača 22. veljače 1577.⁵¹ Bilo je to navečer, na dan Karnevala dok je Ivan prolazio Placom sa svojom sestrom. Istu večer, dok je Nikola Brnje brijača plesao skupa sa svojim drugovima na Poljani, prišli su mu Ivan

46 *Lam. Int.* sv. 90, f. 1.

47 *Lam. Int.* sv. 90, f. 4.

48 *Lam. Int.* sv. 103, f. 83v.

49 *Lam. Int.* sv. 115, f. 22.

50 *Lam. Int.* sv. 115, f. 31.

51 *Lam. Int.* sv. 113, f. 31.

Unovrić, ribar, Bartol Maslarev i Jakov nahod i napali ga, što su potvrdile svjedokinje Margarita Gorina i Vica Brnićeva.⁵²

Vlahuša Jakobović, bastah maškarao se na karnevala u turicu 21. veljače 1580. Ivan Vukan iz Gruža napao ga je i ozlijedio do krvi. Vlahuša ga je uspio prepoznati pod mjesečinom.⁵³ Malo vijeće izdalo je odredbu 16. veljače 1412. prema kojoj se igračima turice, odnosno maskama koje su predstavljale turicu, plaćalo 4 perpere.⁵⁴ Dubrovačka se vlast, dakle, već na osvit modernoga doba, strogo kontrolirajući karnevalsko veselje, nije samo služila zabranama i represijama, nego je u određenim primjerima podržavala i poticala njegovanje kulturnoga nasljeđa i folklorne tradicije.⁵⁵

Unatoč zabrani za maskirane osobe da nose sa sobom oružje, ta se odredba kršila i maškare su najčešće bile s naoružanjem. Ivan Nikolin, barabant s ostalim je barabantima koji su bili na dužnosti pošao tražiti naoružane maškare. Naišli su na Junija Dominika Cervu, koji je bio maskiran i naoružan (što je kažnjivo), zajedno s još trima maskiranim osobama. Kad su ga pokušali razoružati, on je to odbio i udario jednoga barabanta.⁵⁶ Zatvoren je u zatvor od pučine na 2 mjeseca zatvora i kaznu od 50 dukata.

Anica, žena Ivana Ljubenkovića ranjena je u glavu bodežom na Širokoj ulici u vrijeme karnevala 19. veljače 1582.⁵⁷ Marica, udovica Nikole Maze, podstrizivača sukna ranjena je 26. veljače 1582. u čelo bodežom. To se dogodilo u *maškarati*. Gledala je maškare poviše *butige* Frana podstrizivača sukna kad ju je on "zbo".⁵⁸ Sluškinja plemića Lovrijenca Marinova Sorgo nosila je 17. veljače 1589. u naručju sinčića svoga gospodara Lovrijenca kada se u Širokoj ulici susrela s maškarama. Jedan od maškaranih uzeo je šaku puščanoga praha i stavio joj to pod košulju. Od toga trzaja i boli ona je ispustila dijete na tlo i ono se ozbiljno ozlijedilo.

52 *Lam. Int.* sv. 113, f. 31.

53 *Lam. Int.* sv. 115, f. 33.

54 REŠETAR, Milan: "Dubrovačka turica", u: *Zbornik za život i običaje južnih Slavena*, 29/2 (1934.), str. 79-80.

55 LOZICA, Ivan: *Poganska baština*, Golden marketing, Zagreb, 2002., str. 111-123.

56 *Lam. Int.* sv. 116, f. 64.

57 *Lam. Int.* sv. 116, f. 98.

58 *Lam. Int.* sv. 116, f. 105.

Sluškinja je na ispitivanju u sudskoj kancelariji kazala da je pod kartom vidjela tko su maškari i da su to bili: Lovrijenac Luke Sorgo i Martin Frana Bobali. Poslije toga obojica su pobjegla u Ulicu sv. Jakova. Na pitanje sudaca što su činili rečeni maškari rekli su: “sgigahu praho(m) od (l)umbarde i marciahu”. Osuđeni su da plate 25 dukata dubrovačkoj komuni.⁵⁹

U Crevljarskoj ulici ranjen je 10. veljače 1585. Luka Paskov Sorgo bo-dežom ili nožem. Ranila ga je maskirana osoba s crnim klobukom na glavi i potom pobjegla.⁶⁰

Ne čudi, dakle, što su ljudi poslije višetjednoga ludovanja završetak poklada dočekivali s olakšanjem. Držić stoga u *Grižuli* poručuje: “Maškarate zbogom! Svak veće prosti!”⁶¹

Noćni obračuni događali su se i izvan razdoblja proširenih sloboda tijekom pokladnih noći. Često su bili prouzročeni pijanstvom. Ivan, dječak čuvara zatvora tužio je 17. studenog 1554. Šimuna Điva Tomaševića i Marina Petra Miškovića. Po njega je tijekom noći dok je boravio u Kneževu dvoru došao Vicenco, nezakoniti sin Jeronima Bonda. Izašli su vani i pili negdje malvaziju, a na povratku, pred crkvom sv. Petra, gdje se nalazi kuća tuženoga Šimuna, rečeni je nasrnuo na njega mačem i ozlijedio ga.⁶²

3. Obračuni mačevima

Na Placi je 1. kolovoza 1521. teško ranjen mačem kraj Male fontane Brnja Zamagna. Svjedoci toga razbojstva nad njime bili su također ple-mići Jakov Marina Tudisi i Marin Rafa Gozze.⁶³

Ivan Pava brijača 7. travnja 1545. pratio je sestru oko prve ure noći doma u ulicu Poviše Pelina kada im se približio plemić Marin Vlaha Sorgo s nekim *kumpanjom*. Marin je zamahnuo mačem na Ivana i ozlijedio mu lice. Svjedočile su djevojke Jela, zvana Šljiva, Pera i Lucija i njihove

59 *Lam. Int.* sv. 124, f. 32.

60 *Lam. Int.* sv. 118, f. 188.

61 “Grižula”, 5. čin, 5. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 662.

62 *Lam. Int.* sv. 99, f. 260.

63 *Lam. Int.* sv. 71, f. 146.

majke.⁶⁴ Osobito su strah širili petnaestogodišnji ili tek nešto stariji plemići naoružani mačem, ne osobito vični rukovanju s tim oružjem, a još manje svjesni pogubnih posljedica koje može prouzročiti njegova uporaba. Marin Držić zasigurno nije gledao s odobravanjem na tu uzancu u Dubrovniku nazivajući mahnitima one koji nose oružje zbog čega se u Rimu gubi glava: "...za oružje u Rimu idu vješala."⁶⁵

U 1. urotničkom pismu Cosimu I. Mediciju Držić je s osudom iznio slučaj ranjavanja mačem u kojem su sudjelovala "tri golobrada mladića".⁶⁶ U *Arkulinu* spominje mač i štit i jednoga silovitog gospodara koji mačem "isiječe te na peče".⁶⁷ O kamenu se govori kao o starom oružju koje je još uvijek djelotvorno i u redovitoj uporabi, a kao zaštita od udaraca kamenjem također može poslužiti štit.⁶⁸ Kamenovanje se rabilo i u kombinaciji s modernijim vrstama oružja poput puške. Frano Marinkov Tudisi i njegovi kumpanji gađali su se kamenjem oko 8. ure noći 24. listopada 1589. u ulici Petilovrijenci iznad Prijekoga. Ta brutalna noćna igra zasmetala je gospodaru Marinu Frana Bobagli, pa je on sa svog prozora zapucao iz puške i ubio Tudisija. O toj noćnoj pustolovini i ubojstvu raspravljalo je Vijeće umoljenih. Bobagli je kažnjen novčanom kaznom od 100 zlatnih dukata i tri mjeseca zatvora u jednoj od triju tamnica od pučine.⁶⁹

Nisu samo družine mladih plemića širile strah i trepet svojim noćnim pohodima. I građanski sinovi, u manjoj mjeri okupljeni u družine, noću su činili izgrede. Bartol Živka kožuhara nalazio se 11. studenoga 1554. u društvu Petra postolara, Nikole slikara i Fana Đurova u Ulici od sv. Sigurate. Bilo je oko 5. ure noći kada je na njih mačevima nasrnula družina u kojoj su bili Vlahuša, mornar, Nikola Mladošević, stolar, i Pavao, zeta Đivolina – stolara. Toj je prilikom ozlijeđen Bartol.⁷⁰

Na skandaloznoj rang-listi noćnih izgrede uporaba mača bila je neusporedivo ispred svih drugih vrsta oružja u međusobnim obračunima vlastele i građana.

64 *Lam. Int.* sv. 91, f. 18v.

65 "Dundo Maroje", 3. čin, 8. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 440.

66 DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 36.

67 "Arkulin", 2. čin, 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 716.

68 "Arkulin", 2. čin, 5. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 732.

69 *Lam. Int.* sv. 124, f. 291.

70 *Lam. Int.* sv. 99, f. 256-257.

Petar Frana Gradija 19. srpnja 1545. proveo je s družinom večer u "Gardzariji", a potom šetao Placom i Ulicom od crevljara s Marinom Damjana Menze. Budući da je već bila treća ura noći zaustavili su se u Fifić ulici u kojoj je Marin stanovao, a Petar je nastavio putem prema Krivoj ulici u kojoj je bila njegova kuća. Pred kućom je ozlijeđen mačem, a napadač je bio Jakov Antuna Beneša.⁷¹

Vladislav Župana Bona istukao je Stjepana Snovaljića i mačem mu ozlijedio lice. Bilo je to 17. prosinca 1547., a svjedoci toga brutalnog čina bili su Junije Miha Bobali, Pasko Damjana Menze i Mihovil Scipiona Bona.⁷²

Josip Ivana Karmelovića prijavio je 1. ožujka da su ga noću oko 5. ure, dok je bio na uglu Gradićeve ulice, ranili mačem plemići Nikola Luka Sorgo, Marin Brnje Gondula i Đivo Stjepana Palmotta, koji su izišli iz neke tovijerne na Prijekome.⁷³

Do ranjavanja mačem dolazilo je i unutar institucije Kneževa dvora. Dana 1. lipnja 1522. u Dvoru je došlo do krvavoga obračuna. Stjepan Zama gna mačem je ozlijedio Junija Gradi koji je puno iskrvario i život mu je visio o koncu.⁷⁴ Do sličnih pojava dolazilo je i u kasnijim razdobljima. Nikolu Franova Kaboga ozlijedio je mačem u ruku osamnaestogodišnji Sabo Miha Bobagli i usput ga izvrijeđao 5. svibnja 1550.⁷⁵ Nije to bio prvi ozbiljniji prijestup mladoga Bobaljevića (budućega pjesnika Saba Bobaljevića Glušca). Dvije godine prije toga osuđen je zbog nasrtanja na drugoga plemića na globu, zatvorsku kaznu i izgon iz države, ali mu je kazna dijelom oprostena. Mladi Bobaljević očito nije izvukao nikakvu pouku iz prethodne nemile zgrade. Samo koji tjedan dana kasnije (30. svibnja) on je ugledao spomenutoga Kabogu u butizi Nikole Parića gdje je bilo nazočno više plemića. Pred svima ga je istukao pestima.⁷⁶ Međusobno su se grubo obračunavali i plemići koji su bili rođaci. Stjepan Paulov Sorgo istukao je Ivana Lovrijenčeva Sorgo 6. lipnja 1551.⁷⁷ Obračunu

71 *Lam. Int.* sv. 91, f. 113v.

72 *Lam. Int.* sv. 92, f. 228v.

73 *Lam. Int.* sv. 93, f. 6.

74 *Lam. Int.* sv. 72, f. 14v.

75 *Lam. Int.* sv. 94, f. 142.

76 *Lam. Int.* sv. 94, f. 150.

77 *Lam. Int.* sv. 95, f. 133.

je nazočio veći broj mlade vlastele, a da nitko nije pokušao prekinuti taj grubi obračun. Petar Toma Vodopića, brat *kanćeljera* Vlaha svjedočio je da se to dogodilo na mjestu koje se zove Među kuljenarima.

Veliki obračun mačevima među plemićima zbio se 24. studenog 1551. Zavadili su se Ivan Junija Gradi, Paulo Frana Bona, Ivan Nikole Palmotta, Marin Iva Ghetaldi, Serafin Orsata Zamagna, Mihovil Marina Bobali.⁷⁸

Pavo Kaboga odsjekao je mačem komad ruke Đivu Gonduli 28. prosinca 1551. Ovo se teško ranjavanje dogodilo također u Kneževu dvoru.⁷⁹ Mladi plemići imali su međusobni krvavi obračun u Ulici Među crevljari 20. siječnja 1557.⁸⁰

Muški sluge, zvani djetići nisu znali vještinu mačevanja, ali su zato vješto rabili nož ili su se pak na ulicama Dubrovnika gađali kamenjem. Djetić Junija Matova Gradi ranio je djetića Nikole Stjepanova Gradi ispred crkve Velike Gospe 2. siječnja 1592. tako što ga je najprije pogodio kamenom, a kada je pao, na njega je potegao nož.⁸¹

Na Uskrs 1557. pred crkvom Velike Gospe potukli su se mladi plemići. Iako su vadili mačeve iz korica, tuče je prošla bez ranjavanja.⁸² Nepunih mjesec dana kasnije do ozbiljne tuče mladih plemića Ivana Ivana Palmotte i Lovrijenca Luja Gozze došlo je u neposrednoj blizini spomenute crkve, u Ulici Pobijani.⁸³

Mladi plemići potukli su se i noću 27. svibnja 1560. pred Dvorom.⁸⁴

Pred *butigom* Ivana Lukina Sorgo na Placi, preko puta crkve sv. Vlaha ranjen je 8. srpnja 1560. Andrija Damjana Bonda. Njegovi su ga staleški drugovi *isfjersali* po licu bodežom. U tom okrutnom činu koji se zbio usred dana pred mnoštvom svjedoka sudjelovali su Nikola Vicencov Pozza i Šimun Nikole Pozza.⁸⁵

U rujnu godine 1564. u noćnom obračunu mačevima kraj Gospe ranjen je Lovrijenac Domenika Gozze. Ozlijedio ga je ubodom mača Jero-

78 *Lam. Int.* sv. 95, f. 233.

79 *Lam. Int.* sv. 95, f. 253-258.

80 *Lam. Int.* sv. 100, f. 218.

81 *Lam. Int.* sv. 125, f. 99.

82 *Lam. Int.* sv. 98, f. 27.

83 *Lam. Int.* sv. 98, f. 63v.

84 *Lam. Int.* sv. 103, f. 188.

85 *Lam. Int.* sv. 103, f. 234.

lim Gianbatiste Menze. Mladići su izmjenjivali uvredljive riječi govoreći jedan drugome “bardašo”! Svjedok tuče bio je pjesnik Dinko Ragnina.⁸⁶

Ivan Šimunova Bona ranili su mačem 7. studenoga 1565. Jaketa i Damjan, sinovi Gaetana Jakova Luccari pred kućom Jera Valentina Sorgo koji je to posvjedočio uz brojne druge vlasteline.⁸⁷

Mlada vlastela potukla se mačevima 15. listopada 1566. Marin Ivana Ragnina prijavio je da su ispred crkve sv. Dominika neki njegovi staleški drugovi “manidavali mačevima ...” i da ima ranjenih.⁸⁸

Vicenca Junijeva Pozza ranio je nožem Ivan Petrov Prodanelli 14. travnja 1584. O tome su svjedočili Marin Miha Bobagli, Marin Junija Bobagli, Paulo Lucov Sorgo i Toma Đivov Gondola.⁸⁹

Luku Marinova Bona ozbiljno je ozlijedio nožem u leđa 10. siječnja 1582. Đorđo Orsata Gondola. Dogodilo se to na Placi preko puta sakristije sv. Vlaha, oko 23. ure noći. U tučnjavi je sudjelovalo mnogo mladih koji su se razbježali.⁹⁰

Sukobi mačevima zbijali su se i na Placi, usprkos stalnim obilascima noćnih *guardija*. Mačem u ruku ranjen je 22. siječnja 1582. Luko Điva Sorgo. Bila je subota, oko 6. ure noći kada ga je mačem napao Junije Dominkov Cerva.⁹¹

Dana 7. veljače 1585. dogodio se skandal pred Dvorom. Pred brojnim nazočnim plemićima noževima su se izboli mladi Marin Miha Bobagli i Vincenzo Junijev Pozza. Bobagli je utamničen uz kaznu da u zatvoru ostane cijelo vrijeme koje bi inače proveo školujući se.⁹²

Toma Đivov Gondola ranio je mačem Stjepana Domenikova Cervu u Fifić ulici nasuprot Ulice Megju polače oko 6. ure noći, 19. listopada 1586.⁹³ Toma je bio s družinom u kojoj su bili: Stjepan Jera Bobali, Ivan Vicencov Ghetaldi, Ivan Andrije Bassegli, Palo Luka Sorgo, Toma Đivov

86 *Lam. Int.* sv. 105, f. 46-48.

87 *Lam. Int.* sv. 107, f. 54.

88 *Lam. Int.* sv. 106, f. 245v-246.

89 *Lam. Int.* sv. 117, f. 169.

90 *Lam. Int.* sv. 116, f. 40.

91 *Lam. Int.* sv. 116, f. 62v.

92 *Lam. Int.* sv. 118, f. 182.

93 *Lam. Int.* sv. 121, f. 78.

Gondola. Vrijedali su rečenoga Stjepana. Gondola je osuđen na novčanu kaznu od 150 dukata.

Mladi bahati plemići često su noću provaljivali u kuće mladih žena i djevojaka te ih isukanim mačevima prisiljavali na blud. Tako su noću 6. travnja 1587. petorica upala u sobu Stane Kristove koju je spasilo samo glasno zazivanje upomoć. Među nasilnicima je prepoznala Vlaha Stjepana Gradi i Marina Marinova Tudisi.⁹⁴

Marija Vicencova sudu je prijavila Savina Petrova Sorgo 11. veljače 1587. Noć prije rečeni joj je došao pred kućna vrata i počeo lupati.⁹⁵ Ona je pozvala upomoć svoga susjeda Cezara, ali je Savin zajedno s Cezarom ušao u njezinu kuću. Prijetio joj je da će joj se osvetiti i izbosti ju bodežom, a onda je to i ostvario. Odvukao ju je u sobu gdje ju je nožem ubo u vaginu, a na licu joj učinio brazgotine. Potom joj je otvorio kasicu i uzeo sve što je u njoj imala: 3 zlatna prstena, kolarin od bisera sa zlatnim senjalima i jedan nož.

Stanovitog Krista Jace do krvi su ozlijedili 12. ožujka 1589. mladi plemići Marin Franov Bobagli i Miho Junijev Resti. To se dogodilo u Crevljarskoj ulici, pred *butigom* postolara Filipa. Posrijedi je bila neka Bobaglijeva osveta, zbog koje je odlučio, kako je rečeno na sudu, probosti oštećenika. Mladići nisu kažnjeni, samo su im očevi morali platiti odštetu i sudske troškove, Bobagli 100 dukata, a Resti 50 dukata.⁹⁶ Sljedećega dana, 13. ožujka 1589., ranjen je Frano Šiška Tudisi. Ozlijedio mu je nožem nogu Andrija Điva Resti u Lučarici. Svjedoci su ga vidjeli s "golim nožem" u ruci.⁹⁷

Ranjavanja mačem i bodežima događala su se i prigodom vjenčanja. To je razumljivo ako se ima na umu da su na pirovanje koje se odvijalo u vrijeme karnevala dolazili maskirani gosti. I Vlaho u *Noveli od Stanca* naglašava: "Na pir maskari idu."⁹⁸

Kada se 23. studenoga 1589. ženio Petar Beneša, Danijel Domenika Caboga, Marin Rafa Gozze, Palo Lukov Sorgo pred crkvom Domino teš-

94 *Lam. Int.* sv. 121, f. 242.

95 *Lam. Int.* sv. 123, f. 282.

96 *Lam. Int.* sv. 124, f. 56.

97 *Lam. Int.* sv. 124, f. 58.

98 "Novela od Stanca", 4. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 310.

ko su ranili maranguna Ruska. Priskočio mu je upomoć liječnik Gašpar, inače Nijemac.⁹⁹

Prigodom vjenčanja Marina Vlađeva Bona u glavu je ranjen 22. siječnja 1582. Nikola Scipiona Caboga. On se oko 6. ure noći našao pod kućom Marina Bona među mnoštvom koje je čekalo da čuje komediju što se trebala arecitavati na tom vjenčanju. Mnoštvo naroda galamilo je na ulici dok je on pokušavao ući u kuću, ali ga je u tom trenu pogodila cigla koju je netko iz kuće bacio na čeljad pred vratima.¹⁰⁰ Zahvaljujući tomu incidentu, ostala je zabilježena informacija o kazališnoj predstavi upriličenoj na vjenčanju iako nitko tom prigodom nije zabilježio o kojem je dramskom tekstu bila riječ.¹⁰¹

Neprilična ponašanja mlade vlastele događala su se i o drugim blagdanima. Tako je Luko Ivana Sorgo ranjen mačem u ruku na Bogojavljenje, u subotu uvečer 6. siječnja 1582., oko 3. ure noći, kada se na Placi sukobio s Junijem Dominka Cerva.¹⁰² Marin Mata zlatara tužio je 31. kolovoza 1591. plemiće Marina Miha Bobagli, Martolicu Điva Ragnina, Petra Franova Sorgo i Andra Đivova Resti koji su mu u *butigu* bacali velike stijene, prijetili mu bodežom i tukli ga; budući da mu se radnja nalazila na uglu Zlatarske s Placom, oni su ga stalno prolazeći ulicom maltretirali, što je posvjedočilo više obrtnika i drugih građana. Od spomenutih plemića najgori je bio Bobagli na koga su pritužbe imali i drugi zlatari.¹⁰³

Luka Marina Županova Bona svjedočio je o tučnjavi bodežima plemića koja se zbila 13. ožujka 1592. pred špičarijom Francesca Testa. Vidio je Điva Orsata Gondola kako viče, dok su nad njime bili Đivo Menze i brat mu Nikola. Osim spomenute dvojice, tučnjavi su nazočili i četrdesetgodišnji Nikola Vita Gozze (filozof i pisac, op.), Nikola Frana Sorgo i mnogi drugi plemići.¹⁰⁴

Neslane šale mladih plemića, tučnjave i nimalo bezazlene igre mačevima i vađenje noževa bila su redovna noćna pojava. Mnogi su plemi-

99 *Lam. Int.* sv. 124, f. 260.

100 *Lam. Int.* sv. 116, f. 63.

101 PANTIĆ, Miroslav: "Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture (II)", u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 19/3 (1971.), str. 381-394.

102 *Lam. Int.* sv. 116, f. v62.

103 *Lam. Int.* sv. 125, f. 11.

104 *Lam. Int.* sv. 125, f. 154.

ći, osobito u povoljnijem dijelu godine, šetali noću Placom s upaljenim svjetiljkama. Zadržavali su se oko fontani smišljajući kako što zabavnije provesti noć.¹⁰⁵ No, njihove *burle* najčešće su zamrzavale smijeh na licu onih koji su bili uhvaćeni, što je često imalo epilog u sudnici Kaznenoga suda.

Pred Malom fontanom ranjen je 20. ožujka 1582. Lovrijenac Marka di Bassegli. Najprije ga je Marin Nikole Pozza pogodio kamenom u prsa, a onda je izvadio bodež. Bilo je to uvečer poslije Zdrave Marije. Kažnjen je sa 25 dukata kazne.¹⁰⁶

4. Noćni posjeti kurtizanama

Evo još jednoga razbojstva počinjenoga pred Malom fontanom čiji je uzrok bila jedna dubrovačka kurtizana. Stjepan Luketić Allegretti uzaludno je kucao na vrata Nike Rossine kasno uvečer 21. kolovoza 1559. Ona je pogledala kroz prozor, ali ga nije htjela primiti vjerojatno očekujući nekoga drugog noćnog posjetitelja. Možda je i Nika bila poput Držičeve Laure od onih prodavačica tijela koja se “od jednoga kontenta”, što se moglo tumačiti i kao nepraktičnost Dalmatinki koje se bave najstarijim zanatom.¹⁰⁷ Allegrettija je, međutim, pogodio postupak kurtizane. Veoma ljut pošao je kući u Široku ulicu, uzeo dugi mač i uputio se prema Maloj fontani s namjerom da se osveti prvome na koga naiđe. Žrtva njegova bijesa bio je neki Luka Jakovljević koga je ozbiljno ozlijedio mačem po obrazu dok je dotični išao u noćnu *gvardiju*. Čovjeka kojega je odlučio napasti nije dobro ni vidio jer mu je smetala kapa koju je bio natukao na glavu, a ozlijeđeni je bio sa šeširom. Bile su tada 3 ure noći kada je tuda naišao Rafo Jera Prodanelli i njegova *kumpanija* i koji su potražili pomoć ranjeniku. Poslije toga razbojničkog čina Allegretti je pokušao pobjeći iz Grada, ali je uhićen jer ga je kurtizana prepoznala po iznimno niskom rastu (na sudu ga je nazvala čovječuljkom - tal. *piccione*) i po glasu.¹⁰⁸

105 *Lam. Int.* sv. 115, f. 42. 5. ožujka 1580.

106 *Lam. Int.* sv. 116, f. 135.

107 “Dundo Maroje”, 2. čin, 1. pr., u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 397.

108 *Lam. Int.* v. 103, f.1.

Iako u ovome slučaju nedužnost kurtizane nije bila nimalo dvojbena, upravo su tu vrstu žena počesto optuživali za krive pute dubrovačkih bogataških sinova, propale financijske planove ambicioznih očeva, uništene trgovačke karijere i, u prvom redu, istopljene iluzije razočaranih roditelja. Mara Marojeva ipak je na koncu *fortuna* izvukla iz gliba u koji je tonuo, dok svakodnevice života broji više onih koje je *fortuna* zaobišla, prepustivši da im zle žene prosperu sve što je s trudom dugo stjecano, kako upozorava Marin Držić u *Dundu Maroju*. Ali *fortuna* nije bila samo alegorijska figura; ona je predstavljala splet zamkâ kojima se trebalo suprotstaviti i njima ovladati, što je uspijevalo tek odabranima. Drugi su, pak, gubili bitku na pozornicama života. O takvima pjeva Dinko Ragnina u pjesmama poput ove:

“Prijetelju jednomu koga zlo žene rasipahu i Družini svojoj, ki š njime stahu.

*Muke se na sviti vik huđe ne vele
neg žene ljubiti, ke mjedi sve žele.”¹⁰⁹*

Do obračuna mačevima dolazilo je i u kućama kurtizana. U kući Pere Suknović sastajala se družina plemića. Po svemu sudeći Pera je bila svodilja vlastitij kćeri Vici. U noći 2. svibnja 1578. netko je počeo jako lupati romasinom na vratima vičući: “Kurvo, unutra su ti forestjeri”. Bio je to Frano Petra Luccari koji je provalio u kuću hoteći probosti mačem Perinu kćer Vicu. Priča ima sretan završetak jer se krv nije prolila, a oštećenima je pretrpljene duševne boli gospar Frano kompenzirao dukatima.¹¹⁰

U Duičinoj ulici ozbiljno je ranjen 16. studenoga 1549., oko treće ure noći, Jerolim Bartula Nale, pisar u Stonu. Ranili su ga neki muškarci mačevima, sve zbog prostitutke Vesele Petrove, kako je posvjedočio Marin Paulov Ragnina, koja je stajala na prozoru, a k njoj je istodobno hodilo šest muškaraca.¹¹¹ U Duičinoj ulici došlo je do obračuna mačevima ra-

¹⁰⁹ RAGNINA, Dinko: *Pjesni razlike Dinka Rañine, vlastelina dubrovačkoga*. Stari pisci hrvatski, sv. 8., JAZU, Zagreb, 1891.

¹¹⁰ *Lam. Int.* sv. 114, f. 148-150.

¹¹¹ *Lam. Int.* sv. 94, f. 14-18.

zličityh korisnika usluga prostitutkâ koje su živjele u toj ulici 20. veljače 1554., o čemu je svjedočio Ivan Radonja Gladni.¹¹²

Ponekad se i u krčmama usput obavljala i djelatnost prostitucije. Po-sumnjavši da je baš o tome riječ, Jelušu Franovu, stačunaru optužio je vratar s Pila 1584. da dovodi djevojke u magazin i da im *rofija*.¹¹³ Merkantilistički duh vladao je renesansnim Gradom, a u prestižnoj trci za zlatom imala je značajnoga udjela i trgovina tijelom (*comercio carnale*) koja se odvijala u noćnim satima.

“Dukat mi, kralj i car,
dukat djevojci častan dar,
za dukat se da na har
vele liepa, vriedna stvar.”¹¹⁴

Renesansni Dubrovnik, kao što se vidi iz prethodnih primjera, ne bi trebalo doživljavati kroz predodžbe prelijepih kurtizanâ koje žive u raskoši i probiru svoje izabranike među bogataškim sinovima i nasljednicima poput Laure Krkarke. Jedva da je takvih i bilo.¹¹⁵ Ali je Grad zato vrvio običnim prostitutkama poput Kitice, Perlice Profumanice, kao i njihove *batese* Pavice iz Duičine ulice (O kojima Držić u *Noveli od Stanca* govori kao o vilama), Pelina i Podmirja, Poviše Prijekoga, Rudanove i Garbine ulice, pa čak i ulice Lučarice, u samom središtu grada, s kojima su članovi noćnih družina kratili noći umjesto da su se u sabranosti i tišini pripravljali za životne izazove pred koje ih je stavljala obitelj i država. Njima upućuje svoje stihove pjesnik Mavro Vetranović u kojima kritizira ženski blud (ne i muške korisnike). Za takve strahuje pisac Nikola Nalješković da bi mogli na sebe navući bolest i vratiti se kući *francavi*. Držić govori o muškim haljinama u koje su se oblačile dubrovačke prostitutke, kao i venecijanske,¹¹⁶ a Nalješković uspoređuje teške slojeve šminke koju na sebe nanašaju kurtizane s debelim naslagama ljepila što rabi Đivo bokarar (u *Komediji VII*) “... veće kole trati neg Đivo

112 *Lam. Int.* sv. 99, f. 9v.

113 *Lam. Int.* sv. 117, f. 169.

114 “Dundo Maroje”, 2. čin, 1. prizor u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 401.

115 STOJAN, S.: *Vjerenice i nevjernice...*, str. 260-265.

116 “Tripče de Utolče”, 3. čin, 2. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 676.

bokarar.”¹¹⁷ Usprkos tim negativnim stavovima prema onima koje su ne-sebično dijelile ljubav domaćima i prolaznicima, pripisujući im svaku opakost i zloću, jedan renesansni reljef na portalu Kneževa dvora prikazuje ogoljela tijela žene i muškarca nadahnuta neobuzdanom životnom snagom. Taj zaljubljeni par, božica ljubavi i bog rata, iako rađen prema antičkim uzorima, odlikuje se ekspresivnom originalnošću, “ispovjednom snagom, likovnom uvjerljivošću i svježinom”, pa je očito umjetnik imao poticaj i nadahnuće u svakodnevici renesansnoga Dubrovnika.¹¹⁸

I kurtizane su, međutim, nosile križ svoga ponižavajućeg i nimalo lakoga posla. Ponekad se događalo da su upravo one bile iskorištene i pokradene. Jela Nikolina prijavila je 8. siječnja 1592. nekoga Piera iz Ancone koji ju je temeljito pokrao dok je nije bilo doma i onda pobjegao.¹¹⁹

Kurtizane i svodilje nosile su nadimke koji su ih stigmatizirali i ostavljali im trajan biljeg aluzivnošću i asocijativnošću poput: Marica Kavaljerica i Milica Gospareva iz Lojarske¹²⁰, Stanula Matalica¹²¹, Marija Cekinica¹²², Pera Ivanova zvana Godilica¹²³, Jela Kortizana¹²⁴ itd. Često su te žene, kao i oni iz njihove okoline, bile žrtve različitih obračuna ili nerazumnih izljeva srdžbe.¹²⁵

Palo Jelić obilazio je noću Maricu Paulovu kada bi njezin muž otišao na dulji put. Dana 8. svibnja 1544. došao je oko ure noći, ali se tada na posjedu u Marice nalazila Stana Mihočeva Kirica. Kada je ugledao Stanu, nasrnuo je na nju mačem i ozlijedio ju.¹²⁶

U trgovinu tijekom često su bile uključene žene i djevojke s otoka Lopuda. Kata Lopučka već je tridesetih godina 16. stoljeća vodila bordel u

117 *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, Stari pisci hrvatski, sv. 5, skupili Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, JAZU, Zagreb, 1873., str. 293.

118 KOKOLE, Stanko: “Venera i Mars na portalu Kneževog dvora”, u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća. Zbornik radova sa Simpozija Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 121-123.

119 *Lam. Int.* sv. 125, f. 109.

120 *Lam. Int.* sv. 125, f. 117, godina 1592.

121 *Lam. Int.* sv. 105, f. 72, godina 1564.

122 *Lam. Int.* sv. 115, f. 99, godina 1580.

123 *Lam. Int.* sv. 93, f. 66v, godina 1548.

124 *Lam. Int.* sv. 77, f. 55v, godina 1555.

125 *Lam. Int.* sv. 99, f. 210, godina 1554.

126 *Lam. Int.* sv. 90, f. 65.

kojemu je radila i vlastita joj kći Anica. Katino ime često se javlja u tom razdoblju u zapisnicima sudske kancelarije.¹²⁷ Neke su od tih lopudskih žena i živjele u zloglasnoj Duičinoj ulici. Kada je Peru Ivana Godulića iz Duičine ulice istukao usred noći neki Ilija, po svoj prilici korisnik usluga koju su pružale žene iz Duičine, svjedočila je uz ostale i Jakomina Lopučka.¹²⁸ Židovskom kurvom zvali su Niku Ivana mornara s Lopuda koja je živjela u Garbinnoj ulici, također nastanjenoj prostitutkama.¹²⁹

Marija Petrova s Lopuda prijavila je nekolicinu muškaraca koji su joj tijekom noći 22. siječnja 1582. došli lupati na vrata kuće u Garbinnoj ulici vrijeđajući je da je *rofijala* kćeri i da ima Židove u kući.¹³⁰ Zasigurno je recesija u trgovini i pomorstvu u 2. polovici 16. stoljeća dovela do propasti mnoge otočke obitelji, pa su neke djevojke i mlađe žene s Lopuda potražile izlaz iz bijede u prostituciji. U ovim negativnim kvalifikacijama nije isključen ni zajedljiv odnos Dubrovčana i Lopuđana zbog zavisti i konkurencije u vrijeme kada je Lopud brojao 14 tisuća stanovnika, sedamdesetak brodova te mnogo kapetana i brodograditelja. Dživo u *Dundo Maroju* aludira na mogućnost da Dubrovčani u odsutnosti Lopuđana seksualno iskorištavaju njihove žene.¹³¹ Gotovo na isti način progovara Držić i u *Arkulinu* o Dubrovčanima koji dolaze u Lopud radi žena kojima su muževi na moru: “E vazda s nekijem leuti dođu, ter mi počnu versat; scijene da mogu štogodi od Lopuđaka avancat, ter im para na Prijekom dunižat u Dubrovniku.”¹³² I priča o “lopudskoj sirotici”, zasnovana na svjetskom folklorističkom fenomenu, a izazvana lokalnim skandalom dovodi u pitanje moral jedne djevojke s Lopuda.¹³³ Negativni trend prisutan je i u stoljećima koja su se smjenjivala, o čemu ilustrativno svjedoči pjesma o prostitutki s Lopuda koju znamo u dvjema ver-

127 *Lam Int.* sv. 81, f. 30, f. 246v, godina 1532.

128 *Lam. Int.* sv. 94, f. 9, godina 1549.

129 *Lam. Int.* sv. 105, f. 138, godina 1565.

130 *Lam. Int.* sv. 116, f. 61.

131 “Dundo Maroje”, 1. čin, 9. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 387.

132 “Arkulin”, 3. čin, 2. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 728.

133 STOJAN, Slavica: “Tragom *lopudske sirotice* u književnosti”, u: *Kolo*, 4/9-10 (1994.), str. 808-827.

zijama naslova *Lopučka Mare s igala i Pjesan Lopujkam*, pripisivanoj dvojici autora: Antunu Gleđeviću i Ignjatu Đurđeviću.¹³⁴

Lopudske žene doista su u značajnoj mjeri prisutne u životu renesansnoga Dubrovnika. Margarita s Lopuda tužila je 24. travnja 1553. Mariju Zjenicu tovjernaricu od koje je zatražila nešto milostinje, a ona ju je bacila na tlo i istukla. To su svjedočili Stjepan, bastah i Kata, tovjernarica Lopučka.¹³⁵ Groteskni realizam ženskih nadimaka kojima su obično bile stigmatizirane prostitutke nosila je Frana Simkova Pišavica s Lopuda.¹³⁶ Givana Milašica, dobro poznata stanovnica Grada pisaru kancelarije Kaznenoga suda, skupa s Marijom Lopučkom, svjedočila je na Sudu 19. srpnja. 1566.¹³⁷

Homoseksualizam su zakoni Dubrovačke Republike tretirali kao neprirodni blud i vrlo ga oštro sankcionirali. Zakonodavci su nastojali spriječiti da ulazak ovoga načina spolnoga općenja u Grad drastičnim kaznama odsijecanjem glave onima koji budu uhvaćeni u grijehu, a potom spaljivanjem cijeloga tijela. Prva uredba o tome, koju je donijelo Vijeće umoljenih 1474. godine, pozivala se na jedan slučaj, dok uredba iz 1534. govori o više različitih slučajeva poroka. Mjere koje je tim povodom vlast nastojala poduzeti sadržavale su zauzetost različitim vrstama poduke, otvaranjem javnih škola u kojima se mladež trebala redovno okupljati i pronalaženjem dobrih učitelja.¹³⁸ Marin Držić dotaknuo je i ovo područje ljudske seksualnosti u komediji *Tripče de Utoľče*: Slugan Nadihna vjeruje da je Turčin homoseksualac i želi da "priguziči" njegova gospodara pedanta Krisu – nadriučenjaka.¹³⁹

Noćne izgrede činili su i u družine okupljeni mladi pučana koji su obijesnim i nerazumnim nedjelima ispunjali mirne žitelje grada nezadovoljstvom i ogorčenjem.

Pavici, tovjernarici Miha Luccari tijekom noći 13. kolovoza 1582. Vincenzo Markov Cavalcanti i njegova družina u Ulici Pobijani, gdje se na-

134 STOJAN, S.: *Vjerenice i nevjernice...*, str. 261-262.

135 *Lam. Int.* sv. 113, f. 11.

136 *Testamenta Notariae* sv. 41, f. 187v, godina 1560.

137 *Lam. Int.* sv. 107, f. 203.

138 NEDELJKOVIĆ, B. M. *Liber Croceus*, nav. dj., str. 28.

139 "Tripče de Utoľče", 4. čin, 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 689.

lazi njezina toviijerna, izrezali su brojne kolutove na bačvama od kojih su četiri koluta nađena u kući rečenoga Cavalcantija. O tome obijesnom nerazumnom činu svjedočile su žene iz bolnice preko puta sv. Stjepana i Cvjetko Coto.¹⁴⁰

Luciji Paulovoj bacao je u kuću, koja se nalazila iznad crkve sv. Petra, kamenje Lunardo Puljez u noćnim satima 1. lipnja 1584.¹⁴¹

5. Skatološki motivi u noćnom životu Grada

Na svetkovinu sv. Mihovila 1554. Mari Stjepana Gospodara došli su u ponoć Đivo, sin Jelice krojačice i njegova družina te joj mokrili kroz prozor u kuću.¹⁴²

No, ni žene često nisu bile isključene iz takvih noćnih pustolovina i bezobrazluka. Na Radulina Bartola Vukojevića sa svoga je prozora 8. veljače 1560. prolila bokar mokrača Lukrecija Vicenca Brnica. To mu je palo na rame te mu smoknilo i usmrđjelo cijeli *mantel* i kapu.¹⁴³ Stanula Čelomnica iskrenula je Đivi Rokovoj tijekom noći 5. svibnja 1560. punu noćnu posudu pred kućna vrata.¹⁴⁴ Nikoleta pećnica, koja je stanovala u Pećarevoj ulici, istresala je ženi nekoga Vukosava 17. studenog 1581., dok je ona prolazila tom ulicom, pun bokar *šporkece* na glavu.¹⁴⁵

Slične nezgode nisu nepoznate ni u književnim djelima suvremenih pisaca. U *Komediji VI.* Nikole Nalješkovića ljubavnica zalije svoga dragog koji joj kuca na vrata punom noćnom posudom jer ga nije prepoznala. Uvrijeđen i pun bijesa, on joj uzvraća uvredljivim riječima:

“Ah kurvo mene a g... polila
prem ti si j... kurva vazda bila.”¹⁴⁶

140 *Lam. Int.* sv. 114, f. 296.

141 *Lam. Int.* sv. 117, f. 232.

142 *Lam. Int.* sv. 99, f. 216.

143 *Lam. Int.* sv. 103, f. 119v.

144 *Lam. Int.* sv. 103, f. 157.

145 *Lam. Int.* sv. 116, f. 7.

146 *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, nav. dj., str. 288.

Rabelaisovsku atmosferu susrećemo i u Nalješkovićevoj *Komediji V.* u kojoj sluškinja Maruša prijete gospodarici: "...činit ću potanje, na vjeru, da mižaš."¹⁴⁷

Noćni ulični momenti poput proljevanja noćnih posuda nekome na odjeću ili glavu fragmenti su jednoga nejasnog, tamnog svijeta koji nam je danas teško odgonetljiv, no on svakako demonstrira specifičnu atmosferu trga i organizaciju uličnoga govora renesansnoga Dubrovnička suprotnu svakoj ozbiljnosti i ceremonijalnosti crkvenih i državnih pogleda na svijet.¹⁴⁸ U tom ozračju ni bokari mokraće nisu uvijek doživljavani u negativnom svjetlu. U Držićevoj komediji *Dundo Maroje* razmaženi mladi plemići Niko i Pjero žele se provesti u Rimu poput Mara, u dobru jelu i piću i s nekom lijepom kurtizanom, što Niko pojednostavljeno objašnjava trijeznom mladom i poduzetnom trgovcu Vlahu: "Ištemo naše reфриđerijo, Mara Marojeva, da nas stavi u pišinu." Biti u "pišini" ovdje se razumije kao stanje ugone i topline, suprotno merkantilističkom principu života uz naporan rad i rizike putovanja u svrhu stjecanja materijalnih dobara.¹⁴⁹ Ovakav stav često se javlja i unutar oficijelnoga govora. Realizam noćnoga života često je, naime, svodio okvire življenja na tjelesni plan u kojemu je govor o pražnjenju zauzimao važno mjesto.

Jaketa Pompeja Gondola prolazio je 1. svibnja, dakle blagdanskoga dana, 1545. Crevljarskom ulicom poslije prve ure noći.¹⁵⁰ Na uglu Široke ulice, dok je mokrio, netko je prošao mimo njega, ali on je mirno nastavio mokriti. Kad se pomokrio, skrenuo je u uličicu sv. Jakova. Tada je primijetio da preko puta crkve stoji onaj isti čovjek koji je prošao mimo njega dok je mokrio.

I ofičal noći Nikola Luke Sorgo našao je važnim spomenuti da je mokrio iza jedne kolone kada ga je netko dva puta probo mačem 7. travnja 1548.¹⁵¹

¹⁴⁷ Nalješković, Benetović, Palmotić, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 9, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1965., str. 79.

¹⁴⁸ BAHTIN, M.: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea...*, str. 133.

¹⁴⁹ "Dundo Maroje", 2. čin, 2. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 402.

¹⁵⁰ *Lam. Int.* sv. 91, f. 33v-34v.

¹⁵¹ *Lam. Int.* sv. 93, f. 20v.

Taj tjelesni plan življenja na isti je način prisutan i u književnosti. Kod Marina Držića u komediji *Venere i Adon* Vukodlak Vlaha Grubišu naziva govnom: "I govna li ovoga mislite ženiti?"¹⁵² Potom Grubiša Vukodlaka opetovano oslovljava: "pjanico uscana..."¹⁵³

Bokčilo se slično obraća Dundu: "Ovo, odkle sam iz Grada, nijesam se usrao, nisam imao čim s tvojom hranom..."¹⁵⁴ Ta povezanost s funkcijama donjega dijela tijela: trbuha, spolnih organa i stražnjice, kao što su mokrenje, pražnjenje crijeva i snošaji ima svoj odjek i u nadimačkom sustavu renesansnoga Dubrovnika. Postoje cijeli splet nadimačkih varijacija na temu mokrenja koje su stjecali i žene i muškarci. Uz groteskni realizam ovih ženskih nadimaka: Frana Simkova Pišavica s Lopuda,¹⁵⁵ Pera Pišurica,¹⁵⁶ Mara Pišarica,¹⁵⁷ gotovo su identični oni koji su nadijevani muškarcima: Đuro Pišanica bastah,¹⁵⁸ Stjepan soldat zvan Sapurina i Đuro Pišavica.¹⁵⁹ Naišla sam na sljedeće nadimke povezane izravno s muškim spolnim organom: Nikola Boljokurac¹⁶⁰, Maruša Skurca iz Dučine¹⁶¹, Stanula Skurčanica iz Hranilović ulice¹⁶², dok je u nekom sporu svjedočio Nikola Vuković Penis (vjerojatno je pisar zapisao latinski prijevod nadimka zbog digniteta suda).¹⁶³

Nadimak asocijativnoga značenja, povezan uz ženski spolni organ nosila je Pera Šupiljata.¹⁶⁴ Nadimak Tome Prcačulje aludirao je na njezin razvijeni spolni nagon.¹⁶⁵

152 "Venere i Adon", 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 323.

153 "Venere i Adon", 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 324, 327.

154 "Dundo Maroje", 1. čin, 1. prizor, u: DRŽIĆ, M.: *Djela...*, str. 351.

155 *Testamenta Notariae* sv. 41, f. 187v, godina 1560.

156 *Lam. Int.* sv. 113, f. 38, godina 1577.

157 *Lam. Int.* sv. 105, f. 82v, godina 1564.

158 *Lam. Int.* sv. 90, f. 229, godina 1544.

159 *Lam. Int.* sv. 87, f. 62, godina 1541.

160 *Lam. Int.* sv. 114, f. 59, godina 1577.

161 *Lam. Int.* sv. 98, f. 3v, godina 1552.

162 *Lam. Int.* sv. 93, f. 150, godina 1548.

163 *Lam. Int.* sv. 91 f. 246, godina 1546.

164 *Lam. Int.* sv. 99, f. 21v, godina 1554.

165 *Lam. Int.* sv. 113, f. 57, godina 1577.

Skatološko značenje imaju sljedeći nadimci: Vlahuša Govno¹⁶⁶, Ivanka Prknilova iz Duičine¹⁶⁷, Mara Ivaniša Kujača¹⁶⁸, Ivan Raosaljić Prdonja¹⁶⁹, uz povraćanje Mada Petra Rigušica.¹⁷⁰

6. Noć, strasti i besposlenost

Sudski zapisnici Kaznenoga suda pružaju nam doista obilje informacija o tome kako se odvijao noćni život u renesansnom Dubrovniku. U neprobojnoj tami, koju jedva da je malo moglo ublažiti tanašno svjetlo *lanterne* noćne ophodnje, otvoreni prostori Grada ulijevali su strah od neugodnih iznenađenja svakom slučajnom prolazniku. Karnevalsko razdoblje obilnije je ispunjavalo zapisnik kriminalne prakse od mirnijih dijelova godine, premda su vlasti u tom razdoblju tolerirale sitnije izgrede i manifestacije razuzdanosti. Izvan karnevalske sezone, osim obijesne muške mladosti okupljene u razuzdanim društinama i žena sumnjiva morala, malo je tko od ozbiljnih i mirnih stanovnika Grada izazivao *Fortunu* noćnim izlaskom iz kuće bez prijeke potrebe. Pa ipak bilo je krčmi koje su i noću poslovale usprkos prohibiciji vlasti i u kojima su noćni posjetitelji, ne samo stranci mornari, već i Dubrovčani, kušali slasti zabranjenoga voća. Iako su postojale družine plemića i građana koje su kazališnim predstavama podizale civilizacijsku i kulturnu razinu života u gradu, raspojasane skupine mladića, čak i onih koji su davno prošli prag punoljetnosti, istodobno su kršile sva civilizacijska pravila noćnoga života u Gradu, unoseći svojim ponašanjem među njegove stanovnike strah i smutnju. Svakako, nije postojala granica druženja među onima koji su uveseljavali ljude svojim predstavama i onih koji su unosili strah među žitelje Grada svojim noćnim pohodima.

Za žene koje su sudjelovale u noćnom životu Grada nije postojao nikakav izgovor. Moralni integritet bio je ozbiljno narušen čak i krčmaricama koje su pićem posluživale kasne goste, pa se i njihov posao držao

166 *Lam. Int.* sv. 105, f. 22, godina 1564.

167 *Lam. Int.* sv. 96, f. 47v, godina 1552.

168 *Lam. Int.* sv. 93, f. 19v, godina 1548.

169 *Lam. Int.* sv. 92, f. 127v, godina 1548.

170 *Lam. Int.* sv. 107, f. 6, godina 1565.

vrlo bliskim tjelesnoj trgovini. Jedna renesansna kamena greda koja je očito bila ukras kamina, a slučajno je pronađena među iskopinama u vrtu, u središtu Dubrovnika, privlači pozornost upravo stoga što upozorava na jedan “nepoznati sloj kulturnog života dubrovačke sredine”. Umjetnik je na njoj znalčki prikazao jedan neobični motiv – porok požude. Dakako, požudu predstavlja žena i kipar se nalazio pred vrlo zahtjevnim zadatkom da je učini ružnom kao simbolički lik zla, a da ipak opravda i njezinu privlačnost kao objekt grešnih muških želja. Zato je sa svake strane ženi dodao po jedno malo demonsko biće koje ima namrgođeno lice jednako kao i žena. U ovom reljefu Prelog prepoznaje priču sličnu onoj koju nam je ispričao Marin Držić u svojoj *Noveli od Stanca*, priču koju je kreirala noć, strast i besposlenost, utvrdivši da postojanje ovoga reljefa upućuje na “neke polutajne strane dubrovačkog života u 15 i 16 st...”, na atmosferu ludih, i ne samo pokladnih, noći koje nisu pripadale samo mladim gosparima renesansnoga Dubrovnika.¹⁷¹

Literatura

- BAHTIN, Mihail: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978.
- BATUŠIĆ, Nikola: *Povijest hrvatskog kazališta*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- BELAMARIĆ, Joško: *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Književni krug, Split, 2001.
- BURKE, Petar: *The historical anthropology of early modern Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- CHASTEL, André: “L`artista”, u: *L`uomo del Rinascimento*, ur. Eugenio Garin, Economica Laterza sv. 57, Editori Laterza, Bari, 2000., str. 239-269.
- DRŽIĆ, Marin: *Djela*, ur. Frano Čale, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.

¹⁷¹ PRELOG, Milan: “Dubrovačke varijacije”, u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća. Zbornik radova sa Simpozija Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 21-23.

- ELIAS, Norbert: *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
- JANEKOVIĆ-RÖMER, Zdenka: "Post tertiam campanam' - Noćni život Dubrovnika u srednjem vijeku", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 32 (1994.), str. 7-13.
- KOKOLE, Stanko: "Venera i Mars na portalu Kneževog dvora", u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća. Zbornik radova sa Simpozija Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 121-123.
- LOZICA, Ivan: *Poganska baština*, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- *Nalješković, Benetović, Palmotić*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 9., Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1965.
- NEDELJKOVIĆ, Branislav M.: *Liber Croceus*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU 3. odeljenje, knjiga 24., Beograd, 1997.
- PANTIĆ, Miroslav: "Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture (II)", u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 19/3 (1971.), str. 381-394.
- ISTI: "Prilozi za istoriju renesansnog pozorišta u Dubrovniku", u: *Zbornik istorije književnosti* 3 (1962.), str. 203-210.
- *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, Stari pisci hrvatski, sv. 5., skupili Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, JAZU, Zagreb, 1873.
- PRELOG, Milan: "Dubrovačke varijacije", u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Zbornik radova sa Simpozija Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 21-23.
- RAGNINA, Dinko: *Pjesni razlike Dinka Rañine, vlastelina dubrovačkoga*, Stari pisci hrvatski, sv. 8., JAZU, Zagreb, 1891.

- RAVANČIĆ, Gordan: *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.
- REŠETAR, Milan: "Dubrovačka turica", u: *Zbornik za život i običaje južnih Slavena* 29/2 (1934.), str. 79-80.
- ISTI: "Uvod", u: *Djela Marina Držića*, uredio i predgovor napisao Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski sv. 7, JAZU, Zagreb, 1930.
- STOJAN, Slavica: *Vjerenice i nevjernice*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Prometej, Dubrovnik – Zagreb, 2003.

Izvori

- *Lamenta de intus*, ser. 51, Državni arhiv u Dubrovniku (DAD).
- *Leges et Instructiones*, ser. 21.1, DAD.
- *Consilii Rogatorum*, ser. 3, DAD.
- *Testamenta Notariae*, ser. 10.1, DAD.

CHALLENGE OF NIGHT IN RENAISSANCE DUBROVNIK

Summary

On the basis of the modern documentation and works of prominent writers of that period and using the newest researches of those intriguing problems, the author reconstructs the night life of renaissance Dubrovnik, which was everything but not idyllic and desirable. Marin Držić wrote about that in the best way. He compares night with a hell because that is a period of terrible shadows, when every kind of joy and happiness stops and cry gets a special power. Horse jokes of the young noblemen, fights and plays with swords and knives were regular night occurrences. On the scandalous rank-list of the night disturbances of peace usage of sword was incomparably ahead of all other kinds of weapon in the mutual fights of nobility and citizens. The noblemen were not the only participants in disturbances, but - even more - the plebeian youth. People, who were night guards, experienced many inconveniences, because they were not educated for that job and they did not have any kind of authority, especially over the noblemen, so it seemed that the authorities were powerless in this respect.

Key words: *Dubrovnik, renaissance, night, guard, disturbance, fight, maskers, courtesan.*

UDK 811.163.42"1673/1784"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 10. X. 2006.

Josip LISAC
Filozofski fakultet u Zadru

KULTURA HRVATSKOGA JEZIKA U DOBA "KNJIGE OD USPOMENE" (1673.-1784.)

Sažetak

U članku se obrađuje kultura hrvatskoga jezika u doba nastajanja Knjige od uspomene, bosančicom pisanoga djela iz Šibenika. Obrađuju se hrvatska grafijska, pravopisna, gramatička i rječnička pitanja razdoblja od 1673. do 1784., također franjevački prinos toga vremena hrvatskom jeziku, naravno, s posebnim obzirom na Knjigu od uspomene.

Ključne riječi: bosančica, štokavska ikavica, franjevci, Šibenik, standardizacija.

Knjiga od uspomene pisana je od 1673. do 1784., a to je vrlo težak odsječak hrvatske povijesti uopće, pa i hrvatske jezične povijesti, ali ipak doba koje je bitno obilježilo i našu suvremenost i naš današnji jezični standard. Pisana je *Knjiga od uspomene* bosančicom, pismom kojim se dugo, iznimno do 20. stoljeća, bilježe hrvatski tekstovi, uz ostala dva pisma, glagoljično i latinično. Bosančicom pisanih tekstova u šibenskoj i u skradinskoj biskupiji bilo je u 17. i osobito u 18. stoljeću puno, a franjevci su ju rabili uglavnom redovito. Već osjetno prije izrazito je sužena uporaba glagoljice u Hrvata, a nakon sredine 18. stoljeća posve je u povlačenju još u 17. stoljeću u mnogim krajevima intenzivno živa bosančica. Bosančica je na šibenskom području bila i samostanskoga i begovskoga

tipa, a gdje kad se miješala s glagoljicom, pa su se i isti ljudi potpisivali i bosančicom i glagoljicom. Vidimo da se u Šibeniku bosančicom pisalo još i onda kad je već bilo očito jasno koje je pismo, latinično, postalo glavnim u hrvatskom narodu. Zapadnom ćirilicom pisana je *Humačka ploča* u 11. stoljeću, *Kulinova listina* i *Povaljski prag* u 12. stoljeću, *Povaljska listina* u 13. stoljeću sve do *Poljičkoga statuta*, dubrovačkoga *Libra od mnozijek razloga*, do djela Divkovićevih, Matijevićevih, Papićevih i Posilovićevih. Fra Stipan Margitić Jajčanin, iznimno važan u povijesti hrvatskoga jezika, objavljivao je svoja bosančicom pisana djela na početku 18. stoljeća, dakle bio je suvremenik *Knjige od uspomene*, uostalom, kao i fra Nikola Marčinkušić Lašvanin, pisac vrijedna *Ljetopisa*, također pisana bosančicom. Pokazuje se izrazita povezanost šibenskoga područja s djelatnosti bosanskih franjevaca. Posilović, primjerice, rodom iz Glamoča, školovao se u franjevačkom samostanu na Visovcu, a bio je i skradinski biskup.

Hrvatska latinička grafija uglavnom je sređena u hrvatskom narodnom preporodu, no ipak je dugo, sve do potkraj 19. stoljeća, do Brozova *Hrvatskog pravopisa* iz 1892., čekala definitivno rješavanje. To znači da su u doba *Knjige od uspomene* problemi još bili veliki, no opaža se slabljenje utjecaja talijanskoga slovopisa na hrvatskom jugu, također slabljenje mađarskoga utjecaja u Slavoniji. Tu je značenje hrvatskih pisaca iz Bosne veliko, iako je u njih grafija još manje sređena no što je slučaj u Slavoniji i Dalmaciji, no ipak je bosanska književnost važna “jer ujedinijuje u sebi pozitivna svojstva i slavonske i jadranskih grafija” (Brozović, 1978, 39). U doba *Knjige od uspomene* pada i velika aktivnost Pavla Rittera Vitezovića, svestranoga pisca, marljivoga leksikografa i velikoga reformatora hrvatske latiničke grafije. Cjelovitiji utjecaj Vitezovićeve slovopisnog rada ipak u njegovo doba nije bio, nažalost, ostvaren. Naravno, u rješavanju grafijskih pitanja bili su aktivni i kajkavski autori, npr. Andrija Jambrešić.

Knjiga od uspomene pisana je kombinacijom fonološkoga i morfološkoga pravopisa, kao što je i inače bilo u tekstovima hrvatskih pisaca od potkraj 17. do potkraj 18. stoljeća, također prije i poslije toga doba sve do hrvatskoga narodnog preporoda kada je, kako se zna, prevladalo

morfonološko ortografsko načelo, važeće sve do *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza iz 1892. Potkraj bilježenja *Knjige od uspomene*, upravo 1779., izlazi *Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol*, isto tako *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih učionicahu Kraljevstvu Slavonije*. Tada su kodificirana dva tadašnja hrvatska pravopisa, kajkavski i štokavski slavonski. *Kratki navuk...* objavljen je kao prošireno izdanje u Budimu 1780.

Hrvatske gramatike javljaju se relativno vrlo kasno, istom u 17. stoljeću. Riječ je o slovničkom radu Bartola Kašića iz 1604. te o općeslavenskoj gramatici Jurja Križanića iz 1665. koja sadrži i mnoštvo podataka iz hrvatskoga, upravo iz hrvatskoga jezika hibridnoga tipa. Usto, podatke o hrvatskom jeziku nalazimo i u gramatici talijanskoga jezika Jakova Mikalje, a spomena je vrijedna i njegova gramatika latinskoga jezika u kojoj su primjeri prevedeni na hrvatski jezik. Vidimo da su slovnice sastavljali veliki i svestrani muževi, pri čemu je osobito važan "otac hrvatske gramatike" Bartol Kašić, paški čakavac koji je napisao pretežno štokavsku gramatiku, a sama je ta činjenica iznimno važna, svakako povezana s time što se o jezičnim i političkim pitanjima mislilo u Vatikanu.

Kako smo ovdje usredotočeni na *Knjigu od uspomene*, moramo istaći veliku važnost slovnica fra Tome Babića i fra Lovre Šitovića. Oni su u 2. desetljeću 18. stoljeća pisci latinskih gramatika, preradbi latinske gramatike Emmanuela Alvaresa, ali su za nas ipak vrlo važni. Pisali su na latinskom jeziku, kao i Kašić, ali Babić se savjesno brine o đacima što nisu znali latinski, pa je mnogo prevodio na hrvatski, a i izlagao gramatička pravila na materinskom jeziku. Babićeva je gramatika štokavska i uglavnom ikavska, pisana jezikom bliskim današnjem hrvatskom standardnom jeziku, jezikom kakvim je napisao *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, glasovitu *Babušu*, u 18. stoljeću vrlo čitanu knjigu. Po prilici takvim jezikom napisana je i *Knjiga od uspomene*. U *Cvitu* (drugo izdanje) Babić je, među ostalim, prerađivao razne tekstove prethodne hrvatske književnosti, među njima i Šitovićeve. Čakavske je tekstove štokavio, mnogo pjevao u desetercu, kao poslije Grabovac i Kašić. Šitović je svojom slovnicom, koja je izišla u tri izdanja, znatno utjecao na drugo izdanje Babićeve gramatike. Babić i Šitović su i začetnici hrvat-

skoga gramatičkog nazivlja. Veliko je značenje gramatike Ardelija Della Belle iz 1728.; on se mnogo oslanjao na Kašićevu slovnice, ali je i samostalan u značajnoj mjeri. Zapravo je napisao gramatiku bogate književnosti u Dubrovniku, pa je snažno utjecao na buduće hrvatske pisce, leksikografe i gramatičare, tj. na oblikovanje hrvatskoga književnog jezika. Franjevačke gramatike u drugoj polovici 18. stoljeća u Dalmaciji su priredili Gašpar Vinjalić, Mijo Bilušić i Andrija Bujas, ali je samo Jurinova *Slovkinja* (1793.) objavljena. U Jurinovoj gramatici nalaze se i mali latinsko-talijansko-hrvatski rječnici. Nedvojbenu vrijednost imaju i slavonske gramatike Blaža Tadijanovića, Matije Antuna Reljkovića i Marijana Lanosovića, sve tiskane u drugoj polovici 18. stoljeća kada je hrvatski standardni jezik već uključen u ozbiljnu standardizaciju. Među Slavoncima bitno mjesto pripada upravo Reljkoviću, piscu glasovitoga *Satira*. Sama njegova gramatika pokazuje kako je bio svjestan standardizacijskih procesa i štokavske ikavštine i štokavske (i)jekavštine. I prve kajkavske gramatike Antuna Rajspa (kontrastivna njemačko-kajkavska gramatika), Ivana Vitkovića (u rukopisu) i Ignacija Szentmártonyja nastaju u 2. polovici 18. stoljeća, tijekom nastajanja *Knjige od uspomene*.

Pregled hrvatskih rječnika u doba *Knjige od uspomene* svakako pokazuje da se još jednom moramo podsjetiti na niz nesretnih okolnosti u hrvatskoj jezičnoj povijesti, a da ne nabrajamo mnogo, spomenut ćemo da je tako bitan događaj kao objavljivanje prijevoda *Biblije* u nas čekalo stoljećima; velebni Kašićev napor otisnut je s višestoljetnim zakašnjenjem, upravo 1999. u Paderbornu, Münchenu, Wienu i Zürichu. Kašićeva je *Biblija* štokavska i (i)jekavska i doista najavljuje današnji hrvatski jezični standard. Kašić je svakako mnogostruko važan autor, pa i kao pisac lekcionara, na kojem je području donekle slijedio lekcionara Ivana Bandulavića.

Približno slično bilo je i s rječnicima u vremenu o kojem govorimo. Npr. potkraj 17. stoljeća nastao je rječnik *Blago jezika slovinskoga ili slovník*, a to je djelo fra Ljudevita Lalića iz Ružića u Hercegovini. Lalić, nasljedovatelj Jakova Mikalje, uvrstio je u rječnik latinske, talijanske i hrvatske riječi. Taj rječnik, nedavno pronađen – uglavnom pisan bosančicom, nešto i glagoljicom – još je uvijek, naravno, netiskan. Tanzlinge-

rovi rukopisni rječnici talijanskoga, hrvatskoga i latinskoga također su ostali do danas neobjavljeni. Ipak o njima znamo mnogo jer su u međuvremenu znanstveno obrađivani. Ivan Tanzlinger Zanotti je purist koji nije puno crpio samo iz govora zadarskoga područja nego i iz starijih rječnika i iz mnogih hrvatskih pisaca, uključujući i kajkavce i štokavce iz južne Ugarske. Golema je šteta i od neobjavlivanja Vitezovićeve latinsko-hrvatskoga rječnika pripremljena na početku 18. stoljeća kad je već hibridna (čakavsko-kajkavsko-štokavska) koncepcija hrvatskoga književnog jezika – propašću zrinsko-frankopanske urote – izgubila šanse za uspjeh.

Prvi slavonski rukopisni hrvatsko-latinski rječnik Ivana Jakobovića također je ostao netiskan, a donekle je sličan kajkavskom Habelićevu rječniku. Neobjavljen je ostao i hrvatsko-latinski rječnik Dubrovčanina Đure Matijaševića, kao i neki drugi, manje važni rječnici, no objavljen je veliki rječnik Ardelija Della Belle, Mletci, 1728. To je rječnik velika značenja i s obzirom na jezična rješenja hrvatskih preporoditelja, pa i s obzirom na naš današnji jezični standard. Talijan rodом, oslonio se Della Bella poglavito na dubrovačku štokavsku (i)jekavsku baštinu, ali je prihvaćao i čakavske leksičke utjecaje.

Godine 1740. pojavio se davno prije izrađeni veliki Belostenčev rječnik hibridnoga tipa i velikog utjecaja u hrvatskoj književnosti. Kako je općenito poznato, utjecao je i na jezik Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*. Godine 1742. izišao je kvalitetan kajkavski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića, a u nj su također uključene latinske, njemačke i mađarske riječi. Sušnik-Jambrešićev rječnik oslanja se i na čakavske i na štokavske riječi, ali manje od Belostenčeva.

Posebno je važno naglasiti da nije objavljen ni rječnik fra Josipa Jurića iz Primoštena izrađen (iako ne do kraja) oko 1770., a sadrži latinske, hrvatske i talijanske riječi. O tom se rječniku također danas zna mnogo, no važan bi bio zadatak hrvatske filologije da se on i objavi. Taj rječnik, oslonjen i na baštinu (Mikalja, Della Bella), sadrži mnogo riječi šibenskoga područja, a uz ikavizme donosi i (i)jekavizme. Slavonac Marijan Lanosović na kraj je svoje gramatike uvrstio popis njemačkih i hrvatskih riječi, a pripremio je i više rukopisnih rječnika. Konačno, u rukopisu je

ostalo i djelo Adama Patačića *Dictionarium latino-illyrucum et germanicum*, poznato uglavnom po obradbi Ljudevita Jonkea (1949.).

Nakon što smo kratko pregledali djela što su pridonosila razvoju i stabilizaciji hrvatskoga jezika u stotinjak godina koje nas zanimaju, pogledajmo još kratko kakva je tada bila općenita situacija s hrvatskim jezikom i s njegovom kulturom, kakvu je ulogu odigrao jezik franjevačkih pisaca, pa i kakvo je mjesto *Knjige od uspomene* u kulturi hrvatskoga jezika u doba kada je ona nastajala.

U doba kad se počnu zapisivati bilješke o šibenskim franjevkama čakavski književnojezični tip izrazito je oslabio; čakavci će ubrzo uglavnom prijeći na štokavsko pisanje. Hibridni književnojezični tip, kako rekosmo, već je 1671. izgubio pretpostavke za uspjeh, dok se kajkavski književnojezični tip lijepo razvijao, pa je otpočela i dobro se razvijala i njegova standardizacija. Štokavsko pisanje u 17. stoljeću izrazito je ojačalo, pri čemu su osobito važni Ivan Gundulić i još neki Dubrovčani, posebno Ivan Bunić i Junije Palmotić, na smjeni 17. i 18. stoljeća i Ignjat Đurđević.

No, značajan je i razvoj književnosti na štokavskom bosanskohercegovačkom i širem prostoru. To je osobito važna činjenica zato što do nje dolazi u okvirima prostrane franjevačke redodržave Bosne Srebrene. Na tom se području jezik propovijedi ujednačava, a tako je i u djelovanju uprave reda. Sve od Dalmacije do južne Ugarske nastojalo se oko homogenosti jezika, do čega je izrazitije dolazilo ubrzo nakon prvih bosanskih pisaca kao što su Matija Divković i Ivan Bandulavić. Taj književni jezik pretežno novoštokavske ili njoj relativno bliske osnovice, pučkoga tipa i nadregionalne raširenosti svojevrsan je kontrast u odnosu na profinjenu umjetnost Dubrovnika i ostalih južnohrvatskih središta, koju su franjevci na svoj način prenosili publici drugačijih čitateljskih navika, a u čemu je njihova zasluga upravo golema. Zapravo je posebno važna i pojava znatnoga broja nebeletrističkih proznih tekstova, jer se na taj način počinje ostvarivati i funkcionalna polivalentnost zacrtanoga standarda. Franjevački uzus u 18. stoljeću predstavlja i svladavanje dijalekatskih razlika među pojedinim predjelima, ali ujedno on i prima utjecaje

južnohrvatske književne tradicije, pri čemu veliku popularnost zaslužio je Stipan Margitić Jajčanin.

Mnogo srodnosti s bosanskim piscima ima u njihovu dalmatinskom susjedstvu, recimo u Tome Babića, ali i u Slavoniji i u južnoj Ugarskoj. Vrijedno je spomenuti Nikolu Kesića iz budimskoga kruga kojega je mjesto u prehistoriji hrvatskoga standarda nezanemarivo, posebno s obzirom na to da njegove *Epistole i evanđelja* (Budim, 1740.) predstavljaju jednu od niza hrvatskih stilizacija lekcionara, i to upravo onu koja je bila glavnom podlogom Katančićeva prijevoda *Biblije* i kojoj su Bandalavićeve *Pištrole i evanđelja* (Venecija, 1613.) bile uzor. Bosanci pišu uglavnom ikavski, manje (i)jekavski ili s miješanim refleksima jata, dok drugi franjevci pišu ikavski na području Bosne Srebrene. To, posebno s obzirom na dubrovačku (i)jekavicu, znači da je tada nejasno priklanjanje ikavici ili (i)jekavici među štokavskim hrvatskim piscima. No, tendencije upravo novoštokavskoga razvoja tijekom 17. i 18. stoljeća sve su izrazitije. Oko sredine 18. stoljeća otpočinje novoštokavska hrvatska standardizacija na jasniji način nego prije, pri čemu su Kačić i Reljković najvažniji pisci, osobito važni zbog iznadregionalnosti svoga pisanja. Oni su i utjecajni autori, primjerice, među srpskim piscima, gdje je čitan i Vid Došen.

Hrvatski franjevci uključili su se zdušno u katoličku obnovu obraćajući se siromašnom seoskom puku željnom vjere, i to pomoću knjiga. Zato su te knjige pisane pristupačnim jezikom, uglavnom bosanskom štokavštinom. Na primjer, Kačić je šćakavac iz Makarskoga primorja, ali on piše uglavnom štakavski, npr. *godište*, kao uostalom i Divković, koji je također bio šćakavac. Franjevci (npr. Kačić) često spominju slovinstvo, ali u prvom redu vode brigu o krajevima između Drave, Drine i Jadrana. Kačićev jezik, zasnovan na izrazu stvorenu u bosanskoj franjevačkoj književnosti, prodro je u sve hrvatske krajeve, a djelovao je i daleko izvan hrvatskoga kolektiva. Njegov uspjeh temelji se i na tome što on nije vjerski pisac, poput mnogih franjevaca prije njega. On je (manje-više kao i Reljković) veliki prethodnik iliraca sekularizacijom, ali i uključivanjem u europske duhovne tijekomove. Kako god je Kačić povezan

s pukom, povezan je i s folklorom i sa starijom hrvatskom književnosti koju preporođuje.

U sklop franjevačkih nastojanja uklapa se, naravno, i *Knjiga od uspomene*. To je očito i iz jezika kojim je *Knjiga od uspomene* pisana. Franjevački su, naime, prinosi hrvatskom jeziku i hrvatskoj književnosti veliki i bitni, sve od početaka 17. stoljeća otkad su pripadnici toga reda stvorili mnogobrojna vrlo raznolika djela. Mnogo su franjevci stvorili u beletrističkom smislu, poglavito su, pak, izgrađivali hrvatski standardni jezik oblikujući ga s drugima tijekom stoljeća. Velikim su dijelom isusovci objavljivali jezikoslovna djela, dok su franjevci u praksi izgradili hrvatski novoštokavski pisani jezik s kompromisnom nadregionalnom grafijom. Taj su jezik postupno preuzimali i drugi Hrvati izvan kajkavskoga područja na kojemu se prostoru standardizirao u drugoj polovici 18. stoljeća i na početku 19. stoljeća, a u hrvatskom narodnom preporodu, osobito važnom i u grafijskom smislu, takav su jezik prihvatili i kajkavci.

Na šibenskom području u 17. i u 18. stoljeću djeluje niz važnih autora (Pavao Posilović, Tomo Babić, Jeronim Filipović, Karlo Marojević, Petar Knežević, Josip Banovac, Jakov Pletikosa, Mate Zoričić, Josip Jurin, Andrija Kačić Miošić), tihih pregalaca, kako reče Radoslav Katičić (2001.), koji su ukupnim svojim djelovanjem stvorili baštinu u hrvatskim uvjetima iznimno važnu.

Usporedimo kratko jezik *Knjige od uspomene* i Kačićev jezik, i jedan i drugi veoma oslonjen na bosansku franjevačku baštinu. Npr. *Knjiga od uspomene* (KoU) uglavnom je ikavski tekst, kao Kačićeva djela (Kačić: *zabiližiše* – KoU: *zabiližiti*; Kačić: *dileći* – KoU: *podilio*; Kačić: *odiću* – KoU: *odivaju se*; Kačić: *divičanstvo* – KoU: *divičanstva*; Kačić: *kolina*: KoU: *kolina*; Kačić: *kriposti* – KoU: *kriposni*; Kačić: *lipo* – KoU: *lipo*; Kačić: *misto* – KoU: *misto*; Kačić: *naslidovati* – KoU: *naslidovati*; Kačić: *tilo* – KoU: *tilo*; Kačić: *vrime* – KoU: *vrime*; Kačić: *zapovidnici* – KoU: *zapovidat*). Kačić ima uglavnom *dao*, u *Knjizi od uspomene* redovito je *čuo* ili slično. U Kačića je redovito *naći* ili slično, tako je i u *Knjizi od uspomene*, npr. *poći*. U *Knjizi od uspomene* češće je *greb* nego *grob*, a i u Kačića dolazi *greb*. U Kačića je *što* sustavno, a i *Knjizi od uspomene* dolazi *što*, ne *šta*. U Kačića je *ta* u značenju “taj”, a i u *Knjizi od uspomene*

čitamo *ta razlog*. U Kačića je *vas* "sav", a i u *Knjizi od uspomene* čitamo *vas grad* "sav grad". U Kačića dolazi i *može* i *more* od glagola *moći*, pa se ne treba čuditi obliku *može* u *Knjizi od uspomene*. U Kačića *varoš* je muškoga roda, a uglavnom je tako i u *Knjizi od uspomene*.

U Šibeniku, u blizini Visovca, oslon na franjevačku baštinu sasvim je prirodan. Kaže, na primjer, *Knjiga od uspomene* da je Klara Žižić "pod svetim habitom kao jedna svića sijala poniženstvom" (str. 31), a *poniženstvo* "poniznost" tipična je franjevačka riječ. *Poniženstvo* nalazimo u Divkovićevim *Besjedama*, u Bandulavića, u Posilovića, u Margitića, u Dobretića itd. Doduše, nalazimo *poniženstvo* i u Vrančićevu rječniku, u Bartola Kašića, u Ivana Gundulića itd., pa se jasno razabire da su pohvale majci Klari Žižić o njezinu *poniženstvu* izišle iz dubine hrvatskoga jezika, došle su i do nas danas, a treba da u osobitim prilikama stignu i do budućih hrvatskih naraštaja.

Literatura

- BROZOVIĆ, Dalibor (1978), "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti", in: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, pp. 9-83.
- JONKE, Ljudevit (1949), "'Dikcionar' Adama Patačića", in: *Rad JAZU*, 275, pp. 71-175.
- KATIČIĆ, Radoslav (2001), "Pavao Posilović – glas iz vremena tihih pregalaca", in: *Zbornik o Pavlu Posiloviću*, Šibenik – Zagreb, pp. 9-16.
- *Knjiga od uspomene* (2005), priredili fra Hrvatinić, Josip Lisac, s. Terezija Zemljić, uredili Josip Lisac, s. Terezija Zemljić, Šibenik.
- LISAC, Josip (1996), *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, Zagreb.
- LUKEŽIĆ, Iva (2005), "Jezična norma u *Razgovoru ugodnome naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića", in: *Fluminensia*, 17, 2, pp. 17-44.

- MOGUŠ, Milan – VONČINA, Josip (1969), “Latinica u Hrvata”, in: *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11, pp. 61-81.
- PRANJKOVIĆ, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebre-
ne*, Zagreb.

Josip LISAC

CULTURE OF THE CROATIAN LANGUAGE IN THE PERIOD OF "KNJIGA OD USPOMENE" (1673-1784)

Summary

The article deals with culture of the Croatian language in the period when "Knjiga od uspomene" emerged. That is a literary work from Šibenik written with Bosnian Cyrillic script. This article analyzes Croatian graphic, orthographic, grammatical and dictionary questions of the period from 1673 till 1784 and Franciscan contribution of that period to the Croatian language with a special regard to "Knjiga od uspomene".

Key words: *Bosnian Cyrillic script, stokavian ikavian dialect, Franciscans, Šibenik, standardization.*

UDK 821.163.42.09 Pavić E."17"

811.163.42(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 5. VI. 2006.

Ljiljana KOLENIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

POGLED U JEZIK PROPOVIJEDI EMERIKA PAVIĆA

Sažetak

U ovom radu autorica proučava jezik djela Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike priko jeseni i zime dolazeće, Emerika Pavića, franjevca iz 18. stoljeća koji je osim homiletičkih djela pisao prigodne govore na latinskom jeziku, katehetska djela, djela s biblijskim sadržajem, ascetičku literaturu, pjesme te povijesne i medicinske spise. Za Pavića je posebno značajno to što je izrijekom zagovarao i promovirao slavonsku grafiju koju su uspostavili franjevci. Pozornosti su vrijedne i osobitosti njegova jezika: uporaba glagolskih vremena, padeža, imeničkih i pridjevskih oblika, upitnika i uskličnika, frazema itd.

Ključne riječi: jezik, slovoapis, propovijed, autoritet, imenica, pridjev, glagol, padež, imperativ, frazem.

Emerik Pavić rođen je u Budimu 1716., u franjevački je red stupio 1734. u Velikoj. Filozofiju je slušao u Budimu, za đakona je zaređen 1738. Mladu je misu slavio u isusovačkoj crkvi u Budimu 1739. Teologiju je studirao na Visokoj bogoslovnoj školi u Budimu, potom na Visokoj bogoslovnoj školi Generalnoga učilišta u Osijeku. Bio je profesor filozofije, predavao je na Visokoj bogoslovnoj školi u Baji (1743.-1746.). U Požegi je položio ispit za profesora teologije i stekao naslov generalnoga lektora. Godine 1750. predaje dogmatsko bogoslovlje na Generalnome učilištu u Budimu i na tom mjestu ostaje punih deset

godina. Godine 1761. provincijal Maksimilijan Leisner proglasio ga je za lektora jubilate. Do smrti 1780. bio je u Budimu dekan visokih franjevačkih škola. U franjevačkoj je zajednici obnašao važne dužnosti: bio je u Budimu zamjenik samostanskoga poglavara, budimski samostanski gvardijan, tajnik Provincije, bio je u upravi Provincije. U kulturnu ga je djelatnost uputio fra Stjepan Vilov. Bavio se gramatičkim i leksičkim pitanjima, priredio je latinsku gramatiku, a prema bilježenju Stjepana Vilova sastavio je i gramatiku hrvatskoga jezika. (Životopis ukratko prema Hoško, 2002)

Franjo Emanuel Hoško dijeli Pavićeva djela po sadržaju ovako: “prirodni govori na latinskome jeziku, katehitička djela, homiletička djela, djela s biblijskim sadržajem, ascetička literatura, pjesnička ostvarenja, povijesna djela i medicinski spis.” (Hoško, 2002, 166)

Franjo Emanuel Hoško navodi tridesetak bibliografskih jedinica ovoga plodnog autora, a mi ćemo ovdje upozoriti samo na neke: *Opširni nauk kerstjanski s nadodanih duhovnim pismom* (Budim, 1755.) *Paedagogia christiana* (Budim, 1771.-74.), *Kratki nauci u tumačenja sviu nediljnih glavih evanđelja* (Budim, 1778.), *Epistole i evanđelja priko godišnji nediljah i svetkovina* (Budim, 1762.). Emerik Pavić poznat je po djelu u stihu *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga nedavno na svitlost danomu* (Pešta, 1768.).

Zlatko Vince u knjizi *Putovima hrvatskoga književnog jezika* posvetio je Emeriku Paviću također veliku pozornost (Vince, 1978), poglavito u poglavlju o slovopisu. Kako je Stjepan Vilov imao snažnoga utjecaja na Emerika Pavića, Zlatko Vince navodi stihove iz Pavićeva djela *Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu* (1768.) u kojemu Emerik Pavić slavi svojega učitelja Vilova jer je zaslužan za franjevačka slovopisna rješenja:

*U ovomu našem okolišu
složni ljudi svi jednako pišu,
od pokojnog fra Stipe Vilova
složno mecat naučiše slova.*

U svezi sa slovopisom spominje Emerika Pavića i Josip Vončina (Vončina, 1984). On piše o slovopisnim rješenjima Matije Antuna Reljkovića u njegovoj *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* (Reljković, 1767.) Naime, do *Nove slavonske i nimačke gramatike* Matija Antun Reljković pisao je kajkavskim grafijskim sustavom što su ga obično zagovarali i širili isusovci. Međutim, u gramatici se opredjeljuje za tzv. franjevačku grafiju, poznatu i kao slavonsku grafiju. Tom je grafijom ne samo napisao gramatiku, nego ju je u neku ruku gramatikom i propisao. Valja naglasiti da sam Reljković nije utemeljitelj te grafije. Bili su to franjevci Stjepan Vilov i Jerolim Lipovčić prije njega. Ali velika je zasluga Reljkovićeve što je vidio prednosti takvoga slovopisa, napisao njime gramatiku, ali i objasnio detaljno takav način pisanja. Nakon Reljkovićeve gramatike slavonski je način pisanja prihvaćen na velikom prostoru hrvatskih zemalja. Dakle, Reljković je znao prepoznati prednosti slavnskoga/franjevačkoga slovopisa – taj slovopis objedinjuje sjeverni i južni način pisanja hrvatskom latinicom (Moguš – Vončina, 1969, 75). Naime, južni su Hrvati, odnosno oni koji su uz more, pisali latinicom po uzoru na latinski i talijanski način pisanja, a sjeverni, “kopneni” Hrvati po uzoru na mađarski način pisanja. Slavonska je grafija bila prihvatljiva za većinu Hrvata jer je imala slovopisna rješenja i iz primorske i iz kopnene zone, a ustalila se već od sredine 18. stoljeća” (Vončina 1985.). Josip Vončina upozorava da godinu dana nakon objelodanjivanja Reljkovićeve gramatike napisane franjevačkim slovopisom, točnije 1768. godine izlazi djelo Emerika Pavića *Nadodavanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu* u kojemu se ističe Stjepan Vilov kao utemeljitelj slavonske grafije. Budući da je Vilov svoja rješenja za reformu grafije iznio još 1736., J. Vončina postavlja pitanje kako je moguće da Pavić o tome progovara 32 godine kasnije. I zaključuje da time Emerik Pavić upozorava kako nije navedeni slovopis uspostavio svjetovnjak Reljković “nego mnogo prije njega redovnik (i to Pavićev franjevački sudrug) Stjepan Vilov”. (Vončina, 1984, 465, 466.)

Djelo čiji ćemo jezik ovdje proučavati, *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike priko jeseni i zime*

*dolazeće*¹ (Budim, 1762.), F. E. Hoško ubraja u homiletička djela. Riječ je, kao što sam naslov kaže, o propovijedima (*predikama*) u kojima se tumači neki stavak *Svetoga pisma*. Pavićeve *Predike* započinju s dvama citatima iz *Svetoga pisma*: *Tolmačenje riči Tvoih prosvitljuje*, Psalm 118. i *Uzeo je od nji, i ogriao se je*. Isaia 44. Slijedi *Pridgovor poljubljenima štiocem*. Uglavnom predgovori izdanja iz 18. stoljeća imaju ličan naslov: obraćaju se *poljubljenima štiocem, dobrovoljnom štioću* (M. A. Reljković u svojoj gramatici), *milomu i dragomu štioću* (Tomo Babić u svojoj gramatici), *pripoljubljenomu štioću* (L. Šitović Ljubušak u svojoj gramatici), *dobrovoljnijm štiocem* (Ivan Velikanović u *Uputjenjima*) i sl.

U *Pridgovoru* Emerik Pavić kaže da je za pisanje bio potaknut riječima svetoga Pavla Apostola koji je pisao svojem učeniku Timoteu, ali potaknuli su ga i njegovi prijatelji koji su ga molili da im “u naš slovinski jezik” napiše *predike*. Dakle, Emerik Pavić napisao je nedjeljne propovijedi i propovijedi za blagdane na hrvatskom jeziku, najprije samo za “jeseno i zimno” doba, ali ako će “nadstojnikom dušah” navedene propovijedi biti “podrage”, napisat će i za proljeće i ljeto.

Sve propovijedi imaju isto ustrojstvo:

1. U naslovu se kaže za koju je nedjelju ili blagdan napisana propovijed, npr.: *Za drugu nedilju posli Vodokerstja, Za osamnaestu nedilju posli Duhova, Za treću nedilju Prišastia, Za svetkovinu Slavnog bratinstva od rosaria*.

1 PROSVITLJENJE I OGRIANJE/ JESENOG I ZIMNOG DOBA/ ILITI/ NEDILJNE I SVECSANE/ **PREDIKE**,/ PRIKO JESENI I ZIME/ DOLAZEČE, / RAZUM CSOVICSANSKU U DILLO-/VANJU PROSVITLJUJUCHE, A DUSSU S-SPA/ SONOSNSSNIM NAUKOM GRIUCHE./ POMOCH SVIU DUSSAH NASTOJNKAH, I OSTALI/ PRIPOVIDALACA KRATKO, ALLI KRUTO/ SLOXENE/ PO/ OCU FR. EMERIKU PAVICHU, REDA/ S. O. FRANCESKA OD OBSLUXENIA, PRO-/VINCIAE S. IVANA CAPISTRANA LECTURU JUBI-/LATOMU, I SADASSNJEMU DEFINITURU/ NA SVITLOST DANE U BUDIMU, GODINE M. DCC. LXII./ S. STROSSKOM/ POKOJNOGA GOSPODARA BARNABE DEXEVICHA GRAGJANINA BUDIMSKOG, USSTAMPANE.

Upozorenje: dalje pišem suvremenim slovopisom, a ne Paviševićevim, osim u dijelu koji izrijekom govori o Paviševićevu slovopisu.

2. Perikopa: najprije latinski, pa hrvatski ulomak iz Svetoga pisma koji se čita na misi, npr. *Za treću nedilju Prišastia. Tu quis es? Ti tko jesi? Joan. I.*
3. *Izvođenje.* To je uvodni dio svake propovijedi. Taj dio govori o sadržaju propovijedi i svrhi propovijedanja. Primjerice, uz propovijed *Za treću nedilju Prišastia* u podnaslovu *Izvođenja* piše: *Ukazuje se ugodno i strahovito pitanje.* Potom se ukratko prepričava tema propovijedi. Izvođenje završava propovjednikovim *ukazanjem*, tj. uvođenjem u temu.
4. Slijedi središnji dio propovijedi koji se sastoji od dviju većih cjelina podijeljenih prema sadržaju. Naš izabrani dio *Za treću nedilju Prišastia* nakon *Izvođenja* kosim slovima upozorava na dva dijela, dvije teme koje će se obrađivati.

Ugodno pravednima P. I.

A strahovito grišnikom. P. II.

Dakle, tema je ove propovijedi, kako piše ispod *Izvođenja*: *Ukazuje se ugodno i strahovito pitanje.* Dio o kojem govorimo daje naslov prvom dijelu propovijedi koji se odnosi na prvi dio naslova u *Izvođenju* (*ugodno pitanje Ti tko jesi?* bit će pravednima), i drugom dijelu propovijedi koji se odnosi na drugi dio naslova u *Izvođenju* (*strahovito pitanje Ti tko jesi?* - bit će grješnicima).

5. *P prvi dio.* Razrađuje prvi dio propovijedi. Na našem primjeru, objašnjava prilično opširno zašto će pitanje *Ti tko jesi* biti *ugodno pravednicima*.
6. *Drugi dio.* Razrađuje drugi dio propovijedi. Na našem primjeru, objašnjava prilično opširno zašto će pitanje *Ti tko jesi* biti *strahovito grješnicima* (*grišnikom*). Na kraju drugoga dijela uvijek je jedan odlomak zaključka. Svaka propovijed završava s *amen*.

Riječ je o jasnoj i definiranoj strukturi koja se sastoji od obveznih dijelova.

Franjo Emanuel Hoško u proučavanju Emerika Pavića, kao što smo vidjeli, naglasak stavlja na Pavićevo profesorsko djelovanje. Najviše je u literaturi pisano o grafiji Emerika Pavića. Poznato je da je E. Pavić ne

samo objelodanjivao svoja djela tzv. slavonskom grafijom što su je uspostavili franjevci, nego ju je i izrijekom zagovarao i promicao kao što smo vidjeli u dijelu iz *Nadodanja glavni događaja Razgovoru ugodnomu*. Budući da se o toj grafiji mnogo pisalo, ovdje ću samo ukratko podsjetiti na način Pavićeva pisanja:

Grafem	c f	Ch	Cx	Gj	lj	Nj	s, f	ŕ, ř	x
Fonem	/č/	/ć/	/dž/	/đ/	/lj/	/nj/	/s/	/š/	/ž/

Slogotvorno *r* piše kao *er*, *j* često ne zapisuje, osobito u intervokalnopoložaju, a fonem *h* ne zapisuje uvijek. (V. Pavićeva slovopisna rješenja u Despot, 2005, 75.) Ovdje sam u transliteraciji nastojala dati sliku njegova načina pisanja, pa tamo gdje ne piše *j* ili *h*, ne pišem ga ni ja u transliteraciji. Ova se slovopisna rješenja podudaraju gotovo u cijelosti u svih pisaca što su pisali tzv. slavonskom grafijom. Nesuglasice su bile samo oko pisanja dvoslova za fonem /š/. O tome govori u svojoj gramatici i Matija Antun Reljković: “Od ovoga slova S. najvishje ima hinada. Jednibo za izrechi csifto shaj, dajumu u pomoch c. Drugi za pooshtriti vechma njegov glas, mechu dvoštruk SS. Trechi pak dajumu h. Od ova tri nacfina menije po volji trechi, uzrocfam dao u pridgovoru, a oftalim nezabavljam.” (Reljković, 1767, 19.)

U sklonidbi imenica zabilježeni su u Pavića ovi nastavci u množini:²

pad. Mn. sklon.	G			D			L			I		
	a	e	i	A	e	i	a	E	i	a	e	i
nastavak	-a(h)	-ah	-ih	-om	-am		-i(h)	-a(h)	-ma	-i(h)	-am	-ima,
			-iu	-em	-ami			-ama		-mi	-ami	-ma
				-ama	-ama						-ama	
				-am								

Da bismo zornije pokazali imenički padežni sustav u Emerika Pavića, oprimjerit ćemo navedene nastavke.

² V. popis nastavaka u franjevačkih pisaca u Despot, 2005, 133.

Imenice a-vrste:

Gmn.: (*brez pirske hodiće i dobri*) *dilah, verhovah, otaca*

Dmn.: (*koino*) *Rimljanom (pišući), (onima trima svetim) kraljem, nebesam, (k) nebesama*

Lmn.: (*po tolikima pokorama i dobri*) *dili, (na) novcih*

Imn.: (*među svetima*) *oci, (prid tvoi) vrati*

Imenice e-vrste:

Gmn.: (*od muški*) *glavah, (srid) mukah (pakleni)*

Dmn.: (*k*) *pčelama*

Lmn.: (*u*) *jaslica, (u) knjigah, (po tolikima) pokorama,*

Imn.: (*među*) *zvzdama*

Imenice i-vrste

Gmn.: (*svitlost svoi*) *očiu*

Dmn.: (*k*) *ljudma,*

Lmn.: (*u svima*) *kripostima, (u) stvarma,*

Imn.: (*prid*) *očima, (zaručenim) ljudma*

Emerik Pavić ima zastupljena u svom djelu sva prošla glagolska vremena, a to znači i imperfekt, i aorist, i perfekt, i pluskvamperfekt. Imperfekt i aorist još ravnopravno supostoje uz perfekt. Prva *predika* započinje rečenicom: “Smišnu stvar ispisuje Tertullian od nikog Marciona, koino sam sebe Bogom *potvaraše* i koinose drugačie *deržaše* u Staromu nego u Novomu zakonu.” Dakle, nakon prezenta *ispisuje* slijede dva imperfekta.

Vrlo je čest glagolski prilog prošli: “*Ositivši* bo prikazalac da on s bratom jali s iskernjim svojim u kakvoi omrazi ili zloi volji jeste, valja da *ostavivši* posvetilište na otaru, otiđe i da se s njime pomiri, i tada *vrativši* se, posvetilište pokaže.”

Zapovijed se može izraziti konstrukcijom imati + infinitiv, koja je i danas uobičajena: “Sveti Matheo čini uspomenu od posvetilišta, kojeno se *imade* na otaru *prikazati*.”

Participi se sklanjaju: (*dva čovika na svitu*) *živuća*, (*isprosi reko nama u ovoi dolini od suzah*) *živućim*.

Glagolski se pridjev trpni tvori češće na t nego što je to u suvremenom hrvatskom književnom jeziku. Tako je i danas u slavonskom dijalektu. U Pavićevim propovijedima čitamo: "Poslušajte različitost među dvama baščama od koi no je jedna na sve strane *otvorita*, a druga dobro *zatvorena*."

Budući da je riječ o propovijedima, dakle štivu namijenjenu govoru, slušateljima, Pavić se često izravno obraća slušateljima. Izravno obraćanje može biti u jednini jednostavno vokativom s uskličnikom *Grišniče! E, moj grišniče!, Poljubljeni!, Ah, brate!*. Razvidno je da se vjernicima obraća s jedne strane kao grješnicima, a s druge kao ljubljenoj braći. Uskličnici su česti i ne moraju biti samo na kraju vokativa. U Pavićevim su propovijedima česti uskličnici i u rečenicama s imperativima. Naime, i imperativi su uobičajeni u govorništvu, i oni zapravo znače izravno obraćanje slušateljima, a cilj im je privući pozornost bilo upozorenjem, bilo, zabranom, zapovijedi i sl.: *Ali poslušajder, grišniče!, Kažider mi, grišniče!, Poslušajte SS.!, Zapantite! Kada nas Bog kara, tada valja da se griha manemo*. Imperativi, koji su česti u propovijedima, često imaju navezak *der (poslušajder)*. Kao što se iz navedenih primjera vidi, propovjednik se često vjernicima obraća s *grišniče* i glagolom (imperativom) u 2. osobi jednine. Na taj način nastoji doći do svakoga vjernika na sve-toj misi, steći dojam da govori samo jednoj osobi, koja se u propovijedi može prepoznati. Obraćanjem u 2. osobi jednine ujedno nastoji se prodrijeti u svačiju svijest i savjest: "Zato ugledavši *ti* siromaha prid *tvoi* vrati, jali na sokaku sidećeg, ah! *nemoi* biti tverđi od kamena, ne *puštai* da te mlogo moli, veće što *ti* je Bog dao, i koliko *si* moguć, *pomozi* ga." Propovjednik se slušatelju pojedinačno obraća s *ti*, i često se izravno obraća slušatelju bilo glagolom u 2. osobi jednine, bilo zamjenicom za 2. osobu. No, kada Pavić drži da nije potrebno doprijeti do pojedinačnoga slušatelja, nego je moguće obratiti se svima, tada je zastupljena 2. osoba množine (*zapantite*). Ponekad se umjesto 1. osobe jednine rabi 1. osoba množine da bi svi, i govornik i slušatelji, mogli sudjelovati u razmišljanju što ga nudi propovjednik: *Mi znamo iz S. pisma da...*

Pored uskličnih rečenica, u govorništvu se često rabe upitne i to ponajčešće s retoričkim pitanjima. Ponekad se nižu upitne rečenice jedna za drugom da bi se privukla slušateljeva pažnja jer se pretpostavlja da će on očekivati odgovore od propovjednika na sva pitanja koja je postavio. Nizanje upitnih rečenica često je na kraju prvoga dijela propovijedi da bi se na navedena pitanja odgovorilo u drugom dijelu, kao u propovijedi *Za nedilju quinquagesimae*:

Kako se pak vladaju ljudi na svitu? Slide li nauk i ponukovanje S. Pavla Apostola? Čine li se oni kano da ne vide? Nie li istina da mlogi koi su oženiti ne samo ne čine kano da nisu oženiti, veće još za tuđima ženama puste? Te toli je da budu, kano da ne imadu? Pokladari pak toliko se po veselju i igrah pustaju kano da već nikakve radosti ne imadu ufati, te toli e slipu biti i kano ne veseleći se? Treći rad udiljnoga nastojanja za blagom i imanjem ovoga svita dan i noć lepte kano da više ne ima ikakvog blaga, nego ovo zemaljsko: toli se lipu biti i kano da se ne služe? Nisu li svi koi se ovako vladaju i za ispranima stvarma lepte, pravi slipci?...

Uvjerljivosti propovijedanja pridonose brojne mudre izrjeke uglavnom iz Svetoga pisma, ali i iz drugih vrela:

Mlogo je zvani, a malo obrani. Matt. 22/ Podajte dakle cesaru što je cesarovo, a Bogu što je Božje./ Običaje se reći: tko sverhu piska zida, ne će mu se zid izvisiti jerbo će se skora vas srušiti, temelj bo valja da zid derži jer koliko je dublji i čverščii temelj, toliko je jači zid.../ Imade u knjigah od pravice niko priričie koje govori: Zakon omrazljiv koino narav obtužuje kruto i brez izvadenja imade se tolmačiti./ Kakogod tko više u šumu, onako mu odziva glas, to jet: kakogod se tko vlada prama iskernjemu, tako će se Bog prama njemu vladati/ Tiha i lipa rič više može opraviti nego stotina oštri i merski.

Uvjerljivosti onoga u što propovjednik želi uvjeriti vjernike pridonosi i stalno pozivanje na autoritete, ponajviše svetaca, ali i mudraca, povijesnih osoba itd. O njima ćemo govoriti nešto dalje u tekstu.

Od prvih početaka hrvatske pismenosti javljaju se uz ime Boga i Majke Božje određene imenice ili pridjevi, možemo reći i sastavni dijelovi Božjega imena koji su se sačuvali do danas. Kako se propovijedi

ne mogu zamisliti bez Božje osobe, ali i svetih, navest ćemo kako Boga naziva Emerik Pavić u *Predikama*:

Bog/ Bog svemogući/ sveznani Bog/ milostivi Bog/ privičnji Bog/ Otac nebeski/ Kralj nebeski/ Kralj sviu kraljevah/ Kralj neba i zemlje/ Otac Naš/ neba i zemlje Stvoritelj/ Saranitelj/ naš Saranitelj/ naš Saranitelj Isukerst/ Spasitelj/ naš Spasitelj/ Spasitelj Svita/ naš Odkupitelj/ pridragi Odkupitelj/ Isus/ Isus, vičnji Sin Božji/ Gospodin Isukerst/ privisoki, vikovičnji Sin Božji/ milostivi Gospodin Isus/ Jaganjac Božji grihe odnimajući/ Sin kralja Davida/ Sin Davidov/ Meštar/ Gospodin/

Tumačenje imenica i pridjeva što smo ih ovdje spomenuli posve je nepotrebno. Kada pisac ili pripovjedač kaže *Spasitelj* ili *Otkupitelj*, nije potrebno posebno tumačiti da je riječ o Bogu, pa navedene imenice možemo držati i imenom Božjim. Vrlo rijetko autor objašnjava što se ima razumjeti pod određenom imenicom ili pridjevom: "Običajnim načinom po Gospodinu razumie se naš Odkupitelj." U ovoj rečenici Gospodin tumači s Otkupitelj, a ne s Bog. Do danas za Boga se često kaže Gospodin (i Gospod), Stvoritelj neba i zemlje, Kralj neba i zemlje. Pridjevi koje spominje Pavić uz Božje ime jesu *vikovičnji*, *privisoki*, *milostivi*, *svemogući*. Ti su pridjevi i danas u uporabi i povezuju se s Božjim imenom. Česta je i posvojna zamjenica *naš* koja stoji ispred Božjega imena ili ispred imenice/pridjeva koji stoji umjesto Božjega imena.

Majka Božja također u hrvatskoj književnosti od prvih početaka do danas ima stalne imenice i pridjeve koji su sastavnim dijelovima njezina imena. U Pavićevim *predikama* to su:

Divica Marija/ Pričista Divica/ Blažena Divica Maria/ Blažena D. Maria/ B. D. Maria/ Milostiva Mater D. Maria/ B. D. M. Gospa/ Gospa Prisveta/ Gospa Priblažena/ Mater Privisokoga/ Maria, Mati Isusova/ Prisveta Mater/ Kraljica nebeska/ Matera Božja.

Kako se za Boga kaže Gospodin, tako se za Majku Božju u Hrvata kaže i Gospa. Uz osobno ime Majke Božje, Marija, uglavnom dolazi u Pavića *Pričista Divica Maria*, a Djevica (i prečista Djevica) za Gospu i danas se kaže. Dakako, majka/mater/mati imenice su koje dolazi kao dijelovi imena Majke Božje. Kako je Bog Kralj nebeski, tako je Majka

Božja Kraljica nebeska. Pridjevi koji su do danas uobičajeni uz Gospino ime: blažena, prisveta (presveta).

Emeri Pavić u propovijedima često se poziva na autoritete. To su po najviše sveti uz čija imena on piše veliko slovo S. (za sveti), pa ćemo ovdje slijediti njegov način pisanja da bismo zornije predočili Pavićeve propovijedi: *S. Matheo, S. Hilario, S. Ivan, S. Ivan Kerstitelj, S. Petar, S. Pavao, S. Luka, S. Augustin, S. Luka Evanđelista, S. Gaudentio, S. Job, S. Gergur, S. Damascen, S. Benaventura, S. Ambrozio, S. Basilio, S. Bernardo, S. Ambrožija, S. Jerolim, S. Marko Evanđelista, S. Mihoil/ Mihovil, S. Thoma, s. Epiphanio, S. Ivan Kerstitelj, S. Cyrilo, S. Hyacinto, S. Mauricio, S. Mihovil arhangeo, S. Patriarc Dominik, S. Antonin, S. Vincencio Ferrerio, S. Thoma od Aquina* itd.

Kao što je razvidno, Pavić zapisuje mnoge svece, pozivajući se na njihov autoritet da bi njegovo propovijedanje bilo uvjerljivije. Započinjući *Izvođenje propovijedi Za drugu nedilju posli Vodokerstja*, autor nakon prve rečenice *Pir učinjen bi u Kani Galilei* odmah postavlja pitanje: *Zašto baš u Kani, a ne u drugomu mistu! I dalje: Ta nisu li se i prije ljudi zaručivali i vinčavali te se baš od ovoga pira i od ove svadbe uspomena čini? Ovde mi ulazi u govorenje S. Thoma i veli da Kana ne će drugo reći negoliti želja, a po Galilei se razumi prilazenje.* Dakle, da bi uvjerio vjernike u svoju propovijed, autor se poziva na autoritet svetoga Tome. Često se Pavić poziva na autoritet mnogih mudraca, proroka, ostalih biblijskih likova, povijesnih osoba, umjetnika. Neke od navedenih osoba pomažu mu u uvjeravanje slušatelja u istinitost propovijedi jer na njihovim primjerima nastoji dokazati pouzdanost i utemeljenost svoga poučavanja. Uz njihova imena obično stoji i zanimanje, odnosno pridjev koji opisuje navedenu osobu: *mudri Baeza, mudri Origenes, mudri Abbat Callensis, naučni Richardo, Esdra prorok, Daniel prorok, Josip, sin Jakovljevi; Jakov patriarha, Judita, Holoferno, Samson, Irud, Eva, naša perva mater; maljar Appeles, Damian, starešina i vladalac Ephezianski; Helena Madžarska, Margaretha de Castello...* Primjerice, u već spomenutoj propovijedi *Za drugu nedilju posli Vodokerstja* Pavić govori o grijehu bludnosti i to približava slušateljima slikom iz života biblijskoga kralja Davida:

Promislite samo Davida, koino biaše čovik po sercu Božjemu, tako da mu se u čistoći i pravici ne nađe priličan; kako pak po priljubodinstvu sagriši s Uriinom ženom, udilj i omerze Bogu koi ga odredi pokarati. Prigrišivši on bludno, upade u ubojstvo i ostale opačinosti.

Teško bi bilo popisati sve osobe koje spominje u svojim propovijedima Emerik Pavić jer bismo tim popisom dobili velik imenar. Dodajmo tomu da se u djelu javljaju i druga imena koja bi mogla zanimati onomastičare kao toponimi (*Budim, Varadin, Rim, Damažak grad, Carigrad, Kana Galilejska i Kana Galileja,*), hidronimi (*voda Nil, voda Nilus zvana, Ganges voda, Cervenno more*), oronimi (*nika planina Ethna zvana, Planina taborska*), imena zemalja i etnici (*Persia, Mesopotamia, Egipski vilaet, Žudie, Žudinkinje, Izrealićani*). Iz navedenoga se razabire da u propovijedima E. Pavić najviše spominje biblijska imena što je i razumljivo s obzirom na tematiku. Vidimo također da uz ime rijeke stoji voda (*voda Nil*), a uz ime brda planina (*planina Ethna*).

Kao što je već rečeno, autor se često izravno obraća slušateljima riječju *grišniče*. Da bi upozorio i odvratio vjernike od grijeha, spominje i muke paklene koje ih mogu stići ako griješe. Sotonu zove: *Sotona, Sotona pakleni, poglavica tavnosti*.

Svaka je propovijed povezana uz određeni stavak Svetoga pisma, pa nije čudo što je leksik uglavnom svetopisamski. *Bibliju*, kao i danas, i Pavić zove *Sveto pismo*, a ono se dijeli na *Stari i Novi zakon*. Riječi iz značenjskoga polja Crkve javljaju se iz propovijedi u propovijed: *sveta majka cerkva, Očenaš, Zdravo Marijo, ufati, otar, posvetilište kerstijani, spasenje, križevni put, sudnji dan, potribit čovik, vikovičnja muka, lemozyna, rosarie*. Zanimljivo li ikavski odraz jata, možemo reći da su svi navedeni pojmovi iz značenjskoga polja Crkve u uporabi i danas. Dodamo li tomu sveze pridjeva *Božji* s imenicom, vidjet ćemo da se tzv. crkveni leksik nije promijenio od prvih naših spomenika, preko Pavićevih propovijedi u 18. stoljeću do danas. Pridjev *Božji* u Pavićevim se *Predikama* može javiti uz brojne imenice: *angeli/andeo Božji, cerkva Božja, daro/vi Božji, desnica Božja, dilovanje Božje, duh Božji, jaram Božji, kraljestvo Božje, kuća Božja, lice Božje, ljubav Božja, milost Božja, miloserdie Božje, narav Božja, otajstvo Božje, pomoć Božja, pravica Bož-*

ja, prilika Božja, rič Božja, puk Božji, ruka Božja, sin Božji, serce Božje, sluga Božji, služba Božja, stvorenje Božje, sud Božji, veličanstvo Božje, viđenje Božje, volja Božja, zakon Božji, zapovid Božja. Primijetiti je da u navedenim sintagmama koje se sastoje od imenice i pridjeva, imenica u pravilu stoji ispred pridjeva. Takav red riječi danas je stilski obilježen, ali ne i za biblijski stil. U nekim se sličnim svezama riječi umjesto pridjeva *Božji* javlja pridjev *božanstveni*: *Duh božanstveni, božanstvena milost, dila božanstvena, božanstveno ditešce, božanstvena pravica, božanstveni sudevi.*

Kada se govori o svezama riječi, onda svakako valja progovoriti i o postojanim svezama riječi koje imaju preobrazbu značenja – o frazemima. Tekstovi s tematikom iz značenjskoga polja Biblije, Crkve, nabožnoga, često imaju prepoznatljive i dosta postojane sveze riječi, kao što smo vidjeli na primjeru sveza u kojima je jedna riječ *Božje (volja Božja)*. Ponekad možemo govoriti o frazemima u užem smislu riječi, o tzv. pravim frazemima što znači da je riječ i o postojanim svezama, i o preobrazbi značenja, i o tome da se značenje ne izvodi iz pojedinačnih sastavnica nego iz cjeline sveze. Tako frazem *križni/križevni put* znači težak život, težak i mukotrpan put do postizanja nekoga cilja. Taj frazem poznat je u tekstovima ne samo nabožne tematike do danas.

Proučavanje frazema u nabožnim tekstovima zahtijeva poseban oprez. Naime, mi bismo danas rekli da je u svakodnevnoj komunikaciji *zabranjeno voće* frazem ako govorimo o tome da netko želi što zabranjeno. Međutim, u *Bibliji* sveza riječi što je nalazimo u Pavićevim propovijedima, *zabranita/zabranjena voćka/voće* odnosi se na konkretno voće (jabuka?) koje je prve ljude Adama i Evu učinilo smrtnima. U tom slučaju možemo govoriti o frazemu u širem smislu jer se radi o postojanoj svezi riječi koja se uglavnom javlja u tekstovima s biblijskom tematikom. U Pavićevim propovijedima čitamo:

Ne boj se ti okusiti *zabranjene voćke*
kakogod Adam posli kad se priko zapovidi Božje okusi *zabranite voćke*,
odma ne umri premako mu bi rečeno da u koi se god čas od *zabranitog*
voća okusi, da će smertjom umriti.

Sličnih primjera ima mnogo. Ako svaku postojanu svezu riječi držimo frazedom u širem smislu, onda možemo reći da je u tekstovima koji su iz značenjskoga polja Crkve, a to su svakako i propovijedi, takvih sveza mnogo: *stablo života, izgubljeni sin, dan sudnji, grih istočni, posljednja večera, svagdanji krušac, vrata nebeska, divičanska čistoća, dobro dilo, potribit čovik, prava vira*.³ Većina današnjih propovijedi ne će proći bez navedenih sveza riječi. Mnoge čvrste i prepoznatljive sveze riječi danas i ne povezujemo s biblijskim tekstovima. Zanimljivo je da frazem *gorko plakati* nalazimo u različitim hrvatskim tekstovima, starim i novim, a kada je riječ o prijevodima evanđelja, onda gotovo svi prijevodi od prvih početaka govore da je Petar *plakao gorko*. Slično je i u Pavića: "Izađite dakle s svetim Petrom i počmite *gorko plakati*." Mnogi hrvatski tekstovi stil biblijskoga pripovijedanja postižu upravo uporabom sveza riječi što ih nalazimo u hrvatskim prijevodima Biblije. Tako čini i Emerik Pavić. On ne kaže da se što srušilo iz temelja, nego da se *obrati u prah i pepeo*, ne kaže jednostavno narod ili ljudstvo nego *narod čovičanski*, na kaže da se Isus žrtvovao nego da je *kerv svoju prolio*:

I za svim tim ona više puta tolike kuće, sela i varoše popali i u prah i pepeo obrati.

Poznajući Ivan S. da njegov Meštar svikoliku ljubav izli cića naroda čovičanskoga, željaše i on prama Saranitelju svikoliku ljubav izliti. budući da je svukoliku svoju S. kerv za nas prolio.

Osim navedenih čvrstih i prepoznatljivih sveza riječi, javljaju se i tzv. pravi frazemi koji nisu posve tipični za tekstove s nabožnom tematikom. To nije čudno budući da je riječ o propovijedima, a one moraju ponekad upotrijebiti i razgovorni leksik i frazeologiju da bi propovjednik pred vjernicima u crkvi bio što uvjerljiviji i da bi živošću propovijedanja privukao pozornost slušatelja. Takvi razgovorni frazemi ipak ne smiju biti i nižega stila. U Pavićevim *pridikama* za jesen i zimu tako nalazimo frazeme koji u rečenici imaju ulogu priložnih oznaka, ponajviše vremen-skih, ali i drugih (*od dneva do dneva, današnji dan, dan i noć, na vrat na nos, malo po malo*), frazeme koji u rečenici imaju ulogu predikata (*uzeti*

3 Popis postojanih sveza i njihovo značenje, te primjeri iz teksta v. u dodatku.

u glavu, dati na znanje, navući na vrat, u zemlju propasti, na svit doći, izvan sebe izići, doći u se, ne znati za se, životom se rastaviti). Navesti je nekoliko rečenica s navedenim frazemima da bismo dobili bolju sliku propovjednika Pavića:

Koliko on nas puta ponukuje: poslušaj me, grišniče,
i *dođi* jedanput *u se*...
I *ne znajući za se*, niti se magaše micati, niti dići.
Ti bi zaisto od sramote hotio *u zemlju propasti*
Kada ukažeš ditetu zmiu, ne *biži* li *na vrat na nos* za ukloniti se je.

Razvidno je da ovi frazemi nisu usko povezani s crkvenim tekstovima. Njima bismo mogli dodati i poredbene frazeme, najčešće one kojima je temeljna sastavnica glagol: *svitliti kano sunce/zvizde, stati kao okamenit, zaviati kano zvirina, kano lav rikati, bašiti se kano paunovi, proletiti kano vitar, kano dim se razići, vladati kano kralji*. Veznik koji povezuje glagol i imenicu/pridjev za uspoređivanje najčešće je *kano*. U srednjem vijeku i petrarkizmu obično u poredbenim frazemima temeljne sastavnice nisu glagoli nego pridjevi i prilozi, i to pridjevi u komparativu, što znači da poveznica nije *kano* (kao) nego *od*. Primjer je takva uspoređivanja iz Pavićevih propovijedi frazem *tverđi od kamena*. Kao što se vidi, u Pavićevim propovijedima prevladavaju poredbeni frazemi s glagolom kao temeljnom riječi.

U 18. stoljeću u franjevačkih je pisaca uobičajeno povezati dvije riječi, najčešće tuđicu i domaću riječ veznikom *iliti*. Takva sveza uglavnom se javlja da bi se uz poznatu tuđicu pridodala i domaća riječ kako bi čitatelj upoznao domaću riječ. Dakle, vrlo je česta pojava sinonima povezanih veznikom *iliti* zbog purističkih razloga. Tako nalazimo: *apetit iliti želja za jice i piće, bašča iliti vertao, džiganta iliti veliki čovik, vojvoda iliti general, element iliti istočaj, konsequentia iliti slidenje, Mesia iliti spasitelj svita, princip iliti sin kraljev*. Ne moraju sinonimi povezani veznikom *iliti* uvijek biti tuđica i hrvatska riječ u paru, mogu biti i dvije domaće riječi ili dvije tuđice ili pak domaća riječ i sintagma: *zla duševnost iliti očutenje grihote, odskok glasa iliti odzivanje (=jeka), lis iliti sanduk mertvački, kukolj iliti dračje, ždrib iliti kocka, Muhamedanci iliti Turci,*

talenat iliti pinez. Takvih sinonima povezanih veznikom *iliti* nalazimo kod gotovo svih franjevačkih pisaca 18. stoljeća, pa i u njihovim djelima svjetovnoga sadržaja. Primjerice, Andrija Kačić Miošić u *Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga* (Kačić, 1759.) u proznim dijelovima također rabi istoznačnice povezane veznikom, samo što taj veznik uglavnom glasi *aliti* i *oliti*. Veznik *iliti* (*aliti*, *oliti*), dakle povezuje par istoznačnica. Par sličnoznačnica obično je u Emerika Pavića i većine franjevačkih pisaca 18. stoljeća povezan veznikom *i*: *mir i pokoj, veseli i radostivi, kuća i dom, slika i prilika, vladati i zapovidati, mlad i zdrav, skrušenje i pokornost, junak i vitez, dobar i pravedan, lip i ugodan, strah i poplašenje, berda i planine, težak i križevan, žalost i tuga, velika i slavna, veselje i radost, ašikovanje i priljubodinstvo, zlato i srebro, slava i fala, ponizni i humiljeni, monarke i vladaoci, carevine i kraljevine, gradovi i varoši, ašikovci i bludnici*. Razvidno je iz navedenih primjera da veznik *i* može povezivati riječi slično kao i veznik *iliti*.

Pavićeve propovijedi nude nam blago hrvatskih riječi. Kako je tematika crkvenoga sadržaja, javlja se dosta riječi koje govore o grijehu jer je cilj privesti vjernike na *pravi put* i spasiti ih od grijeha. A spominju se grijesi i grješnici kojih se valja kloniti: *rodokvarstvo* (=rodoskrvnuće), *pogovaralac* (=koji ogovara), *ozloglasitelj* (=koji ogovara, širi laži), *ponosica* (=ohol čovjek), *otimalac* (=lopov), *priljubodnik*, *krvolia*, *bludnik*, *linac*. Usuprot grijesima stoje krijeposti: *humiljenstvo*, *poniznost*, *bogoljubstvo*. Govor o leksiku propovijedi ne valja ograničiti samo na crkveni leksik. Nalazimo u propovijedima riječi iz značenjskoga polja zanimanja, što je očekivano jer se propovjednik, tj. *pripovidalac*, obraća ljudima različitih zanimanja: *naučitelj*, (*niki*) *pisalac* (*Tacitus*), *sudac*, *težak*, *sluge*, *sluškinje*. Različiti vladari također se spominju u propovijedima: *poglavica*, *vojvoda*, *starešine*, *vođ*, *poglavar*, *vladalac*, *kralj*, *vladalac puka*.

Kada govori o djetetu Isusu, Emerik Pavić rabi umanjene, a inače ih nema u propovijedima: *Isusić*, *božanstveno ditešce*, *ditešce*, *vodica*, *volak*, *magarčić*. Kada se govori o djeci, obično se rabe umanjene, pa je tako i kada je riječ o malom Isusu:

Primogući maljar Otac Nebeski ukazuje nam svoga jedinorođenoga sina u prilici jednoga ditešca da se mi njemu začudimo. K njemu pak pristupaju pravedni, i grišnici. Oni promotrivši ovo prisveto *ditešce*, vraćujući se kući pogerđuju ga s različitim grišetinama. Gospa Prisveta ne mogaše zajedno s Josipom S. zadosta izčuditi poniženstvu i kročini njegovoi ovako valja da i mi u vazdanjemu začuđenju zaostanemo, pak još iste kriposti slidimo.

...

U čemu se zadržavaše mudros rastućega *Isusića*? Odgovara mudri Bajeza, u tomu da istom narodivši se, hoti se našim Ocem i Meštrom ukazati, i takvim Ocem kojegano suze nama vrata nebeska otvoriše. To će toliko reći da Isus još *ditešce* bivši postade naš ljubeznjivi Otac i upravitelj, ukazavši nam prvi nauk u svoima suzama.

...

Neka se sakrie svaka mudrost čovičanska prama mudrosti ovoga božanstvenoga *ditešca* kojano nama upravan i siguran put nebeskog uživanja ukazuje, jer kako govori mudri Abbat Cellensis: Ona *vodica*, to jest *suzice* Isusove, ili čine ili nagode rai. Kada bo se po prolivanju suzah sva natapa duševnost, porađaju se stabla, plod života donoseća.

Propovijedi *pripovidaoca* Emerika Pavića imaju strogu strukturu koju smo opisali na početku. Unatoč tomu, one djeluju prisno i odabirom riječi i sveza riječi dopiru do vjernika, djeluju uvjerljivo. Često autor propovijedi nastoji različitim slikama iz života približiti svoje misli slušateljima (čitateljima). Primjerice, kada želi objasniti kako je moguće doći na nebo, on daje sliku puta do Amerike:

Kakogod se pak iz ovoga dila svita na kojemu smo sada mi i koji se naziva Europa, brez morskoga plovenja ne može doći u oni dio svita koino je ne podavna iznašast i koi se naziva Amerika, tako nije moguće doći u oni vilaet nebeski brez plovenja priko svita kano priko široke vode morske.

Pavićeve propovijedi namijenjene su *općenu čovjeku* (=običnom čovjeku) kojega valja uputiti kako doći iz *ovoga svita* na *drugi svit*, kako iz *ove doline od suzah* doći u *kraljestvo nebesko*. Autor propovijedi Emerik Pavić rabi sve moguće govorničke vještine da bi nas izveo na *pravi put* i doveo u *život vikovičnji*.

Dodatak

POPIS FRAZEMA I POSTOJANIH SVEZA U PREDIKAMA EMERIKA PAVIČA

- BOG: Boga bojeći (bogobožazan)

“Abraham obra poslati najvirniega slugu, a drugo da kripostnu i *Boga bojeću* zaručnicu za sinu mu izabere.”

- CRKVA: sveta cerkva (sveta crkva)

“Čudim se gdi *sveta cerkva* nama na dan današnji prid oči stavlja za svetkovanje i proslavljenje dan svečani sviu svetih.”

- ČISTOČA: divičanska čistoća (djevojačka čistoća, nevinost)

“Srićno je zaisto zaručenje kod koga se napervo naodi *divičanska čistoća*.”

- ČOVIK: potribit čovik (čovjek u potrebi)

“...vapiaše niki siromašak i *potribit čovik*, proseći od nji da mu štogod udile.”

- ČUD: biti po ćudi (biti po ćudi, odgovarati)

“Ovai razlog *bi mi po ćudi bio* da mi mloga zamašnii razlog ne donosi S. Cesario”

- DAN: dan i noć (stalno, svakodnevno)

“...gdino bi imao *dan i noć* raditi prem ako bi mu hiljadu forinti platio”

- na današnji dan (danas, istoga datuma kao i danas)

“Dakle Isus hoti *na današnji dan* biti pri piru za blagosloviti zaručenje i udiliti im svoju milost.”

- nazvati dobar dan (pozdraviti s dobar dan)

“Niki Tau’ero imenom, smotrivši jednog prosjaka, *nazva* mu *dobar dan*.”

- od dneva do dneva (svakodnevno)

“Dva čovika na svitu živuća, jednake dobi, jednake sriće u imanju i ne imajuć saviše, veće samo toliko da *od dneva* do dneva životariti mogau”

- sudnji dan (sudnji dan)

“Kako bi se na isti način strašio pravedni kada na *sudnji dan* prid sudca izide?”

- DILO: dobro dilo (dobro djelo)

“Kako si se usudio ovdje doći prid sudca brez pirske hodiće i *dobri dilah*”

- DOĆI: doći u se (opametiti se, shvatiti)

“Koliko on nas puta ponukuje: poslušaj me, grišniče, i *dođi* jedanput *u se...*”

- DOLINA: dolina od suzah (dolina suza, zemaljski život)

“Isprosi reko nama u ovoj *dolini od suzah* živućim tebi devotim da mi ostavivši ispraznu ljubav svitovnju stečemo jedan dio one ljubavi s kojom si ti Spasitelja svita poljubio”

- DUH: nečisti duh

“Po čemu poznadoše ovi *nečisti duhovi* da onaj koi došao biše jeste Sin Božji”

- ubog duhom (siromašni duhom)

“Blaženi su *ubozi duhom*”

- GLAD: od glada umerti (umrijeti od gladi, trpjeti veliku glad)

“...promislimo jednog lakomca koi dan i noć ne imade mira, san mu neće na oči i svaki e čas u brigi, kod svoga imanja oće da *od glada umre*”

- GLAVA: muška glava (muškarac)

“Što ću reći od *muški glavah* koino kano nezauzdate zvirine na svaku opačinost slobostinu uzeli jesu?”

- ženska glava (žena)

“Hodiderte na mejdan, vi *ženske glave*.”

- uzeti u glavu (zamisliti)

- Velika bi budalaština bila (izvodi S. Chrys,) da jedan čovik od pedlja i sa svime malašan *uzme sebi u glavu* da je on veći od ostali ljudi”

- GRIH: grih istočni (istočni grijeh, bibl.)

“Ne imade pak nikakvog zakona koi bi većma narav čovičansku ocernio, nego oni po kojemu no svi sinovi i kćeri Adamove s *grihom istočnim* mačiti jesu”

- ISTOK: od istoga do zapada (po cijelom svijetu)

“Nie manja širina njegova zašto su se raširile grane njegove od *istoka tia do zapada*”

- IZGLED: dobar izgled (dobar primjer)

“...ponukovaše ga da probudi duh koi je u njemu i da nastoji iskernjima ne samo po lipoi priliki i *dobrom izgledu* svititi, veće još i spasonosni nauk da im traži u pamet uliti”

- zao izgled (loš primjer)

“...ali sva rečena biti, a opako živiti dvostruko će pokarani biti budući oni osim opakog življenja i *zao izgled* ostalima dali jesu.”

- IZICI: izvan sebe izići (poludjeti)

“Eva, koja no za malo vrime misto dade Sotoni i koja u malo vrimena *izvan sebe iziđe* i vlastito poznavanje zaostavi”

- JAMA: kopati jamu pod kim (podvaljivati komu)

“...počme *pod istim jamu kopati* za izčepati mu iz ruku ono što je stekao”

- JEDAN: jedan po jedan (jedan za drugim, u redu)

“Međuto oni *jedan po jedan* iziđoše iz cerkve.”

- JIĆE: jiće i piće (jelo i piće)

“jedno gorušično zerno otvara apetit iliti želju za *jiće i piće*.”

- KAMEN: dragi kamen (dragulj)

“Samo kod velikih ljudih, a ne kod svakoga naodi se *drago kamenje*”

- tvrđi od kamena (veoma tvrd)

“*Tvrđi* smo od *kamena* i čelika gdi sva ova čuvši i razumivši otvernuti zaostajemo.”

- KERV: kerv proliti (žrtvovati se)

“...budući da je svukoliku svoju *S. kerv* za nas *prolio*”

- prolivanje kervi (žrtvovanje)

“Nisi li veće puta čuo *prolivanje kervi* Isusove”

- KNJIGA: pisati knjigu (pisati list, pisati pismo)

“Dočuvši tu stvar Machaš, kralj madžarski, veoma se raserdi na Stipana i tražaše svakako način kako bi ga smakao i najposli iznađe ovi način: *piše knjigu* potajno njegovomu naravnomu sinu, to jest kopilanu imenom Stipanu, također i Radivoju, bratu kralja Stipana, da zadave kralja”

- KORIST: općena korist (opća korist, opće dobro)

“Sad ja ovako izvodim: B. D. Maria obrana je bila od Boga za *općenu korist* svega svita budući ona Isusa svitu porodila.”

- KRALJESTVO: kraljestvo nebesko (život na nebu)

“Kada dakle naš Spasitelj svoje učenike zaziva u *kraljestvo nebesko*, za jisti i piti u njemu, po nauku s. Pasebasia, ne razumi drugo...”

- KRUŠAC: svagdanji krušac (kruh svagdanji, hrana)

“...kako ti to, koino izderanu hodiću nosiš i *svagdanji krušac* prosiš, možeš reći”

- LICE: prid lice Božje doći (doći pred Božje lice, doći u raj)

“Kolika podnesoš e sveti apostoli dok vridni postas e *prid lice Božje doći*”

- u znoju lica (s velikim trudom, teško, naporno)

“...u *znoju lica* tvoga rani ćeš se, zamlja će ti ternje i drače izmećati”

- LJUBAV: bratinska ljubav (bratska ljubav)

“...rad toga oni koi je brez ljubavi, ni od Boga ni ljudma nie koristan, budući mu manjka svitlost *bratinske ljubavi*.”

- goruća ljubav (vruća ljubav, velika ljubav)

“Upitajdermo ga što ga prignu na tolika podnošenja rad nas, odgovori će nam: ništa drugo nego *goruća ljubav* kojuno prama narodu čovičan-skom imade.”

- MALO: malo po malo (malo po malo, postupno)

“Tko oće da velik bude, valja da od malene stvari počme, zatim *malo po malo* slavu i falu svojega dilovanja može po svemu svitu raširiti.”

- MANA: mana nebeska (mana, hrana s neba)

“Jali ono čudnovati sitenje u pustinji s *manom nebeskom* priko cili 40 godinah

...izvede se zločinac od straha *na polak mertav*, povedu ga k mistu od pogubljenja...”

- MEIDAN: na meidan izići (boriti se, biti spreman na borbu)

“...ne strašim se ni s istim prijakim Goliatom *na meidan izići*”

- MIR: biti u miru i pokoju (biti smiren, spokojan, osjećati smirenje)

“Nađider mi samo jednoga grišnika koi bi *u miru i u pokoju bio*, ne velim u samoi duši, veće i u tilu.”

- živiti u miru (provoditi miran i pošten život)

“...gdi protivnim načinom jedan siromašak *žive u miru*, on zafaljuje Bogu na onomu što imade”

- MUKA: muka paklena (paklena muka)

“Ondi će se i niki bogatac i proždlerlac od jada razpadati ugledavši siromaška u krilu Abrahamovu, a sebe srid *mukah pakleni*.”

- muka vikovičnja (vječna muka)

“da samo *muka* ne bi bila *vikovičnja*, ne bi se pakao zvao”

- NAČIN: na ovi način (ovako)

“Na ovi način valja da budu pofaljene i Bogu poljubljene duše”

- po niki način (na neki način, donekle)

“...i da se *po niki način* silom od učenikah odiljivaše”

- NAROD: narod čovičanski (ljudi)

“Poznajući Ivan S. da njegov Meštar svikoliku ljubav izli cića *naroda čovičanskoga*, željaše i on prama Saranitelju svikoliku ljubav izliti.”

- NEBO: vikati u nebo (vapiti u nebo, upozoravati na zlo)

“Ali dokle ovako tajaše: dotle dok ne poče kerv brateva *vikatu u nebo*”

- OGANJ: oganj pakleni (pakleni oganj, pakao)

“Hotiaše dakle S. Job pokazati da ponosicama toliko istinit jeste *oganj pakleni* koliko je istinito kraljestvo nebesko za humiljene i ponizne”

- oganj vični/vikovičnji (oganj vječni, pakao)

“...idite nesrični opačinci k prokletima u *oganj vičnji!* idite prokleti u *oganj vikovičnji*”

- OKO: imati prid očima (imati kao cilj, težiti čemu)

“Blažena D. Maria ništa drugo *prid očima* ne *imadiaše* nego put spasenja”

- stavljati prid oči (prikazati, ispričati, predočiti)

“*Stavljam* vam prid *oči* dva putnika kojino su obadvojca naumili iz Budima u Varadin putovati”

- ukloniti se iz očiu (nestati, odvojiti se)

“Izađe dakle Petar, *ukloni se iz očiu Isusovi*, i tako zaplaka kako još nikada nie zaplakao.”

- za oka trenuće (za kratko vrijeme, na brzinu)

“...zaktiva ćeš da barem *za oka trenuće* možeš koga svetog i blaženog ugledati”

- OTAC: otac od obitili (otac obitelji, glava obitelji)

“Samo oni težaci koino najposli od *oca od obitili* pozvani biau, ispovidaše da ji nitko nie najmio niti na posao pozvao.”

- PAMET: u pamet uliti (uvjeriti)
 "...ponukovaše ga da probudi duh koji je u njemu i da nastoji iskernjima ne samo po lipoi prilici i dobrom izgledu svititi, većé još i spasonosni nauk da im traži *u pamet uliti*"
- dolaziti u pamet (prisjetiti se)
 "Razumivši ja današnje govorenje S. evanđelja od prilike cesarove, *dolazi mi u pamet* također i prilika Božja"
- PLAKATI: gorko plakati (gorko plakati, plakati)
 "Izađite dakle s svetim Petrom i počmite *gorko plakati*."
- POKORA: pokoru učiniti (činiti pokoru, kršć.)
 "Je li Salomun prije svog priminutia *pokoru* za svoje grihe *učinio*"
- POTRIBA: biti u potrebi (biti u potrebi, trebati pomoć)
 "Ja bi rad znati od vas i od ostali starji: kuda vi idete, komu li se utičete kada *ste* u kojoj *potribi* i tugi"
- POVRATITI SE: povratiti se u se (doći k svijesti)
 "I ne znajući za se, niti se mogaše micati niti dići. Kako se dakle ispravi i *u se povrati?*"
- PRAH: biti prah i pepeo (nestati, propasti)
 "Gdi su plemenštine i lipote? Nisu li svakolika *prah i pepeo*."
- u prah i pepeo obratiti (srušiti do temelja)
 "I za svim tim ona više puta tolike kuće, sela i varošé popali i *u prah i pepeo obrati*."
- PRIGRIŠITI: prigrišiti bludno (sagriješiti bludno, učiniti preljub)
 "*Prigrišivši on bludno*, upade u ubojstvo i ostale opačivosti."
- PUK: izabrani puk (izabrani puk, izabrani narod)
 "Valjade nigda *izabranom puku* otići u sužanstvo pak što jim bi najtežje zaostaviti?"
- obrani puk (izabrani puk, izabrani narod)
 "dok se njegov *obrani puk* u pustinji zadržavaše"
- PUT: pravi put (pošten život)
 "Za dovesti zlu dicu na *pravi put* pokaravši i prustom, isti prut zadie za pendžer."
- križevni put (križni put, naporan i težak put do postizanja cilja)

“Mudromu Abbatu Cellesis zvatu veoma je dobro poznan bio ovi *križevni put*

hodećim ovim *križevnim putem* nije potrebe ni tražiti Isusa...”

- RAZLOG: razlog naravni (zdrav razum)

“Onaj bi pripovidalac srićan bio koji bi ove otrove paklene iskoriniti mogao koje no se i *razlogu naravnomu* i zakonu Božjemu protive...”

- REĆI: otiti reći (reći, pojasniti)

“Po mesu u kojemu se kerv zadržaje razumi se grišnik u komu se zadržaje kerv grihote, zato dokle on ne istiska kerv koja je u njemu, *hoću reći* dok se on čisto i pravo ne ispovidi...”

- RIČ: lipa rič (ljubazno uvjeravanje)

“Tiha i *lipa rič* više može opraviti nego stotina oštri i merski”

- medene riči (lijep govor, dodvoravanje riječima)

“Da lipa svita! koi tako majstorski znade oči ljudske zaslipiti, dajuć slatke i *medene riči* pod koima jid i otrova leže.”

- oštra rič (vrijeđanje koga riječima)

“Tiha i lipa *rič* više može opraviti nego stotina *oštri* i merski”

- prazne riči (prazne riječi, govor bez sadržaja i značenja)

“Naodim u knjižici od naslidovanja Isukerstovog da riči ljudske nisu drugo nego *prazne riči* koje po zraku lete.”

- s jednom ričjom (ukratko, jednom riječi)

“*S jednom ričjom* za sveršiti govorenje: dobro je kukolj i drače isčupati”

- slatke riči (lijep govor, dodvoravanje riječima)

“Da lipa svita! koi tako majstorski znade oči ljudske zaslipiti, dajuć *slatke* i medene *riči* pod koima jid i otrova leže.”

- RUKA: biti na ruku (odgovarati)

“Veoma je to meni *na ruku* budući se općenim običajem S. Ivan naziva učenik ljubavi i milosti.”

- izčepati iz ruku (oteti)

“...počme pod istim jamu kopati za *izčepati* mu *iz ruku* ono što je stekao...”

- SAM: sam sobom (u sebi)

“Juda mišljaše *sam sobom*: od dvi stvari jednu valja da oberem.”

- SAN: san ne će na oči (ne moći zaspati)

“...promislimo jednog lakomca koi dan i noć ne imade mira, *san mu ne će na oči* i svaki e čas u brigi, kod svoga imanja oće da od glada umre...”

- SERCE: čistog srca biti (biti dobrohotan, dobar, milostiv)

“Mi smo, odgovaraju oni, koji smo vazda nastojali *čistog srca biti*, to jest, vazda smo nastojali ne privoljiti zlomu i opakomu življenju...”

- imati što serce zaktiva (imati sve što srce želi, imati materijalna dobra)

“Kralj David *imadijaše* obilato i zadovoljno *što mu serce zaktivaše* pak opet ispovida da je istraživao obluživnja zapovidih Božjih”

- ljubiti iz sveg srca (jako ljubiti)

“Ne veli li ti Bog po usti pripovidaoca da ga *ljubiš iz svega srca*, a isker-njega kako samoga sebe?”

- kamenito serce (srce kameno, bezosjećajnost)

“...kako ne bi moguć bio *kamenito serce* omekšati...”

- omekšati serce

“...i medenu slast u usta i serce njiovo postavivši, ne samo im čeljusti oslade, veće još i *serca omekšaju...*”

- serce pucati (biti jako žalostan)

“...od žalosti će ti *serce pucati...*”

- studenog srca biti (biti bezosjećajan)

“Oni koi oće haznu nebesku zajedno s svitovnjom imati po svidočanstvu S. Bernardae, jesu mlitavog i *studenog srca...*”

- SIN: izgubljeni sin (izgubljeni sin, čovjek koji je pogriješio)

“Što je *izgubljenoga sina* i opet u pervašnju sriću postavilo, nego glad i ustegnutie!”

SLAVA: isprazna slava (taština)

“Ukazuje se da je *isprazna slava* takva opačinost koja čovika vodi na vikovičnje skvarenje...”

- SLIKA: slika i prilika (sličnost)

“...da on pomnivo imade tražiti *sliku i priliku* pervašnju Božju koju no je po grihu izgubio...”

- SLUGA: virne sluge (sluge)

“Hodite vi prijatelji i *virni sluge* moje!”

- STABLO: stablo života (stablo života, bibl.)

“Mudri Severian iz oniziju riči koje Bog Adamu od *stablja života* izreče, ukazuje mi lipo otajstvo koje ja još nigda nisam znao.”

- STATI: stati kano okamenit (stati kao okamenjen, stati u čudu, naglo stati)

“...*stadoše svi kano okameniti*, a delia kervavnik onaj nemili na svitlost neba udilj te i izgubi svitlost svoji očiu...”

- STVAR: stvar vrimenita (prolazne stvari, materijalno bogatstvo)

“Grišnici lepte za *stvarima vrimenitima*, ufajući se da im je spasenje sigurno.”

- SUD: sud poslidnji (posljednji sud)

“...uistinu poznati će da se pravedni ne imadu bojati *suda poslidnjega*...”

- strašni sud (posljednji sud)

“Promotrimo također kako će na dan *strašnoga suda* očito prid svim svitom na stolice starišinstva sisti s. apostoli.”

- SUMNJA: brez svake sumnje (bez svake sumnje, nesumnjivo)

“Mi ne možemo reći da čovik može toliko Boga ljubiti koliko Bog čovika ljubi, sa svim tim *brez svake sumnje* reći možemo da svi ljudi na svitu u jedno uzeti ne mogu toliko Boga ljubiti i s njime ujediniti se koliko je po ljubavi ujedinita duša...”

- SUNCE: svitliti kano sunce (sjati, svijetliti kao sunce)

“Ako se u jednomu kraljevskomu palacu *svietle* dvorani kano zvizde, a kralj *kano sunce* koi nji prosvitljuje...”

- žarko sunce/sunašce (žarko sunce/sunašce, sunce)

“...*žarko sunce* sva ova pod nebeska stvorenja s svoima zrakama grie...”

Granuvši u jutru *žarko sunašce*, vaskoliki svit prosvitljuje svojim zrakama...”

- SUZA: prolivati suze (plakati)

“...pak još sada po istomu *suzah prolivanju* naš meštar postade, budući one pune nauka bile...”

- SVIT: drugi svit (zagrobni život)

“Ne imademo se dakle čuditi što na svitu opaki dobro stoje i srični jesu, primili bo su svoju plaću na ovomu *svitu*, budući oni na *drugomu* ne imadu ufati ikakvog dobra.”

- na svit doći (roditi se)
- “...da po tomu hoti ukazati čudnovato poniženstvo našeg Spasitelja u kojemu on hoti *na svit doći*.”
- od sve četiri strane svita (od sviju strana)
- “Prid sud Božji biti će poslani anđeli da oni *od sve četiri strane svita* pravedne saberu...”
- ovi svit (ovaj svijet, život na zemlji)
- “...po kojoj Babilonii S. Oci razume *ovi opaki svit*...”
- poći s ovoga svita (preminuti)
- “...jer po nauku s. Jerolima, on na takvomu mistu *pođe s ovoga svita*... po svemu svitu (posvuda)...”
- “Ovako će anđeli Božji *po svemu svitu* pravedne ujedno sabirati...”
- ŠIRINA: širina morska (otvorena pučina)
- “...valja da sidavši u lađu puste se na *širinu morsku*...”
- UHO: zazvečati u ušima (podsjetiti, upozoriti)
- “Najposli *zazvečale su u ušima* moima i ponukovanja moi priateljah koino zaktivaše da im u naš slovinski jezik upišem predike.”
- VEČERA: posljednja večera (posljednja večara, bibl.)
- “Nie li po svidočanstvu S. pisma opočinio na *poslidnjoj večeri* kada no od izdaje Judine Isus govoraše...”
- VIRA: prava vira (prava vjera, katoličanstvo)
- “A budući ovi kralj mudar i dobar za ukazati se pravi katolik, učini sve Manekiane istirati iz svoga kraljestva, to jest one koi ne ktiše *pravu viru* zagerliti; mlogi se pak utekoše k Stipanu duki koi biaše njiov branitelj.”
- VITAR: kano vitar proletiti (proletjeti kao vjetar, nestati)
- “...svakolika su prošla i *kano vitar proletila*...”
- VRAT: navući na vrat (dobiti teret, opteretiti se čime)
- “Ne pustimo dakle da nam ova sramota prokletstvo *na vrat navuče*; ako nam je dosad život svetih za naše osramoćenje bio, obratimo se na prave putove...”
- bižati na vrat na nos (brzo pobjeći)
- “Kada ukažeš ditetu zmiu, ne *biži* li *na vrat na nos* za ukloniti se je.”
- VOČKA: zabranita vočka/voće (zabranjeno voće, bibl.)

“...kakogod Adam posli kad se priko zapovidi Božje okusi *zabranite voćke*, odma ne umri premako mu bi rečeno da u koi se god čas od *zabranitog voća* okusi, da će smertjom umriti...”

- VRATAKA: vrataca nebeska (nebeska vrata, ulaz u raj)

“Ovo ako učiniš, ti postaješ jedan tanak končić koga iglica božanstvenog miloserdja kroz *vrataca nebeska* u dvore vikovičnje vodi”

- VRIME: u malo vrimenta (za kratko vrijeme, zakratko)

“...i koja *u malo vrimenta* izvan sebe iziđe...”

- VOČKA: zabranjena/zabranita voćka/voće (zabranjeno voće, po Bibl.)

“Ne boj se ti okusiti *zabranjene voćke*...”

“...kakogod Adam posli kad se priko zapovidi Božje okusi *zabranite voćke*, odma ne umri premako mu bi rečeno da u koi se god čas od *zabranitog voća* okusi, da će smertjom umriti.”

- ZEMLJA: u zemlju propasti (jako se postidjeti)

“Ti bi zaisto od sramote hotio *u zemlju propasti*.”

- ZLO: zlo s dobrim vratiti (vratiti zlo dobrim)

“Nie li malena stvar moći se dušmanom osvetit, sa svim tim *zlo s dobrim vratiti* im?”

- ZNANJE: dati na znanje (obznaniti, reći)

“...ostavi Spasitelja *dajući na znanje* da njegovo jedino raskošje bi u blagu i imanju vrimentomu naslađivati se...”

- ZNATI: ne znati za se (biti bez svijesti)

“I *ne znajući za se*, niti se magošje micati, niti dići.”

“ZVIZDE: svietliti kano zvizde (svijetliti kao zvijezde, sjati kao zvijezde)

Ako se u jednomu kraljevskomu palacu *svietle* dvorani *kano zvizde*, a kralj kano sunce koi nji prosvitljuje...”

- ŽIVINA: nerazložita živina (nerazumna životinja)

“Nemojmo mi biti gorii od *nerazložiti živina*.”

- ŽIVLJENJE: življenje kraljevsko (kraljevski život, lijep život, bogatstvo)

“...i koi ga pravo uzljube da će oni od Oca njegovoga nebeskoga kraljevstvo zadobiti, slidi da je on nama za likarstvo i *življenje kraljevsko*...”

- ŽIVOT: život vikovičnji (život vječni)
 "...što i njemu valjade činiti za dostignuti život vikovičnji..."

Literatura

- BABIĆ, Toma (1745), *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illricis accomodata*, Venecija (prvo izdanje 1712.), drugo prošireno izdanje.
- DESPOT, Loretana (2005), *Jezik slavonskih franjevaca do preporoda*, Sveučilišta J. J. Strossmayera, Osijek.
- HOŠKO, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u konitentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- KAČIĆ, Miošić, Andrija (1759), *Razgovor ugodni naroda slovinškoga*, II. izdanje, Mleci (I. izdanje 1756.).
- MOGUŠ, Milan – VONČINA, Josip (1969), "Latinica u Hrvata", in: *Radovi za slavensku filologiju*, sv. 11, Zagreb, pp. 61-81.
- MOGUŠ, Milan (1995), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- RELJKOVIĆ, Matija Antun (1767), *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Zagreb.
- VELIKANOVIĆ, Ivan (1787), *Uputjenja katoličanska*, Osijek.
- VINCE, Zlatko (1978), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, 1978. Navodi prema: Treće dopunjeno izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.
- VONČINA, Josip (1984), "O postanku i načelima Relkovićeve Nove slavonske i nimačke gramatike (1767)", *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 451-469.
- VONČINA, Josip (1985), "Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme", in: *Filologija*, br. 13, Zagreb, 7-88.

Ljiljana KOLENIĆ

A VIEW INTO A LANGUAGE OF EMERIK PAVIĆ'S SERMON

Summary

In this paper the author studies the language of a literary work "Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svečane predike priko jeseni i zime dolazeće" of Emerik Pavić, Franciscan from the 18th century, who in addition to preaching works wrote occasional speeches in the Latin language, religious works, literary works with the biblical contents, poems, historical and medical documents. It is especially important to say that he supported and promoted Slavonian graphic letter which was established by the Franciscans. Attention has to be paid to the characteristics of his language: usage of tenses, cases, noun and adjective forms, question and exclamation marks, phrases etc.

Key words: *language, letter, sermon, authority, noun, adjective, verb, case, imperative, phrase.*

UDK 027.2:272-789.32](497.6 Humac)
094(497.6 Humac)

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. VI. 2006.

Pavao KNEZOVIĆ
Hrvatski studiji u Zagrebu

RARA CROATICA U HUMAČKOJ KNJIŽNICI (1)

Norma vivendi, caeleste volumina munus¹

Sažetak

*U ovom prilogu autor iznosi rezultate svoga višemjesečnog studioznog proučavanja sadržaja knjižnice u samostanu na Humcu gdje se nalazi oko 120 iznimno rijetkih primjeraka nekih izdanja iz starije hrvatske književnosti, kulturne povijesti i znanosti općenito. Među njima je i primjerak Gracićeve djela *Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica...* iz 1795. koji je danas jedini poznati primjerak toga djela za koji se može reći da se nalazi na određenom mjestu i da je dostupan čitatelju. Pravo blago svakako je i primjerak pariškoga izdanja Marulićeva *Evangelistara* iz 1545. čijim se primjerkom na ovim prostorima može podičiti još samo Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Ove, kao i ostale knjige nabavljane su više stihijski negoli planski, pa im je teško otkriti podrijetlo i način na koji su ovamo dospjele. Najvjerojatnije su stizale kao darovi ili su ih nabavljali fratri koji su im znali pravu vrijednost.*

Ključne riječi: knjižnica, Humac, rijedak primjerak, nabava, fra Duje Ostojić.

U knjižnici Franjevačkoga samostana na Humcu (Ljubuški) čuva se veći broj pravih cimelija, a nekolicina njih sadrži djela hrvatskih pisaca. Skrovište tih neprocjenjivih dragocjenosti bilo je znano iznimno malom broju poznavatelja blaga što ga na svojim policama čuva samostanska

¹ Crijević, 2005, 44.

knjižnica gordeći se tim tajanstvenom biserjem. Njezin su ponos i gordost sasvim opravdani, kako će se donekle moći vidjeti iz zastupljenosti hrvatskih pisaca davno minulih stoljeća i njihovih djela koje kanim s osobitim zadovoljstvom staviti na uvid čitateljskoj radoznalosti. Budući da je humačka knjižnica počela egzistirati istom krajem 19. stoljeća, poslije izgradnje samostana (1867.-1895.)², intrigantan je i zanimljiv način i put “dolaska” tih vrlo rijetkih i starih knjiga u njezine knjižne fondove.

Odgovor na ta pitanja, iako ona golicaju svakoga knjižničara i unatoč tomu što na njih troši goleme snage nastojeći iz petnih žila razjasniti svaki pojedini slučaj, najčešće ostaje tajna tmine povijesnih događanja vezanih za knjižnice. U tome nizu ni humačka knjižnica nije iznimka. Kod većine primjeraka odgovor se može samo naslućivati, a tek su malobrojne knjige očuvale spomen na svoje negdanje gospodare, odnosno imena onih koji su se njima služili. Ipak, ima vrlo zanimljivih vijesti o nabavi pojedinih primjeraka i njihovoj tadanjoj “vrijednosti”, tj. novčanoj svoti za koju su namaknuti, a čini se da je u najvećem broju slučajeva visinu cijene determiniralo prodavačevo neznanje. Jednostavno, nepoznati nam prodavači nisu znali što nude i što prodaju. I kod tih je slučajeva poznata tek ona završna faza nabave dotičnoga primjerka, a kako je stiglo do prodavača i prodajnoga mjesta, i dalje ostaje tajna. Čini mi se da bi bilo pogrešno pomišljati kako je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Mostaru postojao neki vrsno opremljen antikvarijat. Činjenica jest da su u tome razdoblju u Mostaru namaknuti najzanimljiviji cimeliji sadanje samostanske knjižnice na Humcu, a glavni je namicatelj bio fra Duje Ostojić. Većina je najzanimljivijih primjeraka u fondove humačke knjižnice stigla iz fra Dujine ostavštine.

Rijetke knjige s djelima pisaca starije hrvatske književnosti, kulturne povijesti i znanosti nastajao je, moglo bi se reći, stihijski. Najvjerojatnije se nabavljalo ono što se nudilo na prodaju, a netko je od fratara imao sredstva da to kupi. Usto, primjerci su, po svoj prilici, stizali kao darovi bilo zaslužnim pojedincima, bilo kao pomoć u početnim godina-

2 Početak samostanske knjižnice prema fra Andriji Nikiću “seže u godinu 1855. kad je podignuta kuća s kapelom”. Ali Nikić odmah dodaje: “Konačno su godine 1968. uređene posebne prostorije i prenesena cijela knjižnica [...] u zapadno samostansko krilo”. Nikić, 1988, 49.

ma organiziranja nastave koja je zbog skučenosti i oskudice prostora iz širokobriješkoga samostana bila djelomično izmještena i izvodila se u humačkom samostanu.³ Sam broj primjeraka nije impozantan; zapravo bi se moglo reći da je i neznatan jer je riječ o nekih 120 knjiga, ali se tu nalaze iznimno rijetki primjerci nekih izdanja. Svakako osobitu pažnju privlači primjerak Gracićeva djela *Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica...* (Padova, 1795.)⁴ jer je to danas jedini poznati primjerak toga djela za koji se može reći da se na određenom mjestu nalazi i da je dostupan čitatelju. To ne znači da je humački primjerak Gracićeve knjižice unikat. Prema Zirdumovu opisu⁵ i donošenju ulomaka u prijevodu iz knjižice nema nikakve dvojbe da je on u rukama imao primjerak toga Gracićeva djela. Pa iako Zirdum ne otkriva mjesto ili knjižnicu koja posjeduje taj primjerak, čini mi se da ne ću pogriješiti ustvrdim li kako je to knjižnica Franjevačkoga samostana u Kreševu.⁶ I Šime Jurić navodi da jedino Franjevački samostan u Kreševu posjeduje primjerak, ali bez signature.⁷ Do daljnjega jedini poznati primjerak Gracićeve knjižice, a to je najstarija tiskana medicinska knjiga u R BiH, jest onaj što se čuva u humačkoj knjižnici.

-
- 3 Usp.: "U istom krilu [tj. zapadnom] od 1871.- 1903. održavala se nastava za razrede franjevačke srednje škole, odnosno prve godine filozofsko-teološkog studija. Na tom mjestu godinama brojne Generacije hercegovačkih fratara postavile temelje svoga kasnijeg svećeničkog i redovničkog života." *Šematizam*, 1977, 119.
- 4 Zirdumov prijevod naslova: *Teoretsko-praktično izlaganje - na uporabu terenskom svećeniku - o djelovanju otrova koji donosi groznicu i kugu i zmijskog otrova, i o nekim drugim stvarima - nije tečan, a ni sasvim točan.* Usp. Zirdum, 1978, 227.
- 5 U prvoj bilješci Zirdum navodi: "Originalni naslov glasi: **Sacerdotis viatoris Analysis theoricopractica de viribus virus febriferi, pestiferi, atque serpentini**, De plerisque aliis moribus, eorumque praecipuis antidotis, et aliis quibusdam Miscellis. 1795. Patavii, Superiorum permissu. /Vel. 155x90 mm str 27, tisak: petit. / Sadržaj po poglavljima: Praefatio str. 3-4; Index str. 5; Prologus, str. 6-7; I. De viribus Virus Febriferi, str. 7-9; II. De viribus Virus Pestiferi, str. 9-15; III. De viribus Virus Serpentina, str. 15-17; IV De plerisque aliis moribus, eorumque praecipuis antidotis, str. 17-18; V. De his quae in Bosna Argentina gignit tellus, str. 18-20; VI De Regimine, et Religione incolarum Regni Bosnae ejusque variis vicissitudinibus, str. 21-27." Zirdum, 1978, 227.
- 6 U članku se jedino spominje kreševska samostanska knjižnica u kojoj se nalazi medicinska literatura koju je rabio Gracić i signature svih rukopisnih ljekaruša što se čuvaju u arhivu kreševskoga samostana. Usp. Zirdum, 1978, 230-235.
- 7 Taj Jurićev postupak znači da podatak donosi prema usmenoj predaji. Usp. Jurić, 1971, 324 (br. 110).

Osobitu pažnju privlači primjerak pariškoga izdanje *Evandelistara* Marka Marulića iz 1545. godine. S tim se izdanjem Marulićeva djela u Hrvatskoj jedino može podičiti Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (usp. Jurić, 1971, 36 /br. 143/). To ne mogu ni glasovite svjetske knjižnice kao što je Vatikanska, Alessandrina u Rimu, Nacionalna biblioteka Francuske u Parizu, Marciana u Veneciji, a nema ga ni po knjižnicama u Austriji.⁸ Prema istraživanjima F. Leschinkohla, u 67 njemačkih knjižnica čuva se 122 primjerka Marulićeva *Evandelistara* (Leschinkohl, 1994, 101), od deset izdanja, ali među njima nema nijednoga primjerka ovoga pariškoga. Čini se da ni Leschinkohl nije znao da je u Parizu kod Jakova Keruera (Iacques Keruer) 1545. tiskan Marulićev *Evandelistar*.⁹ Od tih deset izdanja sedam ih je izišlo u Kölnu, a čak tri iste godine. To je iznenadilo i samoga istraživača koji piše: “Najveći broj knjiga Marka Marulića koje se nalaze u Njemačkoj čine izdanja *Evandelistara* tiskana u Kölnu. Ta je knjiga u jednoj te istoj godini (1529) doživjela čak tri izdanja u dvaju tiskara (Eucharius Cervicornus i Franc Birckmann), a tri godine kasnije (1532) dva izdanja (Peter Quentell i Hero Allopecius).” (Leschinkohl, 1994, 101) Iz ovo nekoliko podataka lako se može zaključiti kako je velika rijetkost primjerak pariškoga izdanja Marulićeva *Evandelistara*. Taj vrlo rijetki primjerak Marulićeva djela što se čuva u humačkoj knjižnici ranije nije bio poznat. Primjerak je 20. travnja 1891. u Mostaru kupio fra Duje Ostojić za tadanjih sedamnaest austrijskih kruna, a to je iznosilo osam i pol zlatnika, tj. dukata. Fra Duje je na primjerku svojom rukom zapisao: “*Hic liber sic ligatus constat septemdecim coronas austriacas vel octo cum dimidio florenorum item austriac[orum]. Emit sibi pro otio frater Domnus Ostoich secretarius episcopalis, Mostar die 20. IV 1891.*” (“*Ova knjiga tako uvezana stoji sedamnaest austrijskih kruna ili osam i pol zlatnika austrijskih. Biskupov tajnik fra Duje Ostojić kupio ju je u Mostaru 20. travnja 1891. sebi za rasonodu.*”) Fra Duje je već tada znao u čemu će uživati kada se jednom dočepa mirovine. I radi toga je dobrano odriješio kesu. Na knjizi koju je samo nekoliko mjeseci prije

8 U 41 austrijskoj knjižnici čuva se 37 primjeraka raznih izdanja Marulićeva *Evandelistara*, ali među njima nema nijednoga primjerka pariškoga izdanja. Usp. Leschinkohl, 1999, 185-200.

9 U popisu izdanja Leschinkohl navodi: “*Evangelistarium*. Venetiis 1516. Basel 1519, Köln 1529, 1529, 1529, 1532, 1532, 1541, 1556, Antverpiae 1601.” Leschinkohl, 1994, 101.

kupio također u Mostaru zapisao je da se tada za pet florina moglo kupiti bika.

Osobiti je biser humačke knjižnice primjerak *Exemplorum memorabilium cum ethnicorum tum christianorum e quibusque probatissimis scriptoribus* (Venecija, 1621.) koju je sastavio glasoviti portugalski teolog i propovjednik Andrés de Resende (1498.-1573.) iz Évore. To je dvosveščana zbirka znamenitih primjera izvađenih iz djela najprokušanijih poganskih i kršćanskih pisaca. Među te malobrojne pisce Andrés je uvrstio Marka Marulića i izvadio mnoge primjere kršćanskoga morala i ponašanja iz njegovih *Institucija* i *Evandelistara*. To je djelo doživjelo brojna izdanja ne samo u tiskarama na Peloponeskom poluotoku nego i drugim europskim zemljama (Francuska, Njemačka, Austrija, Poljska, Italija, itd.), a prevedeno je i na mnoge pučke jezike.

Veoma je zanimljiv primjerak epistolarija kardinala Giovannia Bone (1609.-1674.) koji je služio kao srednjoškolski i sveučilišni udžbenik za učenje pisanja pisama. Među kardinalovim pismima nalazi se nekoliko pisama učenih muževa koja su bila njemu upućena. Za nas je značajno što je u taj vrlo mali izbor ušlo i pismo zagrebačkoga biskupa Martina Borkovića (1597.-1687.)¹⁰ s nadnevkom: *Zagrabiae 31. Julii 1674.*

Možda su za našu ne samo kulturnu povijest nego i religioznost, odnosno za štovanje Blažene Djevice Marije još zanimljivija i važnija tri priloga u glasovitom četverotomnom djelu *Atlas Marianus*, njemačkoga isusovca Wilhelma Gumppenberga (1609.-1675.), glasovitoga pučkog misionara i velikoga štovatelja Majke Božje i promicatelja marijanskih pobožnosti. Gumppenberg je postao poznat osobito po svome golemom djelu: *Atlas Marianus sive De imaginibus Deiparae per orbem Christianum miraculosis – Marijanski atlas ili O čudotvornim Bogorođičinim slikama u kršćanskom svijetu* (Ingolstadt 1657.-1659.) u kojemu

¹⁰ Martin Borković ušao je u pavlinski red 1627. u Lepoglavi, filozofiju je završio u Olomoucu, a teologiju u Rimu gdje se pridružio obnovi reda. Tri puta je biran za generalnoga vikara reda (1640., 1651. i 1663.) i tri puta za generala reda (1644., 1650. i 1657.). Kralj Leopold I. imenovao ga je 1667. zagrebačkim biskupom, a to je potvrdio papa Klement XI. Nakon što je P. Zrinski 1670. bio lišen banske časti, Borković je zajedno s N. Erdodijem obavljao službu banskoga namjesništva i time spasio ustavnost Hrvatske. Imenovan je 1687. kaločkim nadbiskupom. Kao biskup promicao je školstvo, obrazovanje i duhovni prepород svećenstva. Za ovo se Borkovićevo pismo nije znalo.

je obradio preko 1200 marijanskih svetišta, doslovno, u čitavom svijetu (u Aziji, Africi, Americi i svim europskim zemljama) bez obzira koja ih crkva (istočna ili zapadna) ili kršćanska zajednica časti. Posebno je odao 100 najglasovitijih svetišta i njih detaljnije obradio donijevši vjernu kopiju čudotvorne Gospine slike ili kipa koji se u tom svetištu časti. Među tih sto najglasovitijih i najvećih marijanskih svetišta nalaze se tri hrvatska (usp. Knezović, 2005, 75-91). Zajedno s trećim i četvrtim sveskom tiskana su dva manja Gumpfenbergova djela od kojih *Catalogus nominum patrum Societatis Iesu* (Ingolstadt, 1659.) donosi najosnovnije podatke o svim tada živućim hrvatskim isusovcima razdijeljenima prema provincijama kojima su, po ustroju reda, pripadali. Iako su doneseni podatci oskudni, ipak su višestruko važni za našu kulturnu povijest jer se izgubio svaki spomen na neke od njih.

Posebnu pažnju u humačkoj knjižnici zavrjeđuje primjerak djela glasovitoga napuljskog znanstvenika Giovannija Battiste Della Porte (Napulj, 1535.-1615.), osnivača akademije za proučavanja tajna prirode (*Academia secretorum naturae*) naslovljeno: *Magiae naturalis sive De miraculis rerum naturalium libri XX*. U njoj se autor bavi kozmologijom, geologijom, optikom, biljnim proizvodima, medicinom, otrovima, kemijskim eksperimentima na rudama, destilacijama, staklom i njegovim bojenjem, majolikom, osobinama magneta, kozmetičkim preparatima itd. Della Portino djelo bilo je vrlo traženo i doživjelo je mnogobrojna izdanja u nizu europskih zemalja, a prevedeno je na sve važnije europske jezike. Autor ga je posvetio Dubrovčaninu Juniju Bobaljeviću (*Ioannes Baptista Porta Illus. Iunio Bobali Andreae filio Ragusaeo s. p.*). U humačkoj se knjižnici čuva frankfurtsko izdanje iz 1607. godine, čiji je tisak nadgledao sam Della Porta za vrijeme svoga putovanja po europskim državama što mu je omogućio španjolski kralj Filip II. kao nagradu za izume (otkrića) koje je obznanio u njegovom kraljevstvu.

Iznimnoga je nacionalnog značenja i oku vrlo ugodna edicija *Scriptores rerum Hungaricarum Dalmaticarum Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuini* (Beč, 1746.-1748.) u tri goleme i poprilično teške knjige s prekrasnim kožnim uvezom i zlatotiskom na hrptu. Tu su ediciju pripremili J. G. Schwandtner (1716.-1791.) i mađarski povjesničar Ma-

tija Bell (1684.-1749.), koji je napisao opširne uvode o svakom uvrštenom piscu i njegovu povijesnom djelu. Spomenut ću samo neka djela što su svjetlo dana ugledala u toj prestižnoj ediciji. U prvom svesku nalazi se *Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcarum ad Vladislaum Hungariae et Bohemiae regem*, Dubrovčanina Feliksa Petančića (Felix de Petanticiis, Felix Brutus Petancius, 1455.-1517.), izrazitoga poliglota koji je uz hrvatski, njemački i talijanski znao i latinski, grčki, kaldejski, hebrejski, perzijski i osmanski (turski).¹¹ Petančić je u toj knjižici (jednom od najčitanijih turkoloških djela u 16. stoljeću u Europi) opisao devet putova kojima bi se najlakše i najdjelotvornije mogli napasti Turci. Zato se može reći da je to neka vrsta praktičnoga priručnika za sudionike u vojni protiv Osmanlija.

Naslov *Historia Szigethi totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi a Solymano Turcarum imperatore anno MDLXVI capti chrisatianisque erepti* prijevod je čuvene kronike *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta*, kanonika Franje Črnka, tajnika i pisara hrvatskoga bana Nikole Šubića Zrinskoga kojega su nakon pada Sigeta 1566. Turci zarobili i odveli u ropstvo, a otkupio ga je banov sin Juraj. Kao očevdac junačkih borbâ oko Sigeta Črnko je poslije povratka iz ropstva te događaje opisao po sjećanju i zabilježkama, a tu je kroniku na latinski preveo S. Budina (poznatija je pod skraćenim naslovom *Historia Sigethi*). U drugom svesku, odmah na početku, nalaze se *Pisma* jednoga od najpoznatijih hrvatskih humanista ranoga razdoblja – Ivana Viteza od Sredne (1405/8.-1472.). Bio je ostrogonski nadbiskup i primas Ugarske, odgojitelj i kasnije kancelar kralja Matije Korvina za kojega je izborio krunu sv. Stjepana i njome ga okrunio. Vitez je osnivač humanističkih centara u Varadinu, Budimu i Bratislavi gdje je 1467. utemeljio sveučilište Academia Istropolitana. U ediciji je tiskano oko 70 pisama (Ioannis de Zredna cancellariae regis Hungariae olim protonotarii *Epistolae in diversis negotiis statum publicum Regni Hungariae concernentibus...*) iz Vitezove korespondencije koja su nastala uglavnom između 1445. i 1451.

11 Ta Petančićeva rasprava, koju je po povratku iz poslanstva na Rod predao 1502. kralju Ladislavu II., tiskana je istom 1522. kao *De itineribus in Turcam libellus* (Beč, 1522.), a doživjela je u 16. stoljeću 15 izdanja na latinskom te mnoga u prijevodima.

Odmah iza njega slijedi glasovito djelo dubrovačkoga Salustija Ludovika Crijevića Tuberoni (Ludovici Tuberonis Dalmatiae abbat^{is} *Commentariorum de rebus suo tempore nimirum ab anno Christi MCCCCXC usque ad annum Christi MDXXII in Pannonia et finitimis regionibus gestis*) u kojemu je opisao turbulentne događaje na jugoistoku Europe od smrti kralja Matijaša Korvina do izbora za papu Hadrijana VI. (1490.-1522.), s brojnim digresijama u najstariju povijest pojedinih naroda i krajeva. "Crijevićevo djelo i stilski i sadržajno jedno je od najsjajnijih primjera ne samo hrvatskoga, nego i europskoga humanističkoga latinитета. Njegovi stavovi prema univerzalnim ljudskim problemima u skladu su s ondašnjim duhovnim strujanjima; posebno se to očituje u naglašenoj vjerskoj toleranciji i beskompromisnoj kritici devijantnih pojava u vrhu Katoličke crkve. [...] U predgovoru [...] Bel prosuđuje da Tuberonu pripada vodeće mjesto među piscima ugarske povijesti." (Rezar, 2000, 136.)

Tu je zatim djelo Ivana Zermega *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges commentarius* u kojemu je opisan gotovo najmučniji dio povijesti ugarsko-hrvatskoga kraljevstva što se ogleda u trzavicama između cara Ferdinanda i Ivana Zapolje. Treći svezak počinje s prvim našim znanstvenim povijesnim djelom *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, oca hrvatske povijesne znanosti Ivana Lučića (Ioannes Lucius, Trogir 1604.- Rim, 1679.). Tu je dao prikaz hrvatske povijesti od prapovijesti do 15. stoljeća. I za razliku od fantazija njegovih prethodnika i suvremenika, Lučić je svoj pregled povijesti temeljito potkrijepio izvornom građom (uzoran je po heuristici, kritici i egdotici izvora te po raščlambi povijesnih zbivanja od neistina iz predaje), a natopio ga domoljubljem. Lučićev je utjecaj golem na hrvatske povjesničare, bilo da su prihvaćali njegove teze, pobijali ih ili se samo služili njegovim izdanjem građe (usp. Kurelac, 1994, 138-146).

Iza Lučićeva djela nalazi se popis biskupa senjsko-modruške biskupije koji je izradio biskup Juraj Vuk Čolić (Georgii Wolfgangi Chiolich de Lewensperg *Catalogus episcoporum Segniensium ex authenticis documentis concinnatus*). Potom slijedi *Ljetopis* Grgura Brskoga koji je, nažalost, u našoj literaturi još uvijek poznatiji kao *Ljetopis popa Du-*

kljanina (Ivić, 2000, 589) – s naslovom *Regnum Slavorum* i autorom: Presbyteri Diocleatis (usp. Parčić, 1991, 190-214). Nakon toga donosio se Marulićev prijevod na latinski (*Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* a Marco Marulo *Latinitate donata*). Zatim dolaze kronika Tome Arhiđakona (*Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*), onda kronika o podvizima rimskih careva i pape Mihe Madijeva de Barbazanis¹², spis splitskoga kanonika Marije a Cuteis¹³ te kronika nepoznatoga autora o mletačkom opsjedanju Zadra 1345.¹⁴ Tu su potom *Uspomene* Pavla Pavlovića¹⁵ i Marulićevo polemičko djelo u kojemu dokazuje da sv. Jeronim nije bio Talijan, tj. da nije rođen na talijanskom tlu¹⁶, a za njim slijede Lučićeve znanstvene bilješke u svezi s tim pitanjem.¹⁷ Tu je još Gradićev prijevod s grčkoga na latinski Apijanova djela o rimskim ratovima s Ilirima¹⁸ te *Opis obale Ilirika*, Paladija Fusca koji je više godina službovao kao učitelj u Dalmaciji (Šibenik, Trogir, Zadar).¹⁹ U trećem svesku nalaze se gotovo sva ona djela koja je prvi put objavio Lučić u Amsterdamu 1666. naslovivši ih: *Rerum Dalmaticarum scriptores nondum impressi* (usp. Kurelac, 1994, 60-61). Čitava je edicija popraćena nizom vrsnih ilustracija, koje najčešće prikazuju tadanje gradove, i brojnim zemljopisnim kartama kraljevstava i pokrajina.

U toj, nažalost, neizdvojenoj zbirci humačke knjižnice nalazi se prvi hrvatskih prijevod kanonskoga prava *Zakon czarkovni* (Venecija, 1778.), franjevca Andela Della Costa (1732.-1790.), prvi obrednik u prijevodu Bartola Kašića (*Ritual rimski istomaccen slovinski po Bartolomeu Ka-*

12 Madijev (Split oko 1284. do oko 1358.): *Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum*.

13 *Summa historiarum de gestis civium Spalatinorum sub brevitate compilata ex diversis chyrographis de temporibus retroactis ut non praecedentes sed posterius suis gradantibus narrabuntur*.

14 Anonymi, *Obsidio Jadrensis de anno Domini MCCCXLV libri duo*.

15 Pauli de Paulo *Memoriae*. Lučić ga je objavio kao: *Memoriale Pauli de Paulo patritii Jadrensis* poprativši ga znanstvenim bilješkama (Notae ad Memoriale Pauli de Paulo), Amsterdam, 1666. a eo djelo

16 Marci Maruli *Animadversio in eos qui beatum Hieronymum Italum esse contendunt*.

17 Ioannis Lucii *Notae in praecedentem M. Maruli animadversiones*.

18 Appiani Alexandrini *Romanarum historiarum de bellis Illyricis liber* Stephano Gradio interprete.

19 Palladini Fusci *De situ orae Illyrici libri duo*.

ssichiu popu bogoslovcu od Druxbae Yesusovae), tiskan slovima Svete kongregacije za raširenje vjere 1640. u Rimu. Tu je tiskaru 1626. osnovao papa Urban VIII. s namjerom da onemogući širenje protestantizma, a za izdanja na hrvatskom rabljen je tipografski materijal konfiscirane hrvatske protestantske tiskare iz Uracha kraj Tübingena.

U humačkoj se knjižnici čuva jedino filozofsko djelo fra Andrije Kačića Miošića – *Elementa peripatethica juxta mentem subtilissimi doctoris Joannis Duns Scoti* a P. F. Andraea Cacich Miossich (Venecija, 1752.). Tu je komplet Katančićeva prijevoda Svetoga pisma (Budim, 1831.), preteče glasovite zagrebačke Biblije.

Od prirodnih znanosti pažnju privlači u Anconi tiskana (1766.) *Aritmetika* (*Aritmetika u slavni jezik illirički sastavljena i na svitlost data za korist targovcza i vladahocza kurchgnega istga naroda*), fra Mate Zoričićeva i pola stoljeća mlađi školski udžbenik *Racsun za pervu i drugu godinu shkulsku* (Osijek, 1827.), fra Ambroza Maticća. Druga školska literatura relativno je vrlo slabo zastupljena s nekoliko gramatika i rječnika. Od leksikona tu je komplet Stullijevih rječnika i prvo izdanje Pomeya frazarij (*Flos latinitatis...*) s Wagnerovom sintaksom (*Syntaxis ornata*) što ih je za hrvatske škole priredio Ivan Galjuf i 1747. tiskao u Zagrebu. Dukat je s pravom napisao: “Pomey-Galjufova je knjiga više puta izdana, pa sve do novijega vremena (od prilike do vremena apsolutizma) bila vrlo omiljena udžbenik u kajkavskom dijelu našega naroda.” (Dukat, 1904, 141.) Dukat je poznato pet izdanja Galjufova priređenoga frazarija F. Pomeya (Zagreb, 1747., Budim 1797., zatim ponovno u Zagrebu s.a., Budim 1820. i Budim 1834.). O trećem izdanju piše da je tiskano “Zagabriae, Typ. Joan. Thom. nob. de Trattner, s. a. 8°pp. 463. Meni nije nijedno od ova dva [tj. budimsko 1797. i zagrebačko kod I. T. Trattnera] poznato.” (Dukat, 1904, 141) U humačkoj se knjižnici čuva upravo to zagrebačko izdanje koje je bilo nepoznato Dukat. ²⁰

Među svim gramatikama latinskoga jezika za humačku knjižnicu i cijeli taj kraj na osobitu je pijedestalu Šitovićeva prerada glasovite gramatike portugalskoga isusovca Manoela Álvaresa *Grammatica Lati-*

20 Uz humački primjerak još su poznata samo tri (Sveučilišna knjižnica u Rijeci, Knjižnica Franjevačkoga samostana u Požegi i Knjižnica Franjevačkoga samostana u Makarskoj).

no-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accomodata a patre F. Laurentio de Gliubuschi; njezino treće izdanje tiskano 1781. u Veneciji. Hasan Šitović rodio se u Ljubuškom 1682. u muslimanskoj obitelji, ali je već kao mlađić pobjegao u Vrgorac k harambaši Šimunu (Šiti) Talajiću koji ga preda gvardijanu Franjevačkoga samostana u Zaostrogu, gdje ga je fra Ilija Mamić 2. veljače 1699. krstio i nadjenuo mu ime Stjepan. Kada je završio niže škole, Stjepan je stupio u franjevački red i tom prilikom dobio ime Lovre. Dok je bio profesor (artium lector) u Makarskoj, tiskao je u Veneciji 1713. svoju gramatiku za koju se općenito tvrdi da je najuspjelija i najutjecajnija gramatika te vrste od prvotiska do polovice 19. stoljeća (usp. Demo, 2005, 310-316).

Među rijetkim knjigama humačke knjižnice nalazi se tek nekolicina prijevoda vrlo popularnih homiletičkih i poučno-religioznih djela. Najstariji je prijevod djela španjolskoga karmelićanina Juana de Jesús Maria (1564.-1615.), teologa i mističara koji je prvi u samostanu sv. Pavla u Rimu počeo pripremati misionare za Perziju i Indiju. Njegovo je djelo s talijanskoga²¹, a ne španjolskoga, preveo na hrvatski rapski biskup Petar Radovčić i objavio ga 1657. u Rimu. U humačkoj se knjižnici nalazi drugo izdanje *Način za dobro umriti* (Rim, 1709.).²²

U našoj prevoditeljskoj tradiciji osobit je slučaj *Blago nauka karstianskoga* koji je, kako se čini, s francuskoga na hrvatski preveo Kotoranin fra Bonaventura Marčela²³, iako je djelo prvotno bilo napisano na latinskom jeziku, kako stoji na naslovnici: "*prinessen iz diackooga, paak*

21 Na pomoćnoj naslovnici stoji: Tradutione del libretto dell'arte del ben morire del padre Giovanni di Gesù e Maria carmelitano scalzo fatta in lingua illirica da Pietro Gaudentio vescovo d' Arbe : Romae : Typis Sacrae cong. de propag. fide, MDCCIX.

22 Na naslovnici prvoga izdanja stoji: "Posctovanoga otca Ivana Iezu Maria, Druxbe karmelitanke bosohodechih Istumačen u Dalmatski Yazik po Prisuittlomu i Priposcouanomou GospodinuGospodinu Petru Gaudencziu, to yest Radoučichiu Splichianinu Biskupu Rabskomu" s naznakom tiska: "V RIMV, V vtisceeniči Suet Skupskine od Razplodyenya Vire, Lito 1657." Petar III. Gaudenzio ili Radovčić, Splićanin bio je rapski biskup 1636.-1663.

23 Usp.: "Tako je franjevac Bonaventura Marčela, o kome se inače ništa poblize ne zna, osim da je živeo, u Kotoru i da je umro 1806. godine, preveo *Blago nauka krstjanskoga* Nikole Tirloa (Turlot), i to, kako izgleda, sa francuskoga ('prinesen iz dijačkoga, pak u francuski jezik, napokon u slovinski', kazano je u podnaslovu), a njegovi prijatelji izdali su taj prevod 1770. u dva toma u Mlecima." Pantić, 1990, 5.

u franzeski jezik, napokon u' slovinski po' jednomu redouniku iz Dalma-
zie".²⁴ Također, s naslovnice se doznaje da je "Nikola Turlot naučitelj,
bogoslovac, vladalac općeni u crkvi stolnoj Namur grada u Fiandri". I
humačka knjižnica posjeduje prijevod u našim krajevima najraširenijih
propovijedi padovanskoga propovjednika Giovannija Battiste Campa-
dellija *Govoregna sveta chjudoredna podobna razumu od svake varsti*
cegljadi varhu svih nedigljaa od godiscchja (Venecija, 1754.)²⁵ koje je na
hrvatski preveo Dominik Pavičić ("prinesseno u harvaski jezzi od Do-
minika Pavicichja, Huaranina iz Varbagna, popa od skuppa s. Filipa u
Splitu"). Među preradbe prijevoda može se uvrstiti Kneževićeva *Osmi-
na redovnička zabave duhovne* koja je "Najpri sastavgljena u djački jezik
od jednoga redovnika reda Svetoga Otcza Franceska, a u nascki illirički
prinescenna od O. F. Petra Knexevichia iz Knina" (usp. Knezović, 2003,
133-158). Uz Kneževićev "prijevod" u knjižnici se humačkoj nalazi i za-
grebačko izdanje toga istog djela u originalu na latinskom: *Octava se-
raphica seu Spiritualia octo dierum exercitia* per Patrem Aemilianum
Nieberle (Zagreb, 1723.).

Prema očekivanjima, u ovoj "zbirci" najzastupljenija je homiletička
literatura s knjižicama za pomoć u pastoralu. Od fra Matije Divkovića
nalazi se *Nauk karstianski s mnoziemi stvari duhovniemi i velebogoljub-
niemi*, tiskan bosanicom 1738. u Veneciji. Od J. E. Matijevića i fra Marka
Dobretića nalaze se priručnici za župnike, kao i od A. Kadčića (*Bogoslo-
vje diloredno iliti Rukovođ slovinski na poznanje svetog reda upravljen*),
dok su konkretnije upute koje je župnicima slao biskup fra A. Miletić
poznate i kao "biskupovača" iz kojih se u nedostatku drugih knjiga uči-
lo čitati i pisati. Od knjižica koje obrađuju pojedine pobožnosti u hu-
mačkoj je knjižnici sačuvan do danas jedini poznati primjerak knjižice:
Deveticze bogliubni pripravaa za stovati i proslaviti privisoka otajstva

24 Usp. Turlot, Nicolas: [*Thesaurus doctrinae christianae* ...] Reverendi Adm. Domini D. Nicolai Turlot, S. Theologiae Licentiat, Ecclesiae Cathedralis Namurcensis Praepositi ac Vicarii Generalis. *Thesaurus doctrinae Christianae quondam concinnatus*; sed demum / A. F. Matthia Keul SS. Theologiae Lectore Emerito ... recognitus, & Indicibus plurimum necessariis auctus. Coloniae Agrippinae, Noethen, 1699.

25 Izvorni naslov glasi: *Discorsi sacri sopra varie feste ed altre materie morali*. Opera di Gio. Battista Campadelli sacerdote padovano dottore di sacra teologia, pubblicata ad uso principalmente de' parrochi di Villa.

svetkovinaa zapovidni Priçiste i Priblaxene Divicze Marie u Makarskoj darxavi i u ostalim sve Dalmaczie (Dubrovnik, 1808.), Jakova Perkovića, popa glagoljaša, rođenoga u Vinici kod Tomislavgrada. Kreševljaković spominje tri njegova djela, ali zasigurno ovo nije imao u rukama, što se može zaključiti prema njegovu navođenju naslovu: *Devetnice bogoljubnih priprava za štovati svetkoviune*, Dubrovnik, 1808. (Kreševljaković, 1912, 19). Alilović doslovno prepisuje naslove djela od Kreševljakovića (usp. Alilović, 1986, 65). Kaznačić navodi da se u Čulićevoj knjižnici nalazi primjerak: “Pet rasudjenja svetoga Apostolskoga sidališta varhu pet dogadjajah podloženih sudu Svet. O. Pape po D. Jakobu Perkoviću – U Dubrovniku 1809. po A. Martekini.” (Kaznačić, 1860, 224, br. 1264) i dva primjerka knjižice: “Život Svetoga Jakova Pustinjaka D. Jakova Perkovića Kapelana u Duvnu – U Dubrovniku 1808 po A. Martekini.” (Kaznačić, 1860, 230, br. 1312, i Kaznačić, 1860, 395, br. 2877.)

Također, vrlo je rijedak primjerak knjižice za pobožnost križnoga puta (*Put sveti od kricjsja, olli Put bolesni nascega Spassiteglia od kuchie Pilatove do gorre od Kalvaria*) u slovinški jezik sloscen, Vlaha Letunića (Ancona, 1768.); jedan nekompletan primjerak čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a Kaznačić navodi da se u Čulićevoj knjižnici nalazi rukopis koji je prijepis tiskane knjižice.²⁶ Humački je primjerak, koliko se danas zna, jedini kompletan primjerak. Tu je i Pobožnost Presvetom Srcu Isusovu (*Blago ss. proscchienj bogogliubnoga skupa alliti Druxbe Prissetogh Sarcza G. N. I.*) koju je sastavio Antun Tiardović²⁷ i 1814. tiskao u Splitu.

Homiletička je literatura najobimnija; tu su zbirke propovijedi Ivana Ančića, Josipa Banovca, Fabijana Blaškovića, Jeronima Filipovića, biskupa G. Ilijića, zatim Filipa Lastrića, Emerika Pavića, Bartola Pavlića, Ivana Josipa Pavlovića Lučića i Stjepe Rusića.

Široj znanstvenoj javnosti najzanimljivija su čisto književna djela, ali takvih je vrlo malo. Uz Ferićeve pjesničke parafraze psalama i novozavjetnih kantika tu se nalazi Pavićeva parafraza Kačićeva *Razgovora*

26 Usp. “Put Križa po ocu fra Vlaha Letuniću Dubrovčaninu (1767).” Kaznačić, 1860, 202 (br. 1089).

27 Nigdje u literaturi nisam našao nijedan podatak o njemu, a na naslovnici donosi: “po mišniku D. A. Tiardovichia Darxave spliske”.

ugodnog naroda slovinskog, Palmotićeve *Kristijada* (*Kerstovka* iliti *Xivot i dyla Gospodina nashega Isukersta*) i Kanižličev ep *Sveta Rožalija* (*Sveta Roxalia panormitanska divica* - Beč, 1780.), a osobito *Pjesni na čas Serza Jezusova* što ih je ispjevala *dieve* Anica Bošković. Te je duhovne pjesme objavio u Veneciji 1783. (Bnezieh, U pritistictu Coleti, 1783.) Ivan Marija Matijašević zajedno sa svojim djelom: *Saerze Prisveto Jesussovo rasgledano*.

Iako se knjižnica ne može podičiti golemim brojem, ipak se ne može osporiti njezina osobita vrijednost jer čuva nekoliko dragocjenih bisera, a među njima je i *Pisma od Ivana Salkovicha silnog viteza i junaka svemu narodu illyrskomu za vikovitu uspomenu* od jednoga Illyra (tj. Šimun Štefanac, † 1799.), tiskana u Osijeku 1781. kod Martina Diwalta.²⁸

S obzirom na mjesto tiska tih rijetkih knjiga razvidna je prilična monotonija: po jedan je naslov tiskan u Parizu, Bratislavi i Baselu, 4 volumena u Beču, a 3 u Ingolstadtu i 14 u Budimpešti. Najviše je knjiga tiskano u Italiji (44 primjerka), a 17 u hrvatskim tiskarama: 8 u Dubrovniku, 6 u Zagrebu, 3 u Splitu i 2 u Osijeku. U talijanskim tiskarama po primjerak je tiskan u Lucci i Padovi, 5 u Rimu, 7 u Anconi, a čak 30 u Veneciji. To znači da su našim starima Mletci bili najpogodniji za objavljivanje njihovih plodova uma.

Iako je ova "zbirka" rijetkih knjiga s obzirom na broj primjeraka i naslova nevelika, ipak se u njoj čuva nekoliko naslova čiji je broj sačuvanih primjeraka manji od prstiju na jednoj ruci. Stoga mi se čini zgodnim podsjetiti na krasne stihove Ilije Crijevića posvećene knjižnici početkom 15. stoljeća:

Aspice, quid possit scriptorum industria sollers
 Signandisque manus officiosa notis.
 Indeleta suis mandantur signa figuris,
 Nec memores possunt consenuisse notae.
 Hinc extant dirae secura volumina mortis,
 Multaque librorum millia ubique scatent.
 Pars quota nos quorum? Delectus et optio tantum,

²⁸ Uz humački, poznata su još samo 3 primjerka.

Non tamen usque adeo copia parva sumus.
 Librorum, proceres qui leges, iura docemus,
 Quodque homines vel quod tradidit ipse Deus.
 Ergo proficias libris, studiose, legendis
 Et vitae summos rite sequare duces.²⁹

Literatura

- ALILOVIĆ, Ivan (1986), *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918.*, Zagreb.
- CRIJEVIĆ, Ilija = Aelii Lampridii CERVINI (2005), *Carminum liber I.*, in: *Hrvatska književna baština*, knj. 3., Zagreb, pp. 22-248.
- DEMO, Šime (2005), "Pogovor – Šitovićeve gramatika", in: ŠITTOVIĆ, Lovro: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata /a patre F. Laurentio de Gliubuschi/*; Faksimil izd. iz 1713., Zagreb – Sarajevo, pp. 310-316.
- DUKAT, Vladoje (1904), "Dva hrvatsko-latinska udžbenika XVIII vijeka", *Nastavni vjesnik*, knj. 12., Zagreb, 131-143.
- IVIĆ, Nenad (2000), "Pop Dukljanin", in: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb, p. 589.
- JURIĆ, Šime (1971), *Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis*, Zagrabiae.
- KAZNAČIĆ, Ivan August (1860), *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich de' RR. PP. francescani di Ragusa*, Zara, Dalla tipografia governiale.

29 Tekst: Aelii Lampridii Cervini *Carminum lib. I*, 12 (ur. D. Novaković:2005, 44); Promišljaj što može domišljati pisaca mar / i vrijedna ruka pisanim znacima. / Obrisima svojim prenose poruke neizbrisive, / te ne mogu zastarjeti ni drevne listine. / Ovdje su od tužne smrti preostali postojani svesci, / svuda su naokolo mnoge tisuće knjiga. / A i mi smo dio njih, izbor i odabir, / i sve dotle nismo tek hrpica knjiga. / dok prvake učimo zakonima i pravima, / svemu što ljudi namriješe ili što odredi Bog. / Korist ćeš steći, učenjače, proučavajući knjige / i valjano slijedeći najviše vođe života! (Preveo T. Ladan) *Hrvatski latinisti*, I, 416-417.

- KNEZOVIĆ, Pavao (2005), "Dubrovačka Gospina svetišta 17. stoljeća prema *Atlas Marianus W. Gumpfenberga*", in: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, XLIII, Dubrovnik, pp. 75-91.
- IDEM (2003), "Osmina redovnička zabave duhovne Petra Kneževića", in: *Zbornik o Petru Kneževiću*, Zagreb – Šibenik, pp. 133-158.
- KURELAC, Miroslav (1994), *Ivan Lučić Lucius otac hrvatske historiografije*, Zagreb.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1912), *Kratki pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni*, Sarajevo.
- LESCHINKOHL, Franz (1999), "Marko Marulić u austrijskim knjižnicama", in: *Colloquia Maruliana*, VIII, Split, pp. 185-200.
- IDEM (1994): "Marko Marulić u njemačkim knjižnicama", in: *Colloquia Maruliana*, III, Split, pp. 99-126.
- NIKIĆ, Andrija (1988), "Franjevački samostan na Humcu", in: *Kršni zavičaj*, 21., [Drinovci], pp. 41-50.
- NOVAKOVIĆ, Darko (2005): "Autograf Ilije Crijevića (I): Vat. lat. 1678", in: *Hrvatska književna baština*, knj. 3., Zagreb, pp. 9-21.
- PANTIĆ, Miroslav (1990), "Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka" <www.rastko.org.yu/rastko-cg/umjetnost/mpantic-xvi-xviii/xviii.html>
- PERIČIĆ, Eduard (1991), *Sclavorum regnum Grgura Barskoga – Letopis popa Dukljanina*, Zagreb.
- REZAR, Vladimir (2000), "Crijević, Alojzije (Ludovik Crijević Tuberon, Aloysius de Cerva)", in: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb, pp. 135-137.
- IDEM (2001), "Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona", in: CRIJEVIĆ TUBERON, Ludovik, *Komentari o mojem vremenu*, (uvodna studija i prijevod V. Rezar), Zagreb, pp. VII-LXXXVIII.
- *Šematizam hercegovačke franjevačke provincije* (1997), Mostar.
- ZIRDUM, Andrija (1978), "Život i zdravstvena djelatnost Franje Gracića (1740-1799)", in: *Nova et vetera*, god. 28., Sarajevo, pp. 227-237.

RARA CROATICA IN THE LIBRARY OF HUMAC

Summary

In this article the author gives results of his months-long meticulous researching of the library contents in the monastery in Humac, which has more than 120 very exceptional copies of some publications of the older Croatian literature, cultural history and science in general. One of them is a copy of Gracić's literary work "Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica..." from 1975 which is today the only known copy of that work, for which can be said that it is situated in a specific place and that is available to a reader. The real treasure is certainly a copy of Parisian publication of Marulić's "Evangelistar" from 1545, whose copy can be found only in the National and University Library in Zagreb, as far as these areas are concerned. These and other books were procured more spontaneously than deliberately, so it is hard to find out their origin and the way in which they arrived here. It is most likely that they were arriving as gifts or they were procured by Franciscans, who knew their real value.

Key words: library, Humac, rare copy, procurement, father Duje Ostojić.

UDK 821.111.09 Joyce J.

811.111'36

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 13. XI. 2006.

Robert SULLIVAN

Faculty of Philosophy, Mostar University

THE GRAMMAR OF DUPLICITY IN JAMES JOYCE'S "THE BOARDING HOUSE"

Summary

Compared with many of the stories in Dubliners, "The Boarding House" has received relatively little attention. This is due perhaps to its apparent "simplicity" when compared with the other stories in the volume. It is, on the surface, an old story, the folktale-like tricking of the naive male by a scheming mother and daughter. It is the purpose of this paper to demonstrate just how sophisticated the narrative strategy really is, how the "duping" of Bob Doran is best read against/within a series of other duplications, or doublings, or counterparts, and through such a reading to offer an explication of the sexual/textual politics of "The Boarding House." In order to do this I move from a broad consideration of the story in the context of the volume as a whole to a progressively more particular concern with narrative and language, ending with the grammatical interrogation of one word.

Key words: James Joyce, Dubliners, Boarding house, duplicity and grammar.

It is now commonplace to acknowledge the unity of Joyce's volume, the careful ordering of his stories and their intertextual relations, and I want to suggest that in the context of a more circumscribed unity "The Boarding House" is best read alongside (between) a pair of other stories. Although "Two Gallants" was thirteenth in order of composition,

Joyce placed it just before “The Boarding House” (fifth in order of composition) for publication. “Counterparts,” the other story that is useful as a contextual ground, was written almost simultaneously with “The Boarding House,” in the first few weeks of July 1905. All three stories share, as do all the stories, a similar narrative strain of thwarted desire, of inverted, some might say perverted, romantic quest. More particularly, they narrativize the relations between men and women, of domesticity and “romance,” as does “A Little Cloud,” the last written of the fourteen stories (only “The Dead” remained to be written) but placed strategically after “The Boarding House” in the final order.

“Counterparts,” the story Joyce turned to after “The Boarding House” describes a series of relationships constituted (and this is one of the meanings of the title) by corresponding repressive forces. Among these is a marriage in which Ada Farrington “bullied her husband when he was sober and was bullied by him when he was drunk” (*Dubliners*, 97). But this is of course not the only bullying that takes place in a narrative structured upon the reproduction of violence, from Farrington’s repressed desire to crush his overseer Mr. Alleyne’s skull, through the displaced (but it turns out not cathartic) arm-wrestling match, to the climactic scene in which Farrington gives that same defeated arm “free use” in the beating of his child. In a letter to his brother, Joyce attempts to excuse Farrington’s behaviour, suggesting that in this world of brutalities we should not forget the more mediated brutality of Farrington’s alienated being, and that some consideration should be given to his “desire for happiness.” It has been well noted that he is referred to throughout the text as the “man” and achieves only a temporary personality in the camaraderie of the pub. It is an index of the life-denying aspects of his existence that Farrington can only become a human being when in the process of getting drunk. His job is that paradigm of alienated labour, that alliterative hell (“let the said Bodley be...” he tries to write over and over again) in which the copier reproduces signifiers which for him have no meaningful signification. Farrington’s “desire for happiness” (to use Joyce’s phrase) finds its satisfaction not in his wife and home-life, but rather the gratification which rests on the “small cylinder of coins”

he obtains for pawning his watch. When we leave him "a very-sullen faced man" near the end of the story he is humiliated and defeated with only two pence in his pocket.

"Two Gallants," the story that was thirteenth in the order of composition but which Joyce placed sixth, strategically before "The Boarding House" is another tale of the ironic inversion/perversion of romantic quest. This story contains perhaps the most famous coin in the whole volume, but there is much more "circulating" in "Two Gallants" than the mere monetary system. This story, composed much later in the sequence, employs a prose that is far from the "scrupulous meanness" that Joyce told his publisher he had utilized in representing his native city. The highly wrought prose of the first paragraph, with its repetitive, almost static quality, evokes the listless mood and directionless life that Corley and, especially, Lenehan lead. And the "mild warm air" that "circulates" in the summer streets prefigures Lenehan's perambulations throughout the narrative journey. There is a very similar descriptive paragraph later in the story in which Ireland herself is symbolically depicted (in the form of a harp) as the servant of "strangers." Not only is she "weary," but she is also in a state of undress in front of the club that houses the Anglo-Irish Ascendancy. In keeping with the intricate structure of this story, the fact that her master's hands play her "heedlessly" is a figurative correspondence with Corley's "heedless" exploitation of the young rural Irish servant girl. Apart from this "business" that forms the center of the story, there is also the economy of desire that is the motor which drives Lenehan's circular odyssey, his desire for satisfaction by vicariously playing out his friend's adventure in a life which is like Mr. Duffy's in "A Painful Case," an "adventureless tale." Lenehan's "desire for happiness" is, predictably, premised on the economic possibility of coming across "some good simple-minded girl with a little of the ready" (*Dubliners*, 58) and such a wish parallels Corley's singular economic arrangement of obtaining payment from the servant girl. With regard to the fulfillment of desire, it is significant that we read that "Lenehan suffered all the pangs and thrills of his friend's situation" (59), because although there is firm closure to the story, a climactic moment as it were,

Corley makes his friend wait and delays his satisfaction. When Corley relaxes his hand to reveal the “small gold coin,” (60) he not only uncovers a signifier for all the economies that have circulated in the story, but helps open up another narrative of triangular desire which directly follows it.

“Mrs. Mooney was a butcher’s daughter,” reads the first sentence of “A Boarding House.” She is “a determined woman,” (61) and before we are too far into the narrative we learn that her “business” is somewhat more subtle than the two neer-do-wells of the previous story. Her daughter Polly would never be treated like the “slavey” who pays for (as Corley puts it) a “bit of class.” In this trio of domestic tales the story of Mrs. Mooney, Polly and Bob Doran is like “Counterparts” one of marriage (indeed two marriages) and the effects that alcohol has on the economics and affections of those marriages. Like “Two Gallants,” “The Boarding House” is a narrative about “love” and commerce. The complicity of the two men in the duping of a servant girl in the former story finds its correspondence in the “persistent silence” and “complicity” (even if not “open”) of the two women and their trapping of Bob Doran in “The Boarding House.” The two women are, in their double dealing, “counterparts” of the two men, as has often been noted. The “business” conducted by the two gallants (vicariously by one of them), the payment for services rendered, becomes a less tangible token in “The Boarding House” but a much more longstanding one. We will hear more of a drunken Bob Doran and Polly Mooney in Joyce’s *Ulysses*.

The micro-narrative that opens “The Boarding House,” the synoptic portrayal of a marriage, reveals in miniature most if not all of the features of the volume’s portrayal of domestic arrangements. In this mini portrait, contained in a paragraph or so, we have all the ingredients of marital dysfunction: economic instability, excessive drinking, and domestic violence. “One night he went for his wife with a cleaver and she had to sleep in a neighbour’s house” (61). That “one night” is the first of several temporal markers in this narrative of subtle time shifts, to which I want to return shortly. Unable to get a divorce, Mrs. Mooney gets the next best thing, a separation sanctioned by the church. (Although per-

missible in England and Wales under an act passed in 1867, because of the pressures of the Catholic Church divorce was not an option for Mrs. Mooney.) Her husband's business "ruined," her marriage broken down, Mrs. Mooney sets out to *repair* her life as best she can. Selling up shop, she opens a boarding house (referred to as a "boardelhouse" in *Finnegans Wake*), governing her affairs shrewdly and giving her daughter Polly "the run of the young men" (63). But since, we read, "none of them meant *business*" (63, italics added), Mrs. Mooney bides her time waiting for a viable commercial proposition to present itself.

The exchange value put upon her daughter's arrangement with Mr. Doran is a much more complex one than that worked out by Corley and Lenehan in "Two Gallants." "Some mothers would be content to patch up such an affair for a sum of money; she had known cases of it. But she would not do so. For her only one reparation could make up for the loss of her daughter's honour: marriage" (65). The use of the colon as a marker here is a reflection of the firmness, not to say inevitability, of the determined outcome of the affair. In this arena of sexual politics, Mrs. Mooney, by ordering, controlling, "governing" the mechanisms of desire ("she knew when to be stern and when to let things pass," 61) will ensure that Polly (unlike one of Corley's cast offs) will not end up "on the turf." Within the broad social formation that is Dublin, and within the more circumscribed world of her house, Mrs. Mooney negotiates her empowerment by authorizing a series of performances, which seems only fitting for an establishment that relies on a steady clientele of music-hall *artistes*. Indeed, this tale which is almost entirely made up of indirect discourse (only the final crucial words are actually rendered in direct dialogue), could be said to consist for the most part of a series of "rehearsals." The protagonists only come on stage for the denouement, for that one moment in the present that has arisen out of multiple embedded micro-narratives concerning the past and which speaks to the future.

The "now" of the story, the base time in a series of chronological oscillations, is "a bright Sunday morning of early summer" (63) and the crucial decision which will seal Mr. Doran's fate (and Polly's) takes place

between seventeen minutes past eleven and just before twelve noon when Mrs. Mooney plans to attend mass at Marlborough Street church. This short period (about three quarters of an hour) which will initiate the kind of unsatisfactory marriage that we encounter in the other stories (this is implied by Bob Doran's reservations but we have the evidence in *Ulysses*) is composed for the most part of two blocks of indirect discourse filtered through the consciousnesses of Mrs. Mooney and Mr. Doran respectively. Formally, such a narratological decision seems very apposite for a story in which nothing takes place directly, in a frank and open way. Even the scene of seduction is evasively referred to as "it," the act that dare not speak its name: "He could not make up his mind whether to like her or despise her for what she had done. Of course he had done it too [...] It was not altogether his fault that it had happened." (66, 67, Italics added)

Mrs. Mooney's performance/rehearsal is marked by a series of rationalizations couched in the terms of the "outraged mother." She would have the "weight of social opinion" behind her: "he had simply taken advantage of Polly's youth and inexperience;" the man "can go his ways as if nothing had happened, having had his moment of pleasure, but the girl has to bear the brunt," and so on (64). If the clichéd form of Mrs. Mooney's sentiments were not enough to defuse any serious reception of her supposed maternal instincts, we have also the fact that Polly's innocence is a "wise" one and Mrs. Mooney's silence is markedly of the "persistent" kind. There are the authentic and expected reactions of a concerned mother (those forces of social opinion) and Mrs. Mooney's playing out, or simulation, of them.

It is of some significance that she and Doran should arrive at the same term (or one might say they come commercially to the same "terms") in this business independently, even if their emphases and motivations differ. For Mrs. Mooney "reparation" signifies an investment, not so much a simple mode of exchange (as in "Two Gallants" for example) but rather a long-term compensation—since after all what has been taken from Polly (her virginity, supposedly) cannot in any sense be repaired or restored. It is as well, one has to conjecture, a form of re-compensation or

reparation for her own disastrous marriage. Mr. Doran's religious conscience dictates that he arrives at the same term: "he was almost thankful at being afforded a loophole of reparation" (65) he reminds himself after his confession of the night before. He is "a serious young man, not rakish or loud-voiced like the others [...]" and she [Mrs. Mooney] knew he had a good screw [salary] for one thing and she suspected he had a bit of stuff put by" (65). How different from her own "shabby stooped little drunkard" (61) of a husband who had ruined her previous business.

For Bob Doran it is a double, or over-determined, social and religious "reparation" that is called for, underscoring the volume's suggestion of an environmental determinism at work in Joyce's Dublin. His reflections on the matter at hand—beginning with the paragraph "Mr. Doran was very anxious indeed this Sunday morning" (65)—ponder his religious duty and his position of thirteen years in a Catholic wine merchant's office. While he is rehearsing the possible consequences of his action, he thinks: "Dublin is such a small city: everyone knows everyone else's business" (66). Towards the end of the narrative, when Bob is summoned to meet his fate, he longs "to ascend through the roof and fly away to another country" but "a force pushed him downstairs step by step" (67-68). That "force" is not only "the weight of social opinion" that Mrs. Mooney had impersonated earlier but which for the timid Doran is all too authentic, but also the weight of Polly's brother Jack who Doran meets on the stairs and whose "thick short arms" reinforce those social obligations.

This potential violence is echoed by Mrs. Mooney's "intervention." Her act of coming between the two "lovers" as intermediary (she is called "The Madam" by the young men boarders) is imaged perfectly by Joyce in one of the best-known sentences in *Dubliners*: "She dealt with moral problems as a cleaver deals with meat: and in this case she had made up her mind" (63). The simile serves to encapsulate very "keenly" both Mrs. Mooney's hereditary skills (she is after all "a butcher's daughter") and the "edge" she has over Bob Doran's bluntly conventional morality. It is also appropriate that the cleaver which "separated" Mrs. Mooney from her husband (that night "he went for his wife with a cleaver") should, at

least figuratively, bring Polly and Bob Doran together as man and wife: divorce and marriage come together at one “fatal” stroke.

It might be too much to suggest that some sentences which Joyce added to the original manuscript version before publication, sentences which include one of the many temporal markers in a very subtle sequence of narrative time shifts, extend this notion of how “cleavage” contributes to Bob Doran’s downfall. When Polly visits his room on this particular Sunday morning (the “now” of the narrative) and he feels “against his shirt the agitation of her bosom” (66) he is reminded of his nights of “delirium.” The section of prose Joyce decided to add seems hardly necessary following as it does the most pathetically understated sentence in the whole sad tale: “It was not altogether his fault that it had happened” (67). In the original manuscript, the paragraph continued from the second sentence ending “the first casual caresses her dress, her breath, her arms [Joyce changed “arms” to “fingers” in the published version] had given him” with the beginning of the next paragraph in the published version: “On nights when he came in very late...” etc. He added the following before publication:

Then late one night as he was undressing for bed she had tapped at his door, timidly. She wanted to relight her candle at his for hers had been blown out by a gust. It was her bath night. She wore a loose open combing-jacket of printed flannel. Her white instep shone in the opening of her furry slippers and the blood glowed warmly behind her perfumed skin. From her hands and wrists too as she lit and steadied her candle a faint perfume arose” (67).

This temporal marker (“Then late one night”) is one of many embedded within Bob Doran’s reflections as he sits awaiting his summons, and the many temporal shifts in the story as a whole are indicative of the young Joyce’s brilliant manipulation of the short story form in which the past, present, and potential futures of lives are transfixed in a temporal moment of crisis.

Crucial as the above narrative moment is, it is only one among the multiple signifiers of temporal shifts in this subtle narrative. These can

be markers of duration ("While he was sitting helplessly" (66); "While he was sitting with her on the side of the bed" (67) are examples. Or the temporal markers can be of indefinite historical moments: for example, "On Sunday nights there would be a reunion in Mrs. Mooney's front drawing room" (62); "As a young man he had sown his wild oats(66); "They used to go upstairs together on tiptoe" (67). These are a few of many examples. Crucially, there are those markers which signify moments of definitive significance: "One night he went for his wife with a cleaver" (61) which in a very real sense opens Polly's, Mrs. Mooney's and Bob Doran's story, and "Then she remembered what she had been waiting for" (69) which offers it closure. Before this remembrance of Polly's she had fallen into a reverie, had, as it were, temporarily suspended her performance, but her mother calls her back on stage for the final (speech) act. Originally the story ended with three little words, words which Joyce decided to omit from the final version, words that might be the most redundant Joyce ever wrote. After the final sentence in the published version ("Then she remembered what she had been waiting for.") the manuscript has as its final sentence: "This was it." What a wise choice to excise such superfluity, the only textual/interpretive use being perhaps the linking of that "it" with the earlier "it" which Bob and Polly had done together, collapsing or equating that act with its ultimate (contrived?) consequence: the offer of marriage.

This is a narrative that is over-determined by duplicity, by paradox in the broadest sense of the term; that is to say that which is contrary to, or in expectation of, received opinion. This is compacted, figured, oxymoronically for us in Polly's "wise innocence" and her "perverse Madonna," but it is one of those temporal markers in the grammar of the narrative which forms a sort of fulcrum for the story's duplicity. One sentence, one temporal adverbial clause, one word, on which the story's dubious morality pivots: it is a moment when its narrative course could have taken a different turn. "Things went on so for a long time [that is Polly's flirtations with the young boarders] and Mrs. Mooney began to think of sending Polly back to typewriting when she noticed that something was going on between Polly and one of the young men" (63, Italics

added.). Here then, at this temporal junction, the kind of conventional morality we expect from a mother becomes derailed, or at least shunted in another direction. That “when” (which might remind us those other “whens” when Mr. Mooney knew “when to be stern and when to let things pass”) could be read as a consequential and conventionally moral “because” instead of the opportunistic “until” that it is. That is to say, the ambiguity of that “when” could be construed as a move on Mrs. Mooney’s part to protect her daughter’s reputation by sending her away rather than the reverse, and a similar grammatical ambiguity gives a poignant edge to Bob Doran’s remark, when at one point in the story he wonders about the future with a younger woman whose speech betrays her as common: “sometimes she said ‘I seen’ and ‘If I had’ve known.’ But [Bob reflects] what would grammar matter if he really loved her?” (66).

In the context of the volume as a whole, or even of the few stories I have highlighted here and which Joyce placed strategically together, we should not be too harsh on Mrs. Mooney and her daughter. The temptation might be to see them too simplistically (as some readers have) as ruthless predators to Bob Doran’s sacrificial lamb. We would do well to remember that that opportunistic “when” referred to above is more than a linguistic or grammatical marker. It is, as well, an ideological signifier for a society in which women are inscribed as disempowered virgin-whores and who, in this case especially, must act (and act swiftly) on the belief that any kind of marriage is better than no marriage at all.

Bibliography

- JOYCE, James: *Dubliners*, Text and Criticism, Edited by Robert Scholes and A. Walton Litz, Penguin Books: New York, New York, 1996.
- LEONARD, Garry, M.: *Reading Dubliners Again: A Lacanian Perspective*, NY: Syracuse University Press, Syracuse, 1993.
- SENN, Fritz: “The Boarding House” Seen as a Tale of Misdirection”, in: *James Joyce Quarterly*, Vol.23, No.4, Summer 1986, pp. 405-413.

Robert SULLIVAN

GRAMATIKA DVOSTRUKOSTI U JAMES JOYCEOVU "PANSIONU"

Sažetak

U usporedbi s drugim pričama u knjizi Dablinci, priči "Pansion" pridavalo se relativno malo pozornosti. Jedan od razloga jest njezina očita jednostavnost u odnosu na druge priče u ovoj knjizi. To je, naizgled, stara priča, poput narodne, o tome kako spletkarske majka i kći prevare naivnoga muškarca. Namjera je ovoga rada demonstrirati uistinu profinjenu strategiju pripovijedanja, kako se "varanje" Boba Dorana najbolje razumijeva u usporedbi sa serijom drugih duplikata, dvojnika, priča koje ju dopunjuju te kroz takvo štivo ponuditi objašnjenje seksualne/tekstualne politike u priči "Pansion". S tim ciljem autor je krenuo od širokih razmatranja ove priče i konteksta djela kao cjeline, progresivno do posebnih koncepata pripovijedanja i jezika, završavajući s gramatičkim ispitivanjem jedne riječi.

Ključne riječi: James Joyce, Dablinci, Pansion, dvostrukost i gramatika.

UDK 371.321:811.111](047)

Pregledni članak

Primljeno: 13. X. 2006.

Izabela DANKIĆ – Lidija MUSTAPIĆ
Faculty of Philosophy, Mostar Univerisity

THE PERCEIVED ROLE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS: A CASE STUDY AT THE UNIVERSITY OF MOSTAR

Summary

The aim of this study is to examine how future English teachers perceive their role in the EFL (English as a foreign language) classroom. We have analyzed assumption papers written by 20 seniors at the Faculty of Philosophy and Humanities of the University of Mostar and have made suggestions as to how they see their role in the teaching process as authoritative, facilitative or as a combination of the two. We also offer interesting discussion in the light of the modern education theory.

Introduction

The purpose of this study is to try to examine how future English teachers perceive their role in language teaching. Over the last eighty years, different views of language teaching have reflected on different views as to what the role of a foreign language teacher should be. While the traditional view on language teaching sees the teacher as an authority in the classroom, the more modern views see him or her as a facilitator compatible with students' needs and autonomy (Dankić, 2006).

The traditional role of a foreign language teacher as the authority in the classroom comprises the notion that the teacher possesses the knowledge students do not have. To teach means to transmit that knowledge to students. Students are seen as passive recipients. They

must respect the teacher's authority in the classroom. As they do not possess any knowledge, they do not question the input that is controlled by the teacher. The opportunities for creative expression are limited. The whole teaching process is teacher-centered.

The development of a different teaching model "the teacher as a facilitator" was influenced by the development of the communication-based theories of language acquisition. The teacher does not control but facilitates communication in the classroom. This approach to teaching is student-centered. The students actively participate in the teaching process. They have more autonomy than before and they take responsibility over what they are learning. According to this approach: "Education...must now be defined as a lifelong process of discovering what is not known" (O'Dwyer, 2006, 4). The concept of transmitting knowledge to students should be replaced by problem-solving. Students and teachers should cooperate in the learning process. The teacher is seen as "...a procedural technician, resource person, and co-inquirer - he is more a catalyst than an instructor, more a guide than a wizard" (O'Dwyer, 2006, 4).

The way teachers see their role in the classroom largely depends on the methods they tend to use since all methods define the role either through their theory of learning or their design and procedure.

Traditional methods, such as the Grammar-Translation method, imply that a teacher's role is strictly traditional - he or she is the only authority in the classroom. The Direct and Audio-Lingual methods change that concept to a certain extent. The role of the students is less passive as the main objective of learning a foreign language is communication. In order to learn to communicate, students have to participate in the learning process. Thus, the role of the teacher becomes more lenient, but the teacher cannot be termed a facilitator yet, as he or she still directs all the activities in the classroom and is in charge of the teaching process.

Modern methods challenge and change the traditional concept of what being a teacher means. These methods do not offer the same view on the teacher's role in the foreign language classroom, but they share the concept of the teacher as a facilitator and the teaching process be-

comes student-centered. The teacher encourages learners' autonomy by various means: the Silent Way uses the teacher's silence to make students rely on themselves; Desuggestopedia develops trust between the students and the teacher in order to make students less inhibited; while the Community Language Teaching and Community Language Learning methods assign the teacher the role of counselor and adviser, the TPR (Total Physical Response) method uses the role reversal process (students and learners exchange roles) to reduce the stress students might experience. Whatever the means, the goal is the same - to make a foreign language classroom the place in which the students are the center, while the teacher is there to advise, help, support, and direct them.

The objective of this study is to determine how students who are studying English at the University of Mostar observe their role as future foreign language teachers. Their positions on the role of the teacher in the classroom will be drawn from the choice of methods they find most appropriate to use in their future work in foreign language classrooms.

Methods

The study focuses on 20 senior students who are studying English at the University of Mostar. During the fourth year they attend the course of Methods of Teaching English, which helps them gain both theoretical and practical knowledge related to teaching. They are introduced to different methods and approaches to teaching foreign languages, which they also try out within the framework of the teaching practicum. During the course, they are asked to write an assumption paper that is graded. This final paper offers their personal perspective on their particular assumption of teaching and learning and their teaching philosophy. The data analyzed in this study are collected from the assumption papers submitted by the observed students. Twenty (20) such papers were collected and analyzed in the period from January to June 2006.

The assumption papers offer the students' perspective on methods they find to be the most appropriate for our schools and why they would like to use them once they become English teachers.

TRADITIONAL METHODS	<ul style="list-style-type: none"> - The Grammar Translation Method - The Audio-Lingual Method - The Direct Method
MODERN METHODS AND APPROACHES	<ul style="list-style-type: none"> - The Silent Way - Desuggestopedia - Community Language Learning - Total Physical Response - Communicative Language Teaching - Cooperative Learning - Multiple Intelligences - Content-based Instruction - Task-based Instruction - Neuro-linguistic Programming

Table 1: Traditional and modern methods

Based on the widely accepted classification (See Table 1) of methods (Richards and Rodgers, 2001), the students' choices of methods were divided into three categories:

1. Traditional method(s)
2. Modern method(s)
3. A combination of traditional and modern method(s)

Students' positions on the role of the teacher in a foreign language classroom (an authority, a facilitator or both an authority and a facilitator) are suggested by determining which teaching method(s) they opted for.

Results

None of the students chose the first category - exclusively traditional methods.

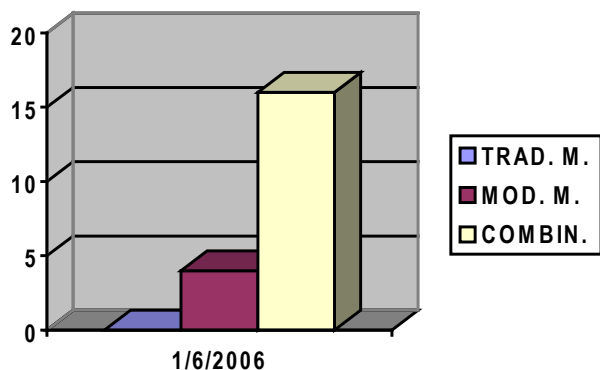

Figure 1: Selection of methods students would use in teaching (traditional methods, modern methods and a combination of methods)

Four students (4/20, 20%) opted for category 2, choosing a modern method as the predominant method they plan to use in their future occupation. One student chose Desuggestopedia; another chose the Community Language Teaching; the third chose a combination of the TPR and Community Language Teaching methods; while the fourth student opted for the MI (The Multiple Intelligence) method (Table 2).

MODERN METHODS	Number of students
Desuggestopedia	1
Community Language Teaching	1
Multiple Intelligences	1
Total Physical Response and Community Language Teaching	1
TOTAL	4 (20%)

Table 2: Modern methods students decide to use exclusively in teaching

Sixteen students (16/20, 80%) opted for a combination of traditional and modern approaches. The traditional approaches of their choice were: The Direct method, The Audio-Lingual method and The Grammar-Translation method (See Table 3).

Seven students (7/16, 43.75%) would combine the Audio-Lingual and Direct method with modern methods. Six students (6/16, 37.5%) would combine the Grammar-Translation and Direct method with modern methods. Among the modern methods they would like to combine with the traditional ones, TPR and Desuggestopedia were the most popular: Seven students reported they would use the combination of the TPR method and Desuggestopedia (7/16, 43.75%), two students opted for Desuggestopedia only (2/16, 12.5%), two of them chose Communicative Language Teaching (2/16, 12.5%), two more were in favor of Community Language Learning (2/16, 12.5%).

Three students (3/16, 18.75%) did not choose any specific method but stated that they would combine traditional and modern approaches to teaching.

COMBINATION OF METHODS			
TRADITIONAL METHODS	NUMBER OF STUDENTS	MODERN METHODS	NUMBER OF STUDENTS
AUDIO-LINGUAL & DIRECT	7 (43.75 %)	TPR AND DESUGGESTOPEDIA	7 (43.75 %)
GRAMMAR TRANSLATION & DIRECT	6 (37.5%)	DESUGGESTOPEDIA	2 (12.5 %)
NON-SPECIFIC TRADITIONAL	3 (18.75%)	COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING	2 (12.5 %)
		COMMUNITY LANGUAGE LEARNING	2 (12.5 %)
		NON-SPECIFIC MODERN	3 (18.75%)

Table 3: Combination of traditional and modern methods students decide to use in their future work as English teachers

Discussion

The results of this study suggest that the majority of the observed students plan to use a combination of traditional and modern methods. None decide to use traditional methods and only four plan to exclusively use modern methods. If we have in mind that different methods recommend different roles for language teachers, it is obvious that by selecting modern methods the observed future teachers tend to see themselves exclusively as facilitators and the ones who decide to use a combination of methods tend to see themselves as a combination of an authority and a facilitator.

It is interesting to consider the observed students' views in the light of modern language teaching theories which do not advocate exclusive reliance on any method (Brown, 2003; Richards and Renandya, 2003). The Post-method era considers no method perfect; they are thought to be too prescriptive, which makes it difficult to adapt them to the needs of different teachers and students around the world. Instead, teachers are encouraged to develop their own approaches by adjusting the principles of different methods to their students' needs and the conditions they work in. Motivating students is considered to be the secret of successful foreign language teaching - if students are motivated enough, they will find a way to learn a foreign language, regardless of teachers' methods and approaches (Chomsky, 1992, 181-182).

Although modern foreign language teaching has abandoned methods and introduced individual teachers' approaches defined by the situation in the classroom, it is interesting that our observed students see their role as a bridge between the traditional and modern views on teaching. They are familiar with the difficult situation in our schools where access to modern teaching materials is limited and what most teachers have at their disposal are blackboards and textbooks. The classes are too large and the teachers have very little freedom in adapting prescribed curriculum to the individual needs of their students.

It is positive that despite the present situation in our schools, the majority of observed students decide to try to introduce modern approaches and put students in the center of their teaching. Desuggestopedia

and Total Physical Response were the most popular modern methods. As far as Desuggestopedia is concerned, the students emphasize the importance of the teaching environment as the main reason they would like to use it in their future occupation. They feel that their students would profit from the friendly and cheerful environment, which would prompt peripheral learning. They also point out the importance Total Physical Response gives to movement, which, in their opinion, makes lessons more active and involves the element of fun. All of the observed students report the stress-reducing factors as the most important components of the modern methods they chose.

In the light of modern trends, some experts suggest that the authoritative role of modern teachers should be reintroduced since students are not capable of independent learning without an authority capable of transmitting all types of knowledge. Therefore, the findings of this study contribute to these discussions, indicating that despite generally adopted theoretical implications teachers do not plan to abandon their authority in the classroom.

This is a case study limited to the analysis of only twenty future English teachers and therefore its findings could not be applied to a large population of those individuals who are preparing to face the challenges of modern English teaching. It is a great starting point for those who would like to research what happens to new teachers once they enter English language classrooms and whether the teaching philosophy they defined as students changes.

Literature

- BROWN, H. D. (2003), "English language teaching in the 'post-method' era: toward better diagnosis, treatment, and assessment", in: RICHARDS, J. C. and RENANDAYA, W. A. (ed.): *Methodology in language teaching: an anthology of current practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CHOMSKY, N. (1992), *Language and problems of knowledge*. Cambridge: M. I. T. Press.

- DANKIĆ, I. (2006), *Suvremene metode poučavanja stranih jezika*. Mostar, Sveučilište u Mostaru.
- O'DWAYER, S. (2006), "The English teacher as facilitator and authority", *TESL-EJ*, Vol. 9, 4, pp. 1-15.
- RICHARDS, J. C. and RENANDYA, W. A. (ed.) (2003), *Methodology in language teaching: an anthology of current practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- RICHARDS, J. C. and RODGERS, T. S. (2001), *Approaches and methods in language teaching: second edition*, Cambridge, Cambridge University Press.

Izabela DANKIĆ – Lidija MUSTAPIĆ

KAKO BUDUĆI NASTAVNICI ENGLESKOG JEZIKA VIDE SVOJU ULOGU U NASTAVI: STUDIJA SLUČAJA NA SVEUČILIŠTU U MOSTARU

Sažetak

Svrha je ovoga rada istražiti kako budući nastavnici engleskoga jezika vide svoju ulogu pri podučavanju engleskoga kao stranoga jezika. Analizirali smo seminarske radove 20 studenata četvrte godine na Fakultetu filozofskih i humanističkih znanosti Sveučilišta u Mostaru i sugerirali kako oni vide svoju ulogu u nastavi – kao autoritet, pomagača ili kao kombinaciju prethodno navedenoga. Također izlažemo zanimljivu diskusiju iz perspektive suvremenih teorija o obrazovanju.

UDK 323.15(497.6 Mostar = 411.16)
341.485(497.6 Mostar = 411.16)"1941/1945"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 5. VI. 2006.

Božo GOLUŽA

Filozofski fakultet u Mostaru

ŽIDOV I U MOSTARU

(Prilog istini i jasnoći)

Sažetak

U članku je prikazan kratak pregled židovske prisutnosti u Mostaru od sredine 19. stoljeća do današnjih dana. Zatim se prelazi na srž teme, tj. na stradanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na ovom području. Članak upozorava na mnoge paušalne ocjene raznih autora koji su do sada pisali na ovu temu. U ovom su tekstu doneseni razni popisi Židova koji razotkrivaju stvarnu prisutnost ove narodne i vjerske zajednice u Mostaru, kao i njezino stradanje u teškim vremenima Drugoga svjetskog rata. Zato ovaj tekst ima pretenziju ispravljanja dosadašnjih netočnih popisa mostarskih Židova.

Ključne riječi: Židov, Mostar, logor, partizan, ustaša.

Uvod

Nije rijedak slučaj da se u proučavanju i pisanju povijesti dogode propusti te da kod raznih autora o istoj temi nađemo dobro različit podatke, a o interpretacijama da i ne govorimo. Takav je slučaj i s mostarskim Židovima, s njihovim dolaskom, životom, radom, a onda i žalosnim stradavanjem za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Ne bismo smjeli zaključiti da su različiti popisi rađeni (zlo)namjerno, ali svakako

začuduje s koliko su neprovjerenosti pisani napisi o broju Židova, bilo živih, bilo onih koji su stradali kao žrtve progona ustaškoga režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ovdje ćemo pokušati vratiti se na izvore, usporediti razne popise i bez nekih osobitih interpretacija prikazati činjenično stanje.

1. Turska okupacija (1468.-1878.)

Poznati egiptolog John Gardner Wilkinson u svom djelu iz 1848. godine *Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovini*, uz ostalo, piše:

Mostar ima 7.300 duša, od čega je 2.000 Turaka, 3.561 Grka (pravoslava-
ca) i 1440 rimokatolika. Tu je također 300 Cigana i tri Jevreja... Iznena-
dilo me da u Mostaru ima tako malo Jevreja; jedina tri su vezirov saraf
(bankar), njegov pratilac i sluga. No, u Bosna-Sarajevu (Bosna-Sarai) ili
Sarajevu u Bosni oni su brojniji.¹

1873. god. 18 kuća 78 Židova.²

2. Austro-ugarska okupacija (1878.-1914.)

1879. god. (16. travnja)35 Židova
1880. god.35 Židova
1885. god. 98 Židova
1889. god. (30. rujna)114 Židova
1895. god. 164 Židova
1896. god. 78 Židova
1910. god. 253 Židova

1 Usp. HADŽISELIMOVIĆ, OMER – RIĐANOVIĆ, Zulejha: "Mostar u Britanskim rukopi-
sima 19. stoljeća", u: *Most*, 73-74, Mostar, 1988., str. 99, 101.

2 Na područje današnje BiH doselile su se dvije skupine Židova. Prva je doselila iz Španjolske
u 16. stoljeću, a zovu se Sefardi (ime navodno po jednom predjelu u Španjolskoj). Druga
skupina doselila se iz srednje i istočne Europe u 19. st. i zovu se Aškenazi (prema *Askenas*,
kako se zvao jedan azijski narod u Armeniji).

3. Kraljevina Jugoslavija (1918.-1941.)

1931. god. (31. ožujka)..... 136 Židova

4. Nezavisna Država Hrvatska (1941.-1945.)

1941. god. policijsko izvješće

16. listopada 1941. Velikoj župi 158 Židova

U isto vrijeme u Mostaru je živjelo

još 58 Židova koji su izbjegli iz Sarajeva

i zadržali se u Mostaru 58 Židova

U knjizi Vladimira Isaića *Put prognanih od Mostara do Raba 1942.-1943.*, između ostaloga, piše: “Predsjednik židovske zajednice u Mostaru bio je do 1911. Sefard Mose Koen. Njegova žena Sara Brajner bila je Aškenaška. Zatim, za predsjednika je izabran njegov sin David. Općina je 1928. brojila oko 300 duša.”³ Na početku rata mnogi su Židovi, bježeći od Nijemaca, iz Sarajeva i drugih krajeva Bosne došli u Mostar. Isaić dalje navodi: “Nema točne evidencije koliko je Židova na taj način ušlo u Mostar. Prema nekim procjenama taj se broj kreće oko 2000, dok je po nekim podacima bilo i znatno više. U svakom slučaju Mostar je za Židove izbjeglice bio luka spasa.”⁴

U članku Šemsudina Zlatka Serdarevića *Jevrejski kulturni centar sa sinagogom uskoro stvarnost*, uz ostalo, stoji:

Bježeći pred neprijateljem 1940. godine u Mostar je iz pravca Sarajeva pristiglo 956 Jevreja koje su Mostarci prihvatili i zdušno pomagali. Svi su 17. 11. 1942. godine deportovani na ostrva u Dalmaciji a nakon toga na Rab, gdje su dočekali kapitulaciju Italije. U njemačkim i logorima NDH su preživjeli stravične torture. U holokaustu je stradalo 137 mostarskih Jevreja, a kada se zna da ih je uoči rata ovdje bilo 310 jasno je kolike je žrtve ovaj narod imao zbog nacističke rasističko-antisemitske politike. Njima su Mostarci podigli spomen obilježje u krugu starog jevrejskog groblja na sjevernom ulazu u grad.⁵

3 ISAIC, Vladimir: *Put prognanih od Mostara do Raba 1942.-1943.*, Split, 2003., str. 11.

4 *Isto*, str. 16.

5 SERDAREVIĆ, Šemsudin Zlatko: “Jevrejski kulturni centar sa sinagogom uskoro stvarnost”, u: *Most*, 107 (196), Mostar, 2006., str. 75.

Kasniji dokumentirani podatci u osnovi demantiraju Isaića i Serdarevića.⁶ Tako u Arhivu Hercegovine stoji da je tijekom siječnja 1943. u Mostar iz ostalih mjesta došlo 400 Židova, a na drugom mjestu stoji da je do tada u Mostaru bilo 116 Židova.⁷ I ovi podatci pokazuju da je Mostar u to vrijeme bio vrlo pogodno mjesto preko kojega su Židovi bježali od progona.

Još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije došlo je do većih sukobljavanja u redovima jugoslavenskih komunista, pa tako i u Mostaru. Istina, ovdje su pod svojom kontrolom Radnički dom i gotovo cjelokupno komunističko djelovanje držali stari komunisti koje je nova Titova garnitura izbacila iz pokreta. Tako je bilo sve do rujanskih demonstracija 1940. poslije čega je mostarska policija zatvorila Radnički dom, a nekoliko osoba uhitila, sudila i otpremila u zatvor Lepoglavu. Kada je počeo rat, preuzeo ih je ustaški režim te su bili ubijeni. Među njima bili su i sljedeći:

1. Abramović Bjelica (Mirka) Nikola, rođen 1905., Dabar
2. Altkorn (Abrahama) Herman, Hodža, 17. 2. 1890., Jagielusk, Poljska
3. Balić (Nikole) Slavko, 27. 1. 1914., Vrlika
4. Bergman (Josipa) Alfred, Fredi, Mostarac, Lenc, 28. 11. 1901., Visoko
5. Bitanga (Andrije) Radoslav, Rade, 16. 1. 1891., Mostar
6. Bjelavac (Avde) Mustafa, Muja, 25. 10. 1897., Mostar
7. Čećez (Marka) Miladin, Mile, 26. 5. 1919., Bijelo Polje, Mostar
8. Gigić (Imšira) Imšir, 26. 7. 1886., Tasovčići, Čapljina
9. Hrozniček (Franje) Rudolf, Ruda, 18. 12. 1904., Kladanj
10. Hajdur (Omera) Velija, 25. 10. 1913., Medanići kod Gacka
11. Humo (Muhameda) Mustafa, 17. 1. 1910., Mostar
12. Kreso (Hamida) Hasan, 10. 4. 1905., Mostar
13. Majstorović (Milana) Radoslav, Rade, 4. 3. 1912., Mrkonjić Grad
14. Tošić (Pere) Vasilije, Vaso, 29. 12. 1905., Mostar.⁸

6 Arhiv Hercegovine, Mostar, UD/K 40-2268.

7 *Isto*, UD/K 40-2260.

8 Ostali podatci o njima mogu se vidjeti u: *Spomenica Mostara 1941-1945*, Skupština opštine Mostar, Mostar, 1987.

Pojedinci koji su tada sudjelovali u radu Komunističke partije tvrdili su da su ih policiji namjerno predali. Demonstracije su krenule ispred Radničkoga doma iako Radnički dom nije imao ništa s demonstracijama, a u tijeku najvećega pokreta izvikivane su komunističke parole, pa su demonstracije razbijene.

Borci u partizanskim postrojbama prema popisu na židovskom spomeniku u Mostaru:

1. Danon (Zadika) Rafael-Togo (1912.-1942.)
2. Erlih (Simona) Evald ing. (1915.-1944.)
3. Levi (Alberta) Leon (1922.-1943.)
4. Bergman (Josipa) Alfred (1901.-1941.)
5. Krčmar (Bergman L.) Radojka (1925.-1943.)
6. Kon (Emila) Mihajlo (1924.-1945.)
7. Mandlbaum (Sigmunda) Oskar (1909.-1941.)
8. Štern (Zigmunda) dr. Leon (1908.-1942.)

Od gore navedenih osam u *Spomenicu Mostara 1941-1945* kao partizanski borci unesena su sljedeća sedmorica:

1. Bergman (Josipa) Alfred, Fredi Mostarac, Lenc, rođen 28. studenoga 1901. u Visokom. Od ranog djetinjstva živio u Mostaru, studirao ekonomiju u Frankfurtu i Beču. Član Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) [SRPJ(K)] od 1919. god. Kao član KPJ od 1925. god. u Beču, Pragu i Parizu radio u partijskoj tehnici CK KPJ. U Moskvi od 1936. god. radio je na otpremanju komunista za Španjolsku. U Jugoslaviju se vratio 1940. god., kada je uhićen u Zagrebu i osuđen 9. travnja 1941. Predan ustašama u Kerestincu i strijeljan u šumi Dotrščina iza Maksimira u Zagrebu, 9. srpnja 1941.
2. Danon (Zadika) Raphailo, Rafo "Admiral Togo", rođen 15. listopada 1912. u Mostaru. Radnik. U partizane stupio u prosincu 1941., u Mostarski bataljun, bio je borac. U lipnju 1942. zarobljen u četničkom puču na Borcima kod Konjica i ubili ga Talijani u Nevesinju.

3. Erlih (Simona) inž. Evald, rođen 8. travnja 1915. u Brnu, Čehoslovačka. Inženjer rudarstva. Za vrijeme studija uhićen u Pragu 1936. god. kao pripadnik ilegalne komunističke organizacije. Član KPJ od 1940. god. Radio je u Rudniku mrkog ugljena u Mostaru od listopada 1940. Krajem 1942. god. Talijani ga odveli u logor na otok Rab. Nakon kapitulacije Italije, 1943. god., stupio je u partizane, III. bataljun II. muslimanske brigade, Unske operativne grupe. Bio je zamjenik političkog komesara bataljuna. Poginuo je 30. listopada 1944. u selu Sadilovac kod Drežnika na Kordunu.
4. Kon (Emila) Mihajlo, rođen 2. siječnja 1924. u Mostaru. Živio i školovao se u Sarajevu. Učenik gimnazije. Član SKOJ-a. Došao u Mostar 1941. god., a u jesen 1942. odveli ga Talijani u logor na otok Rab. Nakon kapitulacije Italije stupio u I. banijsku brigadu. Član KPJ. Poginuo u ožujku 1943. u Srpskim Gatama kod Bihaća kao politički komesar bataljuna "Vasilije Gaćeša".
5. Levi (Alberta) Leon, rođen 1. svibnja 1922. u Sarajevu. Bravar, živio i radio u Mostaru. U partizane stupio početkom 1942. god. u Mostarski bataljun. Poginuo u lipnju 1943. na Sutjesci.
6. Mandelbaum (Sigmunda) Oskar, rođen 28. svibnja 1909. u Mostaru. Bravar. Aktivist revolucionarnog radničkog pokreta. Ustaše ga uhitile u srpnju 1941. u Mostaru, odveden i ubijen.
7. Štern (Zigmunda) Leon, rođen 1908. god. u Sarajevu. Pravnik. U Mostar došao poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. U partizane stupio početkom 1942. god. u Mostarski bataljun. Bio je borac. Poginuo u travnju 1942. u Janini kod Konjica.

U *Spomenici Mostara 1941-1945* nisu navedeni sljedeći partizanski borci koje su popisivači popisali:

1. Štern (Zigmunda) Oskar, 1900.-1941.
2. Krčmar (Bergman L.) Radojka, 1925.-1941.

Gore spomenuta Radojka Krčmar unesena je u popis partizanskih boraca Židova iako nije bila Židovka, pa je u *Spomenicu Mostara 1941-1945* unesena s podatcima:

Krčmar (Stjepana) Radojka, rođena 28. veljače 1925. u Varaždinu. Živjela je s obitelji u Mostaru, gdje je pohađala gimnaziju. Uhitili su je Talijani i odveli u logor Prevlaka, a potom u Visko di Udine. Poslije kapitulacije Italije, 1943. god. stupila je u slovensku brigadu "Ljubo Šercer". Poginula je 20. prosinca 1943. u Kočevju u Sloveniji.

Radojka je završila 1941. peti razred gimnazije, bila je već bez oca. U školskim dokumentima vođena je kao katolkinja. I šesti razred završila je u Mostaru 1942., a zatim je napustila školu i s majkom otišla iz Mostara.

Na spomeniku u židovskom groblju u Mostaru među partizanske borce nisu uvrštene dvije osobe koje su obuhvaćene *Spomenicom Mostara 1941-1945*, a to su:

1. Bergman (Josipa) dr. Berta, 1894.-1945.
2. Altkorn (Abrahama) Herman, Hodža, 1890.-1941.

Bergman (Josipa) dr. Berta, rođena je 10. svibnja 1894. u Blažuju. Od ranog djetinjstva živjela je u Mostaru. Bila je liječnica. Partizanska aktivistica u Mostaru. Ustaše su je uhitile u ožujku 1944. i odveli u logor Stara Gradiška, a zatim u logor Jasenovac, gdje je ubijena.

Altkorn (Abrahama) Herman, Hodža, rođen 17. veljače 1890. u Jagielusku, Poljska. Električar. Radio je kao rudar u Rudniku ugljena u Mostaru. Partizanski aktivist. Odveden u logor na Pagu, a zatim u logor Gospić, gdje je ubijen.

Poslije zauzimanja prostora oko Mostara talijanska je vojska ostala do 28. svibnja 1941., kada je vlast predala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ustaške su vlasti odmah počele s likvidacijom Srba, a od Židova uhićeni su samo neki. Objašnjenje za ovo imamo u slučaju Krešimira Krtalića, mostarskoga šefa NDH policije koji je živio u izvanbračnoj vezi s jednom udanom Židovkom. Krtalić (Adama) Krešimir, Krešo, rođen 1900. godine u Banja Luci. Pravnik. Djelovao je kao organizator ustaša uoči sloma Jugoslavije 1941. Zbog povezanosti sa Židovkom stalno je imao neugodnosti i prigovore od vlade NDH. Zbog toga im je 14. kolovoza 1941. pismeno odgovorio:

...Kao da (se) namjerno želi da mi se dokaže neki protuzakoniti rad koji treba da se izvede iz mojih privatnih odnosa sa ljudima i ako je Velika župa došla na ovaj teren sačuvati i uzdržati lično po meni bez ičije pomoći i što je samom Ministarstvu dobro poznato...⁹

U Zagrebu su zaduživali posebne agente za kontroliranje njegove veze s tom Židovkom, a njemački zapovjednik kolone za prijevoz bok-sita Ulrich Steinek podnio je službenu prijavu protiv Krtalića zbog njegove veze sa spomenutom Židovkom. Odlukom Andrije Artukovića, ministra u vladi NDH, Krtalić je 28. srpnja 1941. premješten s dužnosti predstojnika redarstva za kotarskoga pristava, a 29. listopada 1941. premješten je u Bijeljину. Krtalić je poslije rata, 1945., u Mostaru osuđen na smrt.¹⁰

Talijanska reokupacija u rujnu 1941. spasila je mostarske Židove od uhićenja, a prije njemačkoga osvajanja terena koji su držali Talijani do 1943. Talijani su prebacili iz Mostara sve mostarske Židove, kao i one koji su u Mostar došli 1941. iz Bosne, kada su pobjegli od Nijemaca.

Neposredno prije talijanske kapitulacije Židovi koji su bili smješteni na Rabu i ostalim mjestima počeli su bježati. Tada su nastale strašne žrtve jer su svi oni koje su uhvatili Nijemci i ustaše poubijani. Uspjeli su se spasiti samo oni koji su stigli do partizana.

Mostarske je Židove spašavalo i to što je tadanji mostarski biskup Alojzije Mišić izdao pismeni nalog svećenicima da svakom Židovu i pravoslavcu, na njihovo traženje, izdaju potvrdu kao da su prešli na katoličanstvo, ali da sam obred prevođenja ne vrše. Nažalost, fra Leona Petrovića, velikoga protivnika progona Židova i pravoslavaca, ubili su partizani, i to bez suđenja. Isto tako, u Biskupskom ordinarijatu u Mostaru sklanjali su se neki Židovi. Kada je bilo suđenje biskupu dr. Petru Čuli, u njegovu obranu ovo nitko nije htio priznati.

Mostarski biskup Alojzije Mišić 18. kolovoza 1941. uputio je pismo nadbiskupu Alojziju Stepincu u kojemu, između ostaloga, piše:

9 Prepisano iz predmeta sa suđenja Krešimiru Krtaliću, u Okružnom sudu Mostar. Predmet je kasnije, u ratu 1991.-1995., s ostalim sudskim arhivom uništen ili negdje pohranjen.

10 Prepisano na temelju sudskih dokumenata koji su uništeni ili negdje sklonjeni.

Prilike u kojima živimo, sa svake su strane nezgodne. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno i mjesto pameti i razbora - vatra, sila. Nametnici izdaju odredbe - i dok su novoobraćenici još u crkvi kod sv. mise, hvataju ih, staro, mlado, muško i žensko, gone kao roblje... do mala u masama u vječnost. Iza nekoliko godina svatko i svi osuđivat će ovakav nepromišljeni rad i djelovanje...¹¹

O nevoljama i progonima koje su podnosili Židovi i Srbi za vrijeme ustaškoga režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj govore mnogi dokumenti Svete Stolice te mnogo pisama nekolicine katoličkih biskupa iz toga doba protestirajući kod tadanjih vlasti protiv zla koje je bilo prisutno posvuda.¹²

Židovi iz Mostara ubijeni 1941.-1945. – prema knjizi *Spomenica Mostara 1941-1945.* iz 1987. godine:

1. Altarac (Leona) Armin, Ćibili, Mostar 1905. - Sušak 1944.
2. Altarac (Davida) Aron, Mostar 1937. - Rab 1944.
3. Altarac r. Konforti (Cevia) Blanka, Novi Pazar 1875. - Rab 1944.
4. Altarac (Avrama) Isak, Mostar 1888. - Lika 1943.
5. Altarac (Jakova) Leon, Dudo, Sarajevo 1887. - Trst 1944.
6. Altarac žena Davidova Rezika, Sarajevo 1911. - Trst 1944.
7. Altarac (Davida) Rifka, Mostar 1942. - Trst 1944.
8. Altarac (Leona) Rifka, Mostar 1912. - Rab 1944.
9. Altarac (Leona) Salamon, Milić, Mostar 1909. - Jasenovac 1944.
10. Altarac (Avrama) Sofija, Mostar 1889. - Lika 1943.
11. Danon (Zadika) Mošo, Mostar 1898. - Topusko 1944.
12. Fižbajn (Jozefa) Sofija, Mostar 1897. - Rab 1944.
13. Fliker r. Širc (Maksa) Ernestina, Mostar 1906. - Rab 1944.
14. Koen (Moše) Abo, Mostar 1892. - Lika 1944.
15. Koen (Moše) David, Bijeljina 1884. - Lika 1944.
16. Koen (Moše) Makso, Mostar 1882. - Split 1941.
17. Koen (Makse) Mario, Mostar 1917. - Split 1941.
18. Koen (Oskara) Mile, Mole, Mostar 1917. - Sosao (Italija) 1943.
19. Koen (Oskara) Nina, Mostar 1919. - Sosao (Italija) 1943.

11 *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije*, 32/1945., 19. studenoga, str. 26.

12 Usp. KRIŠTO, Jure: *Sukob simbola*, Globus, Zagreb, 2001., osobito stranice 134-149.

20. Koen (Moše) Oskar, Mostar 1890. - Sosao (Italija) 1943.
21. Koen (žena Oskara) Zanima, Mostar 1898. - Sosao (Italija) 1943.
22. Kohen (žena Emila), ? ? - Lika 1944.
23. Kohen (Isaka) Emil, Mostar ? - Lika 1944.
24. Kon (*Filipa*)¹³ Elza, Mostar 1899. - Otočac 1944.
25. Kon (*Filipa*) Ilda, Mostar 1902. - Otočac 1944.
26. Kon (Filipa) Robert, Sisak 1881. - Otočac 1944.
27. Kon (Lorenca) Sarafina, Velika Kanjiža 1892. - Otočac 1944.
28. Konforti (Jakoba) *Vesna*, Mostar 1933. - Otočac 1944.
29. Konforti (Josefa) Aron Jakov, Mostar 1938. - Jasenovac 1944.
30. Konforti (Arona) Jakob, Mostar 1895. - ? 1941.
31. Konforti (Arona) Jozef, Čučo, Mostar 1905. - Jasenovac 1944.
32. Konforti (žena Jakoba)-*Minc*, Marta, Mostar 1904. - Otočac 1944.
33. Konforti (Arona) Vesna, Mostar 1930. - Brlog, Rab 1944.
34. Lajhner (Oskara) Gertruda, Osijek ? - ? 1944.
35. Lajnbeber (Štefana) Josip, Mostar 1896. - Mostar 1941.
36. Laufer (*Josipa*) Salamon, Termobazeg 1861. - Rab 1943.
37. Levi (Salamona) *ing.* Jakov, Sarajevo 1908. - Jasenovac 1941.
38. Maestro (Zadika) Sara, Mostar 1900. - Lika 1941.
39. Mandelbaum (Zigmunda Žige) Henrik, Henći, Nevesinje 1913. - Gospić 1941.
40. Mandelbaum (Lorenca) Malvina, Maksa, Mostar 1885. - Rab 1943.
41. Mandelbaum (Jozefa) *Sigmund*, Žiga, Brač 1883. - Rab 1943.
42. Širc (Makse) Berta, Mostar 1898.- Rab 1944.
43. Širc (udova Makse) Regina, Poljska 1870. - Rab 1944.
44. Švarc-Pečenik (Mendela) Hinko, Mostar 1903. - Hamburg 1944.

Iz ovoga popisa izostavljeni su poginuli koji su svrstani u partizanske borbe:

1. Altkorn (Abrahama) Herman, Hodža, Jagielusk, Poljska 1890. - Gospić?

¹³ Kosim slovima označena su imena koja ne stoje u *Spomenica Mostara 1941-1945.*, ali se za njih zna.

2. Bergman (Josipa) Alfred, Fredi, Mostarac, Lenc
3. Bergman (Josipa) dr. Berta
4. Danon (Zadika) Raphailo, Rafo "Admiral Togo"
5. Erlih (Simona) ing. Evald
6. Kon (Emila) Mihajlo
7. Levi (Alberta) Leon
8. Mandelbaum (Sigmunda) Oskar
9. Štern (Zigmunda) Leon.

Međutim, na spomeniku u židovskom groblju u Mostaru upisana su ova imena¹⁴:

1. Adler (Altarac) Blanka, 1889.-1942.
2. Alkalaj (Jozefa) Mordehaj, 1881.-1944.
3. Altarac (Moše) Albert, 1889.-1944.
4. Altarac (Alberta) Moric, 1914.-1944.
5. Altarac (Alberta) Erna, 1913.-1944.
6. Altarac (Jakoba) Mito, 1900.-1941.
7. Altarac (Jakoba) Estera, 1897.-1942.
8. Altarac (Jakoba) Salomon, 1902.-1941.
9. ***Altarac (Jakoba) Leon-Dudo, 1877.-1941.***
10. ***Altarac (Konforti) Blanka, 1875.-1944.***
11. ***Altarac (Leona) Armin-Ćibili, 1905.-1944.***
12. ***Altarac (Leona) Salamon-Mići, 1909.-1944.***
13. ***Altarac (Leona) Rifka, 1912.-1944.***
14. ***Altarac (Avrama) Isak, 1888.-1944.***
15. Altarac (ž. Isaka) Sofija, 1891.-1944.
16. Altarac (Isaka) Rifka, 1913.-1944.
17. Altarac (Rifke) Erna, ? -1944.
18. Altarac (Isaka) Moric, 1914.-1944.
19. ***Altarac (Alkalaj) Rozika, 1911.-1944.***
20. ***Altarac (Davida) Aron, 1937.-1944.***

¹⁴ Kosim i masnim slovima upisani su oni koji su obuhvaćeni *Spomenicom Mostara 1941-1945*. Ovaj je popis originalni prijepis sa spomenika u židovskom groblju u Mostaru. Popis je objavljan i prije u nekim listovima, ali s nekim izmjenama. Usp. SERDAREVIĆ, Š. Z.: "Vječna zahvalnost žrtvama holokausta", u: *Most*, 108 (197), Mostar, 2006., str. 83-85.

21. Altarac (Davida) Rifka, 1942.-1944.
22. **Altarac (Avrama) Sofija, 1889.-1943.**
23. Atijas (.....) Albert, 1904.-1944.
24. Atijas (Altarac) Bukica-Sara, 1906.-1944.
25. Atijas (Alberta) Rifka, 1943.-1944.
26. Atijas (Jakoba) Salamon, 1879.-1944.
27. **Altkorn (Abrahama) Herman, 1890.-1941.**
28. Bachman (Peter) Johan, 1909.-1942.
29. **Bergman (Josipa) dr. Berta, 1894.-1945.**
30. **Danon (Zadika) Mošo, 1898.-1944.**
31. Finci (Rafe) Mojsije-Mošo, 1880.-1941.
32. Finci (Avram) Rifka, 1884.-1942.
33. Finci (Mojsija) Rafael, 1900.-1941.
34. Finci (Mojsija) Erna, 1911.-1942.
35. Finci (Mojsija) Klara, 1914.-1943.
36. Finci (.....) Roza, 1895.-1942.
37. **Fižbajn (Jozefa) Sofija, 1897.-1944.**
38. Fliker (.....) Cica, 1919.-1944.
39. **Fliker (Širc M.) Ernestina, 1906.-1944.**
40. Fliker (Miroslava) Mihajlo, 1932.-1944.
41. Fromer (Davida) Leopold, 1893.-1941.
42. Fromer (Davida) Žiga, 1896.-1941.
43. Gaon (.....) Rahela, 1876.-1941.
44. Grajf (Bernada) Ana, 1887.-1941.
45. Grajf (Širc) Nestika, 1916.-1941.
46. Grajf (Nestikin sin), 1936.-1941.
47. Jurković (Mandolfo F.) Emilija, 1911.-1944.
48. Jurković (Emilije dijete), ? -1942.
49. Kabiljo (.....) Albert-Jako, 1900.-1944.
50. Kabiljo (ž. Jake) Rahela, 1905.-1944.
51. Kabiljo (Alberta), dijete, 1930.-1944.
52. Kabiljo (Alberta) Mišo, 1932.-1945.
53. Kabiljo (Alberta) Saša, 1938.-1945.
54. Kabiljo (.....) dr. Salamon, 1893.-1941.

55. Kabiljo (.....) Rahela, 1896.-1941.
56. Kabiljo (Salomona) Albert, 1933.-1944.
57. Kabiljo (.....) Milka-Mirjam, 1900.-1945.
58. Kabiljo (.....) ing. ?, ?-1941.
59. Kabiljo (.....) Luna, 1872.-1942.
60. Katana (.....) Ester, 1907.-1941.
61. Koen (Moše) Albert-Abo, 1896.-1944.
62. *Koen (Moše) David, 1884.-1944.*
63. *Koen (Moše) Makso, 1882.-1945.*
64. *Koen (Makse) Mario-Lalo, 1917.-1945.*
65. Koen (Makse) Moric-Mošo, 1919.-1944.
66. Koen (Moše) Oskar, 1894.-1943.
67. *Koen (Benvenuti) Zanina, 1896.-1943.*
68. *Koen (Oskara) Mošo-Mole, 1917.-1943.*
69. *Koen (Oskara) Sarina-Nina, 1919.-1943.*
70. *Kohen (Isaka) Emil, ? -1944.*
71. *Kohen, žena Emila, ? -1944.*
72. Kohen (Mojsa) Roza, 1904.-1944.
73. *Kon (Filipa) Elza, 1899.-1944.*
74. *Kon (Filipa) Ida, 1902.-1944.*
75. *Kon (Filipa) Robert, 1881.-1944.*
76. *Kon (Böhm) Serafina, 1892.-1944.*
77. *Konforti (Arona) dr. Jakob, 1895.-1942.*
78. *Konforti (Minc) prof. Marta, 1904.-1944.*
79. *Konforti (Jakoba) Vesna, 1933.-1944.*
80. Konforti (Salomona) Jakob-Jako, 1902.-1944.
81. *Konforti (Arona) Jozef-Čučo, 1905.-1944.*
82. Konforti (.....) Regina, 1902.-1944.
83. Konforti (Jozefa) Aron, 1938.-1944.
84. *Konforti (Arona) Vesna, 1930.-1944.*
85. *Lajhner (ž. Oskara) Gertruda, ? -1944.*
86. *Laufer (Josipa) dr. Salamon, 1861.-1943.*
87. Laufer (Salamona) dr. Josip, 1884.-1941.
88. Laufer (Mandolfo) dr. Eliza, 1894.-1944.

89. Laufer (Salamona) dr. Mack, 1890.-1941.
90. **Levi (Salamona) ing. Jakob, 1908.-1941.**
91. **Levi (Salomona) Leon, 1884.-1942.**
92. Levi (Izidor) Morić-Mošo, 1888.-1942.
93. Mačoro (Samuela) Luna, 1870.-1944.
94. Maestro (.....) Rafael, 1906.-1941.
95. Maestro (Izidora) Sultana, 1876.-1942.
96. **Maestro (Danon Z.) Sara, 1902.-1944.**
97. Mandolfo (Rafaela) Flora, 1885.-1944.
98. Mandlofo (Rafael) Ida, 1900.-1941.
99. **Mandlbaum (Jozefa) Sigmund, 1883.-1943.**
100. **Mandlbaum (Böhm) Malvina, 1885.-1943.**
101. **Mandlbaum (Sigmunda) Henrih, 1913.-1941.**
102. Minc (.....) Nestika, 1884.-1944.
103. Montiljo (.....) Redica, 1858.-1941.
104. Papo (Gavre) Albert, 1906.-1941.
105. Papo (Salamona) Rikica, 1911.-1941.
106. Papo (Avrama) Haim, 1876.-1941.
107. Papo (Avrama) Avramko, 1883.-1941.
108. Papo (Josipa) Cana, 1918.-1941.
109. Papo (Avrama) Sarika, 1886.-1942.
110. Papo (Josipa) Albi, 1926.-1944.
111. Papo (.....) Roza, 1915.-1942.
112. Perera (Mordehaja) rabi David, 1898.-1942.
113. Perera (Avrama) Rifka, 1874.-1942.
114. Pinto (Isaka) Simha, 1898.-1941.
115. Romano (.....) Leon, 1898.-1944.
116. Romano (Konforti A.) Sara, 1900.-1944.
117. Romano (Leona) Berta, 1923.-1943.
118. Romano (Leona) Braco, 1925.-1943.
119. Romano (Mojsa) Flora, 1901.-1943.
120. Romano (Avrama) Salamon, 1901.-1941.
121. Sajfert (Danon) Regina, 1913.-1942.
122. Salom (Šue) Blanka, 1898.-1941.

123. Salom (Šue) Izika, 1931.-1941.
124. Sigel (Miloša) Leon, 1921.-1941.
125. **Širc (ž. Mendele) Regina, 1870.-1944.**
126. **Širc (Mendele) Berta, 1898.-1944.**
127. **Švarc (Makse) Hinko, 1903.-1945.**
128. Trinki (Montiljo) Viktorija, 1878.-1942.
129. Weiss (Martina) Lavoslav, 1891.-1942.

Kao što se vidi, neslaganje je očigledno. U *Spomenici Mostara 1941-1945* poginulih je partizanskih boraca 9, dok su njih 44 žrtve rata, ukupno 53 osobe, a na spomeniku u židovskom groblju navodi se 129 žrtava rata i 8 partizanskih boraca, ukupno 137 osoba. Podatci očito nisu točni jer je prema izvješću policije Nezavisne Države Hrvatske od 16. listopada 1941. upućenom Velikoj župi Mostar tada u Mostaru živjelo 158 Židova, koji su i prije rata živjeli u Mostaru, i 58 Židova koji su pobjegli iz Sarajeva i drugih mjesta u Mostar gdje su bili zaštićeni od progona jer su ih Talijani štitili.

Prema podacima na spomeniku dolazimo do zaključka da je od 158 mostarskih Židova poginulo 137. A samo u dvjema obiteljima u Podhumu preživjelo je 10 osoba (Podhum 6 – Altkorni, majka i 4 kćeri i Podhum 15 – Levi, majka, dvije kćeri i dva sina).

Od travnja do početka lipnja 1941., tj. u vremenu kada je ustaški režim vršio progon Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, od mostarskih Židova uhićena su samo trojica koja su bila označena kao komunisti. Ostale policija Nezavisne Države Hrvatske i ustaše nisu dirali. Zašto je to bilo tako, odgovor je dat u predmetu Okružnoga suda Mostar u suđenju šefu mostarske policije Krešimiru Krtaliću.¹⁵

I uza sve progone Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.-1945.), određeni broj Židova bio je u jedicama NDH na vrlo visokim položajima. O tome se do najnovijih vremena znalo malo. U knjizi Vjenceslava Topalovića: *Srednja Bosna - ne zaboravimo Hrvatske žrtve 1941.-50./1991.-95.* navedeni su Židovi generali Nezavisne Države Hrvatske:¹⁶

15 Suđen po članu 3, točka 3 i 14 Zakona o krivičnom djelu, K: 34/47 i 257/47.

16 TOPALOVIĆ, Vjenceslav: *Srednja Bosna - ne zaboravimo Hrvatske žrtve 1941.-50./1991.-95.*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 2001., str. 70.

1. Alabanda Hinko
2. Aleman vitez Ladislav
3. Angeli Edgar
4. Balley Emanuel
5. Čuš Oton
6. Fritz Julijo
7. Gamberger Josip
8. Halla pl. Ferdinand
9. Helbich Dragutin
10. Isser Djuro
11. Kirchbaum Oskar
12. Kraus-Tudić Rudolf
13. Kubin Rikard
14. Metzger vitez Josip
15. Miesler Milan
16. Praunsperger pl. dr. Milan
17. Resch Julio
18. Rumler Dragutin
19. Sach Julio
20. Simonović Julio
21. Steinfel vitez Nikola
22. Šarnbek Ivan
23. Šnur vitez Ivo
24. Šolc (Scholtz) Josip
25. Tartaglia Kvintijan
26. Wanner Rudolf
27. Zgaga vitez Mirko
28. Zorn Božidar.

Bilo je Židova koji su u logorima vršili razne poslove. O tome svjedoče razni sačuvani dokumenti, a jedan od tih primjera naveo je Đorđe Miliša u knjizi *U mučilištu - paklu. Jasenovac*:

Kad su u pakao dopremene mase Cigana, odmah su pretraživani kao i svi zatočenici, i tom (su) zgodom pronađene već(e) količine zlata. U

vezi s time određeno je šestorici zatočenika iz logorske pisarne, da još jednom temeljito pretraže Cigane, sve vrednosti oduzmu i predadnu zapovjedništvu. Tu grupu sačinjavala su šestorica Židova, među kojima i sam logornik Bruno Diamantstein sa svojim zamjenikom Pajtašom, sinom zagrebačkog trgovca. Služeći se povlasticom logornika da ponekad poslom iziđu iz pakla, namjeravali su jedan dio zadržanog zlata prebaciti vani. Uhvaćeni na djelu, kažnjeni su smrću, i jednom po jednom Majstorović - fra Filipović odapeo (je) hitac u zatiljak...¹⁷

Zaključak

Neki od dokumenata i činjenica iznesenih u ovome radu mogu, čini se, poslužiti kao argumenti za razbijanje određenih predrasuda i pogrešnih navoda. Budući da se povijest ovih prostora najčešće pisala tendenciozno, odnosno jednostrano, svijet oko nas prikazivan je u crno-bijeloj slici. Kako iz svakidašnjega života znamo da gotovo ništa nije u toj crno-bijeloj formi, i ovdje se možemo uvjeriti da je svijet ponešto drukčiji nego što ga ljudi ponekad prikazuju. U tim prikazima obično su “naši momci” sama dobrota i zakon, a “njihovi dečki” sama su zloća i bezakonje. Vidimo da ipak nije tako. Zato bi i ovoj temi, kao i ostalim manjim ili većim pitanjima iz naše bliže ili daljnje prošlosti, valjalo pristupiti po onoj klasičnoj – “sine ira et studio”, trijezne glave, bez predrasuda i s iskrenom željom da tragamo za jedinom istinom, jer dvije različite istine o jednom predmetu ne mogu postojati, one su protuslovlje. Samo će se istinoljubivim istraživanjem moći ispraviti nečija maštanja i pogrešna povijesna tumačenja.

Izvori i literatura

a) Neobjavljeni izvori

- Arhiv Hercegovine, Mostar, UD/K 40-2268.
- Arhiv Hercegovine, Mostar, UD/K 40-2260.

17 MILIŠA, Đorđe: *U mučilištu - paklu. Jasenovac*, vlastita naklada, Zagreb, 1955., str. 125.

b) Literatura

- HADŽISELIMOVIĆ, Omer: "Mostar u britanskim putopisima 19. stoljeća", u: *Most*, 73-74, Mostar, 1988., str. 99-107.
- ISAIĆ, Vladimir: *Put prognanih od Mostara do Raba 1942.-1943.*, Split, 2003.
- KRIŠTO, Jure: *Sukob simbola*, Globus, Zagreb, 2001.
- MILIŠA, Đorđe: *U mučilištu - paklu. Jasenovac*, vlastita naklada, Zagreb, 1955.
- SERDAREVIĆ, Šemsudin Zlatko: "Jevrejski kulturni centar sa sinagogom uskoro stvarnost", u: *Most*, 107 (196), Mostar, 2006., str. 75-76.
- ISTI: "Vječna zahvalnost žrtvama holokausta", u: *Most*, 108 (197), Mostar, 2006., str. 83-85.
- *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije*, 32/1945., 19. studenoga, str. 26.
- *Spomenica Mostara 1941-1945*, Skupština opštine Mostar, Mostar, 1987.
- TOPALOVIĆ, Vjenceslav: *Srednja Bosna – ne zaboravimo Hrvatske žrtve 1941.-50./1991.-95.*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 2001.

JEWIS IN MOSTAR

(Contribution to truth and clearness)

Summary

The article gives a short overview of the Jewish presence in Mostar from the middle of the 19th century till today. The quintessence of this topic is suffering of Jews in the Independent State of Croatia in this area. The article warns of many flat assessments of different authors who have been writing about this topic. This text brings different lists of Jews which reveal a real presence of this national and religious community in Mostar and its suffering in the hard times of the Second World War. Therefore this text has a pretension to correct past incorrect lists of Jews in Mostar.

Key words: *Jew, Mostar, camp, partisan, ustasha.*

UDK 272-772(497.6 Mostar-Vukodol)(091)

272-789.32(497.6 Mostar-Vukodol)(091)

Stručni članak

Primljeno: 9. VI. 2006.

Ante MARIĆ

Mostar

BISKUPSKA KUĆA U VUKODOLU

Sažetak

Oslanjajući se na široj čitateljskoj publici nepoznatu Kroniku o. fra Marka Kalamuta, inače suradnika, suvremenika i tajnika mostarskoga biskupa Rafe Barišića, zatim na Bakulin Šematizam te knjigu fra Radoslava Glavaša koja obogaćuje, tumači i ispravlja u Kronici predočene povijesne činjenice, autor pokušava rekonstruirati i kronološki skicirati diplomatsko-administrativna zbivanja što su se događala oko utemeljenja biskupske rezidencije u Vukodolu te ponovnoga podizanja katoličkih sakralnih objekata u Mostaru, na Širokom Brijegu, Ljubuškom te drugim mjestima diljem Hercegovine. Središnji događaji svakako su Barišićev povratak iz Carigrada s fermanom za gradnju biskupskoga dvora u Mostaru (18. lipnja 1846.), polaganje temeljnoga kamena franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu (23. srpnja 1846.) te početak gradnje biskupske kuće u Vukodolu (7. travnja 1847.).

***Ključne riječi:** Vukodol, Mostar, biskupska kuća, samostan, gradnja, franjevci.*

Uvod

Vukodol se nalazi na jugozapadnom prilazu gradu Mostaru, u prirodnom usjeku, vododerini što se okomito spušta s vrha Brkanova Brda. Od mjesta gdje završava taj usjek stvara se prirodni nagibni plato koji će s početka strmo, pa sve blaže završiti prema rječici Radobolji. Na tome neznatnom malom prostoru izravno pod usjekom, nalijepljenom

na padine brda, pogled puca prema gradu, dok se opet od njega na lijevo prema sjeveru i na desno prema jugu izdižu padine prodoline kojom se spajaju Brkanovo Brdo i Hum. I danas se u korijenu toga ogromnog prirodnog usjeka zarasla u korov i drveće nalazi stara biskupija u ruševnom i bijednom stanju. Kuće su joj došle pred sami stari i izlizani prag, tik uz nju i mimo samoga zdanja zasjelo je novo groblje Masline usječeno u padine brijega, a s juga je oštri zavoj novoizgrađene ceste prema Brotnju. Stara je biskupija, kako onda u turska vremena tako i danas, najudaljenija točka u tom smjeru od središta grada.

Od sredine grada jugozapadno, na udaljenosti od pola sata, nalazi se mjesto Vukodo (vukova dolina), deset minuta daleko od zadnjih gradskih kuća. Ta je dolina s istoka zastrta velikim brdom Hum, koji povišenom neprekidnom kosom opasuje cijelu dolinu i od juga i od zapada. Samo od sjevera otvara pogled na ravnicu i grad. Dakle, leži u udubini s tri strane opkoljenoj brdom. Ima lako uzbrditi pristup od grada. Stoga izuzevši proljeće i ljeto, malo sati uživamo sunčane zrake. Kuća rezidencije prislonjena uz obronak, koji opasuje dolinu sa zapada, leži kao u zasjenjenom kutu uske doline niz koju vrlo često teče brz potok koji čini dosta štete našem vrtu, putu što vodi kući, i okolici. Na brežuljku koji nas sa svih strana opasuje, da nije obilja kadulje, ne bi mogao ništa vidjeti osim strašnih pećina. Nije davno bilo, kad je cijela dolina bila puna velikog drveća, ali danas, izuzevši voćke, ne može se raspoznati niti mjesto gdje su nekad bila stabla. Tlo zemljišta, na kojemu je naša kuća i druge zgrade, te vrt i vinograd, vrlo je slabo. Sastoji se od pjeska i kamena, koje je potok nanio i duboko nastro. Pod temeljima kuće uzalud smo tražili i u velikoj dubini tvrdu zemlju. Zato je trebalo prostrti mrežu debelih greda. Oko vrta i vinograda na sve strane nalaze se velike gomile izvađenog kamena. Vrt i vinograd na obronku poduprti su mnogim popriječnim zidovima. To ti je, dakle, opis mjesta koje je iz mnogo razloga nepodesno za svrhu kojoj služi. Ali kad nema boljeg, trebalo se zadovoljiti i s tim malim kutkom. Ovo je do u sitnice opisano da preteče pitanje mnogih: Zašto je ovdje, a ne na drugom mjestu, napravljena rezidencija? Naime, na drugom mjestu nije bilo moguće.¹

¹ BAKULA, Petar: *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu 1867.*, (*Šematizam fra Petra Bakule*), s latinskog originala iz god. 1867. preveo dr fra Vencel Kosir, Mostar, 1970., str. 61-62 (nadalje: *Bakulin Šematizam iz 1867.*).

Ovaj poduži citat iz fra Petrova *Šematizma* zaslužuje svaku pozornost kako bismo opis iz toga vremena, dakle iz 1867., ili godinu i nešto ranije, posvijestili te s njegovom spoznajom promatrali i usporedili to isto mjesto danas. A boljega svjedoka o mjestu, njegovoj kupnji te izgradnji same kuće nemamo od fra Petra Bakule.²

1. Grad Mostar prije ponovnoga dolaska fratara

Po turskom osvajanju Hercegovine 1482. fratri su se najduže zadržali u Mostaru i Ljubuškom. Nakon rušenja samostana sv. Ante godine 1563. teška su srca napustili Mostar. Fra Radoslav Glavaš st. u *Spomenici* iz 1897. detaljno opisuje odlazak samostanske obitelji otaca franjevacu Franjevačkoga samostana sv. Ante iz Mostara.³ Bijesni Turci spravili su samostan sa zemljom. Punih dvadeset i jednu godinu mostarski su fratri sačuvali okrilje samostanske obitelji, da bi se 1584. skrasili na obalama Jadranskoga mora sagrađivši u Živogošću samostan i crkvu sv. Križa. Osim spomenutoga franjevačkog samostana i crkve sv. Ante, koji je bio negdje u Podhumu, u Mostaru su prije turskoga osvajanja bile još sljedeće crkve: sv. Stjepana Prvomučenika (po predaji na njezinim je temeljima sagrađena Karadosbegova džamija)⁴; crkva sv. Luke “od koje i danas postoji zvonik na kojemu je općinski sat”⁵; “ima zatim pod Vukodolom, na sjevernoj strani u podgrađu Podhum, džamija za koju misle da je bila crkva svete Ane”⁶, a most preko Radobolje koji je u blizini i danas se zove “most sv. Ane”; na vrelu Babunu, drevnom naselju u Iličima koje svojim srušenim vjerskim zdanjima seže duboko u starohrvatsku povijest; zidovi crkve sv. Ruže Viterbiske služe za džamiju, a na Smrčenjama su ruševine crkve Gospe Snježne. Ovoliki broj crkava najrječitije govori o broju Hrvata rimokatolika u Mostaru prije turskih osvajanja.

2 *Isto*, str. 63: “...Kad bi poznao surovost mjesta (kao ja koji sam vodio gradnju residencije)...”, piše fra Petar Bakula.

3 Usp. GLAVAŠ, Radoslav (ur.): *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovačke franjevačke redodržave*, Štamparija Knjižarnice Pacher i Kisić, Mostar, 1897., str. 24-26 (GLAVAŠ, R.: *Spomenica*).

4 Bakulin *Šematizam* iz 1867., str. 99.

5 *Isto*, str. 99.

6 *Isto*, str. 99.

Dodaju li se tomu otkriveni temelji ranokršćanske bazilike na Cimu, s velikom odgovornošću i autentičnim povijesnim dokazima govorimo o gradu kršćanskoga i rimokatoličkoga ustroja.

Ni stoljećima poslije želja fratara za povratkom u Mostar nije ugasla. Naprotiv, već i prije “odcipljenja” od Bosne župnik Mostarskoga Graca fra Stjepan Karlović od Turaka kupuje Vukodol kako bi na tom zemljištu sagradio župnu kuću i poslije dugoga izbjivanja ponovno vratio sjedište župe u grad Mostar.

Listopada mjeseca [1846. godine] dodje paša [Ali paša Rizvanbegović] u Mostar da kupi od Imama⁷ Hamet – age Gjikića Vukodo i da ga priproda biskupu za gradnju kuće. Ono mjesto bilo je još prije kupljeno od franjevaca i puka za župski stan te su imali i bujrunciju od Vezira na nj i bili već pripravili materijal za gradnju, ali se turci uzprotiviše i neki mogući Gjikić posvoji to mjesto.⁸

Očito je povratak u Mostar skoro nemoguć. Fra Rafo Barišić, međutim, ne će odustati. On je, naime, i došao iz Carigrada s fermanima za gradnju ove kuće i još nekih crkava po Hercegovini.

2. Gradnja biskupskoga dvora u Vukodolu

Fra Petar Bakula u već spomenutom *Šematizmu* iz 1867. te fra Radoslav Glavaš st. u *Spomenici* iz 1897. posvećuju ovom događaju velik prostor, što nas navodi na zaključak da su ga smatrali vrlo važnim. Na osobit je način to opisao fra Radoslav Glavaš st. u svojoj knjizi *Život i rad fra Rafe Barišića* (1900.):

Boraveći Barišić kroz čitavih petnaest mjeseci u Carigradu, nastojao je, da uljeze u tajne i misao turske diplomacije, da se upozna s uplivnim ličnostima na sultanovu dvoru i zastupnicima zapadnih vlasti, oso-

7 Imam, tur., islamski svećenik, islamski vjerski poglavar (objašnjena turcizama preuzeta su iz KLAIĆ, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.).

8 Prijepis dijela *Kronike o. fra Marka Kalamuta, tajnika biskupa fra Rafe Barišića*, u: Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja BDM u Mostaru. Ova je *Kronika* bila u franjevačkom samostanu u Rami i izgorjela 1942. (nadalje: *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*, nav dj.)

bito francuskim. Tu se je morao upoznati i sa Omer pašom, kasnijim seraskerom (vrhovni vojskovođa) i pobjednikom bosanskih begova. Njegova spoznanstva u Carigradu, te upoznanje carigradske politike, mnogo su mu kasnije pomogla u njegovu radu i njegovim podhvatima za dobro katoličke stvari u Hercegovini. (...) Nalazeći se u Carigradu, dosta je doprinio, da su hercegovački franjevci dobili ferman za gradnju samostana, a za se je izposlovao od samoga cara Abdul – Madžida II. ferman za gradnju biskupskoga dvora u glavnom gradu Mostaru. U čem su ga pomogli poslanici austrijski i francuski na preporuku sv. Stolice.⁹

Kao i ostali franjevci koji su radili na izgradnji samostana, fra Rafo je smatrao veoma bitnim da se nastani u Mostaru:

Tude bi u glavnom gradu, gdje se nalaze sve turske vlasti i zastupnici drugih vlasti mogao svedjer djelovati kod njih, da se poboljša vjersko stanje katolika. U samom bi se gradu ono malo katolika što je bilo, okupilo, oduševilo i podiglo materijalno i moralno; a otvoren bi bio put i doseljivanju, čim bi se katolički puk množio i jačio.¹⁰

Osim fermana za granju biskupskoga dvora dobio je i “nalog hercegovačkom veziru Alipaši, da svim sredstvima uznastoji pomagati Barišiću u tome”. Barišić je početkom mjeseca svibnja 1846. krenuo iz Carigrada sa svim rečenim fermanima i preporukama te preko Splita i Imotskoga stigao 18. lipnja u Seonicu u Duvno. Čim se smjestio u svom novom mjestu boravka, krenuo je put Bune kako bi “oživotvorio svoju namisao o gradnji biskupskoga dvora u Mostaru”. O tome brižljivo piše i pamti kronika njegova tajnika:

26. lipnja [1846.] ode paši na Bunu i prikaza mu svoje fermane a sutra povratio se u Mostar i nastanio se u Martina Čorića.

14. srpnja opet ode paši na Bunu da ga zamoli da mu nadje mjesto u Mostaru gdje će graditi biskupski stan jer se turci toj namisli strašno protive. Ali paša mu odgovori: “Ja ću sutra poslati mojega čovjeka Osman – agu Zvorničanina, Muselima Mujagu – Čibera, Kadiju Šaćir ef. Džabića i s njima neka još podje nekoliko turaka, pak podji ti biskupe i s tobom nekoliko fratrova i nekoliko raje ter nek vide Panjevinu, Vukodo,

9 GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa Azotskoga i Apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Tisak hrvatski dioničarske tiskare, Mostar, 1900., str. 87-88.

10 *Isto*, str. 88.

Karabegovu pivnicu i meraje oko Smrčinjaka pak moji ljudi šerijat¹¹ maholjani i šarlije turci gdje vide da je munazif¹² i da nije nikom havalala¹³ nek ti onde mjesto zabilježe.” – Biskup mu tada odgovori: “Gospodaru, ako ti mene spustiš na nečiju i nečiju havalu meni neće biti mjesta ni na zemlji pod Batijevicom ni na istom Vraniću, a kamo li će biti u Mostaru.” A prije mu je Ali paša rekao: “Biskupe, mutno nam je na Vrelu”, a njegov sin Afiz paša, kad je razumio da biskup kani graditi kuću u Mostaru, rekao mu je: “Biskupe, ti hoćeš da mom babi po starost brađu zapališ; ne more ni tako biti da će sve u gehenen¹⁴ propasti. “

15/7. skupiše se Ali pašini ljudi u Museliov kuluk da viećaju, ali se turci listom digoše na noge, ter zatvoriše sokake, kojim bi imalo povjerenstvo proći s tom namjerom da sve poubijaju. Njeki Salih Šantić (sin šantave poturčene hriščanke) pohvali se da će on sam ubiti biskupa Barišića i Osmanagu Zvorničanina, a ostali turci neka poubijaju druge, te je to tri puta poručio biskupu po Nikoli Bašaduru, što biskup s početka nije vjerovao, nego za šalu držao, ali nakon treće prijetnje biskup opremi Peru Matkovića i Niku Grabovca k povjerenstvu u kuluk, da povjerenstvu kaže, da on ne će nikako ići u povjerenstvo; ali ipak pošto je samo povjerenstvo k njemu došlo i sklonulo ga, pošao je sa svojim tajnikom Kalamutom i fra Jozom Vrljićem.

Kad je s povjerenstvom s raskšća krenuo uz Panjevinu bio je od Šantića i mnogo oružanih turaka dočekan i pogodjen te je Šantić htio na nj navaliti ali je odmah sjašio s konja i sakrio se među povjerenstvo, i tako sačuvao glavu. Nakon toga nije smijo više stanovati u kući Martina Čorića nego ga je Čiber pod svojim zakriljem nastani u pašinu hanu.

18/7. Ali paša s Bune piše Barišiću da se seli iz Mostara pod izlikom da idje na Širokibrieg graditi crkvu i manastir; naredi takodjer Muselimu¹⁵ da ga prati pratioc do na mjesto (Ibrahim Demir) pratio ga.¹⁶

Fra Rafo je uistinu teška srca napustio Mostar. Dok je hodio kroz Mostar prema Širokom Brijegu, turska ga je svjetina najpogrdnije psovala i izrugivala. Za nekoliko dana, točnije 23. srpnja 1846., on je u prisustvu gvardijana fra Anđela Kraljevića, dvanaestorice misnika, puka cijele Hercegovine te mnoštva narodnih knezova blagoslovio i položio temelj-

11 Šerijat, tur., zakon.

12 Munasib, tur., zgodan, prikladan, koji odgovara prilikama.

13 Avala, tur., zlo.

14 Gehena, hebr., džehenem, tur. – pakao.

15 Muselim, tur., predstojnik, visoki turski činovnik

16 *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*, nav. dj.

ni kamen franjevačkoga samostana i crkve na Širokom Brijegu. Dok je fra Rafo boravio na Širokom Brijegu, Alipaša je nastavio započeti posao oko dodjele zemljišta za biskupski dvor koji je u prvom pokušaju spriječila fanatična mostarska turska svjetina. O tome u *Kronici* stoji:

Listopada mjeseca [1846. godine] dodje paša u Mostar da kupi od Imama Hamet – age Gjikića Vukodo i da ga priproda biskupu za gradnju kuće. Ono mjesto bilo je još prije kupljeno od franjevaca i puka za župski stan te su imali i bujrunciju od Vezira na nj i bili već pripremili materijal za gradnju, ali se turci uzprotiviše i neki mogući Gjikić posvoji to mjesto. Došao Ali paša i naredi Gjikiću da mu proda Vukodo i odmah dade na to potvrdu i da vadi ruke sa svim od onog mjesta, što Gjikić nije smijao učiniti. U isti mah Ali paša učini bujrunciju, kojom biskupu daje Vukodo da ondje gradi sebi kuću, a sam potvrđuje da s ovim ne ima više nikakva dila niti prava na Vukodo. Ovu radostnu viest biskupu Barišiću na Široki brieg donese Anto Matković, za što primi liep muštuluk.¹⁷

Alipaša je očito ozbiljno shvatio “naloge” iz Carigrada da fra Rafi bude na ruku, da mu omogući u djelo provesti ferman oko izgradnje biskupskoga dvora u Mostaru. Zato je sam došao s Bune u Mostar kako bi se konačno utvrdilo mjesto za gradnju spomenute kuće. Sjetimo se, turski zakon o zemljištu još je uvijek bio vrlo strog. Naime, nijedan muhamedanac – osobito na važnim mjestima kakav je Mostar – nije smio “nevjeri” prodati ni najmanji komadić zemlje. Tih je mjeseci, zasigurno, bio aktualan problem s Mehmed agom Kurtom koji je isključen iz vjerske zajednice na dvije godine zato što je tim istim fratrima prodao svoju zemlju na Širokom Brijegu. S druge, pak, strane poslovična turska potkupljivost u ovakvim je prigodama bila nezajažljiva. Oba ta razloga bila su u potpunosti na djelu oko dobivanja mjesta za biskupski dvor. Da su to fratri odavno dobro znali, svjedoče nam mnogi do danas sačuvani zapisi koji izrijekom navode što se sve, komu i kako moralo dati za mito.

Postrance grada Mostara, u mahli Vukodo, imali su franjevci mali komad zemljišta, koje je prije nekoliko godina bio kupio o. Stjepan Karlović, gradački [Mostarski Gradac, u čijem je sastavu od 1563. i župa Mostar] župnik, s nakanom, da tu podigne novi župski stan za Mostar, što mo-

17 *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*, nav. dj.

starski muhamedanci prepriečiše. To samo zemljište nije bilo ni blizu dostatno za biskupski dvor. U blizini pako toga stajalo vlasništvo Ahmet age Gjikića. Alipaša zovne Gjikića i naredi mu, da okolo stojeće zemljište prodatne njemu samomu, što Gjikić naravno morade učiniti. Imajući sad u ruci Alipaša zemljište dadne ga biskupu Barišiću izdavši i svoju vezirsku bujrunciju, da ondje gradi sebi stan, te izjavljujući, da se odriče svakoga prava na to zemljište. Mostarski muhamedanci na ovu viest uzbjesne, ali ne smijući ništa Alipaši, radili su izkaliti svoj jed na siromašnom Gjikiću, koji se za čitavu godinu dana nije usudjivao nigdje na javi pokazati.¹⁸

Ova je vijest fra Rafu zatekla na Širokom Brijegu te je osobno pošao na Bunu zahvaliti Alipaši.

Vraćajući se s Bune kroz Mostar, Barišić bi bio sigurno od uzbješnjele svjetine pogubljen, da mu Alipaša ne dadne za pratnju svojih deset oružanih ljudi, koji ga kroz čitavi grad, od Šarića džamije do u Vukodo propratiše. Na prolazku kod poruga, grdnja, psovaka, te prijetnja oružanih pušaka Barišić mirno i neustrašivo prolazaše u krasnom biskupskom crvenom odielu. Pa, kako veli njegov suvremenik, između pušaka sa prozora provirujućih, neustrašivo idjaše i dok su se svi njegovi za nj bojali, on se ni najmanje ne bojaše, sam hvaća za motiku i označuje temelje novoj biskupovoj kući.¹⁹

“**Godina 1847.** 7. travnja bi metnut temeljni kamen biskupove kuće. N. bene od 24. studenog 1846. do 7. svibnja 1847. biskup je bio u Duvnu gdje je dielom kupio dielom na dar primio poznatu njivu na polju i sienokošu na Libu.”²⁰

U svome djelu *Život i rad fra Rafe Barišića* fra Radoslav Glavaš st. ispravlja svoju tvrdnju iz *Spomenice* iz 1897. pa veli: “Krivo stoji u mojoj ‘Spomenici’ str. 121. da je Barišić postavio temeljni kamen, jer on nije bio prisutan tom činu. Vidi ljetopis o. M. Kalamuta.”²¹ A u prijepisu toga

18 GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića*, nav. dj., str. 93.

19 *Isto*, str. 93.

20 *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*.

21 GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića*, nav. dj., str. 94. bilješka 2. Ova ispravka te citati iz Kalamutova dnevnika kojima se fra Radoslav služi nesumnjivo potvrđuju da je rukopis u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru prijepis jednoga dijela toga istog dnevnika – *Kronike*.

ljetopisa uz vijest da je temeljni kamen položen 7. travnja 1847. kroničar naglašava da fra Rafo ne bijaše u Mostaru u razdoblju od 24. studenoga 1846. do 7. svibnja 1847. Temeljni je kamen položen niti punu godinu poslije polaganja temeljnoga kamena samostana i crkve na Širokom Brijegu. U vrijeme polaganja kamena temeljca za biskupsku kuću u Vukodolu samostan na Širokom Brijegu, čija je gradnja započela 5. kolovoza 1846., bio je u svom zapadnom krilu izgrađen već do pod prozore.

Temeljni je kamen najvjerojatnije položio o. fra Paškal Kvesić komu je najprije i povjerena uprava izgradnje. Kasnije, ali u vrlo ranoj fazi izgradnje, uprava i vođenje izgradnje povjereni su fra Petru Bakuli. O tome svjedoči sam Bakula u *Šematizmu*, ali i fra Radoslav Glavaš u svojoj knjizi *Život i rad fra Rafe Barišića*. Da je fra Petar Bakula bio prisutan cijelo vrijeme, najrječitije svjedoči njegov opis ovoga zdanja što ga je donio u spomenutom *Šematizmu* iz 1867. I to od kopanja temelja i polaganja “mreže greda” u porozno zemljište, pa sve do konačnoga detaljnog opisa završene građevine, pratećih objekata, dvorišta, ogradnoga dvorišnog zida, vrta i vinograda.

Gradnja je tekla sporo i uz mnoge poteškoće. O tome najbolje svjedoči upečatljiv opis iz Bakulina *Šematizma* koji doslovce preuzima i citira i fra Radoslav Glavaš. Nakon što je fra Rafo motikom obilježio temelje te strogo preporučio veziru i vezirovom čovjeku, nadzorniku građevine, izgradnju kuće kao carsko djelo, pa potom otišao put Seonice, radnja je nastavljena. Bakula piše: “Tako su godine 1847. položeni temelji biskupske rezidencije u Vukodolu. I uistinu, s pravom se ovdje može upotrijebiti ono: graditelji su u jednoj ruci držali mač, a drugom obavljali posao. Jer da nije bilo stalne prisutnosti vezirova čovjeka, ne bismo nikada vidjeli da je kuća podignuta. To je znamenje velike srčanosti, ojačane velikom Božjom pomoći.”²² A o istom veli fra Radoslav Glavaš st.: “Može se u istinu i ovdje reći, da su radnici držeći u jednoj ruci pušku a u drugoj čekić nastavljali započetu gradnju. I da nije svedjer stražario Alipašin izaslanik Ibrahim Demirović, sa svojim oružanim ljudima, teško bi se

22 Bakulin *Šematizam* iz 1867., str. 60-61.

ikad dogotovio dvor. 'Ali su i to prava čudesa junačkoga srca ohrabrena božjom pomoći.'"²³

3. Fratri i biskup sa svojim narodom u Mostaru

Gradnja je tekla sporo. Nestašica novca i sredstava uvijek je pratila slične pothvate, a oni su po svojoj naravi i sadržaju mnogo toga iziskivali. No, i politički nemiri koji tada zaskočiše turske pokrajine Hercegovinu i Bosnu tom su produženju išli na ruku. Usprkos svemu tome početkom 1851. biskupski dvor bijaše posve izgrađen. "Dne 2. lipnja iste godine Barišić ostavi Seonicu, u kojoj je stanovao punih pet godina, te već sutradan stiže u Mostar, gdje se stalno nastani ispuniv tako jednu od svojih najvećih želja i nastojanja."²⁴ O svemu tome kroničar bilježi:

29. istog [svibnja 1851. godine] na Spasovdan biskup rekavši misu na greblju Omoljskom oprostio se s pukom rekavši da će se sa svim sada preseliti u Mostar.

2. lipnja podje iz Seonice u Mostar prispjev na konak na Širokibrieg.

3. ode s Briga, dodje u Mostar isti dan u 23 2/3 sati a došavši u Mostar pjevaše svečano Te Deum i ostale molitve za sretno preseljenje u Mostar.²⁵

Već je fra Rafo ranije od Alipaše na Buni tražio da u Mostaru osnuje župu. O tom svjedoči prijepis fra Markove Kronike: "Godina 1849. u svibnju učinivši običnu redovničku prominu na Širokom briegu dodje u Mostar i k paši na Bunu da podigne novu župu u Mostaru."

Da je te godine župa Mostar obnovljena i nanovo utemeljena, svjedoče njezine matice do danas sačuvane. Sjedište joj je u biskupskom dvoru, a njegov je dio već bio nastanjen i prije samoga biskupovog dolaska. Tek se obnovom župe, pa stalnim biskupskim sijelom u Mostaru osjetilo što to znači i zašto su se Turci tomu toliko opirali.

²³ GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića*, nav. dj., str. 94.

²⁴ *Isto*, str. 94.

²⁵ *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*.

Barišić je osobito sada stao svim svojim silama raditi, da što više učini za sjaj službe Božje i vjere kršćanske. Svečane i javne sprovode, zvonjenje zvona, svečane obhode i nošenje sv. oltarskoga sakramenta bolesnicima, blagosivanje kuća i dr. uvede u samomu Mostaru, pored svih poteškoća, prijetnja i protimba sa strane zanešenoga muhamedanskoga življa. Slava božja, sjaj vjere Isusove i širenje duha kršćanskoga među zapuštenim katoličkim pučanstvom svedjer mu je pred očima lebdila.²⁶

Stajao je biskupski dvor poput bijele golubice koja viri iz svoje špilje i pod sobom promatrao grad Mostar. S tog su mjesta fratri sa svojim biskupom na čelu počeli planirati mnoge stvari za taj grad. A među prvima, čini se, pučko i svoje groblje. U vrijeme najtežih turskih progona groblja se nije smjelo ni planirati ni ograđivati. S kulture stećaka jadni je puk sveden na mali uzglavni kamen bez imena i prezimena, tek s pukim malim znakom križa stidljivo u žestac uklesanim.

Dana 3. veljače 1854. fratri su počeli saditi vinograd pod biskupskim dvorom, a 17. veljače 1854. bi u starom groblju pod Šoinovcem prvi ukopan prosjak Jozo Vukoja iz Korista.²⁷ Da sve to Turcima nije bilo nimalo drago, rječito govori jedan događaj što se zbilo nedugo nakon useljavanja u biskupsku kuću. O tome piše biskupov tajnik fra Marko Kalamut:

4/9. 1856. dodju u biskupov dvor dvije turske žene u feredžama: Adži effendinica Tikveša i jedna kaduna Gjoguša te su sašle k babam i rekle im da im zovnu biskupa, jer da imaju s njim govoriti. Biskup odgovori da malo pričekaju. Medju tim dodje jedna curica i kaže biskupu da jedna od onizih žena imade veliki nož pod feredžom sakriven. Biskup na prvi mah ne povirova, nego reče babam da to izvide. Izvidivši babe nadju da je istina što je mala govorila. Biskup za tim naredi svom momku Luki – Toliću – da odmah idje paši kazat ovaj dogjadaj, a drugom momku Jakovu Milasu da zatvori avlinska vrata dok dodju zaptije, ali osjetivši se kadune da su im stali u kraj njihovoj zavjeri, pobjegoše iz kuće i htijući na avlinska vrata Jakov ih zaustavi, u to Gjoguša s velikim nožem navali na Jakova, a Tikvinuša je imala malu pušku: ali Jakov je ufativ ju za ruku izmače joj nož i baci ga, a sebe oboruža jednom toljagom, u to stigoše i zaptije ter se osvjedočiše da je sve istina što je bilo prikazano i nadju

²⁶ GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića*, nav. dj., str. 94.

²⁷ "1854. na 3/2. počot sadit vinograd pod biskupovom kućom.

17/2. u staro groblje pod Šoinovcem najprvo bi ukopat prosjak Jozo Vukoja iz Korita". *Prijepis Kronike fra M. Kalamuta*, nav. dj.

nož njih otpravivši u Sarajevo. Paša opremio Ibragu Voljevicu su dvije zaptije da izvidi cielu stvar. Iznašav sve kako je bilo prijavi paši. Paša tada sazove meldžis da o toj stvari viećaju, izruživši prije krivce stavi ih u zatvor sve, koji su bili u toj zavjeri, i to: Kadunu Gjogušu, Hadži effendinicu Tikvešinu, Selima Čišića i Mahameda Tikvešića.²⁸

4. Natpis na staroj biskupiji

Na staroj biskupiji do danas stoji sačuvan natpis iz vremena njezine izgradnje. Uklesan je u kamen te usprkos zubu vremena i ljudskoj nebrizi najrječitije govori o poteškoći nastanka ovoga zdanja. Tu s velikom pomnjom i biranim riječima piše:

**S VELIKOM MUKOM I ARČOM PRI=
SVITLOGA GOSPODINA F. RAPE BARI=
CHICHA BISK[UP]JA OD AZOTA I PODI=
TEGLIA OD ERCE[GOVI]NE IOSH S POMOC_{HU}
PUKA K[ATOLICHKOGA] OVA KUCHA NACINISE NA 1847**

Ploča s natpisom nad ulaznim vratima u stari biskupov dvor,
foto Ante Marić, svibnja 2006.

Dojam je da je ploču napisao fra Petar Bakula. Na osobit način tomu u prilog govori prvo slovo ovoga natpisa – “S” – koje je identično tom istom slovu s natpisne ploče crkve sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, na kojoj ispod teksta ploče stoji potpis i potvrda da ju je “r. v.” (rukou vlastitom) napisao fra Petar Bakula.

²⁸ Isto.

5. Današnje stanje staroga biskupskog dvora

U vjerskom i narodnom smislu ova kuća za katolike u Mostaru bijaše sve. U njoj je bio oratorij i prvi javni liturgijski prostor, prvo sjedište župe, prvo sjedište biskupa, prvo sjedište mostarskoga samostana. Godine 1852. uz nju je podignuta prva škola u Mostaru. Iz ove je kuće planiran novi župni stan, zatim samostan i bogoslovija, planirana je tiskara te novi biskupski dvor. Kada su se fratri iz nje preselili u sve te isplanirane prostore, ona je ostala na svom mjestu kao nijemi, i danas u jadnom stanju, svjedok tako burne, teške, mukotrpne povijesti. Kako započinje natpis na njoj: "S velikom mukom..." izgrađena, ona je probila sve putove prema već zaboravljenom gradu. Ona je danas veliki upit na savjest svih nas.

Današnji izgled biskupskoga dvora u Vukodolu, foto Ante Marić, ožujka 2006.

Zapadno pročelje staroga biskupskog dvora u Vukodololu, foto Ante Marić, svibnja 2006.

Literatura

- BAKULA, Petar: *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu 1867.*, (*Šematizam fra Petra Bakule*), s latinskog originala iz god. 1867. preveo dr fra Vencel Kosir, Mostar, 1970.
- GLAVAŠ, Radoslav (ur.): *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovačke franjevačke redodržave*, Štamparija Knjižarnice Pacher i Kisić, Mostar, 1897.
- KLAJIĆ, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.
- Prijepis *Kronike o. fra Marka Kalamuta, tajnika biskupa fra Rafe Barišića*, u: Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja BDM u Mostaru.
- GLAVAŠ, R.: *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa Azotskoga i Apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Tisak hrvatski dioničarske tiskare, Mostar, 1900.

Ante MARIĆ

THE BISHOP'S HOUSE IN VUKODOL

Summary

Relaying on the almost unknown "Chronicle of Father Marko Kalamut", who was an associate, contemporary and secretary of the bishop Rafo Barišić from Mostar, then on Bakula's "Šematizam" and Father Radoslav Glavaš's book which enriches, explains and corrects the historical facts shown in the Chronicle, the author tries to reconstruct and chronologically make a rough draft of diplomatic-administrative occurrences which were happening during the establishment of the bishop's residence in Vukodol and rebuilding of Catholic sacral structures in Mostar, Široki Brijeg, Ljubuški and other places all over Herzegovina. Central happenings are certainly Barišić's return from Constantinople with an order for building the bishop's residence in Mostar (June 18th, 1846), laying a foundation stone for building the Franciscan monastery in Široki Brijeg (July 23rd, 1846) and starting with building of the bishop's house in Vukodol (April 7th, 1847).

Key words: *Vukodol, Mostar, bishop's house, monastery, building, Franciscans.*

Anto MIŠIĆ

Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu

VJERA I/ILI RAZUM

Sažetak

Autor se bavi trajnim filozofsko-teološkim pitanjem o odnosu vjere i razuma pristupajući ovoj problematici osobito kroz iskustvo ranoga kršćanstva koje je svojim odnosom prema filozofiji uvelike odredilo stavove kršćanskih pisaca i cjelokupne teologije sve do naših dana. Stav o nespojivosti vjere i razuma (kršćanstva i filozofije) zastupala je tek manjina ranokršćanskih mislitelja, dok je većina držala kako između spoznaje razumom (filozofije) i spoznaje vjerom (teologije) postoji sklad i jedinstvo. Istaknuti pobornici takva mišljenja jesu Justin, Klement Aleksandrijski i Augustin. Taj skladni odnos koji je trajao stoljećima poremećen je suvremenim razdvajanjem i indiferentnošću, što je dovelo do obostranoga osiromašenja. Na to upozorava enciklika pape Ivana Pavla II. Fides et ratio koja na tragu crkvenih otaca ponovno želi uspostaviti tu nasilno narušenu harmoniju između ovih neodvojivih stvarnosti.

Ključne riječi: vjera, razum, filozofija, teologija, crkveni oci, enciklika.

Uvod

Po mišljenju mnogih, vjernika i ne-vjernika, vjera i razum ne idu skupa. Vjera je vrsta znanja čija se sigurnost ne može provjeriti empirijskom provjerom niti racionalnim postupkom, nego se svodi na subjektivno intuitivno uvjerenje ili na postavke koje su prihvaćene kao načela dokazivanja. Vjersko se znanje ne temelji na očitosti nego na svjedočenju osoba u koje se ima povjerenje. U židovstvu, kršćanstvu i islamu vjera dobiva posebno značenje kao umsko i voljno prihvaćanje Božje objave

koja je i povijesni događaj. Razum, pak, do znanja ne dolazi neposredno (kao kod intuitivne i osjetne spoznaje), nego uz pomoć rasuđivanja i nekoga oblika obradbe podataka i spoznajnoga napretka. Ljudska je narav jedinstvena, a njoj pripadaju i razum i volja (i um i srce), po njima se čovjek snalazi u svijetu. Snagom i naporom vlastitoga uma razumijeva, a voljom prihvaća i ono što ne može razumjeti. Iz prilika svakodnevnoga života lako je zaključiti da niti je moguće sve-znati niti je moguće sve-vjerovati; nužno je pronaći suglasje. S dilemom – *vjera i/ili razum* često se susrećemo u običnom životu, a posebnu važnost ima na religioznom području. Svrha je ovoga članka ukratko prikazati problematiku odnosa vjere i razuma u kršćanstvu, osobito kroz iskustvo ranoga kršćanstva koje je svojim odnosom prema filozofiji uvelike odredilo stavove kršćanskih pisaca i cjelokupne teologije sve do naših dana, što najbolje pokazuje i znamenita enciklika *Fides et ratio*, pape Ivana Pavla II.

1. Susret kršćanstva i filozofije – vjere i razuma

Problematika odnosa *vjere i razuma* ne javlja se u prvim desetljećima nastanka i širenja kršćanstva zbog toga što su prvi kršćani uglavnom bili obraćeni Židovi, čvrsto povezani uz biblijsku religijsku tradiciju i Palestinu, najizvorniju židovsku sredinu. Ulaskom u poganski svijet, koji bijaše ujedinjen religijski, kulturno i politički, kršćanstvo još neko vrijeme zadržava uglavnom židovska nacionalna i religijska obilježja. Najraniji kršćanski pisci, takozvani apostolski oci, u svojim se spisima uglavnom bave vjerskim i pastoralnim pitanjima, dok je zanimanje za filozofiju neznatno. Bitna se promjena događa sredinom 2. stoljeća kada kršćanstvu masovnije pristupaju obraćeni pogani, među njima i mnogi intelektualci (Justin, Aristid, Tacijan, Tertulijan...), koji sa sobom donose kulturu i naobrazbu stečenu u antičkim školama retorike i filozofije. Potreba da se vjerske istine teološki iskažu dovodi do dogmatskih formulacija u kojima se rabi tehnika grčke filozofije, a time dolazi i do stvaranja teologije¹ kao zna-

1 Od početka kršćanski pisci nisu prihvaćali izraz *θεολογια* koji se prvotno odnosio na mitsko-religijski način govor o bogovima, njihovu porijeklu i odnosu prema svijetu (usp. Platon, *Rep.*, II 379A – u tome se tekstu po prvi put upotrebljava riječ *teologija*), nego su radije kršćanstvo promatrali kao filozofiju.

nosti. Filozofski govor i terminologiju djelomično rabe već Justin² i neki drugi apologetski pisci drugoga stoljeća, no prvi ranokršćanski pisac koji je izgradio vlastiti filozofsko-teološki sustav jest Klement Aleksandrijski³. Uporaba filozofije u obrazlaganju i formulaciji vjerskih istina izazvalo je kod mnogih ranokršćanskih pisaca strah, nepovjerenje i otvoreno protivljenje. Klement je posebno kritizirao stavove onih koji su smatrali da je filozofija za kršćanstvo nekorisna: “neki, uvjereni da su obdareni svim darovima, smatraju da je dobro ne dirati filozofiju, ili dijalektiku, pa ni poučiti se o fizici, zahtijevaju jedino i čistu vjeru”⁴.

Susret kršćanstva i grčke filozofije dovelo je istodobno do prožimanja i suprotstavljanja jer i kršćanstvo i filozofija nastupaju kao isključivi posjednici mudrosti koji su samostalno kadri odgovoriti na pitanja o naravi i smislu čovjeka i svijeta. Svojevrstu pomirbu donosi uvjerenje mnogih ranokršćanskih pisaca da između spoznaje razumom i spoznaje vjerom postoji sklad i jedinstvo, da dijalog s antičkom filozofijom pomaže produbljanju i razumijevanju vjere. Ubrzo se, međutim, pokazuju i bitne razlike u stavovima pojedinih kršćanskih pisaca prema filozofiji i antičkoj kulturi koji se kreću od Justinova pozitivnog prihvaćanja do Tacijanova odbijanja i omalovažavanja. Za Justina filozofija je dar koji čovjeka može približiti Bogu⁵, a kršćanstvo (vjera) i filozofija (razum) dva su načina objave istine koju je božanski *Logos* posijao u ljudsku dušu. U kršćanstvu prije Nicejskoga sabora (325.) prisutna je svijest o suglasju između filozofije i kršćanskoga propovijedanja, što je jasno izrazio Minuncije Feliks na pragu 3. stoljeća kada je kazao: “Kršćani su današnji filozofi, a filozofi su bili kršćani drugih vremena.”⁶ Tacijan, pak, potpu-

2 Justin je rođen između 100. i 110. godine u Palestini. Prije obraćenja na kršćanstvo stekao je solidnu klasičnu izobrazbu, osobito u filozofiji, otvorio je svoju filozofsku školu u Rimu gdje je umro kao mučenik između 163. i 167. Od spisa sačuvane su dvije *Apologije* koje je uputio caru Antoniju Piju i *Dijalog s Trifonom*, najstarija sačuvana apologija protiv Židova.

3 Klement Aleksandrijski filozof i teolog, rođen u Ateni, izobrazbu je stjecao putujući raznim mjestima Mediterana, osobito u Aleksandriji gdje je slušao i naslijedio glasovitoga učitelja Pantena. Početkom 3. stoljeća pobjegao je pred progonom Septimija Severa u Kapadociju. Umro je oko 215. Od mnoštva spisa najpoznatija su mu djela: *Protreptik*, *Pedagog* i *Stromati* - u sedam knjiga raspravlja razna pitanja iz filozofije i antičke kulture.

4 Klement Alek., *Strom.*, I,9,43,1.

5 Usp. *Dial.*, 2,1.

6 Usp. *Oct.*, 20,1.

no odbacuje filozofiju i cjelokupnu antičku kulturu, što će nešto poslije Tertulijan izreći svojom izjavom: “Što ima Atena s Jeruzalemom i Akademija s Crkvom?”⁷ Kasnija se kršćanska tradicija uglavnom slaže s Justinovim mišljenjem, što izričito pokazuje i enciklika *Fides et ratio* koja je svojevrsan hvalospjev ljudskom razumu i nastojanju da se pronade istina koja je prvotni i ujedinjujući objekt cijele enciklike. “Ova ‘istina’, koju nam je Bog objavio u Isusu Kristu ne protuslovi istinama do kojih se dolazi putem filozofiranja. Oba poretka spoznaje vode istini u njezinoj punini. Jedinstvo istine je već osnovni postulat ljudskog razuma, koji je izražen u načelu protuslovlja. Objava nudi sigurnost za ovo jedinstvo, ukoliko pokazuje da je Bog Stvoritelj ujedno i Bog povijesti spasenja.”⁸

Već smo istaknuli da kršćanstvo nema filozofskih korijena. Krist nije bio filozof niti se služio filozofskim govorom kako bi slušateljima objasnio svoj nauk. Način njegova pripovijedanja bio je religijski, ne filozofski, što je i razumljivo jer je Isus živio i djelovao u semitskoj sredini koja lakše razumije parabolu od dijalektike. *Novi zavjet*, u kojemu je sadržan izvorni kršćanski nauk, formuliran je u duhu semitskoga načina izražavanja, sukladno zemljopisnom, kulturnom i religijskom ambijentu u kojemu je nastao. Izlaskom kršćanstva iz svoga prvobitnog duhovnog i prostornog okoliša, nastojeći se proširiti u područje grčke kulture, kršćanski se nauk morao preformulirati prema tipično helenističkim kategorijama mišljenja. Činjenica da je grčki uskoro postao govorni jezik većine kršćana pogoduje otvaranju kršćanstva prema grčkoj kulturi i filozofiji. Treba ipak naglasiti da kršćani nisu pasivno prihvaćali utjecaj grčke kulture, posebno filozofije, nego su je promatrali u okvirima tipično kršćanskoga iskustva i problematike. Tako, primjerice, Pavao često rabi riječ *ελευθερία* - *sloboda*⁹. Međutim, dok je grčko poimanje slobode vlastitost ljudske naravi, prema Pavlu ona je nezasluzeni dar po kojemu je svaki kršćanin, po milosti Božjoj, slobodan od grijeha. Dok Ivanovo poimanje *Logosa*, istina, ima i kozmološku ulogu poput *Logosa*

7 Usp. *Praes.*, 7.

8 IVAN PAVAO II.: *Fides et ratio – Vjera i razum*, KS, Zagreb, 1999., br. 34. (nadalje: *Fid. et rat.*)

9 Pojam je vrlo rijetko rabljen u grčkom prijevodu *Staroga zavjeta*, no čest je u grčkoj filozofskoj tradiciji.

kod Filona i stoičkoj filozofiji, ujedno se i razlikuje po svom providnom upravljanju svijetom, po svom ostanku izvan svijeta u nevremenskoj nepokretnosti, i izravnim ulaskom u ljudski svijet utjelovivši se u povijesnom Isusu. Upravo je takav *Logos*, koji svojim utjelovljenjem i smrću na križu predstavlja sablazan za Židove i ludost za Grke (1 Kor 1,23), temeljno kršćansko iskustvo koje nikako nije plod utjecaja ni jednih ni drugih.¹⁰

Pavlov stav o potpunoj nespojivosti kršćanstva i antičkoga politeizma prihvatili su svi ranokršćanski teolozi i filozofi, no njegova se nezainteresiranost za filozofiju bitno mijenja u 2. stoljeću pojavom takozvanih *apologeta*. Počevši od druge polovice 2. stoljeća, kršćanstvo se počinje predstavljati kao nauk koji nije u protivnosti s filozofijom. Potrebno je ipak istaknuti da ranokršćanska filozofija nikako nije bila metodološki i misaono jedinstvena. Pojedine su se škole, poput one u Aleksandriji, Antiohiji, Edesi i drugdje, služile različitim putovima u potrazi za istinom. Različit je odnos i pojedinih ranokršćanskih pisaca prema *veritas philosophica* koji se kreće od potpunoga odbacivanja cjelokupne antičke kulture i filozofije do vrlo blagonaklonoga odnosa i plodonosnoga korištenja bogatstva njezine baštine. Izlaskom kršćanstva iz židovsko-semitskoga (ne-filozofskoga) u antičko poganstvo, u kojemu je filozofija bila oznaka intelektualnoga elitizma, nužno se postavilo i pitanje o potrebi i opravdanosti povezivanja kršćanstva i grčke filozofije.

Velike i duboke potrebe kršćanstvu 2. stoljeća donio je gnosticizam sa svojim dualističkim poimanjem suprotstavljenih svjetova duha i materije te zamršenom mitologijom. Iako je gnosticizam sinkretistički pokret u kojemu se osjećaju utjecaji vrlo različitih tradicija, za kršćane 2. i 3. stoljeća on je deformacija kršćanstva kao izravna posljedica utjecaja grčke filozofije. Tertulijan¹¹ za hereze optužuje filozofiju, gnostika Valentina smatra platonikom, a Marciona stoikom.¹² Njegov, pak, suvremenik Hipolit Rim-

10 Usp. LYONNET, S.: "Ellenismo e giudaismo nel Nuovo Testamento", u AA.VV., u: *Il cristianesimo e le filosofie*, Milano, 1971., str. 8 ss.

11 Tertulijan je živio u Kartagi (oko 155.-220.), prvi je ranokršćanski pisac koji je pisao na latinskom i tvorac je latinske kršćanske terminologije, napisao je brojne spise uglavnom teološke tematike.

12 Usp. Tertulijan, *Praes.*, 7,3.

ski pojedine kršćanske hereze izravno povezuje s raznim pravcima grčke filozofije, a pojedine gnostike s filozofima: Valentina povezuje s Pitagorom i Platonom, Basilida s Aristotelom, Marciona s Empedoklom, a Noeta s Heraklitom.¹³ Treba ipak naglasiti da su ti stavovi prilično proizvoljni i neutemeljeni. Istina je da se u gnostičkim sustavima rabe pojmovi poput platoničkoga pojma *nous* ili stoičkoga *logos*, međutim u gnostičkoj mitologiji oni su prikazani kao božanstva podređena vrhovnom božanstvu i jedva imaju veze sa svojim izvornim filozofskim značenjem. Osim toga, danas uglavnom nitko ne drži da je gnosticizam prvotno posljedica utjecaja grčke filozofije na kršćanstvo. Ipak, razumljivo je nepovjerenje nekih ranokršćanskih pisaca prema grčkoj filozofiji za koje ta povezanost nije bila upitna.

U susretu s poganskim svijetom, koji se neprijateljski odnosio prema kršćanstvu, i s nespojivim politeizmom kršćani su morali razmisliti o svom identitetu. Gnostička je kriza potaknula takvo promišljanje i pogodovala jasnijem stavu prema cjelokupnoj antičkoj kulturi. Već smo napomenuli da je religijski politeizam za kršćanstvo bio uvijek neprihvatljiv. Glede odnosa ranokršćanskih autora prema filozofiji uočavaju se naizgled dva oprečna stava – prihvaćanja i odbijanja.

2. Ranokršćanski pisci i filozofija

Zanimljivo je da su neki kršćanski pisci, i sami odgojeni i obrazovani u antičkom poganskom sustavu – prihvativši kršćanstvo – promicali potpuno odbacivanje stare kulture zajedno sa starim bogovima. Tako apologetski pisac Tacijan¹⁴, koji izražava simpatije prema egipatskoj i indijskoj kulturi, istodobno prema grčkoj pokazuje isto omalovažavanje što su ga Grci osjećali prema svima koji nisu govorili grčki (barbarima). Istaknuvši da su druge kulture (takozvane barbarske) još starije, Tacijan zaključuje da su Grci znanja preuzimali od barbara, a ne obrnuto. On smatra da su Grci astronomiju preuzeli od Babilonaca, geometriju od

¹³ Usp. Hipolit Rimski, *Refut.*, VI 21; VII 14. 29; IX 7.

¹⁴ Tacijan, nazvan *Sirac*, ranokršćanski je pisac rođen u Siriji oko 120. godine, Justinov učenik u Rimu, vrativši se na Istok osniva rigorističku sljedbu. Poznata su dva njegova spisa: *Govor Grcima (Oratio ad Graecos)* i *Diatessaron*.

Egipćana, pismo od Feničana itd. Tacijan ima loše mišljenje i o retorici koja služi za klevetu i zbunjivanje na sudu, kao i o pjesništvu koje služi za opisivanje borbi i ljubavi bogova te kvarenju duša.¹⁵ Osobito žestoko Tacijan govori protiv filozofije koja naučava da je čovjek *otkrivatelj* istine, što se izravno protiv božanskoj objavi u Bibliji. Osim toga, Mojsije je živio prije Platona, a židovska je kultura starija od grčke. Na taj su način neki kršćanski pisci željeli pokazati, u apologetskom i polemičkom duhu, da sve što je dobro u antičkoj filozofiji dolazi iz židovstva.¹⁶ Prema tim mišljenjima Platonovo učenje o idejama ustvari je pogrešno shvaćen Mojsijev nauk o stvaranju svijeta i čovjeka.¹⁷ Prigovara se grčkim filozofima da *prodaju* svoju mudrost kao i nepomirljive protivnosti među pojedinim filozofskim sustavima.¹⁸

Stavove o nespojivosti vjere i razuma (kršćanstva i filozofije) zastupala je manjina među ranokršćanskim misliteljima. Želim istaknuti samo nekoliko značajnijih predstavnika kršćanskih autora koji su nastojali uskladiti vjeru i razum.

Justin je prvi kršćanski pisac koji, služeći se Aristotelovim kategorijama i filozofskim nazivljem, nastoji pomiriti vjeru i razum. On smatra da je objava povijesna istina koja može poslužiti kao dokaz vjere i za pogane¹⁹, a spoznaje je “milost razumijevanja značenja Objave”²⁰. Temeljna je Justinova filozofsko-teološka tema Krist, božanski *Λογος* (Riječ, Razum), koji proizlazi od Oca i po kome je stvoren i uređen svijet. *Logos* se utjelovio u Isusu da bi po njemu ljudi mogli spoznati istinu. S druge,

15 Usp. Tacijan, *Oratio ad Graecos*, 1.

16 Usp. Tacijan, *Oratio ad Graecos*, 31; Tefil, *Ad Autolicum*, III 17 ss; Ps. Justin, *Cohortatio ad Graecos*, 9 ss.

17 Usp. Ps. Justin, *Cohortatio ad Graecos*, 29 s.

18 Usp. Tacijan, *Oratio ad Graecos*, 3,25; Ps. Justin, *Cohortatio ad Graecos*, 6-7. Zanimljiv je polemički spis malo poznatoga kršćanskog pisca iz 3. stoljeća Hermija, *Διασυρμος των εξω φιλοσοφων* (*Rugalica poganskih filozofa*) u kojemu na sarkastičan način govori o kontradikcijama poganskih filozofa o važnim temama (Bog, svijet, duša, narav, duh). Tako za dušu neki tvrdi da je smrtna, drugi besmrtna, treći da se ponovo utjelovljuje. Velika je razlika u shvaćanju temeljnoga počela bića: za Anaksagoru to je *um* (*nous*), za Parmenida *jedno*, za Anaksimena *zrak*, za Empedokla *ljubav i mržnja*, za Platona *Bog, materija i ideje*, za Aristotela *djelovanje i trpnja*. (c. 3-5)

19 Usp. *I. Apol.*, 30-50; *Dial.*, 28,32.

20 Usp. *Dial.*, 58,1; 92,1.

pak, strane čovjekov razum (*λογος*) sudjeluje na božanskomu. “Bog je stvorio ljudski rod obdaren razumom i sposobnim da izabere istinu i djeluje dobro.”²¹ Svi ljudi, prije i poslije Krista, koji su primili klice *Logosa* (*σπερματικός Λογος*)²² mogu kročiti putem istine i dobra jer su prosvjetljeni zrakom *Logosa* koja je u njima, pomoću nje mogu dostići istinsku spoznaju. Taj je stoičko-platonički nauk i nazivlje Justin iskoristio da pokaže kako se i u poganskih filozofa nalaze “klice Logosa”.

Klement Aleksandrijski – poput Justina – u kršćanstvu vidi jedinu “istinsku filozofiju”²³, a pogansku, osobito grčku filozofiju, vrijednom i značajnom izvanžidovskom pripravom, put prema Kristu i evanđelju: “filozofija je nositeljica čežnje za ovom mudrošću; to je težnja duše kako za sposobnošću ispravnoga mišljenja tako i za čistoćom života; ona je prema mudrosti prijateljska i puna ljubavi te čini sve da barem dijelom i sama njom postane. Filozofi su kod nas oni, koji čeznu za mudrošću koja je stvorila sve stvari i sve podučava, to znači za spoznajom Sina Božjega.”²⁴ Sin Božji, *Logos*, onaj je koji podučava (Pedagog), stoga vjera nije drugo nego služenje *Logosu*.²⁵ Klementovo shvaćanje odnosa vjere i razuma biblijski je usmjereno²⁶ (na osnovi teksta Iz 7,9 LXX: “*ako ne vjerujete nećete razumjeti*”), njime on brani vjeru kao slobodno prihvaćeno predznanje (*προληψις*) o onome čemu se nadamo ili intelektualni pristanak uz još nepokazanu stvarnost, upravo kao što u postupku dokazivanja postoji prethodni pristanak uz još nepoznatu stvarnost. Na to se povezuje studij vjere dok ona ne postane znanje (*πιστημη*).²⁷ Klement smatra da se: “ne može ništa naučiti bez vjere jer se ništa ne može naučiti bez nekog intelektualnog predznanja. Kako reče prorok (Iz 7,9, LXX): ‘Ako ne vjerujete, nećete razumjeti.’”²⁸ Vjera je samo neka elementarna spoznaja, za razliku od gnoze (koju Klement shvaća kao “vjeru koja misli”) i sigurnoga i čvrstog dokaza onoga što se vjerom prihvatilo, to zajedno vodi do neprolaznoga intelek-

21 *Usp. I. Apol.*, 28,3.

22 *Usp. I. Apol.*, 46,2-3.

23 *Usp. Strom.*, I, 18,19; SC 30, 115

24 *Usp. Strom.*, VI, 7,55, 1-2.

25 *Usp. Proptr.*, 84,3; SC 2,151.

26 *Usp. Strom.*, I, 1,8,2; Sch 30,49; II, 28,2; SCh 38,38.

27 *Usp. Strom.*, II, 2,8-9; SCh 38,38-39.

28 *Usp. Strom.*, II, 4,17; SCh 38,45.

tualnog znanja.²⁹ Iz rečenoga se može primijetiti da Klement kombinira Aristotelov pojam *πιστις* (vjera, osvjedočenje, vjerojatnost) sa stoičkim *συνκαταθεσις* (pristanak) i epikurejskim *προληψις* (predznanje). Gnostičkim, pak, stavovima o izravnoj spoznaji Boga (*γνωσις*) ili iz same Božje naravi (*φυσει*) Klement odgovara da: “niti ima gnoze bez vjere, niti ima vjere bez gnoze”³⁰. “Vjera je razumni pristanak duše koja slobodno djeluje, a ne neodređena ljepota koja bi se neposredno pokazala stvorenju.”³¹

Velika pisana ostavština **Aurelija Augustina** pokazuje da on bijaše istinski filozof u suvremenom značenju te riječi. Mnogi njegovi spisi sadrže tipično augustinovsku filozofsku misao koja nije samo hladno umovanje nego zahvaća cijeloga čovjeka koji živi, ljubi i misli, tražeći uporno istinu u kojoj nalazi uporište i temelj blaženstvu. Augustin doživljava filozofiju u njezinu izvornom značenju – “*ljubav prema mudrosti*”, koja pomaže rješavanju osnovnih životnih pitanja i čovjekova usmjerenja prema njegovu konačnom cilju koji se sastoji u pronalaženju istine i posjedovanju blaženstva. Postizavanje cilja pretpostavlja ozbiljan osobni studij, napor, ljubav i poniznost u traženju istine: “Nam ipsum verum non videbis, nisi in philosophiam totus intraveris.”³² Augustin bijaše *anima naturaliter philosophica*, što očituju mnogi njegovi spisi.

Želimo li ukratko odrediti metodu Augustinova filozofiranja, onda bismo ju mogli sažeti u dva pojma: *razum* i *vjera*, koje on vješto kombinira bez obzira raspravlja li o teološkim ili filozofskim pitanjima. U filozofiji on, ipak, nije nikada hladni racionalist niti fideist koji bi radi vjerskih uvjerenja potpuno isključio umske razloge. Do toga metodološkog postupka Augustin nije došao ni jednostavno ni brzo. “Lutati” između tih dvaju stožera svoga filozofiranja on je započeo kao mladić koji, pristupivši manihejskoj sekti, prihvaća vjeru za osnovni kriterij istine, zanemarujući i odbacujući važnost razuma. Razočaravši se u maniheizam, upada u drugu krajnost, naime nastojeći sve racionalno protumačiti, završava u materijalizmu i skepticizmu. Obraćanjem i prihvaćanjem kršćanstva on shvaća da se vjera i razum ne isključuju, nego

29 Usp. *Strom.*, 7,10,57,3.

30 Usp. *Strom.*, V, 1,3.

31 Usp. *Strom.*, V, 12,82.

32 *C. Acad.*, 2,3,8; usp. i *De mor. Eccl. cath.*, 1,17,31.

da se međusobno pomažu u procesu traženja istine. Autoritet vjere i racionalno dokazivanje samo su dva puta koji imaju isti cilj – istinu. Određeno vremensko prvenstvo Augustin daje autoritetu vjere, dok po važnosti razum ne zaostaje.³³ Sažeto bismo mogli reći da se Augustinovo filozofiranje nalazi između *fideizma* i *racionalizma*. U djelu *Contra Academicos* piše: “Svi znaju da našu spoznaju potiče dvostruka težina autoritet i razum. [...] Takvo je trenutno raspoloženje koje želim produžiti u traženju istine, ne samo uz pomoć vjere nego i razumom.”³⁴

Izraz “*Crede ut intelligas*” Augustin je izveo iz izreke proroka Izaije 7,9 (LXX): “Bit je spoznaje gledanje Boga a vjera nas hrani kao djecu. [...] No ako ne hodimo u vjeri, nećemo moći doći do gledanja, koje ne nestaje nego se nastavlja po našem umu nakon što jednom bude očišćen po ujedinjenju s Istinom.”³⁵ Put je spoznaje autoritet i razum³⁶: “Autoritet traži vjeru i pripravlja čovjeka na razum. Razum pak vodi razumijevanju i spoznaju. Razum naznačuje ‘kome treba vjerovati’.”³⁷ Izrekom *crede ut intelligas* Augustin je želio reći da je teško razumijevati bez dara vjere koja je korisna³⁸ za svakoga, pa i za filozofa, jer ona “ozdravlja” duh i usmjerava ga prema istini. “Mogao sam ozdraviti vjerom, da se izoštren pogled duha na neki način usmjeri prema tvojoj istini koja uvijek ostaje i ništa joj ne nedostaje. [...] tako je bilo i sa zdravljem moje duše. Ona je mogla ozdraviti samo vjerom, pa da ne bi povjerovala lažima, odbijala je liječenje, opirući se tvojim rukama, Bože, koji si priredio lijekove vjere i rasuo ih nad bolesti svijeta davši im veliku snagu.”³⁹ S druge, pak, strane Augustin smatra da se ne može vjerovati nerazumno, isključivši svaku pomoć i korisnost razuma. Razum pokazuje kome i zašto vjerovati⁴⁰, on

33 Usp. *C. Acad.*, 3,20; *De Ord.*, 2,9.

34 *C. Acad.*, III, 20,13.

35 *De doc. chr.*, II, 12.

36 *C. Acad.*, III, 20,43.

37 *De v. relig.*, 24,45.

38 Odmah nakon svoga ređenja Augustin je napisao djelo *De utilitate credendi* u kojemu potanko raspravlja o odnosu razuma i vjere.

39 *Confess.*, 6,4,6.

40 Usp. *De v. rel.*, 24,45.

pomaže razumijevanju sadržaja vjere.⁴¹ U tome duhu treba razumjeti i drugu Augustinovu glasovitu izreku *intellige ut credas*.

Augustin tumači *intellectus fidei*⁴² povezujući biblijski tekst Iz 7,9, LXX s Mt 23,8-10 ("Ne dopustite da vas nazivaju rabbi, jer imate samo jednog Učitelja, a svi ste braća!"). Vjera ima ulogu izvanjskoga poziva tako što pojedinac biva od Krista iznutra usmjeren i prosvijetljen "unutarnjom Istinom". Prema Augustinu prvo postoji sigurna spoznaja objave⁴³, potom pristanak vjere pod utjecajem milosti⁴⁴, konačno refleksija o onome u što se povjerovalo, što dovodi do dubljega razumijevanja.⁴⁵

Ukratko se može reći da Augustinova metoda razmišljanja u svojoj usmjerenosti prema mudrosti nije samo racionalna spoznaja nego i ljubav i uživanje u posjedovanju istine kao vrhovnoga ljudskog dobra. Njegova se metoda temelji na uvjerenju o korisnosti vjere i pozivanju na razumsku očitost uvijek kada je to moguće.

Evo kako je Augustin izrekao svoj odnos vjere i razuma: "Nitko, a da barem nešto ne razumije, ne može vjerovati u Boga: no također je istina da bi se razumjela objava u svoj svojoj širini trebali bi biti sveti istom vjerom s kojom se je počelo vjerovati. Postoje naime stvari koje, ako se ne razumiju, u njih se ne vjeruje; kao što postoje druge koje ako se ne vjeruju, ne može ih se razumjeti. Vjera proizlazi od slušanja, a slušanje sa svoje strane dolazi od Kristova naviještanja (Rim 10,17). Kako netko može vjerovati onome koji mu naviješta vjeru, ne uzimajući ostalo, ako ne razumije propovjednikov jezik? Obratno, ako ne bi postojala istina koju možemo razumjeti ako prije nismo vjerovali, Prorok ne bi kazao: 'Ako ne vjerujete, nećete razumjeti' (Iz 7,9 LXXX). Zaključak je da naš um napreduje prodirući sve bolje u povjерованu istinu: slično vjera napreduje uspijevajući vjerovati u ono što razumijeva; um potom napreduje u samom činu razumijevanje, i to ukoliko sve više prodire u stvari koje vjera predlaže."⁴⁶

41 Usp. *Ep.*, 120,3,13.

42 Usp. *De mag.*

43 *De Civ. Dei*, XXII, 5.

44 *De praed. sannt.*, II, 5; *De spir. et litt.*, 21,54.

45 *Ep.*, 120,1,3-4.

46 *En. in. Ps.* 118 s 18,3.

3. Odnos vjere i razuma

Poslije kratkoga uvida u stavove ranokršćanskih mislitelja o odnosu vjere i razuma možemo kazati da je poremećaj skladnoga odnosa vjere i razuma posljedica suvremenoga razdvajanja i indiferencije između vjere i razuma, između teologije i filozofije, što je dovelo do obostranoga osiromašenja, kako se ističe u enciklici *Fides et ratio* (usp. FR 48). Povezanost vjere i razuma bitno utječe na cjelovitost i ispravnost ljudske spoznaje: “Moglo bi se kazati, da čovjek može svjetlom svoga razuma spoznati put, međutim njime može ići do kraja hitro i bez zapreka samo onda, ako svoju potragu stavi iskrena srca u obzor vjere. Razum i vjera se stoga uzajamno ne mogu odvojiti, a da čovjeku ne postane nemoguće na odgovarajući način spoznati samoga sebe, svijet i Boga” (FR 16). Kršćanska je teologija od početka bila tijesno povezana s filozofijom, čineći jedinstvenu mudrost, čemu su crkveni oci i pisci dali važan doprinos. Oni su filozofiju uzimali kao važnu pomoć u produbljivanju razumijevanja vjere i istine evanđelja. Tu intimnu povezanost između teološke mudrosti i filozofskoga znanja ističe Papa kao: “*izvorno blago kršćanske tradicije*” (FR 105). Ranokršćanski se teolozi i filozofi nisu bojali priznati zajedničke elemente s filozofijom kao ni razlike koje se pokazuju u odnosu na Objavu: “Crkveni oci istoka i zapada su, dakle, u različitim oblicima prihvatili povezanost s filozofskim školama. To ne znači, da su oni sadržaj naviještanja poistovjetili sa sustavima s kojima su došli u dodir” (FR 40). Stoga ne treba čuditi da Papa, koji ovom enciklikom želi obnoviti tu usku povezanost vjere i razuma, teologije i filozofije, veliku pozornost posvećuje upravo crkvenim ocima i ranokršćanskim piscima opisujući za jednu encikliku neobično opširno tijekom susreta ranoga kršćanstva i različitih filozofskih struja onoga doba.⁴⁷

Nepomirljivost vjere i razuma, odnosno nesposobnost ljudskoga uma da dokaže istinitost vjerskoga naviještanja koja je prisutna kod antičkih filozofa i u mnogim filozofskim sustavima do danas, Enciklika ne prihvaća temeljeći svoje stavove, među ostalim, i u ranokršćanskoj tradiciji. Polazeći od toga da je čovjek “tražitelj istine” i da ta naravna težnja

47 U Enciklici se spominju: crkveni oci (8 puta); Augustin (7); Irenej (1); Tertulijan (2); Justin (1); Klement Al. (1); Origen (1); Dionizije Areo. (1); Grgur Naz. (1); Ambrozije (1).

ne može biti uzaludna, Enciklika navodi osobito crkvene oce kao zastupnike mišljenja da su svi ljudi okrenuti prema istini i da svi, bez razlike, imaju pravo pristupa istini kao vlastitom dobru koje omogućava susret s Bogom. Težnja za istinom sukladna je ljudskoj naravi; stoga bi svi morali moći pronaći svoj put do istine. "Putovi za dosizanje istine su raznoliki: ipak, budući da je kršćanska istina u posjedu spasonosne vrijednosti, svaki od ovih putova je utrt jedino ako vodi posljednjem cilju, odnosno objavi Isusa Krista" (FR 38). Traganje i postavljanje pitanja već pretpostavlja neki odgovor. Čovjek ne bi ni počeo istraživati ono o čemu ništa ne zna ili što smatra nedostiživim. U svakom istraživanju, filozofskom i znanstvenom, postoji početna vjera da se može doći do nekoga sigurnog znanja. To se načelo može primijeniti i na traženje istine o posljednjim pitanjima i pitanjima koja postavlja sadržaj vjere. Promišljajući vjerske istine, ranokršćanski pisci nisu samo "pretvarali sadržaj vjere u filozofske kategorije", nego su pokazali da se oslobođeni razum može otvoriti transcenciji, "uzdići se na najvišu razinu refleksije i tako stvoriti solidnu osnovu za promatranje bitka, transcencije i Apsoluta. I upravo u tome leži novost koju su donijeli ranokršćanski pisci" – ističe Papa – "Oni su u potpunosti priznali razum otvoren za apsolut i usadili su mu kraljevstvo koje proizlazi iz objave. [...] Razum je time, što je uzašao iznad cilja kojem su težile snage njegove naravi, dospio, u osobi Riječi koja je postala tijelom, do najvećeg dobra i do najveće istine" (FR 41).

Zaključak

Prema kršćanskom nauku, koji je sukladan biblijskom i ranokršćanskim stavovima, između spoznaje razumom (znanja) i spoznaje vjerom (vjere) postoji nerazdvojivo jedinstvo. Glavni je predstavnik toga mišljenja Augustin koji je svoju mladenačku dilemu "ili vjera ili razum" poslije dugoga promišljanja pretvorio u "i vjera i razum". Kršćanski su mislitelji, kroz povijest i danas, naglašavali važnost uske povezanosti vjere i razuma, potrebu da se vjera razumski utemelji i opravda, što je rezultiralo izgradnjom teološke znanosti. Ta je povezanost jasno izražena i u enciklici *Fides et ratio*: "Teologija je uvijek trebala prinos filozofije. Ona ga i

nadalje treba. Budući da je teološki rad djelo kritičkoga razuma u svjetlu vjere, pretpostavka i zahtjev cijelog njezinog istraživanja je pojmovno i argumentativno razmatranje i izgrađen razum. Stoga teologija treba filozofiju kao sugovornicu, kako bi utvrdila općevaljanu istinu svojih iskaza. Nije slučajno što su Crkveni Oci i srednjovjekovni teolozi prihvatili nekršćanske filozofije u funkciji tumačenja.” (FR 77.)

Literatura

- DANIÉLOU, Jean: *Message évangélique et Culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Tournai, 1961.
- DROBNER, Hubertus R.: *Patrologie*, Friburg – Freiburg – Wien, 1994.
- IVAN PAVAO II.: *Fides et ratio – Vjera i razum*, KS, Zagreb, 1999.
- KELLY, John N. D.: *Early Christian Doctrines*, London, 1968.
- KLEMENT ALEKSANDRIJSKI: *Stromates*, u: *Sources chrétiennes (Sch)*, 30 (Paris, 1951.) i 38 (Paris, 1954).
- LYONET, S.: “Ellenismo e giudaismo nell Nuovo Testamento”, AA. VV. u: *Il cristianesimo e la filozofie*, Milano, 1971.
- Tekstovi ranokršćanskih pisaca u: MIGNE, J. P.: *Patrologia cursus completus series graece (PG)*, Paris, 1857./66.; *Patrologi cursus completus series latina (PL)*, Paris 1844./64.

RELIGION AND/OR MIND

Summary

The author deals with permanent philosophical-theological question about relation of religion and mind, approaching to this problem especially through the experience of the early Christianity, which, with its relation to philosophy, considerably determined attitudes of Christian writers and entire theology till today. The view about incompatibility of religion and mind (Christianity and philosophy) was supported by the minority of the early Christian thinkers, while the majority thought that harmony and unity exist between rational cognition (philosophy) and religious cognition (theology). Prominent advocates of such view are Justin, Clement of Alexandria and Augustin. That harmonious relation, which has lasted for centuries, is now disarranged with separation and indifference that caused mutual impoverishment. The encyclical letter of the Pope John Paul II Fides et ratio warns about that. It wants to reestablish that forcibly disrupted harmony between these inseparable realities in accordance with the Church fathers.

Key words: *religion, mind, philosophy, theology, Church fathers, encyclical letter.*

Ivica MUSIĆ

Filozofski fakultet u Mostaru

ZIMMERMANNOVA KRITIKA JASPERSOVA NEGIRANJA METAFIZIČKE SPOZNAJE

Sažetak

U ovom radu autor sučeljava stavove Karla Jaspersa i Stjepana Zimmermanna o mogućnosti, dometu i zadaći metafizike kao razumske djelatnosti. Dok Jaspers drži da je razum neadekvatan medij kada je u pitanju transcendentna zbilja, pa stoga zadaća metafizike, prema njemu, ne može biti u spoznavanju objektivne istine o posljednjem temelju bitka, nego eventualno u osvjetljavanju prostorâ u kojima se susrećemo s cjelokupnim bitkom – dotle Zimmermann smatra da je racionalno utemeljenje metafizike nužno i jedino ispravno. Za Zimmermanna metafizika je moguća u prvom redu zato što se ona, kao i prirodne znanosti, temelji na empiriji i na idealnim sudovima. Zajednička im je i metoda deduktivnoga zaključivanja, a uzročnost im je zajednički "most" u nepojavnu stvarnost; samo što se prirodoznanstvenik ograničava na svoje specijalno područje, a metafizičar obuhvaća ukupnu nepojavnu stvarnost kao izvor pojavnoga svijeta i života.

Ključne riječi: metafizika, spoznaja, razum, um, svijet, fenomen, načelo uzročnosti.

Uvod

Pitanje o doseg (granici) čovjekova spoznajnog kapaciteta jedno je od ključnih problema suvremene filozofije i nerijetko je žarište prijepora među različitim filozofskim stajalištima. Na ovom se pitanju pose-

bice razilaze baštinici aristotelsko-tomističke misli, koji drže da je čovjek sposoban za istinitu spoznaju i preko granica empirije, te slijednici Kantova negiranja racionalne spoznatljivosti nepojavnih predmeta. Noetički osigurati, odnosno osporiti mogućnost razumske spoznaje neempirijskoga bitka ujedno znači potvrditi (ne)opravdanost metafizike kao logičnoga, općenužnog, teorijskog (znanstvenog) znanja. To se osobito odnosi na posebni dio metafizike – na teodiceju koja na pitanje o Božjoj egzistenciji, njegovoj naravi i atributima te o njegovu odnosu prema svijetu nastoji odgovoriti isključivo na temelju racionalnoga zaključivanja.

Nakana je ovoga rada sučeliti dva spomenuta koncepta, i to kroz stavove njihovih istaknutih predstavnika: Karla Jaspersa i Stjepana Zimmermanna. Kao eminentan predstavnik neoskolastike, Zimmermann u svojim djelima vrlo često polemizira s Kantom i Jaspersom koji drže da je tradicionalna (racionalna) metafizika dokinuta, pa transcendentnoj stvarnosti pristupaju drugim putovima. Te putove Zimmermann podvrgava sustavnoj kritici braneći pritom klasični način rezoniranja o ovoj problematici.

1. Atmosfera uma

U pogledu mogućnosti spoznaje metafizičke stvarnosti Jaspers je nesumnjivo agnostik.¹ Naime, njegov je osnovni noetički stav da razum

1 Valja ipak reći da se s ovom tvrdnjom ne slažu svi interpretatori Jaspersove filozofije. Njoj se osobito protivio Bernhard Welte držeći da kod Jaspersa ne možemo govoriti o agnosticizmu jer je on do najveće jasnoće i sigurnosti opisao egzistencijalno transcendiranje kojemu se nikako ne može osporiti umnost. Štoviše, Welte u svojoj studiji pod nazivom "Der philosophische Glaube bei Karl Jaspers und die Möglichkeit seiner Deutung durch die thomistische Philosophie" (u: *Symposion. Jahrbuch für Philosophie*, hg. von H. Conrad-Martius u.a., Bd. 2, Freiburg/Br., Alber, 1949., str. 1-190.) nastoji pokazati "principijelnu srodnost" između Jaspersove filozofije i filozofije Tome Akvinskoga. Prenoseći Jaspersovu terminologiju u svoju interpretaciju Tome, Welte drži da se pojmovi imanencije, graničnih situacija i transcendencije mogu pronaći i u Tominoj antropologiji. Paralelu pronalazi i između tomističke teze o odnošenju prema svijetu i Jaspersova opstanka. Welte nadalje tvrdi da i Toma ograničuje znanje na osjetilno-predmetni svijet, odnosno da razlikuje kategorijalno (imantentno) mišljenje o predmetima svijeta i transcendentalno (nadkategorijalno) o Bogu: naše je mišljenje o predmetima sintetičko; mi dodajemo nekoj stvari bitak kao njezino šastveno određenje, mislimo o njoj u određenim načinima izricanja koji odgovaraju načinima bitka, tj. mislimo u kategorijama. Pojedinu stvar shvaćamo po onome što ona jest, pridajemo joj što joj pripada, fiksiramo ju prema nekom načinu bitka. Glede Boga, međutim, nije tako. Njeza ne možemo

u svojoj funkciji pojmovnoga shvaćanja nije sposoban za spoznaju transcendentne stvarnosti. Svijest uopće (razum) prostor je znanosti i ograničen je samo na iskustvene (pojavne) sadržaje. Njome spoznajemo određeni bitak ukoliko nam je kategorijalno dan, odnosno ukoliko je bitak kao postojanje (opstanak, tubitak). Taj bitak nije obuhvatni bitak ni u jednoj njegovoj manifestaciji, nego je empirijski ili obvezno važeći predmet koji nam se nameće u svojoj prisutnosti, blizak nam je jer je tu kao tjelesan i opipljiv. Tako je on samo taj predmet i ništa drugo.² Budući da uvijek ostaje na horizontu pojavnoga, iskustvo koje stječe svijest uopće nije kadro svojom empirijskom i logičkom prisilom stvoriti objektivnu sigurnost da transcencijije ima.³

Ovu noetičku poziciju Jaspers nesumnjivo baštini od Kanta⁴ koji razum ograničava na osjetilne pojave (fenomena) ili na empiriju, bez

shvatiti dodavanjem nečega (on je "sam bitak"), pa je mišljenje o Bogu posve drukčije nego što je to kategorijalno. Zimmermann, međutim, drži da su Welteove paralele proizvoljne te da se ni u kojem slučaju ne može govoriti o "srodnosti" ovih dviju filozofskih pozicija. Ako se i može za Tomu reći da pravi razliku između kategorijalnoga i transcendentnoga, to nikako ne znači da on rastavlja transcendiranje od sigurnosti kategorijalnoga znanja i da "opažanje" transcendentnosti prenosi u "vjerovanje" kako to čini Jaspers. Zimmermann naglašava da Tomino transcendiranje ide "sigurnim putem znanja, iako se ono ne kreće samo u svijetu". Riječ je o analognom znanju koje preko kauzalnoga principa vodi do istine o egzistenciji neovisnoga uzroka cjelokupne zbilje. ZIMMERMANN, Stjepan: *Jaspersov egzistencijalizam*, sv. I, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2002., str. 151-182.

2 Usp. JASPERS, Karl: *Filozofija. Filozofska orijentacija u svetu, Rasvetljavanje egzistencije, Metafizika*, prevela Olga Kostrešević, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989., str. 543. (Nadalje citirano pod Ph I, Ph II, Ph III.)

3 Usp. *isto*, str. 545.

4 Tu ovisnost priznaje i sam Jaspers već u svome ranom djelu *Psychologie der Weltanschauungen*: "Kant je svojom naukom o *idejama* stvaralac one misli na kojoj se osniva ova psihologija nazorâ o svijetu." (JASPERS, K.: *Psychologie der Weltanschauungen*, Springer, Berlin, 1925., str. 12.)

Sljedeći tekst uglednoga interpretatora Jaspersove filozofije R. Wissera zorno oslikava ključne elemente te ovisnosti: "Jaspersu se teško može udovoljiti ako ga se ne pojmi iz Kanta (...) Kant je Jaspersu doduše pomogao u njegovoj kritičkoj transcendentalnoj filozofiji. Predmetna artikulacija putem kategorija, na koju se odnosi to što se treba uzeti kao realno opstojanje, jest nešto drugo od cilja jedne iz slobode stvorene 'moguće egzistencije', također nešto drugo od toga što je dovedeno do izvjesnosti kao transcencijija. Pozadinski je svijet iluzija ukoliko se on predočuje kao onostranost zbiljnosti koja se samo obogatila sastojcima svijeta. Čovjeku doduše nije dano da kaže, što transcencijija jest, ali se u proziranju dijalektičkoga privida, u koji se zapliću svi iskazi o transcencijiji, može ipak pred tom velikom zagonetkom zadobiti najveća i najprisutnija izvjesnost u ljudskoj samosvijesti, naime *da* ona jest. Kraće i rečeno jednom riječju koju je Kant smatrao najdubljom riječju Biblije i koju Jas-

ikakve mogućnosti transdiranja te granice. Na toj pretpostavci Kant i Jaspers prelaze u praktičnu sferu postulirajući ideje Boga, duše i slobodne volje iz moralne svijesti (Kant), odnosno ideju transcencije iz umnoga aktiviranja ozbiljene egzistencije kao bezuvjetnoga bitka (Jaspers). Za njih su ideje pojmovi uma koji su bespredmetni, odnosno bez razumski određenoga sadržaja. Stoga o njima ne može biti znanstvene spoznaje.⁵ Za razliku od empirijske sfere u kojoj je sve pojedinačno (konkretno), djelomično, uvjetovano ili u međusobnoj ovisnosti, te konačno ili vezano na predmetno razgraničenje osjetilnosti – ideje smjeraju na jedinstvenu cjelinu, na bezuvjetnost i beskonačnost. One su izvor i cilj a da pritom nisu spoznatljive. Iako su impuls smislenoga mišljenja i htijenja, nisu dokazive: “Što je ideja, samo je u kretanju, ostaje otvorena, pojavljuje se u nedoglednim oblicima koji su međusobno povezani, izvansobno proizlaze, ali se ne daju fiksirati [...] Ideja je upravljena na cjelinu, ali mora svaku cjelinu opet nadvladati i razbiti. Ona je neograničeno ‘dalje’, nigdje ograničena otvorenost...”⁶

Ovakvim pozicioniranjem razuma Jaspers (zajedno s Kantom) želi dokinuti “staru” metafiziku koja pretendira na kategorijalno znanje o prekofenomskom bitku. Kako onda on pristupa tom bitku? Odgovor je: pomoću transdiranja čiji je organ ne razum (Verstand) nego um (Vernunft) koji nikada ne ukazuje na točno određeno, fiksirano znanje, nego ostaje beskrajna otvorenost⁷ probijajući se iznad partikularnosti znanstvenih spoznaja prema sveobuhvatnom povezivanju i upućujući na

pers navodi u tom smislu: ‘Ne smiješ praviti nikakvu sliku i usporedbu.’ WISSER, Richard: *Karl Jaspers: Filozofija u obistinjenju. Predavanja i članci*, preveli Sulejman Bosto i Željko Pavić, Kružak, Zagreb, 2000., str. 236.

- 5 Zimmermann napominje da je Kant išao za obaranjem ne svake moguće metafizike (i sam je on metafizičar, iako iracionalistički, što će reći da je umjesto znanja uzeo vjerovanje kao osnovicu priznanja da ima Boga, duše i slobodne volje), nego racionalističke metafizike kakvu su zastupali Leibniz i Wolff, a koja je iz čistoga razuma, bez obzira na empiriju, nastojala iskonstruirati metafiziku o Bogu. Taj je njegov pokušaj za Zimmermanna opravdan “jer samim razumom, bez ikojeg oslona na empiriju, ne možemo upoznati realni svijet. Povratak k empiriji opravdan je s obzirom na pitanje metafizike”. ZIMMERMANN, S.: *Temelji filozofije. Historijsko kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934., str. 191.
- 6 JASPERS, Karl: *Philosophische Logik. Erster Band: Von der Wahrheit*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1947., str. 617. (Nadalje citirano pod VdW.)
- 7 Usp. JASPERS, K.: *Filozofija egzistencije – Uvod u filozofiju*, preveli Miodrag Cekić i Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd, 1967., str. 115. (Nadalje citirano pod FE-UuF.)

vlastiti izvor – na ono Jedno koje preko njega djeluje. Um je, dakle, spona s transcencijom, a njegova je osnovna osobina volja za jedinstvom. On traži jedinstvo, ali ne bilo kakvo jedinstvo, nego ono Jedno u kome je cjelokupna istina.⁸ Za Jaspersa um je sveza svih načina obuhvatnoga bitka i svih pojava u njima. On je “neograničena otvorenost za svaku istinu i stvarnost”⁹, odnosno svijest o istini koja se odnosi na cjelinu bitka.¹⁰ Kao “totalna volja komunikacije”¹¹, kao sama istinitost¹², nazočan je u egzistenciji u obliku beskonačnoga unaprjeđenja njezine strastvene volje za znanjem. To je ujedno i ujedinjavajuća te pokretačka snaga koja tu istu egzistenciju spašava od apsolutizacije bilo kojega posebnog dijela cjeline prevladavajući nagonisku i praktičnu stranu čovjekova postojanja koja je sklona jedan od modaliteta sveobuhvatnoga proglašiti cjelinom.¹³ Kao svijest o cjelini, um se ne može izvesti iz jednoga od dijelova te cjeline. Stoga Jaspers svođenje uma na razum (Verstand) smatra oblikom nedostatka samosvijesti. Iako je stav uma takav da traži jasnoću (on obuhvaća znanstveno spoznatljive istine, empirijsku stvarnost i općevažeće mišljenje), pritom je ipak uvijek prisutna svijest o granicama takve spoznaje i jasnoće, što ukazuje na potrebu univerzalnoga načina mišljenja.¹⁴ Razum teži tek djelomičnom jedinstvu, i to na području gdje važe nužni iskazi, a um je upućen na posvemašnje jedinstvo svih načina postojanja te tako nadilazi razum pokazujući se kao obvezujuća snaga.¹⁵ On razbija pseudoistinu uskosti, otklanja fanatizam, ne dopušta smirivanje ni u osjećajima ni u razumu; on je “mistika za razum”¹⁶.

8 Usp. VdW, str. 118.

9 *Isto*, str. 677.

10 Usp. FE-UuF, str. 97.

11 JASPERS, K.: *Vernunft und Existenz*, R. Piper & Co. Verlag, München – Zürich, 1984., str. 70. (Nadalje citirano pod VuE.)

12 Usp. *isto*, str. 72.

13 Usp. *isto*, str. 48.

14 Jaspers voli svoju filozofiju nazvati “filozofijom uma” kako bi se što jasnije razlikovala od “filozofije razuma”, odnosno od “znanstvene filozofije” za koju drži da je nemoguća, štoviše besmislena. Usp. JASPER, K.: *Vernunft und Widervernunft in unserer Zeit*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1950., str. 50. (Nadalje citirano pod VuW.)

15 Usp. VdW, str. 114.

16 FE-UuF, str. 84.

Budući da nam se pokazuje kao poticaj u traženju i ostvarivanju onoga Jednoga, um je transcendentnoga podrijetla i nadilazi čisto empirijsku dimenziju stvarnosti. U usporedbi s imanentnim fenomenima, kao što je primjerice razum, on kao da i ne postoji: “nije od prirode, on biva zbiljski po odluci. Ne nastaje po sebi kao prirodno zbivanje i sav ljudski opstanak, ukoliko ima prirodni karakter, nego izrasta u slobodi”¹⁷. Primjećujemo ga samo u poticajima, zahtjevima i djelovanjima koja doživljavamo imanentno. U jednu ruku graniči s onim što mu je tuđe, s realnošću opstanka, a u drugu sa zbiljnošću koja mu je dana kao egzistencija koja se može beskonačno osvjetljivati.¹⁸ Za Jaspersa to je “atmosfera uma”¹⁹ koja je raširena tamo gdje se otvorenim okom sagledava stvarnost, njezine mogućnosti i njezina bezgranična podobnost da se uvijek na drukčiji način tumači.

Iz rečenoga proizlazi da um nije istodobno vrijedeći za sve, odnosno da nema univerzalno važećih istina uma. “Istina se ne dobiva tobože samorazumljivim tvrdnjama”²⁰, nego ona izrasta iz uzajamne prepletenosti mišljenja i života. Svaka je istina intimno vezana s čovjekovom osobnošću i vrijedi samo ukoliko živi u njemu. Nju Jaspers ilustrira na primjeru G. Bruna i G. Galileja. Obojica, naime, stoje pred inkvizicijom, u pitanju je život i smrt, i obojica moraju odbaciti ono što smatraju istinom. Dok se Galilei pod pritiskom odriče istine o kretanju Zemlje, Bruno odlučno ostaje kod onoga u što vjeruje (u temelj svijeta), što ne može zatajiti a da time ne bi i samoga sebe zatajio jer je ta istina on sam. To mu daje snagu da se odluči prihvatiti smrtnu osudu. Naprotiv, Galilei zastupa znanstvenu istinu koja se temelji na metodi, pretpostavkama, dokazivanju te je općevažeća, nevremenska (nepovijesna), objektivna, ne predstavlja istinskoga čovjeka kao što je to slučaj kod Bruna. Bruno i svoj život nadvladava zato što je siguran u istinu za koju se bezuvjetno odlučuje, iako ona nije znanstvena spoznaja. To je egzistencijalna istina.²¹

17 VuW, str. 41.

18 Usp. *isto*, str. 46.

19 FE-UuF, str. 84.

20 *Isto*, str. 3.

21 Usp. JASPERS, K.: *Der philosophische Glaube*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1951., str. 11. (Nadalje citirano pod PhG.)

Logična posljedica ovakvoga poimanja jest osporavanje općevaženja, univerzalnosti istine. Zato Jaspers ističe da “istina nije jedna”²²; uz moju postojanje i istine drugih egzistencija koje su često u međusobnom sukobu.²³ Tu, dakle, vrijedi pragmatični pojam istine gdje se ne izriče nešto poznato kao gotovo ili nužno. To će reći da je svaka istina samo partikularna i relativna, vrijedi samo uz neke pretpostavke i uvjete. Nema, dakle, definitivne, apsolutne istine, a “sama se istina mijenja”²⁴; ona je “u vremenu uvijek na putu, uvijek u gibanju, pa i u svojim najdivnijim kristalizacijama nije definitivna”²⁵. Ipak, ljudskome je duhu nemoguće prihvatiti činjenicu nepostojanja apsolutne istine. Svako je, naime, traženje istine istodobno i pretpostavka postojanja apsolutne istine. Zato Jaspers kaže da apsolutna istina nije imanentna nego transcendentna. “Apsolutna istina može biti samo transcendentni bitak. Religiozno rečeno: ako apsolutna istina postoji, to samo Bog može biti Istina.”²⁶ Ali ta je istina nama nepristupačna zbog “siromaštva naše duše”²⁷.

Istine uma, prema tome, nisu općevažeće u smislu dokazivosti. One su, naprotiv, uvijek egzistencijalno određene. Egzistencija i um upućeni su jedno na drugo – um rasvjetljuje egzistenciju, a egzistencija daje umu realnost i sadržaj. Bez uma egzistencija je neaktivna, a um ne može postojati kao čisti um, nego postoji kao aktivnost moguće egzistencije.²⁸ “Um se uzbiljuje s egzistencijom po skoku iz prividno zatvorene realnosti opstanka u zbiljnost samoga bitka.”²⁹ Egzistencijalno mišljenje uma jest aktivna samorefleksija “u kojoj govori odlučno *egzistirajući čovjek* koji nije tek vitalni opstanak, nije tek apstraktno razumsko biće, nije tek savršeno duhovno biće, nego je u svemu tome *on sam*”³⁰.

22 FE-UuF, str. 79.

23 Usp. VdW, str. 743.

24 *Isto*, str. 306.

25 *Isto*, str. 961.

26 *Isto*, str. 743.

27 *Nav. mj.*

28 Usp. *isto*, str. 677.

29 VuW, str. 43.

30 VuE, str. 73.

2. Filozofija obuhvatnoga

Jaspers drži da se tradicionalna metafizika mora raspasti zato što želi opredmetiti ono što je nepredmetno. Kao znanje i htijenje bitka u formi pojmovnosti koja to konkretno pokazuje, ona prijeti uništenjem pravoga traženja bitka moguće egzistencije u povezanosti njezine odluke s transcendencijom. Prema njegovim riječima, ontologija obmanjuje apsolutiziranjem nečega iz čega treba izvesti sve drugo. Ona vezuje bitak, koji je postao objektivan, i ukida slobodu. Paralizira komunikaciju tako što drži da pojedinac do smisla svoga tubitka može doći sam od sebe; čini slijepim za pravu sadržajnu mogućnost, sprječava čitanje šifriranoga pisma i dovodi do gubitka transcendencije. Ona vidi bitak kao jedan i mnogostruk, ali ne kao bitak moguće egzistencije koja može biti samo to. Međutim, sloboda te egzistencije zahtijeva razdvajanje s kojim prestaje ontologija.³¹

Metafizika je za Jaspersa moguća samo ako se oslobodi ontologijski koncipirane općenitosti bitka transcendencije važeće za svakoga kao objektivnoga carstva apsolutnih istina i ako ju se shvati kao put k osvjetljenju onoga transcendentnoga, pri čemu se transcendencija nikad ne shvaća kao predmet, kao ono dano i znano. U tu je svrhu klasičnu metafiziku nužno očisti od određenih, pogrješnih metoda. Tu je na prvome mjestu metoda koja metafiziku čini proročkom. "Proročka metafizika" vjeruje da je na putu k spoznaji transcendencije, i to na temelju određenoga egzistencijalnog trenutka u kojemu se pojedincu u predmetnom jeziku očituje apsolutna sigurnost transcendencije. Međutim, u postupku generalizacije kojom se takvom jeziku želi dati općevažeći karakter Jaspers vidi krucijalnu pogrješku. Ne može se, prema njemu, na temelju pojedinačnoga doživljaja nametnuti općevažeća istina, pa takva metafizika "već dok izgrađuje svoju misaonu tvorevinu" "gubi vlastitu osnovu"³².

Jaspers također odbacuje i svaku metodu koja je rađena po analogiji s prirodoznanstvenim metodama iskustva i zaključivanja. Metafizika s takvom metodom postaje stvar važećega znanja o transcendenciji. Tran-

³¹ Ph III, str. 633.

³² *Isto*, str. 553.

scendenciju se, dakle, želi spoznati pomoću jedne hipoteze o svijetu za svijest uopće, a transcendencija se zamišlja na granici danoga kao bitak koji leži u osnovi svega. Pojednostavljeno rečeno, na temelju činjenica i iskustva “pravi se hipoteza o tome što leži u osnovi”³³. Tako su nastale i sve postojeće metafizičke dogme koje se izvana prihvaćaju, a njihova se točnost i netočnost ispituje, korigira i modificira po vlastitim racionalnim mjerilima i unose se u vlastiti sustav.

Za Jaspersa je nemoguće istraživačko ispitivanje bitka transcendencije u smislu znanosti. U tom bi slučaju bitak transcendencije bio samo manje-više vjerojatan i izgubio bi svu svoju nedvojbenost. Postao bi objektivniji i više mu ne bi bila potrebna sloboda koja za Jaspersa vrijedi kao organ za uvjeravanje u transcendenciju.

Nasuprot klasičnoj ontologiji Jaspers stavlja učenje o obuhvatnom ili, kako on to sam imenuje, periehontologiju. Filozofija obuhvatnoga jest suvremena *prima philosophia* koja “niti je ontologija niti prorokovanje”, nego nam “otvara prostor u kojemu se odvija sve što je vezano uz bitak. Ona drži otvorenim prostore u kojima Bog može govoriti. Na taj način štiti od skučenosti bilo kakvoga apsolutiziranja i daje oružje protiv nihilističke skepse”³⁴. Periehontologija ne nudi pojmovno znanje o bitku uopće niti omogućava uvid u njega. Ona, naprotiv, pokušava osvijetliti prostore u kojima se susrećemo s cjelokupnim bitkom. Pri tome se misli na razumijevanje načina i poredaka stupnjeva i mogućnosti bitka.

Kao temeljna obilježja svoje periehontologije Jaspers navodi: centralno mjesto egzistencije, naglasak na rascjepu i neumorno traženje Jednoga.³⁵ Iz toga slijedi da je filozofija obuhvatnoga stvar odvažnosti i odluke. Na temelju volje za bitkom odlučuje se, naime, na oslobađanje od svih određenih načina bitka da bi se u istini bitka moglo doći do samoga sebe. Tko ovako filozofira, ne smiruje se u jednom zadovoljavajućem načinu bitka, nego sluša nezatvoreni sveobuhvatni prostor koji “pokazuje, opominje, mami – i možda objavljuje što jest”³⁶. Bez takvoga se

33 *Nav. mj.*

34 *VdW*, str. 187.

35 *Usp. nav. mj.*

36 *Isto*, str. 188.

filozofiranja ne može upoznati temelj bitku niti se može razumjeti narav transcendencije.

Prema Jaspersu metafizika je moguća samo ukoliko je to mišljenje koje iz moguće egzistencije slobodno traži transcendenciju. Naime, čovjek kao moguća egzistencija potpuno je svjestan da bi kao apsolutno samostalan morao potonuti u prazninu. Čovjek se prema sebi odnosi kao da je sebi dan. Svjestan je ne samo toga da nije sebe stvorio kao tu-bitak i da je u svom opstanku nemoćan i izložen sigurnoj propasti, nego i da ne može samome sebi zahvaliti za svoju slobodu. Ni sloboda se ne može smatrati kao ono posljednje jer “ona je samo u vremenu na putu”³⁷, tamo gdje se moguća egzistencija ostvaruje. Sloboda nije bitak po sebi, ona prestaje u transcendenciji gdje se više ne odlučuje. S takvom svijesti čovjek nužno postavlja pitanje o apsolutnoj stvarnosti i nalazi da je ona transcendentna. Kao takva ona se više ne može općevažeće ispitati. Zato ona pogađa čovjeka kao stvarnost bez mogućnosti, ali i kao “apsolutna stvarnost preko koje nema ničega”³⁸. Egzistencija se može ostvariti samo u odnosu na transcendenciju koja se za nju pokazuje kao “moć zahvaljujući kojoj ja sâm jesam ja: kad sam istinski slobodan, ja sam to baš zahvaljujući njoj”³⁹.

Pitanje o transcendenciji, dakle, dolazi iz moguće egzistencije, pa je stoga odgovor razumljiv samo njoj. Ali taj odgovor nije pojmovno artikuliran, identičan za svakoga i stoga općevažeće istraživ. On se, naprotiv, javlja kao šifrirano pismo za svaku egzistenciju pojedinačno. Dešifrirajući taj jezik, egzistencija može sebi učiniti prisutnim to što ona kao svijest uopće ne može znati. Tako se ona ne zaustavlja samo na pojavama, nego svi predmeti za nju na specifičan način postaju jezik transcendencije.⁴⁰

Iako se transcendencija otvara samo za egzistenciju, egzistencija se prema njoj ne može odnositi kao prema bitku koji je samo za nju: “transcendencija je više nego što je ona meni”, kaže Jaspers.⁴¹ Ako se i ne može objektivno zamisliti ili znati kao ono što je opće i jedno, transcenden-

37 Ph III, str. 537.

38 Usp. *isto*, str. 539.

39 FE-UuF, str. 102.

40 Usp. Ph III, str. 543.

41 *Isto*, str. 548.

cije ipak mora biti. Mjesto transcendencije nije ni s ove ni s one strane, nego je granica, ali granica na kojoj stojim pred njom ako stvarno jesam. Budući da je egzistencija u svojoj pojavi vremenska i povijesna, ni transcendencija se ne može dokučiti kao po sebi bezvremensko postojanje: “transcendencija nam je samo stvarna kao prisutnost u vremenu”⁴². Unatoč tomu, ona se ne može znati kao jedna opća transcendencija, pa ni zbrajanjem u cjelinu svake posebne istine o njoj. Ostaje paradoks transcendencije koji leži u tome što je nju moguće samo povijesno dokučiti, a ne adekvatno zamisliti kao samo povijesnu.⁴³

3. Filozofija – subjektivna ili objektivna mogućnost

Jaspers, dakle, drži da zadaća metafizike nije znanstvenim putem (metodičkim mišljenjem u formi zaključivanja) spoznati objektivnu istinu o posljednjem temelju bitka jer o njemu nije moguća razumska spoznaja. Razum je neadekvatan medij kada je u pitanju transcendentna zbilja. Do nje može doprijeti samo samosvojni, slobodni pojedinac, odnosno egzistencija, i to odlučnim skokom koji se ne može razumski opravdati. Upravo na točki koja se postiže ovim skokom počinje i završava filozofija. Egzistencija je, dakle, podrijetlo, izvor filozofije, pa stoga filozofija ne može biti hladno umovanje niti konačno posjedovanje istine kako je to slučaj sa znanošću. Ona je moguća samo kao angažirano egzistiranje na temelju cjeline svih načina obuhvatnoga bitka.

Za Jaspersa filozofija znači biti na putu: njezina su pitanja važnija od njezinih odgovora, a svaki se odgovor ponovno pretvara u novo pitanje.⁴⁴ Ukoliko u njoj želimo samo neki poznati sadržaj koga bi se mogli držati, želimo li za sve tehničke recepte, ako želimo znati umjesto vjerovati, želimo li psihoterapeutske upute umjesto slobode samobitka, filozofija će nas ostaviti na cjedilu, upozorava on.⁴⁵ Za razliku od znanosti u kojoj dolazimo do striktnih i općih spoznaja, u filozofiji nema objektivnih istina koje se mogu konkretno dokazati i koje bi imale vrijednost za sve. Filo-

42 *Isto*, str. 546.

43 *Usp. isto*, str. 547 s.

44 *Usp. FE-UuF*, str. 129.

45 *Usp. isto*, str. 85.

zofija zahtijeva traženje i slušanje cjeline koja nikada nije dostižna i stoga nikada nije zatvorena. Zato Jaspers umjesto sustava univerzalnih misaonih kategorija i pravila te umjesto jedne filozofije i jedne istine propagira svačije samostalno, neovisno mišljenje koje drži budnim samomišljenje i otvara prostor za ostvarenje vlastitoga bitka svakoga pojedinca.⁴⁶ Filozofija govori tek tamo gdje znanost i tehnika zakazuju pokazujući se kao zauzeto egzistiranje, svjesno svoje povijesnosti i konačnosti. Ona treba spriječiti svaki pokušaj da se beskrajne čovjekove mogućnosti reduciraju na puko znanje ili puka stajališta. Kao potraga za egzistencijom, filozofija se mora izdići iznad partikularnoga razuma i postati istinska himna umu. Prema Jaspersu, za filozofiju najveća se opasnost krije u traženju utočišta u pukom znanju (razumu) i onome što se može znati, odnosno kada se sve shvaća objektivno i opipljivo. Filozofija, međutim, nije isto što i, primjerice, kemija ili gramatika. Ona nije usmjerena na određene predmete niti spoznaje kauzalno-genetičke odnose u svijetu kao što je to slučaj sa znanošću. Filozofsko je mišljenje, naprotiv, otvorena mogućnost u potrazi za bitkom egzistencije i bitkom uopće.

Ovakvome pozicioniranju razuma i filozofije oštro se suprotstavlja Zimmermann držeći da razum može dohvatiti objektivnu istinu o pitanjima koja se odnose na metafizičke predmete te da se filozofski nazor o svijetu i životu mora postaviti isključivo na racionalnom temelju. Filozofiranje koje ne bi bilo postavljeno na logičke osnove dobilo bi određeno opravdanje po osobnom stavu, po subjektivnoj strukturi, po društvenim i odgojnim utjecajima, po religijskim potrebama, dakle relativno, ali ni u kojem slučaju ne bi imalo dignitet znanosti koja rezultate svoga istraživanja ističe oslanjajući se na činjenice i logičke zakonitosti. U tom bi slučaju filozofija izgubila svoj osnovni cilj, a on je otkrivanje istine o bitku, i to ne kako nam se on subjektivno nameće, nego kakav on uistinu jest. Prema tome, filozofija, jednako kao i druge znanosti, mora težiti općevaljanoj objektivnosti inače gubi vlastito tlo i ništa ju ne može zaustaviti od pada u skepticizam koji je ona oduvijek nastojala prevladati.⁴⁷

46 Usp. VdW, str. 185.

47 Usp. ZIMMERMANN, S.: *Filozofija i religija. Filozofijske istine o Bogu i o čovjeku: Razumni temelj vjere*, sv. I., Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1936., str. 159 s.

Kao osnovicu za rješavanje pitanja o mogućnosti filozofije Zimmermann vidi u spoznajnom problemu, odnosno u pitanju može li filozofija po specifičnom svom objektu dohvatiti znanstvenu spoznaju. Budući da je cilj filozofiranja oduvijek bio transcendiranje pojedinačnih iskustvenih granica, problem se daje modificirati u pitanje može li se logičkim putem iz empirije prijeći u realnost “po sebi”, odnosno možemo li spoznajno dohvatiti i ono što egzistira ne samo po našoj empiriji, nego i neovisno o njoj. Time opravdanje filozofije postaje zapravo opravdanje racionalne metafizike, a ključnu ulogu u tom poslu ima noetika kao znanost o vrijednosti spoznaje uopće, napose o spoznajnim osnovama metafizike.⁴⁸

U gnoseološkoj polemici s Kantom (a onda i s Jaspersom koji o ovome problemu nema nekoga izgrađenog nazora nego se uglavnom oslanja na Kanta) Zimmermann ponajprije nastoji osporiti njegov aprioristički subjektivizam po kojemu se predmeti ravnaju prema subjektu spoznaje i dokazati upravo suprotno, tj. da je razum ovisan o predmetima i da je vrijednost spoznaje u skladu s predmetima. Drugim riječima, on zastupa intelektualistički objektivizam⁴⁹ koji dopušta neovisnu stvarnost kao determinantu istine. To će reći da je objekt neovisan o intenciji suđenja te je, prema tome, istina moguća samo onda ako sud odgovara stvarnosti ili objektivnoj relaciji. Neodrživost, pak, subjektivizma u bilo kojem obliku pokazat će se ukoliko se pronađe ovisnost mišljenja o nečemu što transcendiraju svaki misaoni subjekt.

Zimmermann drži da se u raspravi s Kantom ne može poći od pojmova zato što se Kantova transcendentalna metoda oslanja na činjenicu znanstvenih, tj. općenitih i nužnih sudova koje Kant smatra neovisnima od ikogoga predmeta i naziva ih “a priori”. Zato protiv njega treba ponajprije ispitati ima li općenitih i nužnih sudova koji nisu neovisni o predmetima, a potom odgovoriti na pitanje izriču li sudovi i izvansvjetne stvarnosti.⁵⁰

48 Usp. *isto*, str. 161-163.

49 Usp. *isto*, str. 197.

50 Usp. ZIMMERMANN, S.: *Temelji filozofije*, str. 222.

Za polaznu točku u opravdanju objektivizma Zimmermann uzima misaone sinteze senzitivnih datosti, odnosno empirijski sigurne sudove. Postoje, naime, neki sudovi kod kojih je istina neposredno očita i utoliko obrazložena, odnosno kod kojih se neposredno pokazuje, očituje ono što je “dano”. Takav je, primjerice, sud: “Crno je različito od bijeloga”.⁵¹ Obrazloženje za neposredne “sudove svijesti” ili za neposredno iskustvene sudove jest evidencija, a njihova je istina objektivna zato što se ne ravnaju prema određenom subjektu. Neposredno sigurni sudovi jesu i oni koji su ovisni o idealno nužnim odnosima. Tako nam se u sudu $7+5=12$ brojke 7 i 5 očituju jednake sa 12. Dakle, očitovanje ili evidencija jamstvo je ili kriterij istine, a ujedno razlog ili motiv naše sigurnosti kojom pristajemo uz sud o odnosu ovih dvaju brojeva. Idealnim sudovima pripadaju i logička načela koja su posredno sigurna jer se izvode iz neposredno sigurnih sudova u diskurzivnom procesu zaključivanja. Zimmermann naglašava zajedničku strukturu ovih sudova, a to je relacija između sudećega subjekta i objekta: objekt je neovisan o spoznavatelju, a s njim je dana nužnost suda. Time se dokazuje ovisnost istinite spoznaje o objektu i potvrđuje objektivistički stav naspram subjektivizmu ili relativizmu.⁵²

Zimmermann, dakle, kao objektivnu važeću istinu smatra određeni sadržaj suda (smisleni izriječak) ukoliko on odgovara normirajućoj stvarnosti te je utoliko neovisan o samom suđenju i svakom subjektivnom dodatku.⁵³ Kada tako ne bi bilo, ne bi bila moguća nikakva općevažeća

51 Usp. *isto*, str. 70.

52 Usp. *isto*, str. 223.

53 Iako je i za Zimmermanna kao i za skolastike istina podudaranje (*adaequatio, conformitas*) određenoga suda s objektom, njegov je metodološki put do te konstatacije bitno drukčiji. Naime, za razliku od skolastičkih noetičara, on ne pretpostavlja o svijesti neovisne predmete, nego kritički preispituje tu mogućnost. Također odbacuje psihološku pretpostavku kod definiranja istine koja se sastoji u genetičkoj interpretaciji pojmova: “Pojmovi nastaju apstrakcijom, te su ‘slike’ realnih biti. Čim uzmemo (po prvoj pretpostavci) da postoje realni objekti, a pojmovi (po drugoj pretpostavci) izriču biti tih objekata, jasno otud proizlazi, da ‘istina’ znači ‘podudaranje’ spoznaje s objektima (upravo s realnim objektima). Još samo treba reći, da su pojmovne biti ‘oblici (forme)’, pa je opravdana formula: konformnost spoznaje i predmeta. Ali takvo objektivističko definiranje ne smatram ispravnim, jer se osniva na dvije pretpostavke, od kojih prvu treba da objektivistička noetika tek dokaže, a druga je uzeta iz psihologije, tj. osniva se na posebnom tumačenju pojmova. A ovo opet tumačenje u vezi je (kod Aristotela) s kozmološkom (metafizičkom) teorijom o bitima kao realnim formama.” *Isto*, str. 225.

spoznaja. Stoga Zimmermann smatra neodrživim Jaspersovo poimanje istine koje dopušta o istom problemu čak proturječne odgovore kao istinite. Takvo shvaćanje istine onemogućava svaku smislenu diskusiju o nekom predmetu koji, zapravo, i nije predmet znanja nego subjektivnoga “uviđanja”. Odrediti egzistencijalni doživljaj kao mjerilo, kriterij istine za Zimmermanna znači potpuno paralizirati filozofiju kao umnu djelatnost.⁵⁴

Iz prethodne analize jasno se nazire i Zimmermannovo poimanje misaone sposobnosti, odnosno razuma. On, naime, (za razliku od Jaspersa) na tragu tradicionalnoga shvaćanja razlikuje dvostruku funkciju razuma: 1. neposredno uviđanje ili zrenje onoga što je bitno u izvanjskoj “pojavi”, tj. što razum (intelekt) u osjetilnim sadržajima “čita” (intus-legit) kao bitno, i 2. posredno “umovanje”. Po tradicionalnoj terminologiji razum se u prvoj funkciji naziva *intellectus*, a u drugoj *ratio*. Zimmermann upozorava da su neki filozofi “antiintelektualisti” zato što pogrešno shvaćaju funkciju intelekta tako što ju ograničavaju na racionalne operacije, kao da ne postoji neposredni uvid (“intuicija”) u doživljajne i bitne stvarnosti.⁵⁵

Nakon što je dokazao objektivnost neposrednih i posrednih sudova svijesti, Zimmermann protiv fenomenalizma nastoji opravdati transcendentni realizam⁵⁶, odnosno stav da o transcendirajućoj realnosti možemo općenito i nužno suditi imajući pritom na umu da se na ovome pitanju rješava i pitanje mogućnosti metafizike kao racionalne djelatnosti.

Ako je točno da ne možemo upoznati “stvari po sebi”, onda je prema Zimmermannu nemoguća i prirodna znanost koja želi upoznati realni svijet, a ne (kako to Kant tvrdi) tek neovisne načine znanja o njemu. Naime, po Kantovu fenomenalizmu prirodni zakoni nisu nešto neovisno o svijesti, nešto u sferi “stvari po sebi”, nešto realno, nego su u sferi čistoga, apriornog znanja koje je neovisno o bilo čemu. Zato prirodu možemo spoznavati samo ukoliko je pojavna ili fenomenska: spoznajemo ju “po

54 Usp. ZIMMERMANN, S.: *Jaspersov egzistencijalizam*, str. 457.

55 Usp. *isto*, str. 121.

56 Usp. *isto*, str. 123.

spoznajnim zakonima, a ne koliko bi egzistirala neovisno o spoznaji i koliko bi zakonski bila uređena neovisno o spoznaji”⁵⁷.

U tekstu koji je zbog njegove iznimne važnosti donesen u opsežnijem obliku Zimmermann na primjeru pokazuje neodrživost fenomenalističke hipoteze koja – za razliku od realizma – ne može odgovoriti na neke očite činjenice.

Astronomi na pr. znadu, kad će biti pomrčina sunca ili mjeseca. To oni saznaju astronomskim svojim studijem, računanjem, kombiniranjem, aparatima itd. Mi, koji nismo astronomi, možemo da takvu pomrčinu opažamo – u ono vrijeme i na onom mjestu, kako su astronomi unaprijed kazali. Prema astronomskom znanju možemo da očekujemo pojavu neke zvijezde, možemo da ju u određeno vrijeme zapazimo po njezinoj veličini i sjaju. I djeca vide sunce i mjesec u ono vrijeme i na onom mjestu, kako se po astronomskim zakonima moraju nalaziti. Što to znači? To znači, da se s astronomskim znanjem podudara ili slaže i naše opažajno znanje o istim predmetima izvanjskoga svijeta. Kaošto astronomi, tako i drugi prirodoslovci (fizičari, kemičari...) opisuju pojedine stvari, otkrivaju zakone raznih događaja u tjelesnom svijetu, a s njihovim su naučnim, misaonim (razumskim) znanjem u skladu i naše opažajne slike ili pojave dotični stvari i događaja. *Opažajna, pojavna slika svijeta odgovara onim predmetima, s kojima se bave prirodne nauke, i o kojima one imaju mnogo više znanja nego što se nalazi u opažajnoj slici svijeta.* Pa zašto je tako, tj. otkuda takva harmonija između opažajnih slika ili pojavnog svijeta (prirode) i prirodonaučnog znanja, koje izriče zakone, te je prema tome općevaljano i nužno? Po fenomenalističkoj hipotezi bio bi razlog u tome, što *razum (razumsko jastvo) producira pojavni svijet.* Jer sav pojavni, opažajni, iskustveni svijet, kaže fenomenalizam, nije drugo nego konstrukcija svijesnog “ja”. Neke spoznajne forme (opažajne i razumske) jesu principi izgradnje pojavnog svijeta. Zakonitost svijeta nije drugo nego zakonitost mišljenja, nije drugo nego proizvod mislećeg (sudećeg) subjekta. Tako kaže fenomenalizam. Ali, pitamo (da ostanemo kod našeg primjera): zar je u svakom čovjeku, i u djetetu, jedan astronom, koji znade zakone o zvijezdama – i *zato jer on to znade*, mora se po tom znanju da ravna i opažajna slika o zvijezdama? Zar je u svakom čovjeku prirodoslovno znanje izvor opažajnog, pojavnog shvaćanja? Ne zaboravimo što smo rekli, da se opažajno shvaćanje tjelesnog svijeta podudara s misaonim, znanstvenim (naučnim) znanjem, – pa ako je, po fenomenalističkoj pretpostavci, misaono znanje izvor i mjerilo

57 Usp. ZIMMERMANN, S.: *Temelji filozofije*, str. 181.

za zakonitost tjelesnog svijeta, onda moramo reći, da je u misaonom, prirodonoaučnom znanju izvor naše opažajne slike o svijetu: to jest, *svak opaža utoliko i zato, što tako misaono znade*. A protivno je istina: mi opažamo predmete izvanjskog svijeta jednako s misaonim znanjem što ga o istim predmetima imaju prirodne nauke, – premda i nemamo tog prirodonoaučnog znanja o njima. A, napokon, ne vidimo, zašto ne bi mišljenje produciralo druge i drukčije predmete nego što ih opažamo; jer ako su sve stvari ovisne o mišljenju (o svijesnom “ja”), onda je sasvim nerazumljivo, zašto nas to mišljenje sili, da opažamo stvari tako kao da smo o njima ovisni.⁵⁸

Zimmermann drži da je ovime fenomenalizam oboren i da je dokazano kako predmeti izvanjskoga svijeta, koje opažamo i izučavamo, egzistiraju realno. Prirodne znanosti upoznaju ono što egzistira po sebi a ne po misaonom subjektu, spoznaju ono što nije samo u opažanju egzistentno ili pojavno, nego ono što je nepojavno. Time je premošćen jaz između znanosti i nepojavnoga svijeta “stvari po sebi”.⁵⁹

Sljedeće je pitanje je li moguć prijelaz od prirodnoznanstvene spoznaje o nepojavnim izvorima realnosti u metafizičku spoznaju koja obuhvaća predmete koji ne samo što nisu pojavni nego su i nepojavljivi ili nepriступačni pojavnom, opažajnom spoznavanju. Ima li, dakle, neki “most” u ovu nepojavnu i nepojavljivu realnost? Zimmermann, dakako, u to ne sumnja. Prema njemu, metafizika se u svom upoznavanju nepojavnih objekata služi istim spoznajnim putovima kao i prirodne znanosti. I prirodnoznanstvena i metafizička spoznaja oslanjaju se na opažanje ili na empirijsko shvaćanje. Iz opažajne sfere induktivnim putem upoznaju nepojavne realne objekte, i to tako što pojave stavljaju u relaciju uzročnosti s nečim nepojavnim. To će reći da je načelo uzročnosti spoznajni “most” kojim i prirodne znanosti i metafizika prelaze u nefenomensku sferu. Nema, dakle, razlike u postupku spoznavanja između njih. Razlika je jedino u tome što se prirodne znanosti oslanjaju samo na osjetilno stečenu datost iskustvenih sudova, dok je baza metafizike cjelokupna iskustvena zbiljnost: osjetilno-opažajna i “usebno(doživljajno) opažajna”⁶⁰.

58 *Isto*, str. 181 s.

59 *Usp. isto*, str. 183.

60 *Isto*, str. 185.

Pri opravdanju nužnosti i općenitosti načela uzročnosti⁶¹ Zimmermann, polazeći od iskustva, ponajprije utvrđuje da pojedine promjene nastaju ovisno o nečemu (a ne samo da jedna promjena slijedi iza druge). Time, međutim, nije rečeno da baš svaka promjena mora imati svoj uzrok, odnosno nije nam iskustveno poznat princip kauzalnosti, nego ga treba dokazati. Evo kako on to čini:

Zatvorite, molim, ponovno knjigu. – Vi znate iz sadašnjeg svog doživljaja, da ste pokretom ruke knjigu zatvorili. Znae, da zatvaranje ima svoj razlog izvan knjige, naime u vama, tj. zatvaranje je bilo ovisno o vama, ono je od vas prouzročeno. Vi ste “uzrok” utoliko, što ste (s obzirom na knjigu) *izvanjski razlog da je nastala zatvorenost knjige*.

Sad se obazrite (reflektirajte) na činjenicu, tj. promislite malo o njoj. Pitajte se: što znači “nastati”?

Kad ste zatvorili knjigu, onda je nastala, *otpočela je egzistirati zatvorenost*. Prestala je egzistirati otvorenost. Otvorenost neka je e^1 , a zatvorenost e^2 . Jasno je, da e^2 *poriče, isključuje* e^1 . Zatvorenost (kao da je u dijalogu sa prijašnjim e^1) kaže: “sad sam ja, a nisi više ti; ja sam ne- e^1 , ja zajedno s tobom ne mogu da budem, ja tebe isključujem, mi smo u protuslovlju”. Ta sudbina isključenja zadesila je e^1 , recimo, u 10 sati prije podne. E^1 mogao je i prije da bude isključen. *Zašto* je upravo u tom momentu isključen? Gdje je tome razlog? Sama knjiga nije taj razlog, jer je ona indiferentna za e^1 i e^2 ; knjizi kao takvoj ne pripada e^2 nužno, kao da ona ne bi mogla da bude bez njega. E^2 je *nenuždan* tj. e^2 može također da bude isključen. Zar je onda u njemu razlog, što je isključen e^1 ? Kad bi u njemu bio taj razlog, to bi značilo, da bez e^2 nema ni razloga za isključenje e^1 , – a to opet znači, da u 10 sati (kad nije bilo e^2) nije bio razloga za isključenje e^1 . A ipak je e^1 bio isključen, tako da je u istom tom momentu nastupio e^2 . Razlog za e^2 i ujedno razlog za isključenje e^1 nalazi se dakle *u nečemu izvan njih*. Taj izvanjski razlog nazvali smo “uzrok”. Zatvorenost knjige ovisna je dakle o uzroku, tj. obrazložena je nečim izvan sebe (naime pokretom ruke) – zato, što kao nešto nenužno ne može da samo po sebi obrazloži svoje opstojanje (egzistenciju). Iz nenužnosti izvodimo, da razlog za egzistenciju toga, što je nenužno, nije u njemu samom, nego izvan njega: u uzroku. Dakle, sve što nastaje, i eo ipso nenužno egzistira, jest ovisno o uzroku. Uzročnost je općenita i nužna.⁶²

61 O ovome problemu Zimmermann iscrpno raspravlja u svome djelu *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1926., str. 430 ss. Vidi također ZIMMERMANN, S.: *Jaspersov egzistencijalizam*, str. 147-152. i 707-727.

62 ZIMMERMANN, S.: *Temelji filozofije*, str. 140 s.

Za razliku od nekih objektivista koji smatraju da je princip uzročnosti neposredno evidentan ili, pak, da se može zamijeniti s logičkim principom o dovoljnom razlogu, Zimmermann – vidimo – nužnost ovoga načela izvodi iz nužnosti stvarnoga razloga, tj. iz ontološkoga principa o dovoljnom razlogu. Nužnost, pak, načela o dovoljnom razlogu osniva se na principu protuslovlja. Ovdje se, međutim, nužno nameće pitanje što su ga postavili Hume i Kant o opravdanosti uporabe kauzalnoga principa za metafiziku. Drugim riječima, je li kauzalnost samo empirijska kategorija (kako to uči Kant⁶³) ili nas ona logičkim putem može dovesti i do metafizičkih termina?

Zimmermann drži da bi se opravdanost uporabe kauzalnoga principa za metafiziku mogla osporiti samo onda kada bi induktivno dokazivanje bilo vezano na određene granice vremena i prostora. To, međutim, nije slučaj jer prirodne znanosti pretpostavljaju uzročnost kao nesumnjivu činjenicu koja vrijedi apsolutno i nužno. Nijedan, primjerice, prirodoslovac ne će reći da događaji moraju imati svoj uzrok samo nekoliko godina i samo na jednom planetu. Također nije opravdano zaniijekati uporabu ovoga principa za metafiziku zato što bi on tobože vrijedio samo unutar pojedinačnoga ili uopće mogućega iskustva. Jer – objašnjava Zimmermann – iskustvo obuhvaća samo prošlost i sadašnjost, a mi (i u prirodnim znanostima) s kauzalnim principom ispitujeemo i budućnost, tj. na temelju nekih činjenica uzročno zaključujemo i na buduće događaje koji su izvan iskustvenih dohvata. Osim toga, mi po sličnosti s našim duševnim životom zaključujemo da i drugi ljudi imaju vlastiti duševni život koji je našem neposrednom iskustvu nepristupačan. Na temelju toga Zimmermann zaključuje da ne samo metafizičko nego i svako drugo znanje s kauzalnim principom prekoračuje iskustvenu sferu. Kada ne bi bilo nikakvoga uzroka izvan iskustva, ne bismo mogli znati ništa o budućim događajima niti o tuđim duševnim životima. Na toj pretpostavci ne bismo također mogli ništa znati o postanku planetarnoga sustava, o atomskoj građi, o nesvjesnom životu itd.

63 Usp. KANT, Immanuel: *Kritika čistoga uma*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984., str. 58.

Prema Zimmermannu, iz rečenoga je jasno da je pogrješno tvrditi kako je uzročno dokazivanje moguće samo unutar iskustva ili pojava njih granica. “Naprotiv, pojavni je svijet ovisan o nepojavnim uzrocima, tj. ‘stvari po sebi’, nepojavni realni objekti utječu na naše opažanje, a mi se na osnovi tog opažajnog znanja (iskustva) uvodimo u upoznavanje tih objekata. Njihova neiskustvenost ili nepojavljivost nije dakle zapreka za upotrebu uzročnog dokazivanja.”⁶⁴

Zaključak

Nasuprot Jaspersu, Zimmermann drži da je metafizika moguća u prvom redu zato što se, kao i ostale znanosti, zasniva na empiriji. U empirijsko-induktivnoj metodi njezin je prvi izvor. Drugi joj se izvor nalazi u idealnim sudovima. I na tom putu metafizika ide usporedo s prirodnim znanostima. Zajednička im je i metoda deduktivnoga zaključivanja. Uzročnost im je, pak, zajednički “most” u nepojavnu stvarnost; samo što se prirodnoznanstvenik ograničava na svoje specijalno područje, a metafizičar obuhvaća ukupnu nepojavnu stvarnost kao izvor pojavnoga svijeta i života.

Zato je za Zimmermanna posve neopravdano Jaspersovo odvajanje filozofije od znanstvene spoznaje i pozivanje na “iracionalni skok” u transobjektivnu sferu obuhvatnoga bitka. Od subjektivističke filozofije kakvu zastupa Jaspers, prema Zimmermannu, nema nikakve koristi jer se tako ništa ne može znati o onome što je za čovjeka najzbiljskije od svega, a to je on sam sa svojim životom u svijetu. To je, zapravo, pokušaj rješavanja osnovnih pitanja samim proturječjima, odnosno ekstremnim formalnim intelektualizmom i aracionalnim misticizmom. U Jaspersovoj je filozofiji onemogućen svaki kritički stav: nema nadvremenskih, nepromjenjivih istina, a pokretnost, napetost, kriza, slom, tragična katastrofa postaju životnim čimbenikom za smisao i vrijednost ljudskoga opstanka. To za Zimmermanna više i nije filozofija nego romantičarski govor o nutarnjoj osamljenosti, o mučnosti života u suprotnostima, o mistici smrti, o subjektivnoj dinamici u potlačenoj emocionalnosti.

64 ZIMMERMANN, S.: *Temelji filozofije*, str. 187.

Literatura

- JASPER, Karl: *Der philosophische Glaube*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1951.
- ISTI: *Filozofija egzistencije – Uvod u filozofiju*, preveli Miodrag Cekić i Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd, 1967.
- ISTI: *Filozofija. Filozofska orijentacija u svetu, Rasvetljavanje egzistencije, Metafizika*, prevela Olga Kostrešević, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989.
- ISTI: *Philosophische Logik. Erster Band: Von der Wahrheit*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1947.
- ISTI: *Psychologie der Weltanschauungen*, Springer, Berlin, 1925.
- ISTI: *Vernunft und Existenz*, R. Piper & Co. Verlag, München – Zürich, 1984.
- ISTI: *Vernunft und Widervernunft in unserer Zeit*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1950.
- KANT, Immanuel: *Kritika čistoga uma*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984.
- WISSER, Richard: *Karl Jaspers: Filozofija u obistinjenju. Predavanja i članci*, preveli Sulejman Bosto i Željko Pavić, Kružak, Zagreb, 2000.
- ZIMMERMANN, Stjepan: *Filozofija i religija. Filozofijske istine o Bogu i o čovjeku: Razumni temelj vjere*, sv. I i II, Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1936.-1937.
- ISTI: *Jaspersov egzistencijalizam*, sv. I, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2002.
- ISTI: *Nauka o spoznaji*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942.
- ISTI: *Ontološko-noetički problem u evoluciji filozofije*, Zagreb, 1919.

- ISTI: *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1926.
- ISTI: *Temelji filozofije. Historijsko kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934.

Ivica MUSIĆ

ZIMMERMANN'S CRITICS OF JASPER'S DENYING THE METAPHYSICAL COGNITION

Summary

In this paper the author confronts Karl Jaspers and Stjepan Zimmermann's attitudes about the possibility, range and scope of metaphysics as a rational activity. While Jaspers thinks that a mind is an inadequate medium as far as transcendental reality is concerned, so the scope of metaphysics, according to him, can't be in conceiving objective truth about the last base of essence, than possibly in the lightening up the spaces in which we meet with entire essence – Zimmermann thinks that the rational establishment of metaphysics is necessary and correct. For Zimmermann metaphysics is possible in the first place because it is like natural sciences based on empiric quality and ideal judgments. The method of deductive inference and causality is for them a common "bridge" to the non-phenomenal reality; only a natural scientist restricts himself to this special area, and a metaphysician covers entire non-phenomenal reality as a source of phenomenal world and life.

Key words: metaphysics, cognition, mind, world, phenomenon, causality principle.

Zoran TOMIĆ – Josip SAPUNAR
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu

KRIZNO KOMUNICIRANJE

Sažetak

Kriznom komuniciranju danas se u suvremenom menadžmentu pridaje velika pozornost i ono ima strateško mjesto u životu organizacija. U radu autori definiraju krizu i krizno komuniciranje, javnosti koje su upletene u krizu, analiziraju tipove i uzroke kriza i detaljnije obrađuju sam proces kriznoga komuniciranja. Kriznom komuniciranju ovdje se pristupa kao informaciji i kao strategiji.

Ključne riječi: *kriza, krizno komuniciranje, odnosi s javnošću, menadžment, javnost, krizni plan.*

Uvod

Zbog sve većega broja nesreća i kriza, krizno komuniciranje u posljednjih nekoliko godina ima strateško mjesto u životu poduzeća i institucija. Stručnjaci upozoravaju da kriza može nastupiti u raznim oblicima. Najosjetljivije grane za izbijanje kriza svakako su zračni i pomorski promet, željeznice, kemijska industrija, nuklearne elektrane, prerada i prijevoz nafte, elektrane, naftovodi i plinovodi, rudarstvo, građevinarstvo i dr. Međutim, nisu samo ovo područja kriza. Krize mogu nastati i u državnim institucijama, političkim strankama, društvima, udrugama, zapravo na svim područjima ljudske komunikacije. Postoji i osobna (personalna) kriza. Kada govorimo o krizi, onda osim nezgoda poveza-

nih s ugrožavanjem ili gubitkom života mislimo i na financijske krize, krize uprave, rezultata itd.

1. Definiranje kriza i kriznoga komuniciranja

Budući da krize nastupaju u različitim oblicima, djelatnicima za odnose s javnošću teško je predvidjeti sve specifičnosti kriza. Istina, oni mogu predvidjeti da će se neočekivano dogoditi. Upravo ta “neočekivana” priroda događaja, smatra S. Cutlip sa suradnicima u knjizi *Odnosi s javnošću* (2003, 389), stvara kriznu situaciju. Američki teoretičari odnosa s javnošću citiraju Cristine M. Pearson i Judith A. Clair (*Reframing Crisis Management*, 1998) koji krizu promatraju kroz korporativni aspekt. Prema njima “organizacijska kriza je događaj niske vrijednosti i visokog učinka koji prijeti životnoj snazi organizacije, a očituje se prema nejasnoći uzroka, posljedica i sredstava za postizanje rješenja, kao i uvjerenju da se odluke moraju hitno donijeti” (cit. pr. S. Cutlip, 2003, 389).

Božidar Novak u knjizi *Krizno komuniciranje* daje definiciju Londonške škole za odnose s javnošću. LSPR krizu definiraju kao “*ozbiljan incident koji utječe na čovjekovu sigurnost, okolinu, proizvode ili ugled organizacije. Obično je za takav incident svojstven neprijateljski stav medija prema njemu*” (2001, 28).

Nidžara Osmanagić Bedenik u knjizi *Kriza kao šansa* ističe da “kriza znači prijelom, prolazno teško stanje u svakom, prirodnom, društvenom i misaonom procesu” (2003, 12). Autorica uz definiciju krize daje i definiciju poslovne krize. Prema njoj poslovna se kriza definira kao “neplaniran i neželjen proces ograničenog trajanja i mogućnosti utjecanja, koji šteti primarnim ciljevima, s ambivalentnim ishodom” (2003, 12).

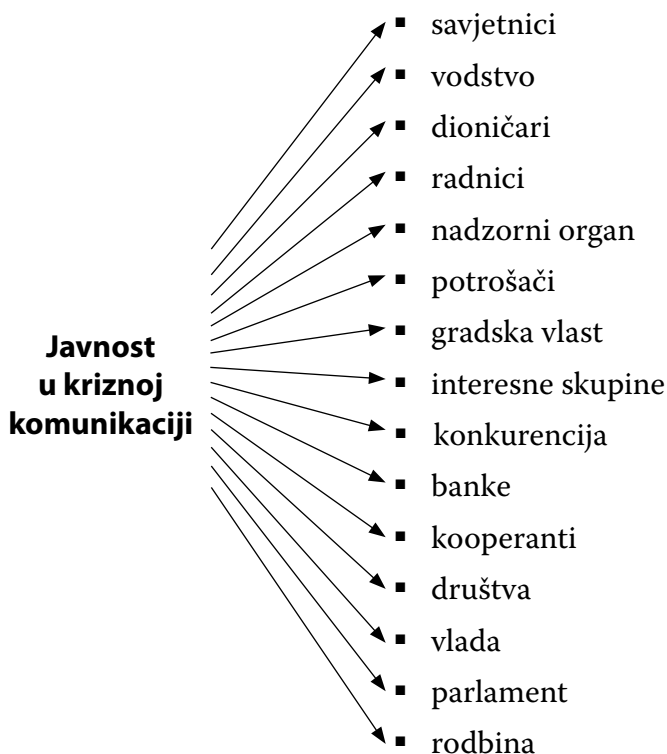
Neki autori krizu definiraju i kao neplanirani i neželjeni proces koji traje određeno vrijeme, a na koji je moguće samo djelomično utjecati te se može završiti na razne načine.

U definiranju krize važno je ukazati na definiciju kriznoga menadžmenta. Krizni menadžment definira se kao aktivnost usmjerena na ovladavanje kriznom situacijom koja je opasna za postojanje poduzeća.

Zadaća kriznoga menadžmenta u tom smislu jest planiranje i provođenje mjera za osiguranje temeljnih ciljeva poduzeća.

2. Definiranje javnosti u krizi

Definiranje javnosti u mogućoj krizi još je jedna zadaća vodstva (menadžmenta). Javnost je homogena skupina ljudi koja svojim djelovanjem utječe na poduzeće (instituciju) i obratno. O tome koliko će uspješno i učinkovito poduzeće voditi odnose s tim javnostima ovisi njegov uspjeh i dugoročni opstanak. Da bi poduzeće uspješno komuniciralo i tijekom krize, mora unaprijed definirati svoje ključne javnosti koje mogu biti upletene posredno i neposredno. Postoji više javnosti koje se međusobno razlikuju.

Slika 1. Unutarnja i vanjska javnost u kriznim situacijama.

3. Uzroci kriza

Ako na krizu gledamo kao na neplaniran proces, postavlja se pitanje što su *uzroci kriza* u organizacijama. Iako su uzroci različiti, u suvremenoj literaturi oni se, općenito, dijele na vanjske i unutarnje.

Vanjski uzroci, kao što sama riječ sugerira, nastaju izvan organizacije u okolini. Smatra se da organizacija nema bitnoga utjecaja na ove uzroke. Među vanjske uzroke krize danas možemo ubrojiti prirodne katastrofe i nesreće, političke i društvene promjene, gospodarske krize, recesije, promjene na tržištu, sigurnosno okruženje itd.

Pored vanjskih, krize često nastaju *unutar* jedne organizacije. Takve krize nisu često vidljive. U njih ubrajamo: loša organizacija rada, narušeni međuljudski odnosi, nestručnost i nemoral uprave, korupcija, bolest rivalitet, nepostojanje korporacijske kulture, loši uvjeti rada, nerealni ciljevi sindikata, nedostatak komunikacije itd.

Dakle, uzroci kriza mogu biti veoma raznoliki. Kada, pak, pokušamo sve te krize svrstati u skupine, možemo dobiti određene vrste (tipove) kriza. Njih B. Novak (2001, 43) dijeli na:

- ♦ *Vrste kriza s obzirom na okolinu iz koje potječu* (krize fizičke naravi, krize javnoga mnijenja, krize zbog pogrješaka uprave, krize gospodarsko-političke okoline).
- ♦ *Vrste kriza s obzirom na vrijeme upozoravanja* (iznenadne krize /nesreće i smrtni slučaj/ i prikrivene krize /revizije, unutarnji činitelji/).
- ♦ *Vrste kriza s obzirom na njihovo doživljavanje* (neobične krize i percepcijske krize).

S. Cutlip sa suradnicima smatra da djelatnici odnosa s javnošću moraju najprije definirati tip krize. Jedan stručnjak, navode ovi autori, za upravljanje krizom kategorizirao je *osam tipova krize* (2003, 389). To su: 1) prirodne krize, 2) tehnološke krize, 3) krize uzrokovane sukobom, 4) krize uzrokovane zlonamjernošću, 5) krize uzrokovane vrijednostima upravljanja, 6) krize uzrokovane obmanom, 7) krize uzrokovane lošim poslovanjem uprave i 8) poslovne i ekonomske krize.

4. Faze krize

U svom radu "Crisis and crisis management", objavljenome u *Encyclopedia of Public Relations* (2005, 221-223) Timothy Coombs smatra da krizna komunikacija prolazi kroz četiri faze krize: 1) prevencija, 2) priprema, 3) odgovor i 4) učenje.

Faza prevencije uključuje identificiranje mogućih rizika krize i rad na tome da se ti rizici uklone ili smanje. Upravitelji krizom neprestano skupljaju i procjenjuju informacije o prijetnjama krize. Upravo oni postaju centri prema kojima se upućuju sve informacije o krizi.

Faza pripreme usmjerena je više na plan samoga upravljanja krizom i na tim koji ga provodi. Taj plan ima posebne odjele posvećene kriznoj komunikaciji kao informaciji. On također sadrži kontakt informacije za ljude ili grupe ljudi koji bi mogli imati informacije koje će timu biti potrebne tijekom krize. I na kraju, tim ima prethodno zadane zadatke; svaki od njih zna s kime će tijekom krize komunicirati, isto kao što članovi tima moraju naučiti komunicirati jedni s drugima. U prijelomnim trenutcima na vidjelo će izaći eventualni problemi pojedinaca u timu koji ili ne komuniciraju ili su jednostavno preplavljeni iskustvom rada u takvom timu i ne mogu podnijeti pritisak. Nemogućnost članova tima da efektivno komuniciraju može potkopati uspješnost tima uopće.

Faza odgovora najvidljiviji je i najšire istraživani aspekt krizne komunikacije. Taj odgovor možemo podijeliti na početni odgovor i strategije odgovora na krizu. Oko početnoga odgovara eksperti se mahom slažu. Krizni tim mora imati jedan brz, dosljedan, otvoren početni odgovor koji će svakako izraziti suosjećanje sa žrtvama. Također, u ranijoj fazi krizne komunikacije organizacija mora osigurati instruktivne i prilagodbene informacije.

Upraviteljima u krizi dostupna su tri tipa strategije kriznoga odgovora: poreći, umanjiti i riješiti. *Strategija poricanja* tvrdi da krize nema ili da organizacija nema nikakvih odgovornosti za krizu. Bez ikakve odgovornosti organizacija ne bi trebala imati nikakve negativne efekte krize. *Strategija umanjivanja* pokušava oslabiti vezu između organizacije i krize. Upravitelj krize ostaje pri izjavi da organizacija nije pokušala stvoriti krizu, ili da je imalo vrlo malo kontrole nad njom, ili da je kriza malih

razmjera. Reakcije na krizu manje su negativne ako organizacija zaista nije mogla kontrolirati krizu ili su oštećenja prouzročena krizom mala. I na kraju, *strategija rješavanja* djeluje tako što direktno nudi kompenzaciju ili prihvaća punu odgovornost za krizu. Ova strategija nudi pozivne riječi i djela u pokušaju da se izbjegnu negativne reakcije.

Posljednja faza jest *faza učenja* – vraća se na kriznu komunikaciju kao informaciju. Potreba da se zainteresirani neprestano informiraju nastavlja se kroz napredak u istrazi i novi podatci su nužni. Krizni tim mora prikupljati informacije iz širokoga kruga izvora da bi upotpunio trud cijeloga dosadašnjeg upravljanja. Naknadne informacije moraju se analizirati i pohraniti da bi poslužile kao lekcija za usavršavanje prevencije, pripreme i odgovora. Ove pouke moraju stići do pravih ljudi unutar organizacije, onih koji mogu utjecati na željene promjene.

5. Krizni plan

Menadžment korporacija, uprava institucija i organizacija moraju biti svjesni mogućih kriza u svojem sustavu. Ta ih svijest treba motivirati da zajedno sa svojom upravom pristupe pripremi kriznoga plana. Sam Black u knjizi *Odnosi s javnošću* (2003, 167-179) ukazuje na *šest etapa mogućega kriznoga plana*. To su:

1. *Analiziranje mogućih uzroka kriza*. Potrebno je procijeniti moguće poteškoće bilo vanjske, bilo unutarnje prirode. Često je nemoguće predvidjeti baš sve moguće krize. Međutim, kada se procijene uzroci, treba ih popisati i dati im službeni karakter.
2. *Pripremanje plana*. Plan bi trebao sadržavati planiranje komunikacije prije krize, komunikaciju za vrijeme krize i krizno komuniciranje poslije krize.
3. *Izbor kadrova*. Korporacijska uprava kod izrade plana treba napraviti popis osoba koje bi bile na raspolaganju u trenutku nastupanja krize. Najvažnija uloga ovoga tima jest odgovor na pozive medija i telefonske pozive. Kada se rade ovakve liste timova, moraju se pokriti 24 sata.

4. *Komunikacijski kapaciteti.* S tehničkoga aspekta kod izrade plana pazorno se treba isplanirati problem opterećenosti stalnih komunikacijskih linija. Prisjetimo se, u vrijeme rušenja zgrada Svjetskoga trgovačkog centra u New Yorku cijeli je grad bio u komunikacijskoj blokadi. Ovom problemu treba se dati velika važnost i predvidjeti ga. S druge, personalne strane mora se znati tko čini kriznu komunikacijsku skupinu i koje su mu zadaće.
5. *Obuka.* Da bi osobe uključene u krizni plan znale svoje obveze, potrebno je organizirati edukaciju i obuku. One će pomoći da osoblje u trenutku izbijanja krize djeluje spremno.
6. *Simulacija krizne situacije.* Jednom kada se postavi krizni plan, potrebno je nekoliko puta, u različitim vremenskim intervalima, nenajavljeno simulirati kriznu situaciju. Simulacija će dati odgovor kako se osoblje ponaša u odnosu na krizu i krizni plan. Dakaako, prigoda je to da se otklone svi mogući nedostaci.

6. Krizno komuniciranje

Krizno komuniciranje je skupljanje i širenje informacija što ga čini voditelj kriznoga tima. Postoje dvije općenite uporabe termina krizna komunikacija:

- (1) krizna komunikacija kao informacije i
- (2) krizna komunikacija kao strategija.

Krizna komunikacija kao strategija odnosi se na potrebu prikupljanja i širenja informacija tijekom određene krize. Informacije se prikupljaju da bi se ispunila informacijska praznina krize i tako se omogućava kriznom timu da shvati što se događa te koje bi akcije trebalo poduzeti. Da bi bile efikasne, odluke donesene u krizi zahtijevaju precizne informacije. Krizno komuniciranje kao strategija odnosi se, pak, na uporabu poruka u svrhu popravljavanja odnosa između suprotstavljenih strana. Što jedna organizacija govori i radi poslije krize, strategije, odgovora na krizu, svakako utječe na njezin odnos s drugom stranom (Coombs, 2005, 221).

Kada izbije kriza, najvažnija je zadaća rasporediti ljude na svoja, kriznim planom, predviđena mjesta. Uz sigurnosni činitelja najvažniji je dio plana uspostaviti učinkovitu unutarnju i vanjsku kriznu komunikaciju. Osobe zadužene za eksternu komunikaciju (glasnogovornik, djelatnik odnosa s javnošću ili netko drugi) aktivirat će posebne komunikacijske kanale (linije) i uspostaviti komunikaciju s javnošću. On će najvjerojatnije to činiti iz već definiranoga komunikacijskog centra. S. Cutlip i suradnici ukazuju da kod planiranja komunikacijskoga centra na umu treba imati tri važne stvari:

1. Centar mora biti priznat za ono što jest, tj. za mjesto gdje se informacije izravno prenose od institucije do njezine javnosti.
2. Centar bi morao imati dva dijela. Centar za suzbijanje glasina gotovo se isključivo vezuje za telefonske operacije. Naravno, treba postojati služba za odgovore na upite ili informacijski centar. Druga skupina je koordinacijski ured kao kontaktna točka između informacijskoga centra te osoblja i ureda organizacije.
3. Svaki takav centar mora imati vjerodostojnost, stečenu mnogo prije bilo kakve krize. On mora predstavljati prihvaćen izvor točnih informacija (2003, 391-393).

Komunikacijski se tim mora usmjeriti na odnose s medijima, ali ne smije zanemariti ni radnike. Kako ovakve situacije snažno privlače pozornost medija, B. Novak (2001, 159) sugerira nekoliko glavnih uputa za komunikaciju u krizi. To su:

- ♦ priznajmo postojanje krize i suočimo se s njezinom stvarnošću
- ♦ aktivirajmo krizni komunikacijski tim
- ♦ pripremimo krizni komunikacijski centar
- ♦ definirajmo činjenice
- ♦ govorimo jednako (sve osobe uključene u komunikaciju, npr. glavni menadžer i glasnogovornik, trebaju govoriti istim jezikom)
- ♦ konferenciju za novinare sazovimo čim nam to okolnosti dopuste
- ♦ postupcima nastojmo ukloniti nanesenu štetu
- ♦ zapisujemo sve što se događa.

Uz ove upute vrlo je važno *odmah* reagirati prema javnosti. Čak ako se i ne prikupe sve informacije, glasnogovornik ili osoba ovlaštena za komunikaciju s medijima mora reagirati na novinarske upite kako bi izbjegao “informacijsku prazninu”. U slučaju da mediji ne dobiju brze informacije, oni će morati izvijestiti javnost, najčešće, na temelju glasi-
na. U komunikaciji s medijima komunikacijskom timu stoje na raspolaganju redoviti komunikacijski kanali: izjave, priopćenja, konferencije za novinare, informacije o poduzeću, intervjui i dr.

Analiza posljedica krize i kriznoga komuniciranja posljednja je faza krize. Poduzeće ili institucija razmotrit će sve elemente krize, izvući zaključke i pouke i pokušat će što žurnije vratiti se u normalu. Jedna od najvećih pogriješaka može biti brzo zaboravljanje krize. Ne kaže se uzaludno da “grom može dva puta udariti u isto mjesto”.

6.1. Od ‘Oh, Bože, ne!’ do ‘Super nam je!’

Jack Welsh u knjizi *Kako pobijediti* ističe da je svaka kriza priča za sebe. “Neke su povezane isključivo s unutarnjim problemima organizacije i za njih se rješenje najčešće brzo nađe. No, ima kriza koje prerastu u medijske senzacije golemih razmjera i s najrazličitijim pravnim posljedicama. Upravo zbog specifičnosti svake pojedine krize teško je uspostaviti zajednička pravila njihova rješavanja.” (2005, 156)

Postoji pet pretpostâvkâ o kojima morate voditi računa pri rješavanju krize u svojoj organizaciji:

1. Uvijek pretpostavite da je problem teži negoli se čini na prvi pogled.
2. Pretpostavite da u stvarnom svijetu ne postoje tajne i da će na kraju svi sve doznati.
3. Pretpostavite da će vas osobno, kao i način na koji će vaša organizacija rješavati krizu, mediji prikazivati u najgorem mogućem svjetlu.
4. Pretpostavite da će poslije krize uslijediti promjene, kako u procesima tako i u ljudima.

5. Pretpostavite da će vaša organizacija ne samo prebroditi krizu, nego će iz nje izaći još jača.

Tipična je pojava da tvrtke, prebrodivši krizu, odlaze u drugu krajnost. Naoružavaju se raznoraznim pravilnicima i utvrđuju kojekakve procedure kako bi idući put bile spremne boriti se protiv “neprijatelja” koji se već jedanput uspio probiti kroz njihove redove (usp. Welsh, 2005, 158).

Svojim djelovanjem, neka krizna stanja možete spriječiti. To je moguće postići na tri načina:

1. stroga kontrola
2. dobro osmišljeni unutarnji procesi
3. promicanje kulture časti tvrtke.

Prema Welshu u većini slučajeva krize se odvijaju prema sljedećem obrascu:

- ♦ Pojavljuju se iznenada da bi potom odmah krenule prema svojim raspletima.
- ♦ Poput gruda snijega što se kotrljaju niz planinu, na svom se putu međusobno sudaraju, postaju sve veće i jure sve brže. Nikada ne možete biti posve sigurni gdje će se konačno zaustaviti.
- ♦ Ono u što možete biti sigurni jest da će se na kraju ipak zaustaviti. Put do podnožja planine vjerojatno će biti neugodan, no jednoga će dana završiti i život će normalno teći dalje.

6.2. Dok je svijeta, bit će i kriza

Menadžer stoljeća u SAD-u – Jack Welsh ukazuje na pet pretpostavka koje valja imati na umu kada se kriza dogodi.

1. *Uvijek pretpostavite da je problem teži negoli se čini na prvi pogled.*

Krize rijetko ostaju male kao na početku kada se pojave. Najčešće su mnogo veće i ozbiljnije nego što ste mogli zamisliti kada vam je stigao onaj prvi poziv. Osim toga, trajat će dulje nego što očekujete i s vremenom će postajati sve neugodnije. Zahvatit će više ljudi nego što mislite,

više odvjetnika u nju će zabadati svoje nosove i bit će izgovoreno i objavljeno više groznih stvari negoli ste ikada mogli naslutiti. Prilagodite se na vrijeme! Svakoj krizi pristupite s pretpostavkom da se ono najstrašnije dogodilo negdje u vašoj organizaciji i, što je jednako važno, da je rješavanje nastalog problema u cijelosti vaša briga. Idite tako daleko da pretpostavite kako je vaša organizacija pogriješila i kako je vaša dužnost tu pogriješku ispraviti. Uvijek pođite od pretpostavke da je pred vama velik problem i da je vaša dužnost riješiti ga. (Welsh, 2005, 161-163)

2. Pretpostavite da u stvarnom svijetu ne postoje tajne i da će na kraju svi sve doznati.

U kriznim razdobljima vaši će vas pravnici savjetovati da govorite što manje. Taj savjet u pravilu nije pogrešan. Pa ipak, ne smatrajte ga evanđeljem. Nagovorite svoje pravnike da vam dopuste reći koliko je god moguće više. Jedino morate paziti da je sve ono što kažete gola istina, bez imalo sivkastih sjena. Što otvorenije govorite o problemu, njegovim uzrocima i rješenjima, ljudi će vam više vjerovati, kako oni u organizaciji tako i oni izvan nje.

3. Pretpostavite da će vas osobno, kao i način na koji će vaša organizacija rješavati krizu, mediji prikazivati u najgorem mogućem svjetlu.

Ima djelatnosti u kojima je mjerilo uspješnosti veličina udjela na tržištu, u nekima je to povećanje dohotka, broj dobivenih koncesija u godini dana ili pak brojke koje govore o većem zadovoljstvu potrošača. U novinarstvu uspješnost se mjeri brojem razrušenih imperija i razgoličenih imperatora. Javna blaćenja teško se podnose. Ali, kolikogod se vi osjećali nevinima i kolikogod bili uvjereni da se vaša organizacija odlično nosi sa svojim poteškoćama, to je posve nevažno. Posao novinara nije da tumače vaše viđenje situacije. Njihov je posao prikazati prilike onako kako ih oni vide. Možda ćete se ponekad poželjeti povući, no to ne smijete učiniti! Usporedo s objavljivanjem svih aspekata problema, jasno obrazložite vlastiti stav prema novonastaloj situaciji te iznesite svoje prijedloge za njezino prevladavanje. Ne učinite li to, vaš nedovoljno jasan stav bit će protumačen kao priznavanje krivnje.

Doduše, ne dopiru sve krize u javnost. I u tom slučaju vrijede ista načela:

- ◆ otvoreno raspravljajte o situaciji
- ◆ iznesite svoj stav
- ◆ objasnite zbog čega se pojavio problem
- ◆ kako namjeravate rješavati problem.

4. Pretpostavite da će poslije krize uslijediti promjene, kako u procesima tako i u ljudima.

Većina kriza okonča se nekakvom nagodbom – financijskom ili pravnom. Potom slijedi čišćenje, a čišćenje podrazumijeva promjene. Procesu su obično prvi na udaru. Problem, međutim, ne mora biti samo u procesu, može biti i u ljudima koji ne slijede postojeće smjernice. Krizna stanja iziskuju promjene. Zbog toga je malo kriza koje završe a da se ne prolje krv.

5. Pretpostavite da će vaša organizacija ne samo prebroditi krizu, nego će iz nje izaći još jača.

Nema te krize iz koje ne možete nešto naučiti iako ih, dakako, sve do jedne mrzite!!! Svaki put kada neko krizno razdoblje završi, osjetit ćete potrebu da ga što prije zaboravite i da ga više ne spominjete. Iz kriza izvlačite pouke i ne propuštajte nijednu priliku da svoja iskustva prenesete drugima.

Zaključak

Krizno komuniciranje u posljednjih nekoliko godina ima strateško mjesto u životu poduzeća i institucija. Kriza može nastupiti u raznim oblicima, pa se stoga krizama posvećuje sve veća pozornost. Među uzrocima krize danas prepoznajemo krize s obzirom na okolinu iz koje potječu, na vrijeme upozoravanja, s obzirom na njihovo doživljavanje i dr. Kada izbije bilo koja kriza, najvažnije je suočiti se s posljedicama i uspostaviti kriznu komunikaciju. Ta komunikacija mora biti i s vanjskom, ali i unutarnjom javnosti, dakle sa svim upletenim javnostima u krizi.

Krizni odnosi s medijima koje uspostavimo ne će se baviti samo radom s medijima. To je vrlo kompleksan posao koji se proteže kroz tri faze: preventivne ili predkrizne, krizne ili akutne i postkrizne. Od uspješnosti pripreme, provedbe i same analize ovisit će daljnja sudbina organizacije. Stoga kriza može biti i opasnost, ali i šansa.

Literatura

- ALI, M. (2001), *Effective Public Relations*, Dorling Kindersley, London.
- BLACK, S. (1997), *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd.
- COOMBS T. (2005), "Crisis and crisis management", in: *Encyclopedia of Public Relations*, Sage pub., Thousand Oaks.
- CUTLIP, S. - CENTER, A. - BROOM, G. (2003), *Odnosi s javnošću*, Mate, Zagreb.
- DAVIS, A. (2003), *Public Relations*, Asee, Novi Sad.
- GREGORI, A. (2000), *Planing and Managing-Public Relations Campaigns*, IPR, London.
- GRUING, J. - HUNT, T. (1984), *Managing Public Relations*, Thomson, Belmont, CA.
- NOVAK, B. (2001), *Krizno komuniciranje*, Binoza press, Zagreb.
- HEART, R. (2005), *Encyclopedia of Public Relations*, Sage pub., Thousand Oaks.
- TOMIĆ, Z. (2004), "Spin doctor", in: *Motrišta*, br. 31., Matica hrvatska Mostar, Mostar.
- ISTI (2005), "Odnosi s javnošću i izvršna vlast", in: *Pregled*, br. 3-4, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- WELSH, J. (2005), *Kako pobijediti*, Naklada Zadro, Zagreb.

Zoran TOMIĆ – Josip SAPUNAR

CRISIS COMMUNICATION

Summary

Great attention is given to the contemporary management and it has a strategic place in the life of organizations. In this paper the authors define crisis and crisis communication, publicity that is involved in the crisis, analyze types and causes of crises and deal with a process of crisis communication. In the paper the crisis communication is treated as an information and as a strategy.

Key words: *crisis, crisis communication, public relations, management, publicity, crisis plan.*

Iko SKOKO
Filozofski fakultet u Mostaru

IVAN PAVAO II. – VELIKI KOMUNIKOLOG

Sažetak

Papa Ivan Pavao II. bio je na čelu Katoličke crkve od 16. listopada 1978. do 2. travnja 2005. Od samoga dolaska na Petrovu stolicu dao je do znanja da želi biti blizak svim ljudima i svim narodima na svijetu pokazujući razumijevanje i izgrađujući povjerenje prema svima. Ubrzo su svi narodi i svi ljudi na cijeloj zemaljskoj kugli postali njegovi sugovornici. U prvoj polovici svoga papinskog služenja trudio se približiti ljude i narode jedne drugima, bez obzira kojemu su političkom bloku pripadali. Poslije promjena, devedesetih godina 20. stoljeća, u svijetu se neumorno zalagao za zaštitu malih naroda, kultura, posebnosti i svakoga pojedinca u svijetu globalizacije. Bio je čovjek ekumenizma i dijaloga. Bio je neumoran u izgrađivanju mira među narodima. Do posljednjega časa svoga života nije prestajao isticati važnost ljudskoga života i čovjekova dostojanstva. Znao je vješto komunicirati sa svim osobama, bez obzira na dob, spol, vjersku pripadnost, naciju, rasu ili društveni status.

Ključne riječi: razumijevanje, povjerenje, ekumenizam, dijalog, komunikacija, mir.

Uvod

Za papu Ivana Pavla II. kaže se da je bio veliki komunikolog.¹ Znao je vrlo uspješno izravno komunicirati s pojedincima, s malim grupama, ali

¹ Inoslav Bešker nazvao je u *Jutarnjem listu* od 13. prosinca 2004., str. 13 papu Ivana Pavla II. "majstorom komunikacije", a u knjizi *To je bio Ivan Pavao II.* velikim komunikologom i vršnim medijskim komunikatorom. Usp. BEŠKER, I.: *To je bio Ivan Pavao II.*, EPH-JL, Zagreb, 2005., str. 100.

se uspješno služio i sredstvima društvenoga priopćavanja za komunikaciju s mnoštvom. On je ozbiljno shvatio nalog II. vatikanskoga sabora da se papa i biskupi bave pitanjima sredstava društvenoga priopćavanja.² Cilj je ovoga rada tu tezu i dokazati.

Ivan Pavao II. tražio je od svoga glasnogovornika, španjolskoga liječnika Joaquina Navarra-Vallsa, voditelja Tiskovnoga ureda Svete Stolice, da uvijek govori iskreno i istinito, pa i onda kada je istina “neugodna”. To je posebno došlo do izražaja posljednjih tjedana, odnosno posljednjih dana³ njegova života. Patnju i bol Ivana Pavla Velikoga⁴ mogli su pratiti milijuni ljudi putem sredstava društvenoga priopćavanja. Veliki komunikolog komunicirao je s ljudima do posljednjega trenutka.⁵

1. Sugovornici Ivana Pavla II.

U prvom svom obraćanju javnosti Ivan Pavao II. govorio je u prvom licu jednine (“ja”), a ne kao pape prije njega u prvom licu množine (“mi”). Time je poručio kako s ljudima želi horizontalnu komunikaciju, punu ljudskosti, otvorenosti, bliskosti i prijateljstva. Ljudima se približio tako da su ga mogli dodirnuti i osjetiti njegovu ljubav⁶, a sa svojim je suradnicima vrlo brzo postajao prijatelj.

Teško je nabrojiti sve sugovornike pape Ivana Pavla II. I u vrijeme bolesti imao je službene i prijateljske posjete. Vješto je komunicirao kako u izravnim susretima s pojedincima u audijencijama⁷ tako i s većim sku-

2 Dekret “Inter mirifica”, o sredstvima društvenoga priopćavanja, br. 2.

3 Ivan Pavao II. posljednji se put na svome prozoru pojavio u srijedu 30. ožujka 2005.

4 Kardinal Sodano dodao je imenu Ivana Pavla II. pridjev Veliki. Taj pridjev uz svoje ime nose samo dvojica papa: Leon I. (440.-461.) i Grgur I. (590.-604.).

5 “Papina se smrt prenosila uživo, što je dosada nezabilježen i za mnoge zbnjujući fenomen [...] Ali Papa je do posljednjeg trenutka želio komunicirati. Medijsko praćenje njegove tjelesne agonije sigurno se nije dogodilo slučajno. Sam je, čini se, htio prenijeti poruku da su ljudska patnja, bolest, starost i smrt sastavni dio života [...] Wojtyła je čovječanstvo ogrijavao svojom neumornom dobrotom i to je tajna njegove planetarne popularnosti.” *Globus*, br. 748, 8. travnja 2005., str. 30. Ili, kako kaže dr. fra Tomislav Pervan, Ivan Pavao II. htio je posvjedočiti “zdravom društvu” koje skriva starost, patnju i bol da svaka osoba ima pravo na svoje ljudsko umiranje te da patnja, bol i križ pripadaju čovjekovu naravnom stanju. Usp. *Glas mira*, god. 14., br. 4, travanj 2005., str. 4.

6 Usp. BELJAN, J.: *Radio i Kristov evandeoski nalog*, KS, Zagreb, 1991., str. 78.

7 Posljednju opću audijenciju srijedom održao je 26. siječnja 2005. U noći između 1. i 2. veljače prebačen je u bolnicu Gemelli. Usp. *Dnevni list*, od 28. travnja 2005., str. 24.

pinama i masama koje su često znale prelaziti brojku od 100.000 ljudi. Pretpostavlja se da je izravno komunicirao s oko 350 milijuna osoba.⁸ Na pojedinim susretima bilo je i do pet milijuna ljudi, primjerice u Manili 1995. Na prvom posjetu svojoj domovini (u lipnju 1979.) Papu su dočekale mase razdraganih Poljaka. Na misi je sudjelovalo oko tri milijuna ljudi.⁹ U Zagrebu 11. rujna 1994. na misi na hipodromu bilo je oko milijun vjernika.

Talijanski predsjednik Carlo Azeglio Ciampi naglašavao je kako je Ivan Pavao II. na svojim putovanjima znao uspješno komunicirati i uspostavljati tijesnu vezu s djecom.¹⁰

Ivan Pavao II. posebno je volio mlade. Često je, od prvih svojih svećeničkih dana pa do smrti, isticao svoju ljubav prema njima. U prvom svom papinskom obraćanju vjernicima rekao je da su mladi nada Crkve i svijeta, a i njega samoga: "Vi ste nada Crkve i svijeta. Vi ste moja nada."¹¹ Mladi su mu bili ohrabrenje da svijet ima budućnost. Njihova zdrava snaga i plemenitost, ali i zabrinutost za budućnost svijeta bili su mu poticaji na trajno zalaganje za civilizaciju ljubavi.¹² Na stadionu u Casablanci u Maroku susreo se s 80.000 mladih muslimana.¹³ Na Svjetskom susretu mladih s Papom u Rimu u kolovožu 2000. bilo je preko dva milijuna mladih iz cijeloga svijeta.¹⁴ Na svojim pastoralnim pohodima, bilo župama bilo narodima, uvijek je tražio da se na kraju susretne s mladima. Vjerovao je u njih, volio ih je i zato je s njima izvrsno komunicirao. Među posljednjim njegovim porukama nalazi se i poruka mladima. 1. travnja 2005. zahvalio im je što su došli u Rim riječima: "Tražio sam vas. Sada ste vi došli k meni. I zahvaljujem vam."¹⁵

S osobama iz političkoga života susreo se preko 1600 puta. S predsjednicima država susreo se, privatno ili u audijencijama, 738 puta, a s

8 Usp. *Katolički tjednik*, br. 15, od 17. travnja 2005., str. 30.

9 Tada se prvi put u Poljskoj prenosila misa na televiziji.

10 Usp. *Katolički tjednik*, br. 15, od 17. travnja 2005., str. 38.

11 IVAN PAVAO II.: *Prijeći prag nade*, MK, Zagreb, 1994., str. 141.

12 IVAN PAVAO II.: *Autobiografija*, NZMH, Zagreb, 2003., str. 171.

13 *Katolički tjednik*, br. 14, od 10. travnja 2005.

14 Ujedinjeni narodi proglasili su 1985. međunarodnom godinom mladih. To je bio povod da Ivan Pavao II. te iste godine uvede Svjetski dan mladih.

15 *Glas koncila*, br. 16, od 10. travnja 2005., str. 3.

predsjednicima vlada 246 puta. Imao je preko 50 susreta s kraljevima i kraljicama, s ministrima vanjskih poslova preko 160 puta, a s veleposlanicima pri Svetoj Stolici oko 850 puta.

Ivan Pavao II. imao je vrlo dobre odnose sa svim talijanskim predsjednicima. Predsjednik Sandro Pertini bdio je uz njega cijelu noć u bolnici Gemelli poslije atentata na njega (13. svibnja 1981.).¹⁶ Jedan od najzanimljivijih i najvažnijih njegovih sugovornika svakako je Mihail Sergejevič Gorbačov. Papa ga je u audijenciju primio pet puta. Tim susretima pret hodili su susreti Pape s ministrom vanjskih poslova SSSR-a Andrejom Gromikom 1979. i 1985. godine. Gorbačova je prvi put primio¹⁷ 1. prosinca 1989. kada je ovaj obnašao službu generalnoga sekretara partije i predsjednika Sovjetskoga Saveza.¹⁸ Taj je susret nesumnjivo povijestan. Dogodio se, naime, za vrijeme “baršunastih revolucija” i pada Berlinskoga zida. Televizijski ga je prenosilo stotinu zemalja, a pratilo ga je milijardu ljudi. Papa je podržavao perestrojku i demokratske procese u Sovjetskom Savezu što ih je pokrenuo Gorbačev. Za susrete s Ivanom Pavlom II. Gorbačev će reći da su bili vrlo srdačni, topli i otvoreni. Veselio se svakom susretu, a kod Pape je posebno cijenio zalaganje za dijalog koji je pridonio okončanju hladnoga rata.¹⁹ Njima dvojici mnogi pripisuju rušenje komunističkih sustava u Europi.

Ivan Pavao II. primio je američkoga predsjednika Jimmya Cartera 21. lipnja 1980. Američkoga predsjednika Ronalda Reagana primio je 7. lipnja 1982. i 6. lipnja 1987. Američkoga predsjednika Georga Busha i njegovu suprugu Barbaru ugostio je u Vatikanu 27. svibnja 1989. i 8. studenoga 1991. S američkim predsjednikom Billom Clintonom susreo se u Vatikanu 2. lipnja 1994., a u St. Louisu 26. siječnja 1999.

Delegaciju Nezavisnoga sindikata poljske Solidarnosti (Solidarność) na čelu s Lechom Walesom primio je 15. siječnja 1981. Predsjednika vlade Izraela Simona Peresa primio je 19. veljače 1985. Iste te godine posjetio je Maroko²⁰ i susreo se s kraljem Hasanom II.

16 Usp. DZIWISZ, S.: *Dotakao sam tajnu*, GK, 2002., str. 25.

17 Gorbačev je na prvom susretu darovao Ivanu Pavlu II. Kijevski psaltir iz 13. stoljeća.

18 Usp. *Jutarnji list*, godina VII, br. 2471, od 9. travnja 2005., str. 30.

19 Usp. *nav. mj.*

20 Službena religija u Maroku je islam (98%). Kršćana je nešto malo više od 1%.

Kubanskoga predsjednika Fidela Castra Ruza²¹ primio je u Vatikanu 19. studenoga 1996. S njim se susreo i na svom pastoralnom pohodu Kubi u Havani 21. siječnja 1998. To putovanje također pripada povijesnim putovanjima. Poslije njega komunistički se režim prema vjernicima počeo mijenjati nabolje.

S južnoafričkim predsjednikom Nelsonom Mandelom Papa se sastao u Johannesburgu 16. rujna 1995. Palestinskoga čelnika Jasera Arafata susreo je više puta. Jedan od susreta dogodio se u Svetoj zemlji 2000. godine.

Nobelovca za mir, tibetanskoga vođu Dalaj Lamu primio je u Vatikanu 1982. Predsjednika Muslimanske Iranske Republike Mohammada Khatamija primio je 11. svibnja 1999. U ljetnoj rezidenciji u Castelgandolfu primio je 2001. američkoga predsjednika Georga Busha. U Santiago de Chile susreo se 1987. s diktatorom, generalom Augustom Pinochetom. Tom mu je prigodom rekao: "Ekscelencijo, kršćanin ne može biti diktator."²²

Kraljicu Elizabetu II. posjetio je u Buckinghamskoj palači 17. listopada 1980. i 29. svibnja 1982. Na kraju ekumenskoga slavlja što se zbilo 29. svibnja 1982. u kateberskoj anglikanskoj katedrali dao je zajedničku izjavu s kateberskim nadbiskupom dr. Robertom Runciem. Runcie mu je uzvratio posjet u Vatikan od 29. rujna do 2. listopada 1989. Princezu Dianu primio je u privatnoj audijenciji u Vatikanu 25. travnja 1985. Prvaka Anglikanske crkve dr. Rowana Douglasa Williamsa ugostio je od 2. do 5. listopada 2003.

Nemoguće je nabrojiti sve crkvene osobe s kojima je Ivan Pavao II. komunicirao. Posebno je bio blizak s poljskim primasom Stefanom Wysznkim s kojim je razgovarao iz bolnice telefonom 24. svibnja 1981. Taj razgovor završio je riječima: "Šaljem blagoslov i poljubac". Primas je umro četiri dana poslije.²³

Carigradskoga patrijarha Bartolomeja I. primio je 29. lipnja 2004.

21 Kubanski predsjednik Fidel Castro sudjelovao je na misi zadušnici za Ivana Pavla II. u havanskoj katedrali 4. travnja 2005. Poslije se upisao u knjigu žalosti. Tada je drugi put u životu bio nazočan sv. misi. Prvi put to je bilo za Papina posjeta Kubi.

22 BEŠKER, I.: *To je bio Ivan Pavao II.*, nav. dj., str. 115.

23 Usp. DZIWIŚ, S.: *nav. dj.*, str. 24.

Sjedište Ujedinjenih naroda u New Yorku Ivan Pavao II. prvi je put posjetio 1979. Poslije je to učinio više puta. Godine 1995. u svom govoru u središtu UN-a predlagao je da "UN postanu neka vrsta moralnog središta u kojemu se sve nacije svijeta osjećaju kod kuće. I razvijaju uzajamnu svijest da su 'obitelj nacija'"²⁴.

Za cijeli je svijet bilo dirljivo kada je Ivan Pavao II. posjetio svoga atentatora Alija Agcu²⁵ u rimskom zatvoru 27. prosinca 1983. To je bio događaj koji su prenijela sva sredstva društvenoga priopćavanja. Majku svoga atentatora, gospođu Muzejen Agcu, primio je više puta.

Predsjednik Vlade Republike Hrvatske dr. Ivo Sanader bio je posljednji državnik kojega je Ivan Pavao II. primio u audijenciju. Bilo je to 22. veljače 2005.²⁶

Papa je volio sport, pa se rado susretao sa sportašima. Spomenimo samo njegov susret s brazilskim nogometašem Peleom 1978. Poznatoga pjevača Boba Dylana primio je 1997., a zanimljiv je njegov susret sa skupinom kanadskih Indijanaca 1982. u Vatikanu.

Svakako, pojedinačno je najviše komunicirao sa svojim osobnim tajnikom mons. dr. Stanislawom Dziwiszom, zatim s državnim tajnikom Svete Stolice kardinalom Angelom Sodanom²⁷ te pročelnikom Kongregacije za nauk vjere kardinalom Josephom Ratzingerom,²⁸ sadašnjim papom Benediktom XVI. Dziwisz je bio njegov vjerni osobni tajnik od 1966. Obnašao je i dužnost zamjenika prefekta Papinskoga doma. Kardinal Joseph Ratzinger za Ivana Pavla II. kaže da je bio papa koji je tražio susret sa svima.

24 *Glas koncila*, br. 17, od 24. travnja 2005.

25 Turčin Alija Agcu izvršio je atentat na Ivana Pavla II. na Trgu sv. Petra 13. svibnja 1981. Na Papin zahtjev njegov je atentator pomilovan u Italiji u lipnju 2000. te je prebačen u Tursku gdje je nastavio odsluženje zatvorske kazne zbog ubojstva Abdi Ipekija, urednika lista *Mil-yet*. Na Ivana Pavla II. pokušano je izvesti 11 atentata. Usp. BULJAN, I.: *Karol Wojtyła: papa Ivan Pavao II.*, FK, Zagreb, 2003., str. 94-95.

26 Usp. < <http://medjugorje.hr.nt4.ims.hr/News.aspx> >, 14. travnja 2005.

27 Kardinal Angeleo Sodano predvodio je misu za Ivana Pavla II. na Trgu sv. Petra u Vatikanu 3. travnja 2005. Naslov propovijedi bio je "Prešao je prag nade". Usp. *Katolički tjednik*, br. 14, od 10. travnja 2005.

28 Kardinal Joseph Ratzinger predvodio je ukopnu misu za papu Ivana Pavla II. na Trgu sv. Petra u Vatikanu 8. travnja 2005. Naslov njegove propovijedi bio je "Pođi za mnom". Usp. *Katolički tjednik*, br. 15, od 17. travnja 2005., str. 7.

2. Komunikacijski kanali kojima se služio Ivan Pavao II.

Ivan Pavao II. smatrao je medije providnosnom prilikom za dostizanje ljudi diljem zemaljske kugle. Zato je s novinarima komunicirao izravno. Čak je na nekim konferencijama za medije i sam sudjelovao.²⁹ U komunikacijskim kanalima vidio je prigodu za: uspostavljanje i unaprjeđenje dijaloga s Bogom i s ljudima³⁰, intenzivniju i neposrednu komunikaciju među mjesnim crkvama³¹, promicanje ekumenizma i međureligijskoga dijaloga i suradnje, obranu načela koja štite pojedinca i opće dobro³² te kulturu suodgovornosti, solidarnosti i mira.³³ Poziv što ga je izrekao na početku papinske službe: “Ne bojte se!” preoblikovao je za komunikacijske djelatnike u: “Ne bojte se novih tehnologija!”³⁴

Sveta Stolica ima službu za informiranje koja se sastoji od Ureda za tisak, novina, televizije, radija i www. stranice. Ured za tisak izdaje bilten svaki dan. Isti je ured uspostavio i agenciju pod nazivom Vatikan-ski informativni servis (VIS) 1991. koja objavljuje vijesti o Svetom Ocu i Rimskoj kuriji na četirima jezicima: talijanskome, španjolskome, engleskome i francuskome.

Samo pet dana poslije izbora za Petrova nasljednika, 21. listopada 1978., Ivan Pavao II. okupio je novinare i zahvalo im što su putem tiska, radija i televizije javnosti prenijeli ono što se događalo u Rimu od kolovoza do listopada te godine. Od tada Papa je njegovao vrlo dobre odnose s osobama iz sredstava društvenoga priopćavanja.

Uz brojne zahvale ljudima iz medija vrijedno je spomenuti i posljednju njegovu zahvalu od 13. ožujka 2005. Tada se, prvi put poslije operacije, obratio vjernicima okupljenima na Trgu sv. Petra i oko bolnice Gemelli. Taj je događaj izravno pratilo preko sto televizijskih postaja. Papa je znao što to znači, pa je novinarima zahvalio na izvješćivanju.³⁵

29 BULJAN, I.: *nav. dj.*, str. 60.

30 *Apostolsko pismo “Brzi razvoj” Svetog Oca Ivana Pavla II. odgovornima za društvenu komunikaciju*, IKA, Zagreb, 2005., str. 10.

31 *Isto*, str. 11.

32 *Isto*, str. 13.

33 *Isto*, str. 18.

34 *Isto*, str. 22.

35 Papinu poruku novinarima i medijima pročitao je nadbiskup Sandri. Usp. *Katolički tjednik*, br. 11, od 20. ožujka 2005., str. 28.

2.1. Tiskoslovna komunikacija³⁶

Dnevnik *L'Osservatore Romano*³⁷ u službi je Svete Stolice i pape. Kao i njegovi predšasnici, Ivan Pavao II. redovito se služio ovim novinama za informiranje članova Crkve, a i svijeta. Usto je 1980. utemeljio i *L'Osservatore Romano* na poljskom jeziku.

Poseban vid komunikacije s vjernicima ovaj je papa održavao putem enciklika.³⁸ Napisao ih je čak 14: *Otkupitelj čovjeka* (*Redemptor hominis*, 1979.), *Bogat milosrđem* (*Dives in Misericordia*, 1980.), *Radom čovjek* (*Laborem exercens*, 1981.), *Slavenskih Apostola* (*Slavorum Apostoli*, 1985.), *Gospodina i Životvorca* (*Dominum et Vivificantem*, 1986.), *Otkupiteljeva Majka* (*Redemptoris Mater*, 1987.), *Socijalna skrb* (*Sollicitudo rei socialis*, 1987.), *Misiju Krista Otkupitelja* (*Redemptoris Missio*, 1990.), *Stota godina* (*Centesimus annus*, 1991.), *Sjaj Istine* (*Splendor Veritatis*, 1993.), *Evandjelje Života* (*Evangelium Vitae*, 1995.), *Da svi budu jedno* (*Ut unum sint*, 1995.), *Vjera i razum* (*Fides et Ratio*, 1998.) i *Crkva o Euharistiji* (*Ecclesia de Eucharistia*, 2003.).³⁹

Među značajnije dokumente ubraja se njegovih 15 apostolskih pobudnica, 11 apostolskih konstitucija, 45 apostolskih pisama te druge brojne kateheze koje je održao u audijencijama. Brojni su govori što ih je održao na svojim pastoralnim pohodima u različitim zemljama, talijanskim nadbiskupijama i rimskim župama. Ovomu, svakako, treba pridodati i njegove knjige objavljene za vrijeme papinske službe: *Prijeći prag nade* (1994.), *Dar i otajstvo, 50. obljetnica moga svećeništva* (1996.), *Rimski triptih* (2003.), *Ustanite, hajdemo* (2004.) i *Sjećanje i identitet* (2005.).

36 Tiskoslovna komunikacija nastaje izumom Johannesena Gutenberga koji je 1455. tiskao *Bibliju*.

37 Prvi broj izašao je 1. srpnja 1861. Izlazi tjedno na francuskom (od 1949.), na talijanskom (od 1950.), na engleskom (od 1968.), na španjolskom (od 1969.), na portugalskom (od 1970.), na njemačkom (od 1971.), na poljskom (od 1980.).

38 Enciklika ili okružnica jest poslanica na latinskom jeziku koju papa upućuje biskupima ili vjernicima Katoličke crkve. U njoj se osvrće na važne probleme vjerskoga nauka, ali i na odnose vjere i aktualnih društvenih, političkih, gospodarskih i tehničkih problema. Papinske enciklike u uporabi su od 1740. godine. Enciklika obično dobiva naziv po početnim riječima latinskoga teksta. Usp. *Opći religijski leksikon*, LZMH, Zagreb, 2002., str. 239.

39 *Katolički tjednik*, br. 14, od 10. travnja 2005., str. 5-7.

Ukratko: Ivan Pavao II. iza sebe je ostavio oko 70.000 stranica pisanoga teksta!⁴⁰

Ljudi su s ovim papom voljeli komunicirati i putem pisama. Nemoć je nabrojiti sva pisma i brzojave koje je primio. Spomenimo samo da je prvoga dana poslije atentata na njega (14. svibnja 1981.) primio 15.000 brzojava.⁴¹ I on je također slao pisma, osobito pojedinim pokrajinskim crkvama i ciljanim skupinama. Tako je 30. svibnja 1981. po kardinalu Agostinu Casaroliju, državnom tajniku Svete Stolice, poslao pismo u Poljsku da se pročita na misi zadušnici za kardinala Wyszyńskiego. Poljskoj crkvi napisao je pismo u svezi s izborom primasa mons. Jozefa Glempa 6. srpnja 1981.⁴² Od pisama upućenih ciljanim skupinama spomenimo samo sljedeća: *Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II.*, *Pismo pape Ivana Pavla II. umjetnicima* te *Apostolsko pismo "Brzi razvoj" Svetoga Oca Ivana Pavla II. odgovornim za društvenu komunikaciju*.⁴³

2.2. Radijska komunikacija⁴⁴

Ivana Pavla II. nazivali su "papom mikrofona".⁴⁵ Prvu radioporuku *urbi et orbi* odaslao je preko Radija Vatikana prvoga dana poslije izbora za papu, tj. 17. listopada 1978., a svake prve subote u mjesecu izravno je preko radija predmolio kronicu.

Za vrijeme svoje bolesti Papa je snimao svoja razmatranja kako bi se njegova poruka mogla čuti na Trgu sv. Petra. Putem radija sudjelovao je na pokopu kardinala Wyszyńskiego 31. svibnja 1981.⁴⁶

40 Navodi se da je napisao 15.000 dokumenata i govora. Neki su računali da je to više od 18 milijuna riječi. Usp. *Glas koncila*, god. XLIV, posebno izdanje od 3. travnja 2005., str. 4.

41 Usp. DZIWISZ, S.: *nav. dj.*, str. 23.

42 *Isto*, str. 36.

43 Usp. *Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II.*, IKA, Zagreb, 1994., *Pismo pape Ivana Pavla II. umjetnicima*, IKA, Zagreb, 2004. i *Apostolsko pismo "Brzi razvoj" Svetoga Oca Ivana Pavla II. odgovornima za društvenu komunikaciju*, IKA, Zagreb, 2005.

44 Prva službena radiostanica bila je u SAD-u. U Pittsburgu je 2. studenoga 1920. objavljeno da je za američkoga predsjednika izabran Warren Harding. Radio Vatikan otvoren je 12. veljače 1931. Papa Pio XI. odaslao je poruku na latinskom jeziku. Usp. BELJAN, J.: *Radio i Kristov evanđeoski nalog*, KS, Zagreb, 1991., str. 60.

45 *Isto*, 79.

46 Usp. DZIWISZ, S.: *nav. dj.*, str. 25.

2.3. Televizijska komunikacija⁴⁷

Papa Ivan Pavao II. znao je što znači posredovati živu sliku gledateljima. U svojoj poruci za 27. svjetski dan sredstava društvenoga priopćavanja (godine 1994.) govorio je o televiziji kao o prvotnom izvoru novosti, informacija i aktualnosti za mnoge obitelji.⁴⁸

Često je davao televizijske intervjuje. U povodu 20. obljetnice svoga pontifikata izravno je sudjelovao u televizijskoj emisiji Brune Vespe.⁴⁹ Sve značajnije svjetske televizijske kuće prenosile su proslavu 25. obljetnice njegovog pontifikata.⁵⁰

Često se služio i videolinkom. Preko njega se obratio sudionicima Četvrtoga svjetskog susreta obitelji koji se održao u siječnju 2003. Putem videolinka također je govorio mladima okupljenim u bazilici sv. Ivana Lateranskog 17. ožujka 2005.

Pokop Ivana Pavla II. prenosilo je više od devedeset televizijskih postaja.⁵¹

2.4. Filmska komunikacija

Povodom 50. obljetnice Međunarodne katoličke organizacije kinematografije (OCIC) Papa je 30. listopada 1978. poslao predsjedniku ove organizacije poruku u kojoj naglašava kako je film važan, kako služi procvatu društva, a osobito veliku ulogu igra u životu djece i mladih. U poruci za 29. svjetski dan sredstava društvenoga priopćavanja, a u povodu 100. obljetnice filma, Ivan Pavao II. poslao je poruku pod nazivom: "Filmska produkcija: komunikator kulture i vrijednosti". Smatrao je da komunikacija slikama ima veliku prodornost i da snažno utječe na primatelje, pa stoga može poslužiti kao snažno sredstvo evangelizacije.⁵²

47 Komerijalizacija televizije počinje 1923. kada je Baird konstruirao prvi prototip televizije. Sveta Stolica ima Vatikanski televizijski centar.

48 IVAN PAVAO II.: *Deset poruka za slavlje Svjetskoga dana sredstava društvene komunikacije*, IKA, Zagreb, 2003., str. 7.

49 BEŠKER, I.: *To je bio Ivan Pavao II.*, nav. dj., str. 104.

50 *Glas koncila*, god. XLIV, posebno izdanje od 3. travnja 2005., str. 26.

51 Najveće svjetske TV postaje: CCN, Sky News, BBC, RAI, Al-Jezera i Al-Arabiya izravno su prenosile pokop Ivana Pavla II.

52 IVAN PAVAO II.: *Deset poruka...*, nav. dj., str. 21.

2.5. Komunikacija putem interneta⁵³

U svome radu Ivan Papa II. služio se i računalom te internetom. Tako je 22. studenoga 2001. biskupijama u Oceaniji poslao elektronskom poštom poruku pod nazivom "Crkva u Oceaniji". Svoje razmišljanje o internetu izrekao je za 36. svjetski dan sredstava društvenog priopćavanja, koji je obilježen u svibnju 2002., pod naslovom "Internet: novi forum za naviještanje evanđelja." Tom je prigodom pozvao cijelu Crkvu da se u naviještanju evanđelja služi ovim medijem.⁵⁴ Prema njegovu mišljenju internet nije važan samo zbog velike mogućnosti izmjene informacija, nego i zbog mogućnosti interaktivne komunikacije.⁵⁵

Službena web stranica Svete Stolice je www.vatican.va.

Nemoguće je pretpostaviti koliko je Papinih fotografija, audiovrpca, videovrpca, CD-a⁵⁶ s govorima raspačano diljem svijeta. Možemo samo reći da se, zahvaljujući razvoju komunikacijskih sredstava te osjećaju Ivana Pavla II. za njih, s ovim papom dogodio medijski obrat u Vatikanu.

3. Komunikacija činom

Dan poslije izbora za papu, Ivan Pavao II. posjetio je bolesnike u Sveučilišnoj poliklinici Agostino Gemelli. Tom je prigodom poručio: "Želim svoju papinsku službu temeljiti na onima koji pate."⁵⁷ Bila je to poruka svim patnicima da njihova bol nije besmislena. Specifičnost ovoga pape svakako je i to što je on prvi papa koji je odlazio u isповјedaonicu kako bi ispovijedaо vјernike.

53 Internetska (*international + net* = međunarodna mreža) komunikacija razvila se iz sustava elektronske pošte u SAD-u. ARPANET (Agencija za napredna istraživanja Ministarstva obrane) prvo je rabila internet u vojnim krugovima. Pojam internet upotrebljava se od 1984. Stranice www pojavile su se 1989., a internet pretraživač 1993.

54 IVAN PAVAO II.: *Deset poruka...*, nav. dj., str. 62.

55 *Apostolsko pismo "Brzi razvoj"...*, nav. dj., str. 15.

56 Poljske dnevne novine *Gazeta Wygorcza* izdale su na Badnjak 2001. CD u 1,6 milijuna primjeraka s božićnom pjesmom "Moj maleni, maleni" koju je Ivan Pavao II. otpjevao 1981. godine na poljskom narječju. Usp. *Glas koncila*, god. XLIV, posebno izdanje od 3. travnja 2005., str. 64.

57 IVAN PAVAO II.: *Autobiografija*, NZMH, Zagreb, 2003., str. 147.

Ivan Pavao II. posvetio je 321 biskupa.⁵⁸ Gotovo sve živuće biskupe imenovao je upravo on. Na čast kardinala uzdigao je 231 biskupa (i jednoga “in pectore”, čije se ime nije doznalo ni iz oporuke).⁵⁹ Kanonizirao je 482 sveca⁶⁰, dok su sve pape skupa, od pape Klementa VII. (1592.-1605.) do njega, proglasili ukupno 302 sveca. Proglasio je i 1338⁶¹ blaženika te 1.820 Božjih ugodnika.

Krstio je 1501 osobu, od toga 687 djece te 814 odraslih.⁶² Kao papa sudjelovao je na 15 biskupskih sinoda, a kao poljski biskup i kardinal na pet. Održao je oko 1165 audijencija⁶³ na kojima je bilo 17.675.800 vjernika.⁶⁴ Prvu opću audijenciju održao je u srijedu 25. listopada 1978., a posljednju u srijedu 30. ožujka 2005. Tada je prisutne hodočasnike pozdravio na talijanskom, njemačkom i poljskom jeziku.⁶⁵

Posebno značenje za cijeli svijet imao je Svjetski dan molitve za mir održan u Asizu 27. listopada 1986. Na njemu je sudjelovalo 67 poglavara 12 različitih crkava i religijskih zajednica. Slično je bilo i na Specijalnom susretu molitve za mir u Europi, posebno na Balkanu koji je održan u Asizu 9. i 10. siječnja 1993. Dne 24. siječnja 2002. u Asi-

58 <www.vatican.va/news_services/press/documentazione/documents/pontificato_gp/ii/pontificato_dati-statistici_it.html#Encicliche%20sociali>, 9. travnja 2005. Imenovao je sve sadašnje hrvatske biskupe te nadbiskupe Nikolu Eterovića i Martina Vidovića. Osnovao je BK u Republici Hrvatskoj i BiH. Osnovao je četiri nove hrvatske biskupije: varaždinsku, požešku, gospičko-senjsku te Vojni ordinarijat.

59 Među kojima četvoricu Hrvata: Franju Kuharića (2. veljače 1983.), Vinka Puljića, Josipa Bozanića, a Josip Uhač umro je prije održavanja konzistorija. Kardinala Franju Šepera potvrdio je na službi pročelnika Kongregacije za nauk vjere koju je vodio od 8. siječnja 1968.

60 Ivan Pavao II. proglasio je fra Leopolda Mandića svetim 16. listopada 1983., a Marka Križevčanina 2. srpnja 1995. u Košicama.

61 Među njima trojicu Hrvata: kardinala Alojzija Stepinca proglasio je u Mariji Bistrici 3. listopada 1998., časnu sestru Mariju Petković u Dubrovniku 6. lipnja 2003., a vjernika laika Ivana Merza u Banja Luci 22. lipnja 2003.

62 Djecu je obično krštavao u Sikstinskoj kapeli u siječnju, a odrasle u obredima Velike subote. U Kamerunu je krstio oko 100 odraslih.

63 Primio je 30. travnja 1979. hrvatske hodočasnike u sklopu Branimirove godine i na grobu sv. Petra održao svetu misu na hrvatskom jeziku.

64 Prvo hrvatsko nacionalno hodočašće vjernika Republike Hrvatske u Rim bilo je 6. do 9. studenoga 2003. Ivan Pavao II. primio je 10.000 hrvatskih hodočasnika u dvorani Pavla VI.

65 <www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/audiences/2005/documents/hf_jp-ii_aud_20050330_it.html>, 11. travnja 2005.

zu je ponovno održan molitveni skup, a sudjelovalo je 200 vjerskih poglavara.⁶⁶

Protestantsku crkvu Papa je pohodio i u njoj molio 11. prosinca 1983. Pohodio je luteransku katedralu u Danskoj u lipnju 1989., iako mu nije bilo dopušteno govoriti.⁶⁷ Iste je godine u pratnji kralja Karla Gustava i kraljice Silvije posjetio luteransku katedralu u švedskom gradu Uppsali.

Među značajnije poruke svijetu ubraja se ulazak Ivana Pavla II. u rimsku sinagogu 13. travnja 1986. Poslije zajedničke molitve s rabinom Eliom Toaffom Papa je rekao da su Židovi starija braća kršćana. Osudio je zločine nad Židovima u II. svjetskom ratu.⁶⁸ Prilikom posjeta Jeruzalemu 26. ožujka 2000. molio je pred Zidom plača.⁶⁹

Valja reći da je Ivan Pavao II. bio prvi papa koji je ušao u džamiju. Prilikom posjeta Damasku (6. svibnja 2001.) ušao je u Omajadsku džamiju.

Ivan Pavao II. volio je blagovati s drugim osobama. Zato je rado pozivao suradnike, biskupe, prijatelje na objede u Vatikan, a i sam je odlazio na objede drugima.⁷⁰

Reformirao je Zakonik kanonskoga prava zapadne i istočne Crkve, stvorio nove institucije, značajnije preuredio Rimsku kuriju.⁷¹ Dao je urediti i objelodaniti *Katekizam Katoličke crkve*.⁷²

66 Ovakvi susreti nemaju za cilj stvarati religijski sinkretizam, nego poticati doprinos različitih religija miru u svijetu.

67 Usp. ACCATTOLI, L.: *Kad papa traži oprostnje*, FIZKM, Split, 2000., str. 157.

68 *Katolički tjednik*, br. 14, od 10. travnja 2005., str. 20.

69 Franjevački kustos Svete zemlje fra Pierbattista Pizzaballa kaže kako je posjet Ivana Pavla II. Izraelu 2000. promijenio odnose između Izraela i Crkve. Posebno su važni bili Papini posjeti Memorijalnom centru holokausta Yad Vashemu i Zidu plača: "Bili su to znaci određene topline i prijateljstva Izraela prema Crkvi." U Izraelu su mediji o smrti Ivana Pavla II. govorili dva dana. Usp. *Glas koncila*, br. 17, od 24. travnja 2005., str. 9.

70 Pio XII. objedovao je sam, Ivan XXIII. s tajnikom, Pavao VI. ponekad s gostima. Usp. BEŠKER, I.: *To je bio Ivan Pavao II.*, nav. dj., str. 136.

71 *Katolički tjednik*, br. 15, od 17. travnja 2005., str. 6.

72 Apostolskom konstitucijom "Fidei depositum" Ivan Pavao II. dao je nalog da se objelodani *Katekizam Katoličke crkve* 11. listopada 1992. Prvi hrvatski prijevod odobren je 6. lipnja 1994.

4. Putovanja Ivana Pavla II.

Pape nisu običavale izlaziti iz Vatikana. Ivan XXIII.⁷³ samo je hodočastio u Loreto. Izvan Italije prvi je počeo putovati Pavao VI., a on je ujedno i prvi papa koji je sjeo u zrakoplov.⁷⁴ Posjetio je Izrael (Svetu zemlju) i Jordan za vrijeme održavanja II. vatikanskog sabora od 4. do 6. siječnja 1964. Posjetio je i Indiju (1964.), Ugandu, Filipine, Australiju te Indoneziju (1970.).

Ivan Pavao II. putovao je izvan Italije 104 puta. Neki su ga nazivali “leteći Papa” ili pak “putujući papa”.⁷⁵ Posjetio je 129 država. Njegova putovanja uvijek su bila pastoralne naravi. Cilj im je bio naviještanje evanđelja, ljubavi, sloge, utjehe, ohrabrenje vjernika, poticanje ekumenizma i religijskoga dijaloga, pozivanje na praštanje, mir i solidarnost među manjinama i narodima, zalaganje za ljudska prava i ljudsko dostojanstvo te izgradnju demokratskih društava. Kao hodočasnik pomirenja zalagao se za izgradnju kulture mira.

Prvo putovanje izvan Italije bilo je u Dominikansku Republiku i Meksiko od 25. siječnja do 1. veljače 1979. Na tom putu prešao je 23.710 kilometra i održao 36 govora. Cilj je bio ohrabriti kršćane i potaknuti socijalno-ekonomske promjene. Drugo putovanje bilo je njegovoj rodnoj domovini Poljskoj u lipnju 1979. Na tom putovanju istaknuo je važnost ujedinjenja Europe. Od tada je često govorio o Europi koja ima “dvoja pluća”.

Za vrijeme “falklandske krize” (1982.) posjetio je oba aktera te krize: Veliku Britaniju i Argentinu. Tada je izjavio: “Nisam mogao pustiti ta dva naroda da ostanu sami, a osim toga morao sam pred javnim mišljenjem svih država svijeta istaknuti, kao što sam rekao argentinskim biskupima, da univerzalnost, bitna dimenzija Božjeg naroda, nije ni u suprotnosti niti u sporu s patriotizmom.”⁷⁶

73 Ivan XXIII. Smatrao je da papa mora nadahnjivati Crkvu, a to može učiniti jedino putujući. Usp. IVAN PAVAO II.: *Autobiografija*, nav. dj., str. 134.

74 Posljednji papa koji je bio izvan Italije prije Pavla VI. bio je Pio VII. (1800.-1823.). Njega je Napoleon na silu odveo u lipnju 1812.

75 Izvan Italije bio je 543 dana i 55 minuta ili 5,71% pontifikata.

76 *Ne bojte se: papa Ivan Pavao II.*, Večernji list, Zagreb, 2005. str. 83.

Iako su sva njegova putovanja bila značajna, ipak je putovanje u Rumunjsku imalo posebno ekumensko značenje. To je bila prva veća pravoslavna zemlja koju je posjetio jedan papa.⁷⁷ Ivan Pavao II. i rumunjski patrijarh Teoctist pozdravili su nazočne vjernike na ekumenskoj misi koja se održala 9. svibnja 1999.

Posljednje njegovo putovanja izvan Italije (104. po redu) bio je posjet Francuskoj,⁷⁸ odnosno Lurdu, i to povodom 150. obljetnice donošenja dogme o Bezgrješnom Začecu Blažene Djevice Marije. Bilo je to 14. i 15. kolovoza 2004. Tada je održao pet govora. Inače, na svojim putovanjima izvan Italije održao je preko 2.500 govora.

Ivan Pavao II. pohodio je Republiku Hrvatsku tri puta. Prvi put (godine 1994.) pohodio je Zagreb, drugi put (1998.) Zagreb, Mariju Bistricu i Split, a treći (2003.) Rijeku, Osijek, Đakovo, Dubrovnik i Zadar. Posljednji njegov posjet Hrvatskoj ujedno je bilo i njegovo stoto putovanje izvan Italije. Bosnu i Hercegovinu⁷⁹ pohodio je 1997. (tada je bio u Sarajevu) i 2003. (u Banja Luci).

Unutar Italije, izvan grada Rima i Castelgandolfa, putovao je 146 puta, a pohodio je 259 mjesta. Svoju biskupiju, grad Rim i Castelgandolfo pohodio je 748 puta (od toga 301 put rimske župe). Službe Svete Stolice i Grada Vatikana pohodio je 54 puta.

Papa koji je smatrao kako u epohi putnika i sam rimski biskup mora putovati⁸⁰ te tako služiti miru, prešao je 1.247.613 kilometara⁸¹ posjetivši preko 1000 gradova i mjesta.

5. Neverbalna komunikacija

Ivan Pavao II. bio je neposredan. Znao je uzeti dijete i poljubiti ga. Prilikom dolaska u neku državu prvo bi poljubio zemlju. Tim bi odaslao

77 Rumunjska ima preko 70% pravoslavaca, a 10% grčkih je pravoslavaca.

78 To je bio njegov sedmi posjet Francuskoj.

79 Ivan Pavao II. htio je pohoditi Sarajevo 8. rujna 1994., ali nije mogao zbog ratnih sukoba.

80 Usp. IVAN PAVAO II.: *Autobiografija*, nav. dj., str. 134.

81 Put koji je prevalio Ivan Pavao II. razmjernan je iznosu od 29,6 puta oko Zemlje ili trostruko razdaljini između Zemlje i Mjeseca. Najdulje njegovo putovanje trajalo je 13 dana u Aziju i Oceaniju.

poruku da duboko poštuje tu zemlju i njezine stanovnike.⁸² Ovu gestu preuzeo je od sv. Ivana M. Vianneya, a prvi put zemlju je poljubio kada je stupio na tlo svoje prve župe Niegowic.⁸³

Papin osobni fotograf⁸⁴ i urednik fotografije u vatikanskim dnevnim novinama *L'Osservatore romano*⁸⁵ Arturo Mari bio je uz Ivana Pavla II. cijeli njegov pontifikat. U nešto više od 26 godina učinio je 5.000.000 snimaka. Za neverbalnu Papinu komunikaciju kaže: "Velika je prednost što je čovjek kojega fotografiram svaki put drugačiji, svaki put s drugim izražajem lica, drugačiji stav mu se u očima vidi. To mi pomaže i to ga čini prekrasnim."⁸⁶

Ivan Pavao II. poznao je i vješto se služio komunikacijskim vještinama. Bivši poljski predsjednik i general Wojciech Jaruzelski⁸⁷ posebno je isticao Papinu vještinu slušanja: "Danas milijarde ljudi znaju kako je Sveti Otac dobro znao držati govore, a ja vam mogu reći da je Sveti Otac znao dobro slušati. On sugovornika nikada nije slušao kurtoazno, već je pozorno sve pratio."⁸⁸

Prilikom posjeta Švedskoj 1989. Papa je stavio cvijet na grob luteranskoga nadbiskupa Nathana Soderblorna koji je započeo ekumenski pothvat u luteranskoj katedrali u Uppsali 1920.⁸⁹

Ivan Pavao II. znao se smijati i šaliti. Poljske sjemeništare zasmijavao je na svoj račun. Razgovarajući s njima ispričao im je šalu: "U Rimu mi govore da najbolje kažem ono što nije u tekstu."⁹⁰ Jedanput dok je čekao da se popravi mikrofona, ne znajući da je već popravljen, reče: "Ionako me nitko neće slušati." Kada su se svi nazočni nasmijali, i on se od srca nasmijao.⁹¹ Kako je posljednjih godina svoga života nosio štap, često je

82 Kada se više nije mogao saginjati do tla, onda bi poljubio zemlju u vazi koju bi mu podiglo dvoje mladih.

83 IVAN PAVAO II.: *Dar i otajstvo*, KS, Zagreb, 1996., str. 63.

84 Bio je osobni fotograf Pia XII., Ivana XXIII., Pavla VI. i Ivana Pavla I.

85 U tom dnevniku radi od 9. ožujka 1956.

86 *Glas koncila*, br. 14, od 3. travnja 2005., str. 6.

87 Susreli su se osam puta.

88 *Globus*, br. 750, od 22. travnja 2005., str. 99.

89 Neki u tom činu vide priznanje Ivana Pavla II. tom pioniru ekumenizma kojeg nije podržavao Pio XI. Usp. ACCATTOLI, L.: *nav. dj.*, str. 157.

90 *Pogled*, br. 3/2995, str. 26.

91 *Nav. mj.*

njime za vrijeme obreda znao vrtjeti u ritmu glazbe koja je u tom trenutku svirala.

Papa se smijao za vrijeme duhovnih vježbi koje je držao isusovac Toma Špidlik. O tome je zapisao: "Smijali smo se za vrijeme njegovih izlaganja, što je također potrebno."⁹² Posebni su bili njegovi susreti s kardinalom Andrzejom Deskurom koji je bio vrlo duhovit čovjek.

Ivan Pavao II. znao je čitati znakove vremena te sukladno tome rabiti simbole. Tako je na ustoličenju – kao i Ivan Pavao I. – odbio okruniti se tijarom obrazlažući da taj simbol više ne odgovara vremenu.⁹³

6. Mjesta komuniciranja Ivana Pavla II.

Nabrojiti sva mjesta na kojima je Ivan Pavao II. komunicirati nemoguće je. Sa svojim suradnicima redovno je komunicirao u papinskoj palači. Brojne delegacije primao je u dvoranama Apostolske palače. S vjernicima, pak, najviše je komunicirao u bazilici sv. Petra i na Trgu sv. Petra. Skoro svake srijede imao je opću audijenciju u velikoj dvorani Pavla VI. Velik broj susreta, razgovora, primanja i govora održao je u ljetnikovcu Castelgandolfu kraj Rima. Treba, međutim, spomenuti brojne bolnice, zatvore, stadione, trgove, muzeje, biskupijska središta, kapelice, dvorane, predsjedničke rezidencije diljem svijeta... On je prvi papa koji je govorio u dvorani gdje se održavaju generalne skupštine UN-a. Prvi put govorio je 2. listopada 1979., a drugi put povodom 50. obljetnice osnutka UN-a, 5. listopada 1995. Govorio je i u talijanskom parlamentu. Budući da je bio prvi papa koji je išao na godišnje odmore, kao mjesta komunikacije ovoga pape treba navesti i brojne planine te izletnička mjesta.

7. Učinci komunikacije Ivana Pavla II.

Koliko je u svijetu značio Ivan Pavao II., moglo se vidjeti na njegovu pokopu održanom u Vatikanu 8. travnja 2005. Posljednji ispraćaj ovoga velikog čovjeka okupio je i na svojevrsan način ujedinio cijeli svijet. Neki su novinari taj događaj nazvali prvorazrednim ekumenskim do-

⁹² IVAN PAVAO II.: *Ustanite, hajdemo!*, Verbum, Split, 2004., str. 125.

⁹³ *Naša ognjišta*, svibanj 2005., str. 4.

gađajem.⁹⁴ Rasne, vjerske, političke, gospodarske i ine razlike toga dana nisu bile nikakva zaprjeka.⁹⁵

Pokop Ivana Pavla II. smatra se jednim od najvećih pokopa u povijesti. Njemu je pribivalo 157 kardinala, 700 nadbiskupa i biskupa te 3000 prelata.⁹⁶ Bilo je nazočno i 169 stranih predstavnika: 76 aktualnih te 14 bivših predsjednika⁹⁷ i premjera⁹⁸, 4 predsjednika parlamenata, 12 ministara vanjskih poslova⁹⁹, 13 ministara, 24 veleposlanika, 10 predsjednika, generalnih direktora i generalnih tajnika međunarodnih organizacija¹⁰⁰ te 16 kraljeva i kraljica.¹⁰¹ Bilo je oko 2500 visokih gostiju. Različite crkvene i religijske zajednice predstavljalo je 140 osoba: 23 izaslanstva pravoslavnih i istočnih crkava, 8 predstavnika zapadnih crkava i crkvenih zajednica, predstavnici Židova i 17 izaslanstava nekršćanskih religija (islama, budizma, hinduizma...) te organizacija za međureligijski dija-

94 *Glas koncila*, god. XLIV, br. 16 (1608), od 17. travnja 2005., str. 1.

95 Ruski predsjednik Vladimir Putin nije došao na pokop zbog nesporazuma između Katoličke crkve i Ruske pravoslavne crkve. Ni jedna ruska televizijska kuća nije prenosila pokop Ivana Pavla II. Usp. *Glas koncila*, god. XLIV, br. 16 (1608), od 17. travnja 2005., str. 3.

96 *Katolički tjednik*, br. 16, od 24. travnja 2005., str. 24.

97 Prvi red s lijeve strane oltara bio je osiguran za talijansku i poljsku delegaciju na čelu s predsjednicima Carlom Azzeliom Ciampiom i Aleksanderom Kwaszniewskim. Zatim tu su bili predsjednik Amerike George Walker Bush, predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić, predsjednik Francuske Jacques Chirac, britanski prijestolonasljednik princ Charles i premijer Tony Blair, španjolski kralj Juan Carlos, iranski predsjednik Mohammed Khatami, izraelski predsjednik Moshe Katzav, sirijski predsjednik Bashar-al Assad, afganistanski predsjednik Hamid Karsai, austrijski predsjednik Heinz Fischer, glavni tajnik UN-a Kofi Annan, predsjednik Europske komisije Jose Manuel Barroso i mnogi drugi. Usp. *Glas koncila*, br. 16, od 17. travnja 2005., str. 3.

98 Na pokop Ivana Pavla II. uputio se predsjednik Zimbabvea Robert Mugabe kojemu je EU zabranio ulazak u zemlje Unije. Republika Kina nije htjela poslati svoje izaslanstvo zbog sudjelovanja na pokopu predsjednika Tajvana Chen Shui-biana. Vatikan je jedina europska država koja ima diplomatske odnose s Tajvanom, zato je Kina 1951. sa Svetom Stolicom prekinula diplomatske odnose. Usp. *IKA*, br. 15, od 13. travnja 2005., str. 26.

99 Nakon prijeporne vijesti da se Ivanu Pavlu II. ne će posthumno dodijeliti Nobelova nagrada, ministar vanjskih poslova Poljske Adam Rotfeld izjavio je kako ju je on već odavno zaslužio, posebice svojim odlučnim zalaganjem za etičniju i moralniju politiku. Usp. *IKA*, br. 15, od 13. travnja 2005.

100 Generalni tajnik UN-a Kofi Annan bio je na pokopu Ivana Pavla II., a u sjedištu UN-a u New Yorku održana je komemorativna sjednica za pokojnoga papu na 59. zasjedanju Opće skupštine 6. travnja 2005. Usp. *Glas koncila*, br. 17, od 24. travnja 2005., str. 6.

101 Neki mediji smatraju velikim događajem rukovanje američkoga predsjednika Busha i iranskoga Khatamija te izraelskoga predsjednika Katzavija i sirijskoga Al-Assada na misi zadušnici za Ivana Pavla II. slavljenoj na Trgu sv. Petra u Vatikanu 8. travnja 2005.

log.¹⁰² Između ostalih, bili su nazočni ekumenski carigradski patrijarh Bartolomej I., prvi čovjek Anglikanske crkve, kenterberijski nadbiskup dr. Rowana Williams te izraelski veliki rabin Shaer Yashuv Cohen. Na pokopu je bilo preko dva milijuna vjernika. Na Trgu sv. Petra i u najbližim ulicama Vatikana okupilo se oko 500.000 osoba.¹⁰³ Ukopne obrede preko TV ekrana pratilo je oko tri milijarde ljudi.¹⁰⁴ O događaju je izvješćivalo oko 3500 novinara.¹⁰⁵ Internet stranice Svete Stolice u to je vrijeme otvorilo 1.300.000 posjetitelja.¹⁰⁶

Američki predsjednik George W. Bush u obraćanju naciji preko radija rekao je 9. travnja 2005. da je Ivan Pavao II. bio heroj za vječnost čiji je pontifikat odredio zahtjev za slobodom, istaknuvši kako je “nosio evanđeosku poruku nade i ljubavi i slobode u najudaljenije krajeve zemlje”.¹⁰⁷ Ruski predsjednik Vladimir Putin za Ivana Pavla II. rekao je kako se trudio uspostavljati pravednije međunarodne odnose i izgradnju društva temeljenoga na humanizmu i solidarnosti te jačanju moralnih principa.¹⁰⁸

Papu su poštivali ne samo u Katoličkoj crkvi nego i predstavnici drugih crkava i religija. Rabin Harold White, bivši židovski vjerski dužnosnik, na Sveučilištu Georgetown u Washingtonu istaknuo je kako je papa Ivan Pavao II. cijeloga svog života imao veze sa židovskom vjerom: “On je povezan sa židovskom zajednicom još iz dječaćkih dana, s obzirom da je jedan od njegovih najboljih prijatelja s kojim je odrastao u Poljskoj bio Židov. Također, s teološke točke gledišta, on je uvijek bio snažan

102 Za Ivana Pavla II. molilo se na svim kontinentima. Molilo se, primjerice, u luteranskoj katedrali u Trondheimu u Norveškoj ili u budističkim svetištima u Kambodži. Na misi zadušnici u Krakovu (7. travnja 2005.) sudjelovalo je milijun vjernika. Japanska televizija izravno je prenosila dio mise zadušnice slavljen u katedrali sv. Petra i Pavla u Nagoyi 8. travnja 2005. Na toj misi bili su nazočni povjerenici i djelatnici iz 127 zemalja koji su sudjelovali na “Svjetskoj izložbi 20005-Aichi”. Usp. *Glas koncila*, god. XLIV, br. 17, od 24. travnja 2005., str. 40.

103 *Glas koncila*, god. XLIV, br. 16 (1608), od 17. travnja 2005., str. 1.

104 Po Rimu je bilo postavljano 29 velikih videozaslona.

105 Tiskovni ured i Papinsko vijeće za sredstva društvenoga priopćavanja do 12. travnja izdali su 6000 akreditacija novinarima, fotografima, radijskim i televizijskim djelatnicima. Usp. *Katolički tjednik*, br. 16, od 24. travnja 2005.

106 U jednom trenutku na službenim internet stranicama Svete Stolice bilo je 54.000 posjetitelja.

107 *Katolički tjednik*, br. 15, od 17. travnja 2005., str. 38.

108 *Jutarnji list*, god. VII, br. 2466, od 4. travnja 2005., str. 13.

pristaša teorije da postoje dva jednako dobra puta do Boga, koju je početkom prošlog stoljeća propovijedao Franz Rosenzweig. Drugim riječima, uspostavio je legitimnost odnosa Židova prema Bogu, neovisno od kršćanstva, što je važan i veliki korak u teološkom razumijevanju.”¹⁰⁹

Imam Benjamin Abdul-Haqq, muslimanski vjerski čelnik u Muhamedovoj džamiji u Washingtonu, naglašava kako je papa Ivan Pavao II. pružio ruku muslimanskoj zajednici u vrlo važnom povijesnom trenutku: “On pruža ruku muslimanskoj zajednici u trenutku kad joj drugi okreću leđa ili su negativni prema muslimanima, tako da bih rekao da će njegovo nasljeđe za nas biti ljubav i štovanje.”¹¹⁰

Okupljeno mnoštvo tijekom pokopa na Trgu sv. Petra uzvikivalo je i prekidalo govor dekana Kardinalskoga zbora kardinala Josepha Ratzingera zahtijevajući da se Ivan Pavao II. odmah proglasi svecem.¹¹¹

Kardinal Camillo Ruini, vikar grada Rima, nazvao je Ivana Pavla II. osobom koja je bila pokretač i savjest čovječanstva više od četvrt stoljeća.¹¹² Talijanski režiser Giacomo Battiato istaknuo je snagu, jednostavnost i inteligenciju ovoga pape. Za njega je on čovjek koji se istim slobodnim duhom dobro osjećao i među običnim radnicima i među profesorima filozofije.¹¹³

O plodovima života i rada Ivana Pavla II. svakako najviše govore statistički podatci o broju katolika za vrijeme njegove papinske službe. Naime, kada je došao na čelo Katoličke crkve, u svijetu je bilo 757 milijuna katolika. U vrijeme njegove smrti katolika je bilo 1,1 milijarda. To će reći da se za vrijeme njegova mandata broj katolika povećao za 343

109 <www.katolici.org/nauk.php?action=c_vidi&id=1011>, 11. travnja 2005.

110 *Isto*.

111 Mnogi nazočni držali su transparente s natpisom “Subito santo” (“Odmah svetac”) i često uzvikivali: “Santo, santo” (“Svetac, svetac”), “Ivane Pavle” ili “Papa, Papa”. Kardinali su to pitanje pokrenuli na općoj kongregaciji kardinala 9. travnja 2005. Neki su bili da se procedura proglašenja skrati, a drugi – na čelu s portugalskim kardinalom Joseom Saraivom Martinom, koji je bio pročelnik Kongregacije za proglašenje blaženih ili svetih – mišljenja su da se treba pridržavati crkvene stege u svezi s tim pitanjem. Nekada se uvažavala akklamacija vjernika, a danas se traži najmanje pet godina od smrti kandidata. Ipak, kardinali su ovlastili glasnogovornika Navarro-Vallsa da prenese medijima kako je to stvar novog pape. Usp. IKA, br. 15, od 13. travnja 2005., str. 31.

112 Usp. DZIWISZ, S.: *nav. dj.*, str. 55.

113 *Svjetlo riječi*, svibanja 2005., str. 49.

milijuna ili 45.31%. Razlog ovom porastu ne leži, dakako, samo u uspješnoj komunikaciji Ivana Pavla II., ali je nesumnjivo da je njegov način komuniciranja s pojedincima, grupama, narodima, drugim Crkvama i religijama uvelike pridonio porastu ugleda i vjerodostojnosti Katoličke crkve u svijetu.

Literatura

- ACCATTOLI, L.: *Kad papa traži oprostjenje*, FIZKM, Split, 2000.
- *Apostolsko pismo "Brzi razvoj" Svetog Oca Ivana Pavla II. odgovornima za društvenu komunikaciju*, IKA, Zagreb, 2005.
- BELJAN, J.: *Radio i Kristov evanđeoski nalog*, KS, Zagreb, 1991.
- BEŠKER, I.: *To je bio Ivan Pavao II.*, Zagreb, EPH-JL, 2005.
- BULJAN, I.: *Karol Wojtyła: papa Ivan Pavao II.*, FK, Zagreb, 2003.
- *Dnevni list*, od 28. travnja 2005.
- DZIWIŠZ, S.: *Dotakao sam tajnu*, GK, Zagreb, 2002.
- *Glas koncila*, god. XLIV, broj 14 (3. travnja 2005.), broj 16 (17. travnja 2005.), broj 17 (24. travnja 2005.), posebno izdanje od 3. travnja 2005.
- *Glas mira*, godina 14., broj 4, od travnja 2005.
- *Globus*, broj 750, od 22. travnja 2005.
- IKA, broj 15, od 13. travnja 2005.
- IVAN PAVAO II.: *Deset poruka za slavlje svjetskoga dana sredstava društvene komunikacije*, IKA, Zagreb, 2003.
- ISTI: *Autobiografija*, NZMH, Zagreb, 2003.
- ISTI: *Prijeći prag nade*, MK, Zagreb, 1994.
- ISTI: *Redemptor hominis – Otkupitelj čovjeka*, KS, Zagreb 1997.
- ISTI: *Ustanite, hajdemo!*, Verbum, Split, 2004.
- ISTI: *Dar i otajstvo*, KS, Zagreb, 1996., str. 63.

- *Jutarnji list*, god. VII, broj 2.471, od 9. travnja 2005. i broj 2.466, od 4. travnja 2005.
- *Katolički tjednik*, broj 15, od 17. travnja 2005.; broj 16, od 24. travnja 2005.; broj 14, od 10. travnja 2005.; broj 15, od 17. travnja 2005.; broj 11, od 20. ožujka 2005.
- *Ne bojte se: papa Ivan Pavao II.*, Večernji list, Zagreb, 2005.
- *Naša ognjišta*, svibanj 2005.
- *Opći religijski leksikon*, LZMH, Zagreb, 2002.
- *Pogled*, br. 3/2995.
- *Svjetlo riječi*, svibanj 2005.
- *Testamenat za treće tisućljeće*, Prometej, Zagreb, 2001.
- *Večernji list*, 18. travnja 2005.
- www.katolici.org/nauk.php?action=c_vidi&id=1011
- www.medjugorje.hr.nt4.ims.hr/News.aspx
- www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/audiences/2005/documents/hf_jp-ii_aud_20050330_it.html

JOHN PAUL II - A GREAT COMMUNICATOR

Summary

Pope John Paul II was the Head of the Catholic Church from October, 16th 1978 till April, 2nd, 2005. When he took over Peter's Chair he put on notice that he wanted to be close to all people and all nations in the world showing the understanding and building trust with everyone. Soon all the nations and all the people around the world became his collocutors. In the first part of his pontifical serving he tried to bring closer people and nations, regardless of which political block they belonged to. After changes in the nineteen nineties, he untiringly pleaded for the protection of "little" people, cultures, particularities and every individual in the world of globalization. He was a man of ecumenism and dialogue. He was tireless in building peace among nations. Till the last moment of his life he didn't stop with emphasizing the importance of a human life and a man's dignity. He knew how to communicate with every person, regardless of age, sex, religious affiliation, nation, race or social status.

Key words: *understanding, trust, ecumenism, dialogue, communication, peace.*

UDK 659.3/.4:321.7](497.6)

316.774(497.6)

Stručni članak

Primljeno 6. VI. 2006.

Smiljko ŠAGOLJ

Filozofski fakultet u Mostaru

PREKOGRANIČNE TELEVIZIJE I UREĐENJE ELEKTRONIČKOGA MEDIJSKOG PROSTORA U BiH

Sažetak

Europskom poveljom utvrđuje se i obveza utemeljenja te svekolikoga pomaganja rada tzv. prekograničnih televizija. Zemlje koje imaju svoje manjine ili dio svoga naroda koji je konstitutivan i suveren u drugim državama imaju pravo i obvezu, zajedno s tim državama, za njih osigurati elektroničke medije i TV kanal na njihovu materinjem jeziku. To se pravo, međutim, u Bosni i Hercegovini onemogućava i čak zakonski zabranjuje. Uređenje elektroničkoga medijskog prostora što ga u Bosni i Hercegovini provodi međunarodna zajednica vjerna je slika unutarjnega ustavnog ustroja koji nameće ta ista zajednica. Procesi globalizacije i modeli liberalnodemokratskoga uređenja služe samo kao izgovor i opravdanje potpune političke i kulturne unitarizacije zemlje i nepravedne podjele BiH na dva entiteta, iako je ona zemlja triju suverenih naroda.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, prekogranična televizija, medijski prostor, podijeljeno društvo, ustav, globalizacija.*

Uvod

Znanost je odavno iznašla model unutarjnega uređenja pluralnih društava. Riječ je o modelu tzv. konsoncijacijske demokracije, već pri-mijenjenome u Švicarskoj, Belgiji, Španjolskoj, Austriji... Teoretsku ra-

zradu takvoga modela demokracije nudi A. Lijphart.¹ Osnove ove priznate teorije sastavni su dio i općih akata UN-a i europskih institucija o pravu svakoga naroda, čak i nacionalnih manjina, na svoje elektroničke medije. Dakle, imati elektroničke medije uljudbena je i civilizacijska stečevina. Uz blagoslov određenih međunarodnih predstavnika i domaćih “teoretičara” u Bosni i Hercegovini se favorizira rad samo “jedinствених” televizija (TV BiH, Federalne TV i TV Republike Srpske), a zabranjuju se nacionalni javni kanali te se tako pod izlikom nezaobilazne globalizacije provodi unitarizacija države i majorizacija naroda.

Stoga se iz politike međunarodne zajednice u BiH prema elektroničkim medijima najbolje ogleda ukupnost njezina djelovanja. Suprotno Daytonskom ustavu međunarodna je zajednica preko Visokoga predstavnika utemeljila nekoliko “jedinствених televizija” na razini Federacije BiH i države Bosne i Hercegovine, a ukazom zabranila desetke elektroničkih medija u županijama (kantonima) i općinama diljem BiH. No, unatoč logičnim očekivanjima da će te “jedinствене televizije BiH” zbog tehničke i kadrovske nadmoći i favoriziranja iz Ureda Visokoga predstavnika uništiti one lokalne, pretežito komercijalne, to se nije dogodilo. Iako međunarodna zajednica želi principom “melting pot-a” odnosno “bosanskoga lonca” provesti denacionalizaciju programa, upravo hrvatske lokalne televizije, zatim Televizija Republike Srpske te televizija bošnjačkoga naroda Hayat najpopularnije su među gledateljima.² Postoji, dakle, moć javnosti u otporu “prema moći” globalnih televizija.³

1 LIPHART, Arend: *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus, Zagreb, 1992.

2 Prema istraživanju provedenom u prosincu 2005. za potrebe ovoga rada, gledanost lokalnih televizija te HTV-a među bosanskohercegovačkim Hrvatima izgleda ovako: 95% Hrvata prati HTV i hrvatske lokalne postaje, a samo 5% prati i programe FTV i BiH TV. Isti je omjer i u plaćanju TV pretplate. (Istraživanje napravila ovlaštena agencija “Poslovne komunikacije”, Mostar, prosinac 2005.)

3 “Postoji moć u otporu prema moći, postoji moć u održavanju sopstvenog društvenog identiteta, što je u suprotnosti s onim što nudi dominantna ideologija, postoji moć u odlučnom isticanju sopstvenih subkulturalnih vrijednosti nasuprot onim dominantnim.” McQUEEN, David: *Televizija* (medijski priručnik), CLIO, Beograd, 2000., str. 237.

1. Prekogranične televizije

U procesu institucionalne izgradnje i jačanja zajedništva Europe izvršeno je i uređenje državnih odnosa i nacionalnih prava, pa je tako uređen i elektronički medijski prostor. U toj regulaciji ustanovljen je, između ostaloga, i institut prekogranične televizije. Taj institut podrazumijeva pravo svakoga naroda na vlastitu televiziju kao ustanovu, odnosno na vlastiti televizijski program i televizijski kanal, ali i obvezu matičnih zemalja da manjinama osiguraju program na vlastitom jeziku. Istu takvu dužnost imaju i države gdje ti narodi i manjine žive.

U BiH upravo je obratno: zabranjuje se, primjerice, program HTV-a, a bosanskohercegovačkim se Hrvatima zakonski onemogućava imati nacionalni TV kanal. Takvo nametnuto stanje u medijima izravno se kosi s *Europskom konvencijom o prekograničnoj televiziji*. Za osnovno polazište u njezinu koncipiranju poslužila je *Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i sloboda*, posebno njezin 10. članak kojim se garantira “sloboda izražavanja, širenja i primanja informacija i ideja bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice”. U preambuli ove konvencije kaže se: “Države članice Vijeća Europe, uvjerenе su da neprekidni razvoj komunikacijske i informacijske tehnologije treba služiti promicanju prava izražavanja, traženja, primanja i pružanja informacija i ideja, bez obzira na njihov izvor i bez obzira na državne granice”. U 1. članku, pak, stoji da je svrha “Konvencije olakšati prekogranični prijenos i ponovni prijenos televizijskih programskih usluga”. Ovomu treba pridodati i odredbe iz *Europske povelje o regionalnim jezicima i jezicima manjina* (1992.), osobito članak 11. gdje se kaže: “Države su obvezne jamčiti slobodu izravnog prijema radijskih i televizijskih emisija iz susjednih država na jeziku koji je u uporabi u istovjetnom ili sličnom obliku regionalnog jezika, ili jezike manjina i da se neće suprotstavljati prijenosu radijskih i televizijskih emitiranja iz susjednih država na tim jezicima.” Za naglasiti je da je ova konvencija u BiH ratificirana 5. siječnja 2005., a na snagu stupa već 1. svibnja iste godine. Međutim, pod izgovorom neovlaštene uporabe signala, kršenja sporazuma o autorskim pravima, navodnoga političkog instrumentaliziranja itd., međunarodna zajednica kroz instituciju i osobu Visokoga predstavnika zabranjuje reemitiranje HTV-ova i drugih

programa u BiH ne vodeći pritom računa o navedenim konvencijama i poveljama.⁴

Konvencija o prekograničnoj televiziji brzo je prerasla u poseban napatuk pod nazivom *Televizija bez granica* (*Television Without Frontiers Directive*). U njemu je postavljeno nekoliko osnovnih načela koja moraju poštivati i u svoja zakonodavstva implementirati sve države članice. Tu je na prvome mjestu odredba o neograničenom slobodom protoku svih televizijskih signala i audiovizualnih sadržaja. U tom smislu ni jedna država članica EU ne smije svojom unutarnjom pravnom regulativom ni na koji način ograničiti protok ovako dobivenih informacija niti se na bilo koji način miješati u sadržaje programa koji dolaze s teritorija drugih država članica.

U ovom kontekstu valja spomenuti i međunarodnu konferenciju “Susjedi bez granica” (“Neighbours without frontiers”) koja je održana 13. travnja 2005. u Mariboru. Tom je prilikom potpisan i sporazum o medijskoj suradnji lokalnih televizija četiriju europskih država. Naime, regionalne televizije RTS i Kanal 10 iz Slovenije, zatim Steiermark 1 i MEMA TV iz Austrije, Varaždinska televizija iz Hrvatske te TV Szombathely iz Mađarske predstavile su zajednički projekt pod nazivom “Televizija bez granica” te potpisale sporazum o suradnji. Tim su sporazumom partnerske televizijske kuće, kojima će se uskoro pridružiti i ostale regionalne televizije, ostvarile prvi “medijski grozd” ove vrste. Projekt “Televizija bez granica” ostvaruje zadaće Vijeća Europe koje se tiču jačanja međuregionalne i međugradske suradnje susjednih europskih regija.

4 Od srpnja 2000., nakon nasilnoga gašenja Hrvatske televizije u BiH, na Biokovu je preusmjeren odašiljač za prijam signala BiH TV i FTV. Nigdje se ne dopušta postavljanje odašiljača za prijam HTV-ovog signala na području BiH. Gledanje HTV-a u BiH moguće je ili satelitski ili kablovskim televizijama, za što su hrvatski i drugi građani morali izdvojiti vlastita sredstva ili plaćati naknadu za koncesiju kablovskim poduzetnicima. Unatoč svim onemogućavanjima HTV je i nadalje najgledanija televizija među bosanskohercegovačkim Hrvatima.

2. Globalizacija, mediji i očuvanje nacionalnoga identiteta u BiH

Uređenje medijskoga elektroničkog prostora u BiH⁵ provodi se tako što predstavnici međunarodne zajednice krše temeljna prava naroda i nacionalnih manjina zajamčena europskim poveljama niječući im pravo na javne televizije. Velik dio stanovništva, poglavito iz reda hrvatskoga naroda, na to odgovara građanskim neposluhom, točnije neplaćanjem TV pretplate koju je državni parlament usvojenim propisima na različite načine (plaćanjem uz troškove potrošnje električne energije, plaćanje uz obračun telefonskih troškova) pokušao nametnuti.⁶ Takav atak na suverena prava bosanskohercegovačkih naroda započeo je još 30. srpnja 1999., kada je tadanji Visoki predstavnik za BiH Carlos Westendorph kao jednu od svojih posljednjih zapovijedi potpisao "Odluku o osnivanju Javne RTV službe" (PBS BiH – Public Broadcasting Service of Bosnia & Hercegovina) mimo odredaba Daytonskoga sporazuma.⁷ U Osnivački odbor tek osnovane Javne RTV službe Westendorph je izravno imenovao čak šestoricu članova, a samo je trojicu postavio na prijedlog tročlanoga Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

Nakon što su pripadnici SFOR-a, OESS-a i IPTF-a nasilno ugasili TV EROTEL te mu oduzeli odašiljače preko kojih je emitirao svoj program, bošnjačka je televizija pod imenom TV BiH nastavila s radom predstavljajući se kao multinacionalna televizija, iako je Daytonskim sporazumom tretirana kao i TV EROTEL. Danas praktično imamo dvije javne televizije s dominantnim kadrom iz reda bošnjačkoga naroda. To su TV BiH i Federalna TV.⁸ Nedavno je (u listopadu 2005.) nadglasavanjem u Parlamentu BiH ("udruženim rukama" bošnjačkih i srpskih zastupnika) donesen Zakon o javnom servisu u kojemu se niječe pravo suvere-

5 Udruženim glasovima srpskih i bošnjačkih zastupnika Parlament BiH je u listopadu 2005. odbio zahtjev Hrvata o hrvatskom televizijskom kanalu, o čemu se trenutno vodi ustavni spor.

6 Temeljem tako nametnutih odredaba, u BiH je pokrenuto više od 50 tisuća tužba protiv hrvatskih kućanstava, što je nezabilježeno u povijesti pravosuđa. Vidi *Dnevni list*, 14. prosinca 2005.

7 Po Daytonskom sporazumu obrazovanje i mediji u isključivoj su mjerodavnosti županija.

8 U Parlamentu Federacije prošle je godine zastupniku Mati Banduru službeno (u pisanom obliku) odgovoreno da Hrvati ne čine ni 10% ukupnoga broja uposlenih na Federalnoj televiziji.

nom narodu imati vlastitu televiziju jer bi to “jačalo stare nacionalističke tendencije”⁹ Međunarodna je zajednica ponovno u prosincu 2005. Zakonom o elektroničkim medijima i uređenjem medijskoga prostora – i prije donošenja novoga Ustava – praktički odredila, tj. prejudicirala budući unutarnji ustroj BiH na dva entiteta: Republiku Srpsku kojoj je omogućila i vlastitu nacionalnu televiziju te Federaciju BiH u kojoj odlučuje većinski bošnjački narod, što je slučaj i s Federalnom televizijom. S tim u svezi potrebno je navesti i neka stajališta relevantnih tijela Vijeća Europe koja ukazuju na standarde u poduzimanju pozitivnih mjera kako bi se očuvao i osigurao medijski pluralitet.

U Izvješću Savjetodavnoga panela o medijskome pluralizmu i raznolikosti ekspertne skupine Vijeća Europe – *Generalnoga direktorata za ljudska prava* – resor medija, odnosno Nadzorni odbor za mas-medije (Strasbourg, prosinac 2002.), državama Europe sugerira se poduzimanje konkretnih mjera kako bi se zaštitio pluralizam medija. U Poglavlju A I. toč. 8. navedenoga izvješća stoji: “...Pluralizam je fundamentalno načelo europske medijske politike”. Nadalje piše: “A. II. 11. U Europi je kulturna raznolikost sastavni dio kulturnog identiteta Europe. Sposobnost medija da odražavaju kulturnu raznolikost ovisi o pluralitetu medija...” “A. II. 13. ...Europska tradicija ističe vrijednosti kulturne različitosti, ne dopuštajući da neke kulture pobjeđuju nad manjim kulturama...”

Dok Hrvati u SAD-u, Kanadi, Australiji i mnogim drugim zemljama, zahvaljujući Poveljama UN-a i politikama vlada tih zemalja, imaju pravo na svoje medije, dotle u Bosni i Hercegovini kao konstitutivan narod to pravo nemaju. U kontekstu navedene *Europske povelje o regionalnim jezicima i jezicima manjina* neosporno je da Hrvati u BiH nisu nacionalna manjina, a hrvatski jezik nije ni regionalni ni manjinski nego službeni jezik u ravnopravnoj uporabi kao i druga dva jezika. Proizlazi, međutim, da manjine u demokratskoj Europi baštine ona prava koja se hrvatskomu narodu u novom ustroju javnih emitera u BiH neustavno osporavaju. S tim u svezi iskustva pokazuju da su čak i države s dugom demokratskom tradicijom bile prisiljene posebno definirati kolektivna i individualna prava. Tako se primjeri pozitivnih iskustava reguliranja

9 Vidi obrazloženje u Stenogramu parlamentarnog zasjedanja od 13. prosinca 2005.

kolektivnih prava mogu naći u modelima Finske (prava Šveđana), Belgije (politička praksa u reguliranju odnosa između Valonaca i Flamanaca), Španjolske (široko rasprostranjena jezična i kulturna autonomija za Kataloniju, Baskiju i druge regije), Švicarske (njezin model uporabe francuskoga, talijanskoga i njemačkoga jezika). Tu su i primjeri Danaca u Njemačkoj i Nijemaca u Danskoj itd.

Govoreći u kontekstu razložne zabrinutosti koju nosi takva “čista demokracija većine”, u knjizi *Digitalna demokracija* autori upozoravaju: “Može se tvrditi da bi takva demokracija u cyberspaceu mogla degenerirati u ‘elektroničku Bosnu’ gdje su medijski konglomerati sukobljeni oko kontrole nad medijskim krajolikom.”¹⁰ Poznavajući moć medija, čini se ispravnom konstatacija Biskupske konferencije BiH da se Hrvatima svjesno i proračunato pokušava uskratiti pravo na vlastiti medijski prostor u vlastitoj državi nastojeći ih tako asimilirati ili im kupiti kartu za “treće zemlje.”¹¹

3. Globalizacija uvjetovana lokalizacijom

Općeprihvaćeno je načelo da aktivno globalno gospodarstvo potkopava temelje nacionalne države i ekonomije. Ulrich Beck, suvremeni znalac ove problematike, tvrdi da se “kod globalizacije uvijek radi i o lokalizaciji”. Zbog toga ga vrijedi i šire citirati: “Da globalizacija ne podrazumijeva samo de-lokalizaciju, već pretpostavlja re-lokalizaciju, proizlazi već iz same računice. ‘Globalno’ u doslovnom smislu riječi – ne može proizvoditi nitko. Upravo, što baš ‘globalno’ proizvode tvrtke i oni koji prodaju njihove proizvode, moraju razviti i lokalne veze – i to tako što njihova proizvodnja prvo nastaje i stoji na lokalnim nogama, a kao drugo zato što i simboli koji se mogu prodati moraju biti ‘izvučeni’ iz sirovina lokalnih kultura.”¹² Stoga današnji veliki koncerni, poput Coca-Cole ili Sonya, svoju strategiju opisuju kao “globalnu lokalizaciju”. Globalizacija također znači i skupljanje te spajanje lokalnih kultura. Zato

10 ALEXANDER, Cynthia, J. – PAL, Leslie A.: *Digitalna demokracija*, Panliber, Zagreb, 2001., str. 98.

11 Vidi Priopćenje sa zasjedanja iz studenoga 2005.

12 BECK, Ulrich: *Što je globalizacija*, Vizura, Zagreb, 2003., str. 112.

je R. Robertson predložio da se “osnovni pojam kulturne globalizacije zamijeni pojmom ‘glokalizacije’ – nastao povezivanjem riječi globalizacija i lokalizacija”¹³.

Mediji su žarište “unutarnje kulture” pojedinih zemalja i zato ekstenzija medijske moći polučuje izravne učinke na “unutarnja stanja”.¹⁴ S tim na umu Rade Kalanj zaključuje: “Uz termonuklearno naoružanje (atomsku bombu) i novac, komunikacija je jedno od sredstava imperijalne kontrole. No, dok je bomba ‘monarhijska’, a novac ‘aristokratska’ moć, komunikacija je demokratska moć. Njezina uloga postaje toliko presudna da se uz nju veže i pojam legitimnosti.”¹⁵ David Hedl, pak, tvrdi kako se teorija demokracije više ne može razrađivati kao teorija samo neke teritorijalno omeđene političke zajednice. Alternativa tezi suvereniteta države i suvereniteta naroda može biti samo ono načelo suvereniteta koje protiv državne suverenosti ustrajava na “narodu” kao određujućem čimbeniku upravljanja vlastitim životom. Isto tako, protiv narodne suverenosti može se ustrajavati samo ako se ustrajava na točno određenim granicama javne moći. “Načelo autonomije” upravo označava takav teren.¹⁶

Zašto se u Bosni i Hercegovini krenulo u poravnavanje svega lokalnoga i nacionalno-kulturnoga te se tako širom otvorilo vrata svojevrsnoj talionici kultura i unitarizaciji? Dio odgovora sadržan je u tvrdnji da Bosnom i Hercegovinom “upravljaju trećerazredni neuki birokrati međunarodne zajednice”, opijeni početnim uspjehom zaustavljanja krvoprolića i uvjerenjem da poravnavanjem svega različitoga mogu dovesti “pod konac” sve povijesne, kulturne, pa i civilizacijske razlike. Ovakav općenit odgovor korespondira s mišljenjem Francisa Fukuyame o djelotvornosti “međunarodne zajednice” u njezinom angažmanu u postkonfliktnim rekonstrukcijama, stabilizaciji i kreiranju samoodrživih država nastalih raspadom komunizma. Fukuyama tvrdi da je u takvim državama OHR mogao smjenjivati predsjednike, premijere, ministre, suce, gradonačelnike i druge izabrane dužnosnike te donositi zakone i uspostavljati nove

13 ROBERTSON, Roland: *Globalization, Global Modernities*, London, 1995.

14 KALANJ, Rade: *Globalizacija i postmoderna*, Politička kultura, Zagreb, 2005., str. 55.

15 *Isto*, str. 75

16 Usp. HEDL, David: *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 336.

institucije. U tom kontekstu on prenosi ocjenu brojnih promatrača koji BiH uspoređuju s Indijom u doba britanskoga vladanja nad njom.¹⁷

4. Koje su mogućnosti Hrvatima ostale

Neotuđivo i neprenosivo pravo svakoga naroda jest pravo na ostvarenje mogućnosti javnoga, obrazovnog i informativnog djelovanja na materinjem jeziku. Hrvatskomu narodu u Bosni i Hercegovini to je pravom, međutim, uskraćeno. Također je neosporna činjenica da se metodom zamjene teza svaki pokušaj hrvatskoga naroda da izbori jednakopravnost u pravilu unaprijed proglašava segregacijom. O tome govori i sam Parlament Vijeća Europe koji je na poticaj zastupnice Doris Pack u Bruxellesu organizirao dvodnevno savjetovanje (22. i 23. rujna 2004.) za parlamentarne delegacije jugoistočnih europskih zemalja o stanju i perspektivama modernizacije informativnih i obrazovnih sustava. Tada je upozoreno “na teško stanje hrvatskog naroda u BiH, koji je ugrožen u svom identitetu, što se najbolje vidi na primjeru školstva i informatike, zatim zakonodavstva”¹⁸.

Kada je uređenje bosanskohercegovačkoga elektroničkoga medijskoga prostora u pitanju, moguća rješenja valja tražiti na primjerima država sličnoga društvenog uređenja. Ovom prilikom iznosim belgijski i švicarski model.

4.1. Belgijski model

Poslije početnih pokusa s različitim sustavima, Belgija je 1953. utemeljila televiziju koja je svakodnevno emitirala dva programa, jedan na francuskom, a drugi na nizozemskom jeziku. Donošenjem statuta televizija je 1960. podijeljena na dvije zasebne TV kuće: RTB, koja je emitirala program na francuskom, i BRT, za program na flamanskom jeziku.

¹⁷ Usp. FUKUYAMA, Francis: *Izgradnja države*, Izvor, Zagreb, 2005., str. 123.

¹⁸ Vidi izjavu D. Pack objavljenu u bosanskohercegovačkom dnevnom tisku 24. listopada 2005.

Poslije reforme provedene 1977. Belgija i nadalje ima dvije javne televizije (RTBF i BRTN) koje su smještene u istoj zgradi, ali su programski, upravno, tehnički i financijski potpuno odvojene. Pretplata se plaća državi koja zatim doznačuje novac televizijskim kućama u obliku državne subvencije. RTBF se financira državnom subvencijom i prihodima od marketinških usluga koji su dopušteni tek od 1. rujna 1989. Zakonom je propisano da prihod od marketinga ne smije biti veći od 25 posto godišnjega proračuna. BRTN, koja program emitira na flamanskom jeziku, financira se isključivo državnom subvencijom, a od 1990. dopušteno je da javne ustanove mogu biti sponzori televizijskih emisija.

Svaka nacionalna zajednica u Belgiji ima vlastita tijela za nadzor medija. Članovi nadzornih tijela biraju se na temelju kriterija političke pripadnosti i profesionalnih kvaliteta. Frekvencije su u mjerodavnosti vlade, dok licence za emitiranje privatnim operaterima izdaju izvršne vlasti Flandrije, Valonije i Bruxellesa. Svaka nacionalna zajednica također imenuje svoga povjerenika za nadzor kanala javne televizije.

4.2. Švicarski model

Švicarsko radiodifuzno poduzeće (SSR) osnovano je u Bernu 24. veljače 1931. Nakon niza preustroja danas je SSR ustrojen kao privatna kompanija za proizvodnju programa sa statusom udruženja kojemu je povjerena koncesija za javnu radiodifuznu službu. Sastoji se od triju regionalnih poduzeća koja programom pokrivaju tri nacionalne zajednice. Statut SSR-a odobrava Federalno vijeće, a članovi ovoga poduzeća su: TSR (Televizija švicarskih Francuza), DRS (Televizija švicarskih Nijemaca) i TSI (Televizija švicarskih Talijana).

U mjerodavnosti Upravnoga odbora, čije je sjedište u Bernu, jesu odnosi s vladom, financiranje te subvencioniranje regionalnih radijskih i televizijskih postaja. Federalno vijeće imenuje predsjednika SSR-a, generalnoga direktora i 9 od 21 člana Upravnoga odbora. Uz Upravni odbor postoje i tri regionalne direkcije, i to: radijska direkcija, direkcija za televizijski program i direkcija za eksploataciju. Tehnički nadzor sustava povjeren je pošti koja ima monopol na prijenos i emitiranje signala, a i

jedina je ovlaštena za postavljanje odašiljača i antena. Tri javne televizije financiraju se pretplatom i marketingom. Visinu pretplate utvrđuje SSR u dogovoru s poštom. Od 1952. prikupljena se pretplata dijeli tako što SSR dobiva 70, a pošta 30 posto. Svoj proračunski udio SSR dijeli trima televizijama prema kriteriju broja stanovnika.

Svaka od triju članica SSR-a samostalna je u sastavljanju i proizvodnji programa te u upravljanju proračunom.

5. Konsocijacijska demokracija kao model za pluralno društvo u BiH¹⁹

O ukupnom društvenom stanju i odnosima u BiH najbolje svjedoči godišnje izvješće Ombudsmena FBiH gdje je izrečen sljedeći stav: “Sva tri konstitutivna naroda su psihološki, nacionalno i vjerski razdvojena i na najvećoj distanci u povijesti BiH.” Isto izvješće zaključuje: “U BiH se vodi rat u miru.” Sudeći prema rečenomu, konstitutivnost naroda samo je obična fikcija i floskula!

Ovakvo je stanje moguće nadvladati samo modelom tzv. konsocijacijske demokracije koja je primjerena društvima sa snažnim vjerskim, jezičnim, etničkim, rasnim, ideološkim i regionalnim rascjepima. Ovaj se model temelji na širokoj uključenosti različitih društvenih aktera u politički život relativizirajući pritom pravilo većinskoga odlučivanja i jamčeći manjinama pravo sudjelovanja u odlučivanju. Preferira se sporazumijevanje i konsenzus ili – ako konsenzus nije moguć – “maksimalna većina” i pravo veta u donošenju političkih odluka. Drugim riječima, umjesto većinskoga, zagovara se konsenzualni ili razmjerni sustav izbornih zakona i odlučivanja.

Mirjana Kasapović smatra da je po uzoru na neke primjere europskih država u BiH moguće provesti sličan model. Pritom treba voditi računa o sljedećim zahtjevima:

19 O ovoj temi krajem 2005. izašla je knjiga Mirjane Kasapović pod nazivom *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

- etničkim kantonima bili bi normativno dopušteni različiti oblici kulturne, privredne i političke suradnje i povezivanja
- glavne političke institucije federalne države bile bi ustrojene sukladno načelima razmjernosti i paritetnosti
- utvrđuju se propisani uvjeti u kojima se u federalnim tijelima odlučuje konsenzusom i kvalificiranom većinom te ustavne veto točke
- u takvim uvjetima etnički se nacionalizam konačno može pretvoriti u etnički regionalizam koji ne bi dovodio u pitanje granice države.²⁰

Ovakve modele ustroja Bosne i Hercegovine potpuno prešućuju i predstavnici međunarodne zajednice i sami akteri razgovorâ o “izmjenama Daytonâ”, odnosno o reformi ustroja BiH. Štoviše, sve se ponovno pokušava majorizirati i centralizirati kako bi se zadržala dvoentitetska podjela u kojoj nema mjesta za trećega. Ta – kako to lijepo reče prof. dr. Ante Markotić²¹ – već prokušana “neprirodna formula 3 u 2 x 1, umjesto 3 u 3 x 2 (ili više puta, kako se narodi dogovore) ponovo se nameće”, sada kao trajno rješenje koje bi se donijelo ne više u vojnim bazama Daytonâ nego u Parlamentu BiH i prikazalo kao legalna i legitimna volja bosanskohercegovačkih naroda, iako je očividno da u takvom ustavu jedan od triju suverenih naroda (Hrvati) nema ista prava.

Pri standardizaciji svoje politike prema zemljama jugoistočne Europe (poglavito prema Bosni i Hercegovini) međunarodna zajednica nesumnjivo primjenjuje balkansku inačicu principa “politike jedne Kine”: jedna regija – različiti sustavi i različita mjerila.²² Razlog tomu leži u činjenici što prevladavajuća liberalna demokracija inzistira isključivo na zakonskoj zaštiti prava pojedinaca, ali ne i kolektiviteta u višenacionalnim zajednicama kakva je Bosna i Hercegovina. Posljedica toga jesu nejednaka prava suverenih naroda.

²⁰ Usp. *Novi list*, Rijeka, 17. listopada 2005.

²¹ MARKOTIĆ, Ante: *Bosna ostaje bez svjedoka*, Ziral, Mostar, 1997., str. 123.

²² Ovaj termin prvi je uporabio Miles Raguz u knjizi *Who saved Bosnia*, Stih, Zagreb, 2005., str. 138.

Treba ipak reći da ima i “realnijih” koncepata za održanje državnoga identiteta i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Oni polaze od konstatacije da “ni moderni univerzalizirajući model, koji briše razlike, ni postmoderni, koji apsolutizira heterogenosti i posebnosti, ne odgovara bosanskohercegovačkoj pluralnoj strukturi”, a kao način uspostave “ustavnog patriotizma BiH” predlažu “dijalektiku dvostrukog identiteta” u okviru koje “općost ne negira posebnosti, nego ih čuva kao uvjet svoje opstojnosti”. Za uspostavu takvoga identiteta ključna je uloga religija u izgradnji zajedničkoga *ethosa*.

Kako zapaža L. Greenfield, u povijesnom pogledu upravo je nacija s idejom narodne suverenosti bila “onaj oblik u kojem se demokracija pojavila u svijetu, sadržana u ideji nacije kao leptir u čahuri”. Na tom tragu mnogi suvremeni liberalni pisci (kao što su Yael Tamir, Avashai Margalit, Joseph Raz, Charles Taylor, David Miller, Michael Walzer i Will Kymlicka²³) upozoravaju kako se individualne slobode i prava mogu do kraja shvatiti samo u sklopu određene nacionalne kulture. Budući da je nacija – kako veli Tamirova – temelj našega kulturnog života, pravo pitanje nije liberalizam protiv nacionalizma, nego pitanje koja vrsta nacionalizma kao osjećaja zajedništva odgovara liberalizmu. Prema njoj “savršeni brak” jest onaj između “liberalne baštine s njenim poštovanjem slobode ličnosti, svijesti i izbora” i “nacionalne baštine s njenim naglašavanjem pripadnosti, privrženosti i uzajamnosti”. Upravo je to glavni zadatak liberalnih snaga u jugoistočnoj Europi kao području veoma zasićenom nacionalističkim osjećajima. Pokušaj da se primjenom konsocijacijskoga modela u postkomunističkoj jugoistočnoj Europi sačuva višenarodna zajednica, kao što priznaje i Arend Lijphart, očividno se zaobilazi. Na to je svojedobno upozorio i papa Ivan Pavao II. riječima: “Opća deklaracija o ljudskim pravima, usvojena 1948. veoma je rječita glede osobnih prava, ali još uvijek nema sličnog međunarodnog dokumenta koji bi se ticao prava naroda.”²⁴

23 Usp. KYMLIKA, Will: *Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002., str. 25-108.

24 Vidi govor Pape na Skupštini ujedinjenih naroda 1995.

Zašto taj model liberalnopolitičkoga, pa i globalizacijskoga procesa, u BiH iskazanoga i u “bosanstvu”, nailazi na dodatne otpore, čak na mnogo veće nego u drugim tranzicijskim zemljama? Razloge, zacijelo, treba tražiti i u povijesti Bosne i Hercegovine: “Nova povijesna uloga nije nimalo laka, i to zbog velikih povijesnih opterećenja, koja sadrže: znatnu duhovnu nehomogenost i različit politički identitet bosanskoga pučanstva, unatoč zajedničkom jeziku. Danas u Bosni ne žive Bosanci u političkom i nacionalnom smislu, nego Hrvati, Muslimani i Srbi – svaka od tih skupina sa zasebnim gledanjem na povijest i politički karakter Bosne.”²⁵

Da je demokracija povezana s dominantnim sociokulturnim modelom života građana, pokazala su opažanja A. de Tocquevillea (*O demokraciji u Americi*). On drži da je na primjeru demokracije u SAD-u razvidno kako je dobar politički poredak onaj koji odgovara društvenom načinu života većine ljudi. Demokratska vlast služi građanima, a ne obratno. Usto, primjerena demokratska vlast u SAD podređena je empirijskim interesima, svakodnevnom iskustvu i javnom mnijenju građana.

Robert A. Dahl utvrdio je, pak, da je u razmišljanjima o polarizaciji i građanskom ratu više od jednoga stoljeća dominirala, čak i među nemarksistima, Marxova koncepcija polarizacije među ekonomskim klasama. Unatoč tomu, nakon objavljivanja *Komunističkoga manifesta*, nijedna se zemlja nije razvijala onako kako je Marx predvidio niti je propao ili se promijenio ijedan režim – bio on hegemonistički ili je u njemu postojala politička konkurencija – zbog oštre polarizacije društva na radničku klasu i buržoaziju. Prema tome, “klasna borba” nije bila stvarni temelj razlika u društvu i zapravo je odvrćala pozornost s drugih razlika koje omogućuju rast trajnim subkulturama u koje se pojedinci integriraju: to su razlike koje su vezane uz religiju, jezik, rasu ili etničku skupinu te pripadnost regiji.²⁶

Ni Max Weber ne vjeruje u mogućnost i poželjnost proletrske revolucije osporavajući misao da se analiza društvenih sukoba može svesti

25 DŽAJA, M. Srećko: *Konfesionalnost i nacionalnost BiH*, Ziral, Mostar, str. 217.

26 Usp. DAHL, A. Robert: *Poliarhija*, Politička kultura, Zagreb, 1998., str. 101.

na analizu klasa. Prema njemu klase čine samo jedan aspekt borbe za vlast. Pozivajući se na takvo mišljenje, David Held u svom spisu *Modeli demokracije* zaključuje sljedeće: “Žestina što je stvaraju osjećaji grupne solidarnosti, etničkog zajedništva, prestiža moći ili nacionalizma općenito, predstavlja apsolutno bitni dio stvaranja i mobilizacije moći i sukoba u modernom vremenu.”²⁷ S tim u svezi Robert A. Dahl, radeći svoju teoretsku raščlambu poliarhijskoga društva, konstatira da država s visokim stupnjem subkulturnoga pluralizma može minimalizirati unutarnje sukobe zadovoljavajući barem tri uvjeta:

- prvo, sukob ne će eskalirati ako se nijednoj etničkoj, religijskoj ili regionalnoj subkulturi “beskonačno dugo” ne nijeće mogućnost sudjelovanja u vlasti, tj. u većinskoj koaliciji čiji vođe tvore “vladu” ili administraciju
- drugo, uvjet za smanjenje sukoba u zemlji s visokim stupnjem subkulturnoga pluralizma jest skup nagodaba ili sporazumâ koji ne moraju uvijek biti ozakonjeni u formalne ustavne odredbe, ali koji, unatoč tomu, različitim subkulturama omogućavaju visok stupanj sigurnosti
- treće, izgledi za poliarhiju veći su ako ljudi u određenoj zemlji vjeruju da ona djelotvorno udovoljava zahtjevima za prevladavanje najtežih problema zemlje kako ih određuje stanovništvo ili barem taj politički sloj.²⁸

Nasuprot izrečenomu, u višenarodnoj i multikonfesionalnoj BiH kao alternativa različitostima javno je postavljeno jedinstvo bez razlika, jedna vrsta unitarizma pod krinkom “globalizma i kozmopolitizma” (“svi imate jedan jezik, razumijete se”). Bosanac i bosanstvo postaju poželjna i jedina budućnost jer se cijela Europa ujedinjuje. Tako kliču pobornici unitarizma.

27 HEDL, David: *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 152.

28 DAHL, R.: *nav. dj.*, str. 108-112.

Zaključci

- 1) Model konsocijacijske demokracije utemeljen je na određenom europskom iskustvu država koje su znale kako nadvladati podijeljenost društva.²⁹ Velika autonomija kantona u Švicarskoj, koja je formalno konfederacija a faktično federacija, zapravo se poklapa s autonomijom jezičnih zajednica. U BiH takav se model nastoji prikazati kao nešto što će dovesti do njezina razaranja. Za BiH se, dakle, želi švicarski obrazac bez švicarskih načela i političkih institucija. To je temeljni paradoks. Paradoks je i to što se u sklopu takvih opredjeljenja u Bosni i Hercegovini zabranjuju i onemogućavaju i “prekogranične televizije”. Usto se pod izlikom neminovne globalizacije i puta k jedinstvenoj Europi stalno nameću koncepti unitarizacije, nerijetko i likvidacije upravo europskim poveljama zagwarantiranih narodnih prava na jezik i vlastite elektroničke medije.

Švicarska i Belgija razvile su jedinstvene ustanove radija i televizije koje imaju koncesiju na cijelom teritoriju tih zemalja, ali koje se istodobno i decentraliziraju u snažne podorganizacije na razini kantona, poštujući suverenosti pojedinih naroda. Jezičnim regijama ostavljena je široka autonomija uobličavanja programa i razvoja lokalnih, narodnih televizija na razini cijele države, dok je ustavna obveza države financijski pomagati sve regionalne televizije. U BiH se, međutim, balkanskom inačicom politike “principa jedne Kine” za suverene narode ne traže jednakopravnost nego asimetričnost: jedna država ili regija – različiti sustavi (jednima republika, a drugima federacija).

- 2) Ono po čemu se medijska globalizacija razlikuje od svih dosadašnjih jest pojava novih informatičkih tehnologija, u prvom redu elektroničkih medija. Potiranje svega lokalnoga, narodnoga (suverenoga prava na jezik, televiziju, obrazovanje i školu) daje novi poticaj onim snagama koje bi unitarizirale “elektroničku Bosnu”

²⁹ Usp. KASAPOVIĆ, M.: *nav. dj.*, str. 34-42.

(Cynthy J. Alexander) i tako podmetnule majorizaciju kao kuka-
vičje jaje u gnijezdo nužnoga procesa globalizacije.

- 3) U BiH Visoki predstavnik centraliziranjem elektroničkih medija, ukidanjem i zabranom televizija na jeziku suverenih naroda krši *Europsku povelju o regionalnim jezicima i jezicima manjina* usvojenu u Strasbourgu 5. studenoga 1992. u kojoj se o medijima (članak 11.) kaže: "Svaka država je dužna osigurati: a) najmanje jednu radiopostaju i jedan televizijski kanal na regionalnim ili jezicima manjina; b) potaknuti i/ili omogućiti osnivanje najmanje jedne radio postaje ili jednog televizijskog kanala na regionalnim ili jezicima manjina."
- 4) Bez obzira koliko djeluje proturječno, mnogi su, kako u teoriji tako i praksi, prihvatili *glokalizaciju*. To znači samo da se globalno i lokalno međusobno ne isključuju.

Ovdje bih naglasio i jedan od zaključaka R. A. Dahla: "Od sukobljenih strana ne može se očekivati međusobna tolerancija ako jedna od njih smatra da će tolerancija prema drugoj dovesti do njena uništenja ili do za nju nepodnošljiva stanja."³⁰ Važan čimbenik za razvitak takvoga društvenog uređenja jest i uvjerenje građana. Ovo posljednje iznimno je važno za zemlje u tranziciji kakva je i Bosna i Hercegovina.

Literatura

- ADEMOVIĆ, Fadil: *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*, Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Sarajevo, 1997.
- ALEXANDER, Cynthia – PAL, Leslie A.: *Digitalna demokracija*, Panliber, Zagreb, 2001.
- BECK, Ulrich: *Što je globalizacija*, Vizura, Zagreb, 2003.
- ČERMAK, Ljudevit: *Stoljeće novinstva u Bosni i Hercegovini*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966.

³⁰ DAHL, R.: *nav. dj.*, str. 197.

-
- DAHL, A. Robert: *Poliarhija*, Politička kultura, Zagreb, 1998.
 - DŽAJA, Srećko M.: *Konfesionalnost i nacionalnost BiH*, Ziral, Mostar, 2004.
 - GATMAN, Ejmi: *Multikulturalizam. Ispitivanje politike priznanja*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2003.
 - GELLNER, Ernst: *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.
 - HELD, David: *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
 - KASAPOVIĆ, Mirjana: *Bosna i Hercegovina – podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.
 - KYMLICKA, Will: *Liberalizam, zajednica i kultura*, Deltakont, Zagreb, 2004.
 - ISTI: *Multikulturalno građanstvo*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
 - ISTI: *Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002.
 - LIJPHART, Arend: *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus, Zagreb, 1992.
 - MILL, John Stuart: *Izabrani politički spisi*, Infprimator i FPN, Zagreb, 1989.
 - NUHANOVIĆ, Asad: *Javnost u BiH*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
 - RAGUZ, Miles: *Who saved Bosnia*, Stih, Zagreb, 2005.
 - SMITH, Anthony: *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003.

Smiljko ŠAGOLJ

TRANS-BORDER TELEVISIONS AND ARRANGING OF THE ELECTRONIC MEDIA SPACE IN BiH

Summary

The European charter also determines the obligation of establishing and comprehensive helping to the functioning of the so called trans-border televisions. Countries which have their minorities or a part of nation, who is constitute and sovereign in other countries, have a right and obligation, together with those countries, to provide them the electronic media and a TV channel in their mother tongue. That right is thwarted and even legally forbidden in Bosnia and Herzegovina. Arranging of the electronic media space, which is in Bosnia and Herzegovina implemented by the international community, is a real presentation of the internal constitutional structure which is imposed by the same community. Processes of globalization and models of the liberal-democratic arrangement serve only as an excuse and justification of the complete political and cultural unitarianism of a country and unjust division of BiH in two entities, although it is a country of three sovereign nations.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, trans-border television, media space, divided society, constitution, globalization.*

PRIKAZI I OSVRTI

Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže

Ova, za sada najnovija, knjiga prof. Nikole Ivanišina, *Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže*, objelodanjena je 2004. godine u nakladi splitskoga Književnog kruga (urednik dr. Ivan Mimica, recenzenti dr. Zoran Kravar i akademik Krešimir Nemeć).

Pored autorove napomene, svojevrsna predgovora, kojim on uputno i razgovjetno ukazuje na predmet proučavanja te postanje svojih tekstova, koji su mahom objavljeni osamdesetih godina 20. stoljeća, osim članka "O poeziji Petra Preradovića" (*Zadarska revija*, 17/1968., br. 5) i rada "O jezičnim i književnim neprilikama u Dalmaciji od propasti Venecije 1797. do Zore dalmatinske 1844." (Dani hrvatskog kazališta – Hrvatska književnost uoči Preporoda, Split, 1997.), knjiga sadrži četiri poglavlja skladne i logički zasnovane kompozicije od "Dubrovačkih temelja", preko odjeljka "Uoči i u doba Preporoda", zatim "Čari čakavštine", do posljednjega "Krležina poglavlja".

U kombinaciji analize – pomno, detaljno i dosljedno vođene i sinteze – spretno, sustavno, znalčki i dopadljivo "stvarane pa uspješno ostvarene" (poslužiti ću se profesorovim riječima) izrasla je ova knjiga u kojoj spomenuti dijelovi korespondiraju u znaku jedinstvena bića jer "autor i polazi od razumijevanja hrvatske književnosti kao organske cjeline i od pretpostavke da pojedina njezina djela, možda čak i neovisno o volji i deklariranim vrijednosnim sudovima njihovih pisaca, komuniciraju jedna s drugima, kadšto na većem vremenskom razmaku i preko epohalnih granica" (Zoran Kravar – iz recenzije). Autor polazi od "Dubrovačkih temelja" koji snagom Držićeva i Gundulićeva djela djelotvornom rezonancom označuju tijekove hrvatske književnosti kroz sva kasnija stoljeća do Krleže i naših dana te, dakle, došavši do posljednjega poglavlja o Krleži progovara o Krležinoj veličini i značenju, i to promišljeno i na adekvatnim primjerima koji (Krleža), dobro je znano, angažiranije, originalnije, dublje i smjelije od ostalih prosuđuje o hrvatskoj književnosti. S druge strane, opet, nakon riječi o Krležinu fenomenu, autor se vraća u prošlost preispitujući sudove i Krležine i drugih autoriteta (napose Kombola, Vodnika, Crocea i Halera u prvom odjeljku), pa i cijelu

našu kulturnu tradiciju, ukazujući kako ju treba ustrajno preispitivati, “proučavati pa proučiti” te odgovorno i utemeljeno zaključivati o pojavama, procesima, djelima i ljudima. Našavši uistinu adekvatne primjere iz Krležina stvaralaštva, kao i iz djela drugih značajnika, autor pokazuje kako i Krleža zna, u kontekstu mnoštva svojih izjava, upasti u proturječja. Isto tako baveći se npr. u prvom spomenutom poglavlju Držićem i Gundulićem, posebno će ukazati na vrijedne prinose, ali i neke manjkavosti Kombola, Vodnika, Crocea, Halera itd. u poimanju tih vrsnih književno-znanstvenih autoriteta.

Odabirući prava mjesta književnih djela i relevantne sudove znanstvenika, proučavajući i proživljavajući materiju, dakle u “savezu uma i srca”, prof. Ivanišin izvodi objektivne, uravnotežene, znanstveno utemeljene sudove izražene sugestivnom, stiloindikativnom, upravo literarnom riječju.

Kad u članku “Đivo Gundulić – Ivo Vojnović – Miroslav Krleža” (isto u 1. odjeljku) govori o korelaciji i prožimanju ove trojice književnika i njihovu pojedinačnom odnosu spram stranim književnostima i utjecajima tih književnosti na djelo spomenutih pisaca, Ivanišin je i književni povjesničar i kritik, a napose komparatist.

Ponavljajući autorovu misao: “poezija trojice ovdje aktualnih pjesnika nije samo nacionalna, ni samo internacionalna, ni samo zemaljska, nego je i nebeska”, naglašavamo: I Krležina i nebeska?! Da, *Lirska mjesečina* Miroslava Krleže nebeski je uzvišena, ona je njegova istina jer “i mjesečina može biti pogled na svijet” (stoji u romanu *Na rubu pameti*), a u zanosu s autorom, suživljeni, htjeli bismo reći – i kriterij, načelo, logos, mjera stvari.

Zatim, pošto je “proučio i proosjećao” predmet u njegovu kompleksu, nakon svega stoji profesorov lirski sažetak: “I tako se bar na trenutak u čaroliji glazbe, lahoru vjetra, cvrkutanju ptica, mliječenju mjesečine u sveljepoti posvećenog dubrovačkog kamenja sjediniše: Đivo Gundulić, Ivo Vojnović, Miroslav Krleža! Pa tko to kaže da mjesečina ne može biti pogled na svijet!” (“Dubrovački temelji”, *Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže*, str. 38.)

U preporodnom odjeljku (2. dio) riječ je o književno-jezičnim neprilikama u Dalmaciji od propasti Venecije do *Zore dalmatinske* 1844. te o “proturječjima ilirizma” s obzirom na određena vremena, politike, ideologije i druga slična motrišta, a onda i s obzirom na književno-estetska gledišta. Tu je i jedan članak o Petru Preradoviću i lirskoj poeziji s posebnim osvrtom na njegov zadarski boravak od 1843. do 1847. gdje se ovaj pjesnik uistinu “lirski uzvisio” kroz ljubavnu i domoljubnu poeziju. Autor o Preradoviću govori u povodu sto pedesete obljetnice želeći ispraviti određene nepravde književne kritike prema njemu i učvrstiti objektivnije sudove koji govore i o pozitivnim značajkama njegova stvaralaštva.

Slijedi poglavlje “Čari čakavštine” u kojima su članci Vladimira Nazora o čakavštini i o njezinu pjesniku Dragi Gervaisu, a zatim onaj o M. Franičeviću i njegovoj poemi *Govorenje Mikule Trudnega* te “Fenomen proze Mate Balote” (*Tijesna Zemlja*, 1983.).

U članku o Nazoru, čakavštini i Gervaisu autor slavi Nazora kao pjesnika govoreći kako je stvorio nekoliko značajnih čakavskih pjesama “po kojima postaje utemeljitelj nove čakavske lirike, njezin od svijetu štovan mentor koji [...] stvaralački usavršava (i) štokavštinu, smatra je standardnim jezikom koji pjesnički novoprobudena čakavština može osvježiti”, zaključujući Nazorovim riječima kako je “Gervaisov čakavski jezični osjećaj profinjeniji” i od njegova (Nazorova). (NAZOR, Vladimir: “Odbačeni”, *Kristali i sjemenke*, str. 159.)

Pišući o poemi *Govorenje Mikule Trudnega* (1941.) naglašava kako je ona jedna od triju nacionalno bitnih pjesničkih ostvarenja tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća, a to su *Balade Petrice Kerempuha* (1936.) Miroslava Krleže i Goranova *Jama* (1943.). To su, veli autor, “i tri pjesmotvora jedinstveno raspoređena, smještena pa ukorijenjena – *Balade* u okviru kajkavskog, *Jama* štokavskog, a *Govorenje Mikule Trudnega* čakavskog dijela nacije”. (“Čari čakavštine”, *Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže*, str. 71.) Djela su, dalje stoji, “izazvana srodnim povodima”, rekli bismo sve u znaku tiranije, stradanja krvi i krvava izbavljenja.

Autor nastoji poemu *Govorenje Mikule Trudnega* potpunije i objektivnije vrijednosno predstaviti jer to ona zaslužuje svojom kvalitetom, a što, zapravo, nije na adekvatan način do tada učinjeno.

Kad je riječ o “Fenomenu proze Mate Balote” (Mije Mirkovića) u povodu njegova romana *Tijesna Zemlja*, autor govori koliko ovaj roman svjedoči o samom piscu kao ekonomistu, ali i o njegovu poetsko-književnom talentu koji se pokazuje u nesklonu mu dobu, odmah poslije rata (1946.).

U posljednjem, “Krležinu poglavlju” knjige prvi je članak “Krležinske indicije u hrvatskim književnim tradicijama” u kojemu u prvoj rečenici stoji bit Krležina fenomena. Samo ukratko: “Proizišavši – po nacionalnoj liniji – iz kajkavskog folkloru i bogumilskih tradicija, a po internacionalnoj iz europskog ekspresionizma, Krleža nerijetko i sam što svjesno što spontano upućuje na moguće vlastite indicije u vlastitoj mu hrvatskoj književnosti.” (“Krležino poglavlje”, *Od Điva Gundulića do Miroslava Krleže*, str. 99.)

U dugoj stvaralačkoj djelatnosti Krleža je u dodirima s mnogim svojim prethodnicima učio i tako se na svojevrsan način bogatio “uspomoć ‘svojih vlastitih’ krležinskih, u njihovim djelima spontano postojećih, indicija on ih je prema svojim potrebama stvaralački integrirao u svoje djelo...” (“Krležino poglavlje”, str. 120.)

Slijedi članak “Miroslav Krleža i hrvatska književna tradicija (konstante – kontradikcije – kvalitete)” koji bih predstavio samo s par rečenica i uz pomoć jedne profesorove sinteze. Dotičući, u povodu Krleže, više književnika iz naše tradicije (Križanić, Preradović, Šenoa, Mažuranić, Vojnović, Starčević, Matoš, Galović), autor zaključuje: “u odnosu prema tradicijama najveći negator – destruktorka, preobrazio se tijekom dugog književno-plodonosnog života u najznačajnijeg afirmatora – konstruktora u cjelokupnoj povijesti hrvatske književnosti, a ‘konstante’ i ‘kontradikcije’ radne ‘poštalice’ u ovoj raspravi preobraziše se u kvalitete što svjedoče o Krleži, neospornu ‘klasiku te iste književnosti’.” (“Krležino poglavlje”, str. 130.)

Kad govori o jednoj zanimljivoj, estetički upečatljivoj, likovno-poetskoj korelaciji “O jednom pjesniku-hrvatskom i jednom slikaru - bosan-

skom (Miroslav Krleža – Mersad Berber)”, vidimo da je riječ o Krležinoj vezi sa slikarom Berberom baš u posljednjim godinama života, ali i o nizu drugih slikara i književnika gdje autor iznosi Krležine sklonosti, znanje, kulturu i senzibilitet, Berberov stvaralački potencijal likovnjaka, ali posebno otkriva svoje vlastito intelektualno-emocionalno poniranje u umjetnost i značajki, temeljito, jasno i stilski dopadljivo uobličene sudove o kompleksu umjetnine i umjetnosti uopće.

Mnogi su slikari, nabraja ih autor, portretirali Krležu, ali ovi Berberovi portreti kvalitetno su drugačiji od svih: “Krleža s tih portreta nije, dakle, onaj duhovno i fizički neuništiv, snažan, stamen, prkosan, ponekad ironičan, pa i ciničan rušilac iz faze njegovih predratnih ‘Obračuna’ sa svima ‘Njima’ – tako su ga portretirali neki slikari, ali nije ni onaj poslijeratni sređen, konstruktivan, građanskim udobnostima providen ne samo kulturni nego i državotvorni Graditelj iz faze ‘Leksikografskog zavoda’ – tako ga je, naime, fotografirao Enes Čengić, nego je to – kako već istakoh – novi Krleža u kvalitetno novoj predsmrtnoj situaciji, viđen, doživljen pa portretiran od, po svemu sudeći, doraslog i ‘svega toga’ svjesnog slikara.” (“Krležino poglavlje”, str. 132.)

U Berbera vidimo Krležu izmučena, izivljena, nikako pritom stara, nego do kraja prisebna i lucidna (koji bi se) najobjektivnije mogao tumačiti “njim samim”, iz posljednje godine njegova života. Iako je Krleža većini svojih portretista – slikara stvaralački uzvraćao, to se Berberu, koji je Krležom očito bio posebno zaokupljen, nažalost nije dogodilo. I na koncu, što od profesora nego pouka – članak “Pouke iz jednog razgovora o Krleži” u kojemu autor razmatra u *Republici* (br. 9-10) 1986. godine objavljen Razgovor o djelu Enesa Čengića “S Krležom iz dana u dan” (1985.) u kojemu sudjeluju mnogi “razgovarači dorasli temi” raspravljajući o autentičnosti Čengićevih zapisa.

Uviđajući najčešće jednostrane ili nepotpune iskaze o Krleži u povodu spomenute teme, autor zagovara cjelovitije sagledavanje, studioznije proučavanje i poimanje Krležina djela, jer ono je ogromno, kompleksno i: “ne poučava nas Krleža samo kako se prave kvalitetne pjesme, novele, romani, drame – to se odnosi na uži krug, nego i o tome kako treba ži-

vjeti da bi se ljudski preživjelo na ovim njegovim [...] balkanski opasnim vjetrometinama". ("Krležino poglavlje", str. 155-156.)

Riječju, ova knjiga kao skladna niska književno-znanstvenih radova na zanimljiv način daje značajne novine, dopadljive i profesorski studiozne pristupe proučavanja pisaca, djela, stilskih postupaka i književnih fenomena; nudi svojevrsna otkrića i onda kad govori o poznatim temama, mislili smo posve definiranim, priopćuje relevantne sudove o manje istraženim područjima i svojom naravi priziva nova istraživanja, cjelovitija sagledavanja, traži metodološki adekvatne metode koje vode još višem stupnju spoznaje i dubljem doživljaju književnoga djela.

Riječ je o nezaustavljivosti misli i osjećaja, o vječnom napredovanju, o prevladavanju nižega stadija višim, o sintezi, a nju može voditi samo onaj "tko svjesno stvaralački osjeća tu sintezu", veli prof. Ivanišin ("O analizi – sintezi u književno – povijesnom i kritičkom djelu Antuna Barca", *Ljudi, djela, uspomene*, 1987., str. 191.)

Knjiga pokazuje autorovu književnoznanstvenu mjerodavnost, širinu, erudiciju i inventivnost, njegovu suživljenost s predmetom istraživanja, ustrajnost i dosljednost, njegovu istraživačku utemeljenost (pogledajte samo bilješke, reference, dokumente), ali iznad svega stalnu kombinatoriku znanstvenoistraživačke misli u suodnosu analize – sinteze kao istraživačkoga načela dijalektički udešena, a stvaralačkim nemirom vođena spretnom, izabranom, dojmljivom riječju koja je i sama po sebi umjetnička.

Šimun MUSA

Fešta puli barba Martina

I.

Knjiga Glorije Rabac *Fešta puli barba Martina* sastavljena je od četiri scenska teksta. U dvama je tekstovima (“Fešta puli barba Martina”, “Tri kume”), redosljedom prvom i drugom u knjizi, riječ o komediografskoj interpretaciji odnosa selo – grad i roditelji – djeca. Druga dva teksta (“Noć bez svitanja” i monodrama “Na Silvestrovo”) pripadaju serioznoj drami suvremene tematike. Doduše, i u komediografskim se tekstovima na mnogim mjestima provlači mnoštvo eksplicitnih spomena recentne suvremenosti. Međutim, komedije pisane zavičajnom istrijanskom čakavicom autorice suvremenost ekspliciraju na posve drukčiji način od dviju serioznih drama osobnih, tragičnom intonacijom opterećenih preokupacija glavnih likova.

Autorica u predgovoru knjige vlastitu zainteresiranost za temu prve komedije objašnjava čitatelju: “U komediji *Fešta puli barba Martina* temu mi je sugeriralo saznanje da su veze između roditelja i djece poprimile prejaka materijalistička obilježja. Neki čudni odnosi su se provukli u obiteljsko tkivo, posebno u seljačkoj sredini, na što ukazuje i Milan Rakovac u pjesmi *Četiri sina*.” (RABAC, Glorija: *Fešta puli barba Martina*, Katedra čakavskog sabora Pazin, Pazin 2004., str. 5.)

Rekla bih da se, unatoč potrebi autorice da idilu djetinjstva zaštititi od poremećenoga sustava vrijednosti koji se često prepoznaje u stvarnosti svakodnevice najnovijega vremena, komedija zapravo, kao što se u većini slučajeva događa s djelima koja su kadra (kao i s onima koja to nisu) samostalno zaživjeti na pozornici, otima autorskoj ruci i kreira vlastitu stvarnost. Tako oba dijalektalna teksta, a to su obje komedije, poniru u dolinu istarskoga djetinjstva autorice i njeguju idilu plošno prikazanu na pozornici, gdje i komponenta materijalističkoga grijeha urbanoga čovjeka, kojega na selo privlači dobro “ilo i pilo”, postaje izraz nostalgije za “povratkom grudi”, i potreba bijega od tegotne i isprazne suvremenosti, poradi posezanja za izgubljenom Arkadijom.

Natruhe kritičkoga odnosa prema sinovima koji su napustili ognjište i pošli, naizgled raskorakom – kći u Italiju, a sin neženja u Rijeku, a zapravo otišli u žrvanj civilizacije, ublažene su natruhama gastričnoga humora (opisom uživanja u pršutu oblaprna zeta Talijana) i, ipak, korektnim postupkom mlađega sina, nastanjena u Rijeci, u vidu simbolične novčane pomoći roditeljima.

Također, podsvjesnu želju za produžetkom iluzije i blagodati seoske idile u *Fešti* odražava i periferna epizoda naizgled nespojiva mladoga para: Martinove unuke Maure, zapravo mlade Talijanke istrijski korijena po majci, i Frana, mladića iz susjedstva, predstavljena konvencionalnim sredstvima rustikalne komedije kojima se kreira tip “zdrava seoskog mladića” koji se opire nerazumljivu jeziku (talijanskom) neuvjerljivo ismijavajući čari i pokušaj zavođenja gradske djevojke. U podtekstu se daje naslutiti da će ga u bliskoj budućnosti pobijediti i taj jezik i privlačnost grada.

Relacije među likovima komedija počivaju na patrijarhalnim stereotipima muško-ženskih sitnih nadmetanja i sukobljavanja, humoristično intoniranih muških potreba za dominacijom i podjelom muško-ženskih poslova: *Žienske puli padelu, muški puli bukaletu*. (Isto, str. 13.) Zatim na antitetidnom sukobljavanju vrijednosti selo – grad. Osjećaj tuge provlači se kroz smijeh zbog otuđenosti potomstva i zbog posljednjih čuvara ognjišta kojima nema tko pripomoći niti nastaviti njihov trud. Naime, osjeća se potihom predbacivanje generaciji koja je otišla i rijetko se javlja i dolazi. Taj osnovni problem zasjenjuje i nakanu autorice da problematizira i izrabljivanje onih koji su ostali manifestiranu u potrebi da podvuče razloge povremenih posjeta roditeljima onih “koji su napustili rodni prag”, a navraćaju radi blagoga oblika koristoljublja, odnošenja ukusnih i zdravih delicija s rustikalnoga stola.

Selo koje umire i grad koji se nezaustavljivo širi obilježje je suvremenosti pretvoreno u obje komedije u prijetnju idili, što eksplicira jedna od protagonistica komedije *Kume: Roža: Takoja, si va grad, se za grad. Jenega dona će selo ustati prez duš, njive će ubras slak, kuće će se srušiti kako ud starega Frlakina; za dvajset liet se nieće znati da su tu živile neka Tonina, Kate i Ruoža*. (Isto, str. 69.)

Čakavska poezija (D. Gervais) nazočna je kao predložak koji osigurava temu i nudi sličnu atmosferu poput one u komedijama: *Start Vice, paron Frane, / kumpar Tonić, coto Zvane, / od zapolne pul kvartini, /v ošterije pul Pepini / briškulaju, / bruntulaju / i rad kart se barufaju II*. Slična scena kartanja prisutna je i u komediji *Fešta puli barba Martina*.

Iz interakcije s tekstovima Gervaisa rodila se i tema druge komedije *Tri kume*, što naglašava i sama autorica, a grijeh ogovaranja porinut je samo kao inicijalni okvir u atmosferu ostataka istarskoga rustikalnog identiteta. Naime, biljeg idile prožima i “problem” *ćakula*, nedovršenih ručkova, nezbrinutoga blaga jer se putem *ćakule* upoznaju prilike susedljana, sustav vrijednosti, patrijarhalan odgoj i, u krajnjoj liniji, dobrota srca triju kumica koje pomažu bližnjemu u nevolji i s lakoćom prelaze preko grijeha i vlastitoga i tuđega.

I neka scenska obilježja, poput prostora, potvrđuju potrebu usidrenja scenskoga prostora u prostor kontakta prirode i čovjeka. Pretežito se radnja odvija na otvorenome: Primjerice, *Fešta*, I. čin: *Na salizu pred kućon*, II. čin: *Stuolpod murvon, va hladu. Za stolon barba Martin, Edo, Renato, i Milan. Igraju trešete. Tri kume*, I. slika: *Nedilja zjutra. Teplo je. Va selu ni čut ni tića ni miša. Tri kume gredu doma od maše. Su se frmalepod baliduorom kume Katete*; III. slika: *Dvi ure poklepuolne. Vela piergula pred kućon kume Ruože hita gust hlad*.

II.

Dramski tekst “Noć bez svitanja” u 8 prizora pokušava problematizirati sukob generacija i posvemašnju otuđenost čovjeka od čovjeka. Na brzinu i nepromišljeno sklopljen kćerin brak majci, koja vlastiti život usko vezuje uz kćerin, oduzima životni smisao. Autorica pokušava problematizirati instituciju suvremenoga braka, labilnost osobnosti i nedostatak odgovornosti te minimalnoga respekta među generacijama. No, zahtjevna tema iziskuje više od plošnoga iscrtavanja likova koji nisu razvijeni do stupnja dramskih karaktera nego su ostali u domeni stereotipa.

Koban svršetak majke autorica prikazuje kao udes nevine žrtve, iako iz tijeka dramske priče jasno na površinu isplivava nemogućnost vlastitoga izbora u egzistencijalno ovisnim sudbinama.

Posebnu pažnju u knjizi plijeni monodrama "Na Silvestrovo" u kojoj jedna usamljena žena u zrelih godinama propituje vlastiti život vraćajući se neprekidno tragovima djetinjstva u razumijevanju vlastitih postupaka. Dramsko zbivanje ograničeno je na svijet unutrašnje borbe, nesigurnosti i izgubljenosti u kolopletu nedefiniranih emocija prema muškarcu kojega očekuje na Silvestrovo radi zajedničkoga dočeka Nove godine.

Pomoću sitnih banalnih postupaka djevojke Vjere, nervoznih pokreta oko spremanja zajedničke večere, uređivanja tijesne garsonijere i nesigurna biranja najljepše haljine u kojoj se želi svidjeti, autorica virtualno opušta i zateže dramsku tenziju dolaska/nedolaska dragoga. Psihička napetost dovedena je do usijanja posredstvom sukoba sa zvukovima izvanjskoga svijeta u silvestarskoj noći i šumova iz susjedstva. Izvanjski prekidi radnje narušavaju očekivanja i djevojke i čitatelja i problem ponovno vraćaju na početak, a izvrsno su uklopljeni u gomilanje emocija u prostoru ženske intime. Psihologizacija ženske duše u drami je izvedena vrlo minuciozno, spretno, rekla bih, posve ženski jer samo žena može ponirati u žensku psihu na tako suptilan način. I monolog, koji je vrlo zahtjevna forma, scenski je funkcionalno oblikovan u drami, usklađen s upotrebom predmeta u stanu te kretanjem usamljene djevojke poput uplašene životinje u tijesnom kavezu. Svi ti elementi vrlo uspješno dinamiziraju emocionalna previranja koja se odvijaju u prostoru ljudske duše. Akumulirani naboj dramaturški se naglo obrušava otkrićem djevojke da nije prevarena i napuštena od mladića, nego da ih je oboje nasamario život: pronašla ga je na stubištu bez znakova života. U neku ruku ovakav završetak iznevjerava očekivanja gledatelja jer uvodi u radnju jednu posve novu problematiku bez prethodne pripreme, a dramaturški nagomilana problematika postaje "pucanj u prazno" bez očekivana odgovora na postavljena pitanja.

U sva četiri dramska teksta Glorije Rabac antitetičnost je osnovni princip gradnje dramske radnje i komičnoga i tragačkoga profila, što je opravdan izbor s gledišta potreba stvaranja dramske napetosti. Kako sama napominje u predgovoru, naučila je o drami ponešto od vlastitih uzora: Goldonija i Pirandella. Suvremenom goldonijevskom pričom ispričanom na istrijanski način Goldoni se uistinu utkao u autoričino djelo, a prepoznatljivo je nazočan u tipiziranim rustikalnim likovima. Pirandelo je, pak, unio okus slatko-gorke igre svojih drama kao i težinu propitivanja vlastitoga usuda u zamršenoj svakodnevicu koja melje neprilagođene protagoniste.

Knjigu Glorije Rabac moguće je smjestiti u korpus scenskih ostvarenja koja se bave malim ljudima u zatvorenim lokalnim sredinama Mediterana s vrijednosnim sustavom u kojemu je za svakoga pojedinca bilo mjesta. Dakle, tekstovi su to izgubljenoga doba koje je na izmaku, satkana od šaljivo-gorkoga usuda. Naginju ponajviše djelima koja poniru u retrogradna sjećanja izgubljene nevinosti djetinjstva. A tomu znakovito doprinosi muzikalnost autoričina zavičajnog čakavskog idioma.

Važno je istaknuti da u pojedinim tekstovima autorica “posjeduje i vlastiti rukopis” u hrvatskoj književnosti ženskoga pisma. Ponajprije mislim na dobru monodramu “Na Silvestrovo”.

Divna MRDEŽA ANTONINA

Etika – postavke i teorije

Fakultet filozofsko-humanističkih znanosti Sveučilišta u Mostaru nakladnik je knjige naslovljene *Etika – postavke i teorije*, autorice dr. sc. Slavice Juka, izvanredne profesorice na istoimenom fakultetu. Knjiga je tvrdoga uveza, opsega 364 stranice sa srednjim proredom, s opsežnom literaturom od gotovo 150 bibliografskih jedinica i brojnim pozivnim bilješkama, odnosno fusnotama, njih ukupno 574. Tiskanje je završeno početkom srpnja 2006.

Prema svojoj koncepciji, strukturi, metodičkoj i metodološkoj opremljenosti ovo je djelo namijenjeno u prvom redu studentima filozofije, ali i svima onima koji se žele upoznati s iznimno širokom lepezom etičkih postavaka i teorija, odnosno onima koji žele produbiti svoje spoznaje u vezi s ovom kompleksnom filozofskom problematikom. Knjiga je pisana na hrvatskom književnom jeziku, a znanstveni je stil odmjeren, nepretenciozan, prirodan i prikladan za širu čitateljsku publiku.

Pozitivnu ocjenu o ovome djelu dali su recenzenti dr. sc. Zoran Primorac, izvanredni profesor Fakulteta prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti u Mostaru i dr. sc. Ivan Kordić, docent na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda, 12 sustavno podijeljenih i međusobno povezanih poglavlja, zaključka te popisa literature.

U prvom poglavlju, koje nosi naslov "Etika i fenomen moralnoga iskustva", definiraju se temeljni etički pojmovi i analiziraju se bitne relacije etike prema drugim filozofskim i znanstvenim disciplinama, što je od iznimna značaja za pravilno razumijevanje cjelokupne građe koja se obrađuje u nastavku djela.

Drugo poglavlje naslovljeno je "Predfilozofska etika". Kao što sam naziv sugerira, ovdje se obrađuju moralna učenja koja svoja načela ne crpe iz strogoga racionalnog i sustavnog razmatranja, nego iz svakodnevne predaje koja je opet uvjetovana socijalnom tradicijom, predrasudama te klasnim i staleškim pogledom na društvo. Riječ je, konkretno, o orfičko-me moralu, o moralu koji susrećemo u grčkim tragedijama Eshila, So-

fokla i Euripida, o moralnom učenju Milećana, pitagorejaca, Heraklita, atomista i sofista.

U trećem poglavlju pod naslovom “Filozofska etika” prikazane su velike etičke teorije antičke filozofije. Tu se ponajprije razlaže Sokratovo moralno učenje koje je – zbog svoje usmjerenosti na ostvarenje kreposna života što se postiže isključivo umnim naporom – s pravom nazvano intelektualnim eudaimonizmom. Ukratko su zatim prikazane osnovne značajke triju škola koje su bile pod izravnim Sokratovim utjecajem. Slijede moralne teorije dvojice filozofa koji su imali odlučujući utjecaj na razvoj mnogih etičkih koncepcija sve do današnjih dana. Radi se, dakako, o Platonu i Aristotelu. U ovome se dijelu razmatraju još i stoička te epikurejska moralna shvaćanja.

U četvrtom poglavlju s naslovom “Kršćanska etika” jezgrovito se prikazuju etičke postavke dvojice najistaknutijih predstavnika patristike i skolastike – Aurelija Augustina i Tome Akvinskoga.

“Etika britanskoga empirizma” naslov je petoga poglavlja. U njemu se nakon općega razmatranja predstavlja Hobbesova moralna teorija koja je zbog izrazite materijalističke, empirističke i antiteološke nastrojivosti nazvana psihološkim egoizmom. Zatim se izlaže etičko učenje Johna Lockeja za koga se tvrdi da je istinski preteča utilitarizma. Slijedi prikaz etike Davida Humea u kojoj su ključni elementi moralni osjećaj, simpatija i korisnost. Završno razmatranje britanskoga empirizma daje se prikazom moralnih koncepcija utemeljitelja tzv. škotske filozofije zdravoga razuma (*common sense*) Thomasa Reida te eminentnoga predstavnika utilitarizma i pozitivizma Johna Stuarta Milla.

Šesto poglavlje posvećeno je etici racionalizma u kojoj se principi morala razlažu po četirima stajalištima: kriterija, izvora spoznaje, sankcije i motiva. Svim je racionalistima zajednički stav da se sadržaj moralnoga zakona može odrediti isključivo metafizičkim odnosima i, s tim u skladu, u posljednjoj instanci, logičkim kriterijem.

Sedmo poglavlje naslovljeno je “Etika njemačkoga idealizma”. Središnje mjesto pripada Immanuelu Kantu i njegovoj etici dužnosti koja vodi u etički formalizam i rigorizam. Tu je i etika slobodne ličnosti Johanna Gottlieba Fichtea, Schellingov moralni zahtjev za samoodređenjem

inteligencije u htijenju uopće te Hegelovo filozofsko učenje moralnosti koje završava u moralnom historicizmu.

“Pozitivizam, materijalizam i kritika religije” naziv je osmoga poglavlja. Raspon koji je ovim dijelom obuhvaćen uistinu je velik: od pozitivizma A. Comtea, preko Feuerbachove antropocentričnosti i naturalizma, dijalektičkoga i historijskog materijalizma Karla Marxa, preko djelovanja iz sućuti Arthura Schopenhauera, pa sve do solidarnosti Emilea Durkheima i etike odgovornosti Maxa Webera.

U poglavlju pod nazivom “Metaetika” (deveto po redu) prezentiran je specijalni dio etike koji ne promiče moralne ciljeve i načela, nego se bavi filozofskom analizom moralnih termina i iskaza te artikulacijom moralne argumentacije. Metaetika je ovdje podijeljena na kognitivizam i nekognitivizam, s daljnjom tipologijom i istaknutim predstavnicima pojedinih metaetičkih teorija.

Poglavlja deset, jedanaest i dvanaest po svome su obujmu kratka, a obrađuju moralne teorije trojice osebjnih i po mnogočemu originalnih mislitelja. Riječ je o Friedrichu Nietzscheu i njegovu zahtjevu za prevrjednovanjem svih vrjednota, o Kvirinu Vasilju za koga se ispravno moralno djelovanje sastoji u slaganju čovjekovih čina s objektivnim i univerzalnim moralnim zakonom koji je izraz Božje volje, te o Ernstu Tugendhatu koji napušta religiozno i metafizičko utemeljenje etike i priklanja se dvjema razinama utemeljenja morala, tzv. gornjoj i donjoj razini.

Sve eksplikacije u ovoj knjizi na odgovarajući su znanstveni i metodološki način potkrijepljene. Tuđe su spoznaje, informacije, stavovi i zaključci primjereno citirani i na standardan način povezani s bibliografskim jedinicama. Pri izradi spomenutoga djela autorica se služila brojnom literaturom na hrvatskom, njemačkom, engleskom, francuskom i srpskom jeziku. Rabila je standardno filozofsko nazivlje koje je općenito prihvaćeno u svjetskoj i domaćoj znanstvenoj i stručnoj javnosti. Razdioba na cjeline i podcjenile uspješno je provedena, a odlomci su adekvatno formulirani.

Ono što bi ovome djelu dalo dodatnu kvalitetu svakako je kazalo pojmova i kazalo imena koji nedostaju, a koji bi zbog opsežnosti materijala nesumnjivo bili od velike koristi svakom čitatelju. Bez obzira na taj nedostatak mišljenja sam kako ova knjiga ispunjava sve potrebne uvjete za kvalitetan visokoškolski priručnik.

Ivica MUSIĆ

Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.) s uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih desetljeća XV. do konca XVIII. stoljeća

Koncem srpnja 2006. iz tiska je izišla knjiga pod naslovom *Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.) s uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih desetljeća XV. do konca XVI.-II. stoljeća*. Autor ovoga vrijednoga i po mnogočemu originalnoga djela jest mr. sc. Rudolf Kraljević, umirovljeni dugogodišnji djelatnik Pedagoškoga fakulteta, današnjega Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru i pisac niza znanstvenih, stručnih i stručno-publicističkih članaka iz vinogradarske povijesti te zapažene monografije s naslovom *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća (Vinogradarstvo Dalmacije 1850.-1904.: uspon, procvat, klonuće)* /Književni krug, Split, 1994./ Knjiga – čiji su sunakladnici Sveučilište u Mostaru, Agronomski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Matica hrvatska Mostar te Matica hrvatska Čitluk – tvrdoma je uveza, opsega 208 stranica, s deset tabličnih prikaza, opsežnom literaturom koja obuhvaća suvremene publikacije (njih ukupno 53), povijesne objavljene izvore (45), povijesne neobjavljene izvore (5) te dokumente iz Arhiva Hercegovine u Mostaru (44). Tekst prate dokumentarne, eksplikativne i komparativne referentne bilješke, pisane po klasičnom europskom modelu. Ima ih 290.

Sobzirom na strukturu, broj obrađenih aktualnih pitanja te metodičku i metodološku opremljenost, ovo djelo predstavlja osebujno, prethodno sintetičko priopćenje o najznačajnijim spoznajama iz kasnokotromanićke i ranoturske Bosne s jezgrovitim prikazom vinogradarsko-vinarskoga uspona od 1878. do 1918., a ujedno je i najava opsežnoga projekta koji bi u dvije tematske i kronološke cjeline obradio bosanskohercegovački vinogradarsko-vinarski razvitak od prapovijesti do 1918., čime bi Bosna i Hercegovina postala jedina država s prostora bivše Jugoslavije koja ima cjelovit znanstveno utemeljen pregled vinogradarske prošlosti. Knjiga je pisana na hrvatskom književnom jeziku, a način izražavanja ima sve

odlike znanstveno-popularnoga stila budući da je jasan, živahan, lepršav, mjestimično gotovo poetski. Autor se tako ne obraća samo stručnjacima nego široj čitateljskoj publici koju želi upoznati s rezultatima vlastitoga istraživanja.

Ovo djelo recenzirali su i o njemu dali pozitivnu ocjenu dr. sc. Stjepan Ćosić, viši znanstveni savjetnik u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, dr. sc. Ivica Šarac, docent na Filozofskom fakultetu u Mostaru, te dr. sc. Jakov Pehar, profesor emeritus Agronomskoga fakulteta u Mostaru. Ocjenjivači su jednoglasni u konstataciji da se radi o veoma vrijednom prinosu povijesnoj znanosti koji će postati nezaobilazna literatura gospodarske, kulturne i društvene historije širega područja u vremenskom rasponu od 1800. do 1878. godine.

Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda, triju opsežnih poglavlja koja su raspoređena u dva dijela i podijeljena na manje tematske cjeline, sažetka na hrvatskom, njemačkom i engleskom jeziku, literature, bilješke o piscu te dvaju već objavljenih autorovih priloga o izravnim i neizravnim vinogradarsko-vinarskim porezima u BiH od 1463. do 1878. te o glavnim razvojnicama vinogradarske povijesti tradicionalno vinogradarskoga dijela Hercegovine, Ljubuško-veljačkoga kraja od 1477. do 1878.

U uvodnom dijelu Kraljević daje uopćen pogled na razvoj vinogradarstva u Bosni i Hercegovini od 1463./82. do 1800. Prema vlastitom priznanju, ali i prema ocjeni recenzenta dr. sc. S. Ćosića, najvrjednije ovdje objelodanjeno otkriće sadržano je u tvrdnji da je u kotromanićkoj i ranoosmanskoj Bosni (bez Hercegovine) vinogradarstvo i vinarstvo bilo iznenađujuće razvijeno.

Glavni dio knjige odnosi se na početke vinogradarsko-vinarske revitalizacije tijekom 19. stoljeća i podijeljen je u dva dijela. Naizmjenično se služeći komparativnom, kronološkom te metodom prepoznavanja teritorijalnoga identiteta i kontinuiteta najvažnijih vinorodnih položaja i vinogorja u BiH, autor nastoji pronaći zajednička obilježja unutar ovih dviju najzapadnijih turskih provincija, uz istodobno jasno isticanje njihovih razvojnih specifičnosti. Konačan rezultat toga istraživanja sadržan je u odgovorima na dva ključna upita što ih Kraljević postavlja u svome završnom razmatranju: 1. zašto je posustala Bosna, vinogra-

darska i vinarska? i 2. zašto je u BiH samo Hercegovina – zemlja grožđa i vina? Odgovori, međutim, nisu jednostavni, a razumljivi su samo u širokom i kompleksnom društveno-povijesnom kontekstu.

Što se uporabe znanstvenoga instrumentarija tiče, valja reći da je ona na iznimnoj razini. Svaka je, naime, teza na odgovarajući znanstveni i metodološki način potkrijepljena, a tuđe su spoznaje, informacije, stavovi i zaključci primjerenom citirani i na standardan način povezani s bibliografskim jedinicama. Izlaganje je dinamično, suvislo, bez suvišnih ponavljanja i nepotrebnih digresija. Razdioba na cjeline i podcjelile uspješno je provedena, a pasusi su adekvatno formulirani.

Uzimajući u obzir sve navedeno, posebice činjenicu da u domaćoj historiografiji predmet istraživanja kako je u ovoj knjizi definiran uopće nije istražen i javnosti prezentiran, s pravom možemo reći da se pred nama nalazi jedinstveno i kvalitetno znanstveno djelo s brojnim novim znanstvenim spoznajama i originalnim promišljanjima, pa stoga ono ima neprocjenjivu teorijsku i praktičnu vrijednost. I ovim se djelom mr. sc. R. Kraljević predstavio kao vrstan istraživač, znanstvenik i poznavatelj ove po mnogočemu privlačne, ali uglavnom zapostavljene historiografske problematike. Poželimo mu stoga dobro zdravlje, svjež duh i dosadašnji zanos kako bi mogao uspješno dovršiti planirano kapitalno djelo u kojemu bi sintetizirao sve rezultate svoga dugogodišnjeg napor- nog istraživanja vinogradarsko-vinarske povijesti Bosne i Hercegovine.

Ivica MUSIĆ

NAPUTCI AUTORIMA ZA SURADNJU

Opće upute

HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru znanstvena je publikacija koja objavljuje recenzirane radove te one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Recenziji podliježu članci koji se prema općim standardima dijele u četiri kategorije: **izvorni znanstveni članak, prethodno priopćenje, pregledni članak, stručni članak.**

Primaju se samo neobjavljeni rukopisi. Kategoriju članka predlaže autor, a konačan sud donosi urednik na prijedlog recenzenata rada. Prihvatanje kategoriziranih radova za objavljivanje obvezuje autora da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez dopuštenja uredništva Časopisa.

Nekategorizirani radovi (recenzije, prikazi i slično) ne podliježu recenzentskom postupku, tj. urednik i tajnik prihvaćaju ih na temelju svojih uvida.

Oprema rukopisa

a) Poželjan **opseg** znanstvenih i stručnih članaka jest 16 do 20 autorskih kartica (jedna kartica sadrži 30 redaka sa 60 znakova u retku), a recenzijâ, prikazâ te drugih priloga od 2 do 6 kartica. Tu su uračunate bilješke te sažetak na hrvatskome i na jednom stranom jeziku (engleskome ili njemačkome) te literatura koju je nužno navesti zasebno. U sažetku – opsega do 12 redaka – treba skraćeno predstaviti sadržaj članka te prezentirati glavne rezultate i zaključke istraživanja. Pisati valja u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike. Uz njega treba navesti oko pet ključnih riječi, odnosno pojmova koji pomažu u klasifikaciji rada.

U dogovoru s urednikom opseg članka, iznimno, može biti i veći.

b) **Naslovi** knjiga i zbornika te nazivi časopisa pišu se ukošenim pismom (*kurziv, italik*). Dijelovi knjiga (npr. pojedine rasprave iz

znanstvenoga djela) pišu se u navodnicima. Naslovi članaka pišu se u navodnicima.

Istaknuta mjesta u tekstu valja označavati kosim slovima (kurzivom) ili masnim slovima (boldom), a nikako velikim slovima ili podvučeno, osim ako za to ne postoje posebni razlozi.

Ako unutar navoda treba nešto ponovno označiti navodnicima, onda valja rabiti tzv. polunavodnike ('unutarnji navod').

- c) U pisanju *pozivnih bilježaka* autor se može služiti europskim ili američkim sustavom, ali njihovo kombiniranje nije dopušteno.

Tehničke upute

Budući da se u postupku slaganja ovoga časopisa rabe ujednačeni formati za sve članke, molimo autore da nam olakšaju postupak na sljedeći način:

- a) Svi prilozi moraju biti pisani na računalu, u nekoj od inačica programa MS Word (od verzije MS Word 6.0 nadalje), ili u nekom od programa kompatibilnih s MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata (*.doc).
- b) Obvezna je uporaba fonta Times New Roman (odnosno Times New Roman CE) – kako bi se izbjegli problemi s hrvatskim znakovljem!
- c) U tekstu priloga veličina slova treba biti 12, a prored 1,5 (srednji). U bilješkama veličina slova jest 10, a prored jednostruki (single).
- d) Nije poželjno da prijelom već bude obavljen. Zato je najbolje tekst predati odvojen od ostalih priloga (ako ih ima). Crteže i grafike (slike) treba dostaviti posebno, kao samostalne papire ili datoteke, i obilježiti ih (npr. rednim brojevima). U tekstu jasno treba naznačiti gdje prilozi dolaze.
- e) Rad se dostavlja Uredništvu u dva primjerka, otipkana s jedne strane papira A4 te na magnetskom mediju (disketi, CD-u i sl.). Može biti dostavljen i putem elektroničke pošte (e-mailom).

Priloge treba slati poštom na adresu: Filozofski fakultet (za Časopis), Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, ili e-mailom na adresu: ffhz.mostar@tel.net.ba, ili predati osobno. Molimo autore da uz ime i prezime, akademski stupanj (ili profesionalnu titulu) te puno ime institucije u kojoj rade – naznače telefon, adresu i e-mail radi kontakta.

Rukopisi se ne vraćaju. Uredništvo pridržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama Časopisa i standardima hrvatskoga književnog jezika.

Molimo sve suradnike da se dosljedno pridržavaju navedenih naputaka.

Uredništvo

